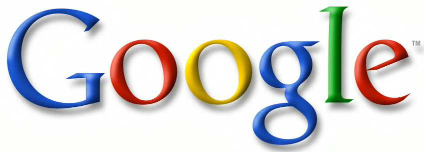

HET

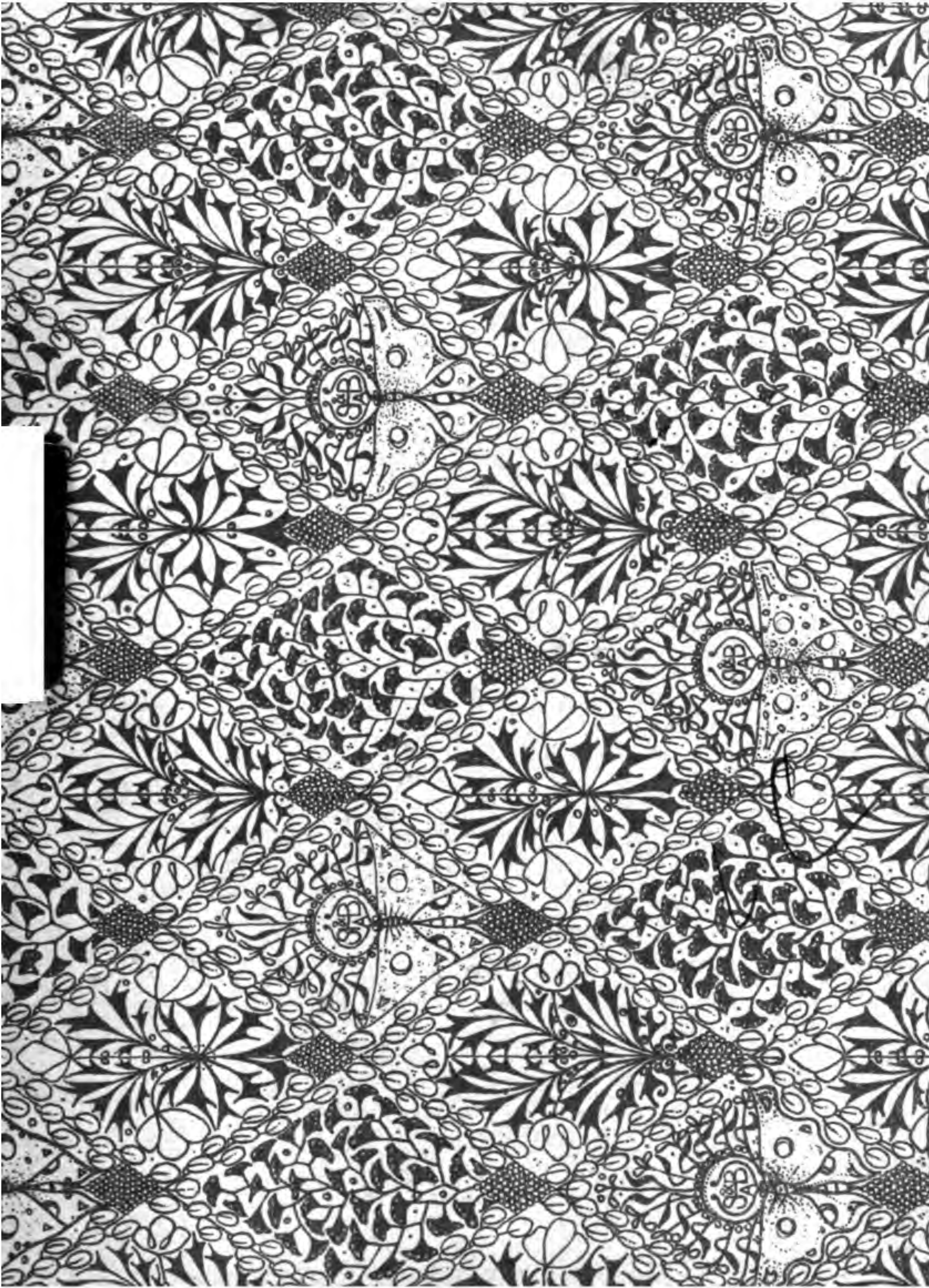
WIJSGEERIG-ECONOMISCH STELSEL VAN KARL MARX

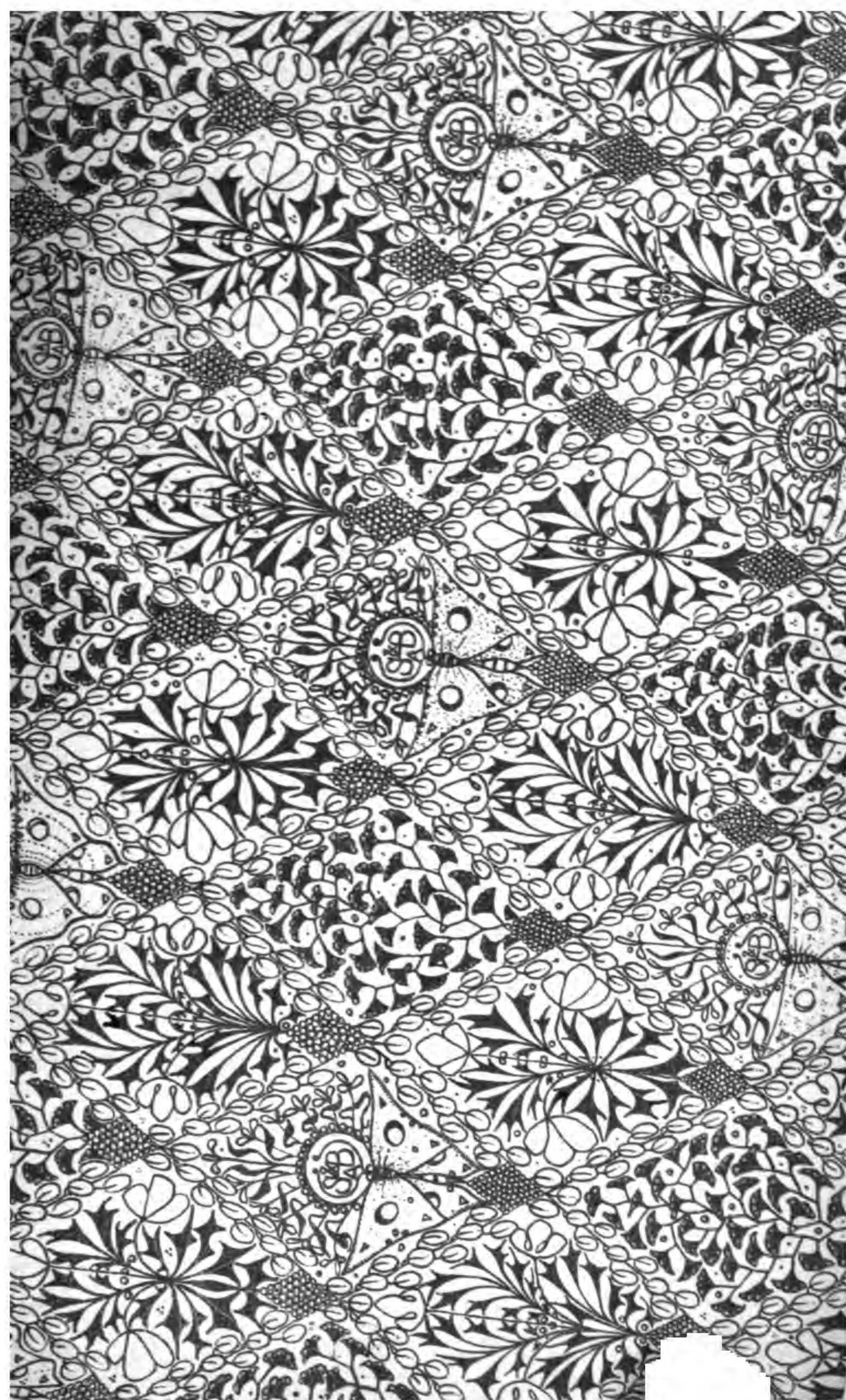
DOOR

Mr. M. W. F. TREUB

EERSTE DEEL

MSTERDAM, SCHELTEMA EN HOLKEMA'S BOEKHANDEL
HAARLEM, H. D. TJEENK WILLINK & Zn.

HET WIJSGEERIG-ECONOMISCH STELSEL
VAN KARL MARX.

HET
WIJSGEERIG-ECONOMISCH STELSEL VAN KARL MARX.

EENE CRITISCHE STUDIE

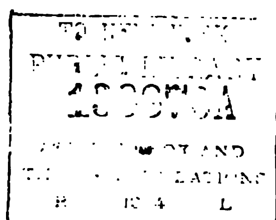
DOOR

MR. M. W. F. TREUB.

Hoogleeraar in de Staathuishoudkunde en de Statistiek
aan de Universiteit van Amsterdam.

EERSTE DEEL

AMSTERDAM, SCHELTEMA & HOLKEMA'S BOEKHANDEL.
HAARLEM, H. D. TJEENK WILLINK & ZN.
1902.

COÖP. DRUKKERIJ-VEREENIGING „PLANTIJN", AMSTERDAM.

VOORBERICHT.

Ik gevoel geen behoefte aan dit werk een last van subjectieve beschouwingen op zijn levensweg mede te geven. Voor zoover het niet voor zich zelven spreken kan, zou het daaruit toch geen kracht kunnen putten.

Alleen een woord van dank heb ik uit te spreken aan hen die mij bij het verzamelen van litteratuur en van gegevens, inzonderheid voor het tweede deel, behulpzaam waren, en vooral aan Mr. B. H. PEKELHARING, hoogleeraar te Delft, die met zijne nimmer te vergeefs ingeroepen hulpvaardigheid de proeven van mijn boek doorlas en ze eene taalkundige zuiveringskuur deed ondergaan.

Ter geruststelling van hen, die de vrees mochten koesteren, dat het tweede deel wel eens *ad Calendas Graecas* op zich zou kunnen laten wachten, kan ik mededeelen, dat ook dat deel zoo goed als geheel gereed is en, zonder onvoorzien oponthoud, nog in dit jaar verschijnen kan.

AMSTERDAM, 25 October 1902. TR.

INHOUDSOPGAVE.

HOOFDSTUK II.

HOOFDSTUK III.

HOOFDSTUK IV.

Blz.

Blz.

ALGEMEENE INLEIDING.

Van alle oudere socialistische stelsels is het marxistische onderscheiden door het nauwe verband waarin het staat tot de moderne arbeidersbeweging.

1. Idealis tisch karakte van het vóór marxistisch theoretische socialisme.

Tijdperken van sterke maatschappelijke gisting hebben telkens socialistische ideeën doen geboren worden. Maar wanneer die ideeën in de hoofden van denkers, die vorm gaven aan wat onbestemd leefde in de gemoederen hunner tijdgenooten, in socialistische stelsels werden vastgelegd, werd daarmede door hen die zulke stelsels ontvouwden, geenszins bedoeld, een wapen te geven aan eenige volksbeweging van hun tijd, met welke zij zich één van zin gevoelden.

Idealen waren het, die aan de regeerende machten werden voorgehouden, als eindpunt van den weg waarlangs zij de maatschappelijke ontwikkeling hadden te leiden, als toetssteen ook voor de bestaande sociale misstanden. Dit geldt voor MORE's Utopia niet minder dan voor PLATO's Republiek of FICHTE's Gesloten Handelsstaat — om van de vele socialistische ideaalstaten van mindere beteekenis niet te spreken. PLATO's Republiek was zelfs lijnrecht tegen de atheensche democratie gericht, en de ideale maatschappijen van een MORE en een FICHTE hadden in het minst niet de strekking kracht bij te zetten aan de eischen van de eene of andere volksklasse, ook al werd MORE tot de schildering van zijn Utopia in de eerste plaats gebracht door de onrechtvaardigheden, begaan aan een deel der bevolking van zijn land, den kleinen boerenstand, die van zijn hoeven en zijn middel van bestaan verdreven werd.

2. Religieus karakter de oudere socialistisch stroomingen.

De oudere socialistische stroomingen in het volk, al vonden ook zij haar oorsprong in de maatschappelijke misstanden der tijden, waarin zij ontstonden, werden gevoed niet door wijsgeerige idealen, maar door mystiek

religieuse gevoelens. Eerst geleidelijk begint in de socialistische stroomingen onder de lagere volksklassen het mystieke en religieuse element te verzwakken; eerst geleidelijk beginnen de socialistische volksbewegingen realistischer te worden. Zonder dezen ontwikkelingsgang van de socialistische volksstroomingen zou de in de negentiende eeuw tot stand gekomen toenadering tusschen die stroomingen en het socialisme als product van wijsgeerig peinzen, niet mogelijk geweest zijn. Dit wil niet zeggen, dat in de moderne socialistische volksbeweging niet nog een flinke hoeveelheid mystiek en religie zou medespreken; het mystieke en religieuse echter is thans grootendeels omgeven en verborgen door een realistisch, zoo niet materialistisch, omhulsel, gelijk vroeger het realistisch element verborgen was achter nevelen van religieuse mystiek. En dat niet alleen: de religiositeit en het idealisme in de moderne socialistische beweging beginnen zich in de latere jaren weer te ontworstelen aan het materialistische keurslijf, waarin zij omstreeks het midden der negentiende eeuw voor goed schenen ingesloten te zullen worden. Het is niet toevallig, dat de toeneming in kracht van de moderne beweging tot emancipatie der arbeidersklasse en de opbloei van religie en mysticisme hand aan hand gaan. Het eene gaat niet naast het andere; de beide bewegingen doorkruisen elkander en geven elkander wederkeerig voedsel en kracht. Het korte tijdperk, waarin het materialisme hoogtij vierde, waarin bij ons een MULTATULI uiting gaf aan hetgeen er omging in de hoofden der denkenden onder de bevolking, ligt achter ons. De arbeidersbeweging in de laatste jaren der negentiende en het begin der twintigste eeuw is in haar wezen alles behalve materialistisch.

. Toenaing tusen het thetische soisme en socialistie volkseging.

Het materialistische overgangstijdperk echter was — zooals werd opgemerkt — een noodzakelijke voorwaarde om de toenadering te bewerkstelligen tusschen het wijsgeerig socialisme en de socialistische volksbeweging. Voorbereid werd die toenadering vooral door FOURIER en SAINT-SIMON in Frankrijk, door ROBERT OWEN in Engeland. Van dit voor de geschiedenis van het socialisme zooveel beteekenende drietal meende niet één dat de verbetering

der toestanden van de lagere volksklassen door die klassen zelf zou moeten worden veroverd. OWEN is eerst in het laatste tijdperk van zijn lang en bewogen leven tot het volk genaderd, maar die toenadering kwam niet uit innerlijken drang doch door den drang der uiterlijke omstandigheden, door het gebrek aan steun voor zijne denkbeelden dat hij van de zijde der hoogere klassen ondervond. FOURIER en SAINT-SIMON zijn aan het denkbeeld der zelfbevrijding van het volk vijandig geweest en gebleven. Toch zijn de hoofdpunten van hunne theorieën in de moderne socialistische volksbeweging opgenomen en hebben zij de klove overbrugd tusschen het philosophische socialisme en het in socialistische bewegingen zich uitende verlangen van de lagere volksklassen naar betere maatschappelijke toestanden.

Van OWEN en FOURIER heeft het moderne socialisme het denkbeeld overgenomen, dat de individuen de geestelijke kinderen zijn van het milieu waarin zij leven, de naieve voorstelling ook dat door eene gunstige verandering van dat milieu alle anti-sociale neigingen der individuen haast zonder overgang zouden afstompen en verdwijnen, — van FOURIER ook de voorstelling dat in de socialistische maatschappij ieder arbeiden zal overeenkomstig zijn aanleg en zijn neigingen en dat door afwisseling het gevaar van eentonigheid in- en tegenzin tegen den arbeid zal worden vermeden; van SAINT-SIMON de kiem van de materialistische geschiedbeschouwing.

De aangewezen toenadering tusschen het philosophische en het practische socialisme is in Frankrijk vooral door LOUIS BLANC en PROUDHON — elk op zijne wijze — gebracht tot het punt, waarop de beide stroomen in elkander vloeien konden. LOUIS BLANC heeft het socialisme der fransche arbeiders in en door de politiek willen verwezenlijken, PROUDHON heeft eenerzijds de socialistische philosophie verrijkt met verschillende fundamenteele ideeën, die slechts het streng logische en systematiseerende hoofd van een MARX behoefden om in een aaneengesloten stelsel te worden samengesmeed, anderzijds heeft hij door eene radicale revolutie van het credietwezen de practijk van het socialisme willen inleiden.

Haar beslag heeft die toenadering eerst gekregen, tot eene wezenlijke samensmelting van het wijsgeerig socialisme en de socialistische arbeidersbeweging is het eerst gekomen door en met het stelsel van KARL MARX.

)e wijsbe- :te der ar- lersbewe- ;.

De wijsbegeerte van MARX is bedoeld als philosophie van en voor de moderne arbeidersbeweging. Zij wilde — kort uitgedrukt — zijn de wijsbegeerte van de arbeidende klasse in het kapitalistisch tijdperk der maatschappelijke ontwikkeling. MARX' sociale philosophie wil niet staan naast of boven de arbeidersbeweging; zij wil zijn de wijsgeerig-wetenschappelijke uitdrukking van die arbeidersbeweging zelve. Wie dat niet inziet en niet voortdurend in het oog houdt, heeft den sleutel niet gevonden die toegang geeft tot het wezen van het marxisme.

Dat het marxisme de wijsgeerig-wetenschappelijke uitdrukking van de moderne arbeidersbeweging zijn *wil*, is onbetwistbaar. Iets anders echter is het, of het wat het geven *wilde*, ook te geven *vermocht*. Moest deze laatste vraag toestemmend worden beantwoord, dan zou eene critiek op het marxisme tegelijk eene critiek zijn op de moderne arbeidersbeweging.

Marxisme arbeiders- regingniet vereenzel- en.

Vooruitloopende op hetgeen in de volgende bladzijden zal worden betoogd, wil ik er reeds hier den nadruk op leggen, dat voor mij de eenzelvigheid van marxisme en arbeidersbeweging, welke de marxisten meenen te mogen aannemen, niet bestaat. Waar en voor zoover ik het marxistische stelsel aan critiek zal onderwerpen, bedoelt mijn onderzoek geen critiek op de moderne arbeidersbeweging. Die beweging heeft — ook al zou ik niet voor elk harer uitingen den handschoen willen opnemen — „im Grossen und Ganzen" mijne volle sympathie. Niet tegen de arbeiderbeweging heb ik principieele bezwaren; het tegendeel van dien is waar. Ook in het practische leven heb ik gelegenheid gehad te toonen, dat ik naar mijne krachten en volgens mijne inzichten aan de verbetering van de positie der arbeidende klasse wil medewerken. Mijne sympathie voor de arbeidersbeweging kan mij er echter niet toe brengen, den wijsgeerig-wetenschappelijken weg, welken MARX en zijne volgelingen

daarvoor hebben willen banen, als den juisten te erkennen.

Toch is het voor een schrijver, die eene wetenschappelijke critiek op de marxistische leer geven wil, — ook volgens mij — niet onverschillig hoe zijn standpunt tegenover de moderne arbeiderbeweging is. Is hij aan die beweging vijandig gezind, vreest hij daarvan maatschappelijken achteruitgang, dan loopt hij gevaar zich in zijn critiek op de theorie, te laten leiden door zijn antipathie tegen de beweging welke die theorie tegelijk verklaren en steunen wil. [1])

Ik acht het een voordeel, aan dat gevaar niet bloot te staan. De kans, dat ik de vooral hier tegelijk zoo noodige en zoo moeilijk te bereiken objectiviteit naderbij komen zal, wordt daardoor grooter.

Mijn oordeel over de tekortkomingen van de marxistische leer der maatschappelijke ontwikkeling belet mij bovendien niet te erkennen, dat MARX op sociologie en staathuishoudkunde een nieuw en dieper indringend licht geworpen heeft en dat hij, ook en niet het minst, waar zijn betoog op een dwaalspoor bracht, meer dan iemand anders in de negentiende eeuw heeft bijgedragen tot vernieuwd en meer principieel onderzoek van de grondslagen dier wetenschappen. MARX heeft zijn stempel gedrukt zoowel op de niet-socialistische als op de socialistische litteratuur van den laatsten tijd over staatshuishoudkunde en sociale philosophie. Aan hem is opnieuw bewaarheid geworden, dat grootsche wetenschappelijke dwalingen, door de behoefte aan weerlegging welke zij doen ontstaan, vaak het meest bijdragen tot den wetenschappelijken vooruitgang.

6. MARX als sociaal-politicus.

Over MARX als sociaal-politicus handelt mijn boek niet. Niet de politiek, maar de theorie van de sociaal-democratie heeft het tot onderwerp. Alleen om niet verkeerd te worden verstaan, waar ik tot een weinig gunstig oordeel over die theorie komen zal, voeg ik aan deze inleidende woorden toe, dat de verdienste die MARX voor de arbeiders-

[1]) Een sprekend voorbeeld, hoe groot dit gevaar zijn kan, levert het werk van R. GAROFALO, in het fransch vertaald onder den titel „*La superstition socialiste*", De vijandigheid des schrijvers tegen de arbeidersbeweging heeft zijn boek, als wetenschappelijk werk, waardeloos gemaakt.

beweging heeft gehad, niet is af te meten aan de waarde van zijn wetenschappelijk stelsel.

Omstreeks het midden der 19e eeuw, toen zijne sociaal-philosophische en economische denkbeelden vasten vorm kregen, strookte het stelsel, dat daaruit ontstond, met de herlevende materialistische geestesrichting en scheen het in zijne conclusies te worden gedragen door hetgeen de ontwikkeling der economische toestanden in de kapitalistische maatschappij te zien gaf. Toch zou daaruit alleen de diepe indruk, dien het op breede groepen van arbeiders en ook op sommige intellectueelen uit den middenstand maakte, niet te verklaren zijn. Zijn groote beteekenis voor de arbeidersbeweging dankt het aan de eenvoudigheid zijner hoofdlijnen.

Het leerstuk dat de strijd voor verbetering van economische toestanden tegelijk niet anders zijn kan dan een strijd voor de hoogere behoeften dergenen die onder die toestanden leven, is, vooral voor hen die bij de bestaande economische toestanden in verdrukking zijn, zoowel gemakkelijk te vatten als bij uitstek verleidelijk. Het leerstuk van den klassenstrijd wees, in verband met het eerstgenoemde, aan de arbeiders een middel aan ter bereiking van het economisch-sociale doel, waarvan de toepassing alweer eenvoudig en voor ieder begrijpelijk was; het gaf een buitengemeen krachtige opwekking tot aaneensluiting der arbeiders in hun maatschappelijken strijd.

Welke ook de wetenschappelijke waarde van die leerstukken moge wezen, als wapens in dienst der arbeidersbeweging zijn zij van groote beteekenis geweest. Thans, nu de materialistische geestesstrooming afneemt in kracht [1]) en de maatschappelijke ontwikkeling op tal van punten

---

[1]) Eene karakteristieke uiting hiervan is hetgeen op het Paaschcongres van de Nederlandsche S. D. A P. voorviel bij de bespreking der vraag of de partij zich al dan niet vijandig tegen den godsdienst heeft te verklaren. Zie *Verslag van het 8ste congres der S. D. A. P.*, bl. 7, naar aanleiding van eene bestrijding der anti-godsdienstigheid in de S. D. A. P. door SCHAPER in *Het Volk* van 18 en 28 Maart 1902. Zie voorts Dr. C. LOSINSKY, *Das religiöse Problem im Socialismus*, *Soc. Monatsh.* 1902, blz. 123 en volg.; PAUL GÖHRE, t. z. p. blz. 267 en volg.; *Christianity and paganism*, *Intern. Soc. Review* II, bl. 1 en volg. door J. STITT WILSON en t. z. p. bl. 104 en volg., door P. BURROWES.

met de aprioristische conclusies van de marxistische leer in botsing komt, beginnen die leerstukken ook als propagandamiddelen hun dienst te weigeren. Toch is het alleszins verklaarbaar, dat de propagandisten van de sociaal-democratie met hand en tand daaraan vasthouden. Al worden die leerstukken ook als propagandamiddelen met den dag minder bruikbaar, zij verdienen als zoodanig hooge waardeering voor hetgeen zij in het verleden vermochten. Dat de radicaalste sociaal-democraten door hunne vereering voor hetgeen die strijdmiddelen in het verleden tot stand brachten, worden verhinderd in te zien dat zij voor de toekomst minder bruikbaar worden, bewijst alleen dat ook bij hen de menschelijke natuur zich niet verloochent. Les extrêmes se touchent. De radicaalste sociaal-democraten zijn tegelijk de conservatiefste.

Doch wat ook het marxisme voor de arbeidersbeweging moge kunnen doen of niet kunnen doen, — hetgeen het in het verleden deed, is voldoende om MARX als wegbereider en strijder voor de verbetering van de arbeidende klasse in dankbare herinnering te doen blijven, ook bij die arbeiders en arbeidersvrienden, die noch de grondslagen van zijn stelsel noch de consequenties die hij of zijne volgelingen daaruit trokken, kunnen aanvaarden.

Het ligt niet in mijne bedoeling hier een uitgewerkt overzicht te geven van het plan van dit werk. Een korte mededeeling daarover kan volstaan, meer nog om aan te geven wat het nièt dan wat het wèl wil geven. Het marxistische stelsel is in zijn grondslagen een wijsgeerig stelsel, welks ontstaan te verklaren is en verklaard worden moet uit de ontwikkeling der duitsche wijsbegeerte sedert KANT, en dat, vóór het zijn beslag kreeg, onder den invloed kwam zoowel van het fransche positivisme en de fransche idealistische voorstellingen omtrent de wijze waarop de maatschappij aan de tegenstellingen van het tijdperk der „civilisatie" ontkomen zou, als van het engelsche socialisme. ENGELS drukt dit uit, waar hij de voorrede voor de tweede uitgaaf van *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* besluit 7. **Aard van dit werk.**

met de woorden: „Wij duitsche socialisten zijn er trotsch op, dat wij afstammen niet alleen van SAINT-SIMON, FOURIER en OWEN, maar ook van KANT, FICHTE en HEGEL.

Bij de behandeling nu van de grondslagen van het marxisme zal wel worden nagegaan wat daarvan door MARX aan zijn voorgangers kon worden ontleend, doch zal niet worden gestreefd naar eene volledige behandeling van de wordingsgeschiedenis van het stelsel. Eene eenigszins volledige inwendige geschiedenis van het marxisme is nog niet geschreven, hoewel in verschillende geschriften van volgelingen van MARX en ENGELS en ook van anderen eene groote verzameling van bouwstoffen werd bijeengebracht en gedeeltelijk ook verwerkt. Hoeveel waarde zulk een historisch werk ook zou hebben, toch beoogt dit boek niet in de aangewezene leemte te voorzien. Voor de sociaal-economische literatuur van ons land is het vooralsnog minder noodig het ontstaan van het Marxisme in bijzonderheden na te gaan en te verklaren, dan uiteen te zetten wat het is en welke wetenschappelijke waarde het heeft. Deze laatste vragen nu kunnen stellig niet beantwoord worden, zonder ook met de wording van het stelsel rekening te houden. Doch voor zoover dat hier geschieden zal, is het geen doel op zich zelf maar een middel om in het wezen van de marxistische leer door te dringen. Mijne bedoeling is derhalve op de geschiedenis van het stelsel in te gaan voor zooveel dat voor het zoo even gestelde doel noodig is, maar ook niet verder. Eene volledige inwendige geschiedenis van het ontstaan der grondslagen van het marxistische stelsel ligt trouwens meer op den weg des beoefenaars van de geschiedenis der wijsbegeerte dan op dien van den staathuishoudkundige.

Zoo beperkt als ik mijn taak, wat de wording van MARX' stelsel betreft, opvatte, kon ik toch niet geheel blijven buiten het aan mijn eigenlijk studievak vreemd terrein van de geschiedenis der wijsbegeerte. Ware dit boek alleen voor een wetenschappelijk gevormd publiek bestemd, dan zou ik voor de stelsels der duitsche wijsgeeren, die op het ontstaan van het marxistische stelsel hebben ingewerkt, verwezen hebben naar de vakliteratuur daar-

omtrent. Nu het evenwel ook bestemd is voor het grootere publiek, dat in de theorie der sociaal-democratie belang stelt, heb ik er de voorkeur aan gegeven, ook van de stelsels der duitsche philosophen die meer in het bijzonder voor de kennis van het wezen van het marxisme van belang zijn, korte overzichten op te nemen.

Wat de gevolgtrekkingen betreft, door MARX en zijne volgelingen uit de grondslagen van zijn stelsel afgeleid, bepaal ik mij tot de hoofdzaak: de gevolgtrekkingen op sociaal-economisch gebied. Wat uit het marxistische uitgangspunt is afgeleid ten aanzien van moraal, godsdienst, kunst, ligt buiten het bestek van deze studie.

Ter wille van eene regelmatige en systematische behandeling der stof heb ik mijn verhandeling in twee afdeelingen gesplitst. In de eerste, welke de grondslagen van het marxistische stelsel behandelt, wordt zoowel het wijsgeerig als het economisch element daarvan uiteengezet en onderzocht. In de tweede afdeeling behandel ik de bewegingswetten, welke MARX voor het kapitalistische tijdperk uit de grondslagen van zijn stelsel afleidde, en toets ik die wetten aan de feiten, die in de tweede helft der 19e eeuw aan het licht zijn gekomen. In verband met het verschil van inhoud van beide afdeelingen, is ook mijne critiek van verschillend karakter. In de eerste afdeeling is zij hoofdzakelijk theoretische, in de tweede hoofdzakelijk empirische critiek. 8. Indeeling der stof.

Deze studie is bijna geheel gewijd aan het wijsgeerig-economisch stelsel, dat door MARX, in combinatie met ENGELS, opgebouwd werd. Volledigheidshalve voeg ik daaraan eene korte bespreking toe over de ontwikkeling van dat stelsel na MARX' dood, ook hierbij de splitsing in twee afdeelingen volgend.

De lijst van gebruikte literatuur, die aan dit boek is toegevoegd, maakt op volledigheid geen aanspraak. Bij den overstelpenden vloed van MARX-literatuur is volledigheid nauwelijks bereikbaar en ook niet noodig. Wie de geheele MARX-literatuur doorworstelen wil, loopt gevaar onder de massa te verstikken. Ik vlei mij van de meest belangrijke literatuur weinig te hebben overgeslagen.

EERSTE AFDEELING.

DE GRONDSLAGEN VAN HET STELSEL.

INLEIDING.

Het marxistische stelsel is een wijsgeerig stelsel, dat de materialistische opvatting van de menschelijke samenleving tot grondslag heeft. Bij de verklaring daarvan is het onmisbaar allereerst een bron van misverstand uit den weg te ruimen. **1. Natuurwetenschappelijk en sociaal materialisme.**

Sprekende van materialisme denkt men onwillekeurig aan het natuurwetenschappelijke materialisme, dat in den menschelijken geest en zijne uitingen niets ziet dan bewegingen van de materie, waaruit de hersenen zijn opgebouwd. Volgens het natuurwetenschappelijk materialisme zijn de gedachten eene afscheiding van de hersenen, gelijk bijv. het speeksel eene afscheiding is van de speekselklieren.

Tusschen dat natuurwetenschappelijk materialisme en het sociale materialisme van MARX nu bestaat wel verband, maar men mag ze niet met elkander verwarren. Uitgangspunt van het marxistische materialisme is, — gelijk wij later uitvoeriger zien zullen — dat de menschelijke natuur bevrediging van stoffelijke behoeften eischt en dat de wijze, waarop de menschen samenleven, de organisatie hunner maatschappijen, bepaald wordt door de wijze waarop en de mate waarin zij die stoffelijke behoeften in hun maatschappij bevredigen kunnen.

Het is begrijpelijk, dat dit sociale materialisme met het natuurwetenschappelijk materialisme vaak zal samengaan en het is buiten twijfel, dat dit bij MARX het geval was, [1]) maar dat neemt niet weg, dat deze beide met den naam materialistisch bestempelde opvattingen niet van elkander onafscheidelijk zijn. Het eene is materialistisch in de verklaring van het feit, dat de menschen met geest **2. Geen onafscheidelijk verband daar tusschen.**

---

[1]) Zie beneden hoofdstuk II § 1.

begaafde wezens zijn, het andere in de verklaring van de wijze, waarop die met geest begaafde wezens hunne samenleving inrichten. Men kan het natuurwetenschappelijke materialisme aanvaarden en tegelijk het sociaal-philosophische materialisme verwerpen en ook het omgekeerde kan het geval zijn. Men kan van oordeel wezen, dat de gedachten niet anders zijn dan afscheidingen van zich bewegende hersencellen en niettemin de overtuiging zijn toegedaan, dat de materialistisch gevormde gedachten der in samenleving verkeerende menschen hen in staat stellen die samenleving te organiseeren ook naar andere overtuigingen dan die, welke bepaald worden door de wijze waarop en de mate waarin bevrediging van stoffelijke behoeften in die samenleving mogelijk is. Men kan, omgekeerd, van oordeel wezen, dat het natuurwetenschappelijke materialisme het raadsel van den oorsprong van het menschelijk bewustzijn niet oplost en toch de meening zijn toegedaan, dat de met bewustzijn begaafde menschen bij de inrichting hunner maatschappijen, in laatste ontleding, geheel geleid worden door de wijze waarop en de mate waarin zij hunne stoffelijke behoeften in die maatschappijen bevredigen kunnen.

Het gevaar voor misverstand waarmede wij hier te doen hebben, ligt niet in het wezen der zaak, maar in den weinig gelukkigen naam die door Engels — niet door Marx zelf — aan de opvatting van Marx over de eindoorzaken van de maatschappelijke ontwikkeling gegeven werd. Intusschen is het ter wegruiming van dat gevaar voorloopig voldoende op de zeer verschillende beteekenis van het natuurwetenschappelijk en het sociaal-philosophische materialisme de aandacht te vestigen. Later kom ik op het natuurwetenschappelijk materialistisch uitgangspunt van Marx' maatschappelijk materialisme uitvoeriger terug. [1])

---

[1]) Zie Hoofdstuk II § I en § IV A.

HOOFDSTUK I.

DE WEGBEREIDERS VAN MARX' HISTORISCH MATERIALISME.

§ 1. DE DUITSCHE WIJSBEGEERTE SEDERT KANT. [1]

A. KANT'S CRITISCHE WIJSBEGEERTE.

In het sociaal-philosophische materialisme van MARX hebben wij te doen met eene vooral door FEUERBACH voorbereide reactie tegen de tot de uiterste consequenties doorgedreven idealistische wijsbegeerte van KANT.

Het is daarom voor ons onderwerp van belang de hoofdtrekken van KANT's critische wijsbegeerte kortelijk in herinnering te brengen, [2] niet alleen ter verklaring van de wording der wijsgeerige opvatting van MARX, maar niet minder tot goed verstand van de leuze: „terug naar KANT", welke in den laatsten tijd door verschillende meer of minder kettersche volgelingen van MARX wordt aangeheven. [3]

1. De grens van ons kenvermogen.

De hoofdzaak van KANT's critische wijsbegeerte is wel zijne onderscheiding tusschen hetgeen bij onze voorstelling van de buiten ons staande wereld uit onzen geest zelf komt en wat daarin wordt teweeg gebracht door de van buiten komende indrukken. Volgens die wijsbegeerte wordt ons kenvermogen begrensd door ons waarnemingsvermogen. Van de buiten ons staande wereld kunnen

---

[1] Vgl. L. WOLTMANN, *Der historische Materialismus*, 1er Theil.

[2] Ik volg hierbij in hoofdzaak FRIEDERICH PAULSEN, *Immanuel Kant, sein Leben und seine Lehre.* Zie ook B. J. H. OVINK, *Kant's transscendentale methode, Tweemaandelijksch Tijdschrift* IIIe jg.; KARL VORLÄNDER. *Kant und der Socialismus,* en A. PANNEKOEK, *De filosofie van Kant en het Marxisme, Nieuwe Tijd VI.*

[3] Zie beneden hoofdstuk V.

wij niet meer weten dan binnen het veld onzer waarnemingsmogelijkheid ligt. Het wezen der dingen nu ligt buiten dat gebied. Waarnemen kunnen wij alleen de indrukken die door de wereld buiten ons in onzen geest worden teweeggebracht, het wezen dier wereld, de oorzaak der indrukken waarnemen kunnen wij niet.

2. De geest niet bloot receptief.

Deze opvatting leidt er echter niet toe, dat de menschelijke geest bij de voorstelling die hij zich van de wereld maakt, bloot receptief en passief wezen zou. Het tegendeel van dien is waar. De indrukken die door de wezenlijke wereld op onzen geest worden teweeggebracht, zijn onzamenhangend en zouden, zonder meer, een chaos vormen. Dat wij in staat zijn samenhang in die indrukken, orde in dien chaos te brengen, is niet en kan niet zijn een gevolg van het wezen der werkelijkheid buiten ons; het is een gevolg van de eigenschappen van onzen geest,

3. De wetten van het denken.

ons denken zelf. Onze geest gaat bij het denken te werk volgens onveranderlijke wetten, die hij niet aan de buiten ons staande natuur, niet aan waarneming ontleent, maar die het uitvloeisel zijn van innerlijke eigenschappen van het waarnemend instrument. De regelmatigheden welke uit die denkwetten voortspruiten, volgen niet op de waarnemingen, maar gaan daaraan vooraf en worden *a priori* in onze voorstellingen van de buiten ons staande wereld ingelegd. Het karakter onzer voorstellingen wordt, behalve door den van buiten komenden indruk, bepaald door de aprioristische eigenschappen van onzen geest als waarnemend en voorstellend instrument. Vandaar dat voor den in de critische wijsbegeerte niet doorgedrongene, regelmaat in de natuur buiten ons schijnt, wat werkelijk regelmaat is die door onzen geest daarin onvermijdelijk wordt gelegd. De menschelijke geest leert de natuurwetten niet uit de ervaring kennen, maar schrijft ze aan de natuur voor.[1]) De regelmaat die de oncritische voorstelling aan de dingen toeschrijft, is niet in de dingen zelf, maar in ons denken, dat naar vaste, innerlijk noodzakelijke wetten te werk gaat.

---

[1]) PAULSEN t. a. p. bl. 171.

4. Geldigheidsgebied dier wetten.

De orde en regelmaat die onze geest in de wereld buiten ons legt, gaan echter, volgens KANT, niet verder dan onze geest in die wereld doordringen kan. Daar nu de voor den menschelijken geest kenbare wereld alleen de wereld der verschijnselen is, leidt KANT uit zijne hier kort weergegeven opvatting onder meer de negatieve gevolgtrekking af, dat de denkwetten die voor onzen geest den vorm aannemen van natuurwetten, niet gelden voor de onkenbare wezenlijke wereld. Het gebeuren in ruimte en tijd en volgens de wet der causaliteit is wel een noodzakelijkheid voor de wereld onzer voorstellingen, doch niet voor de wezenlijke, de noumenale wereld.

5. De transscendentale vrijheid.

Behalve deze negatieve gevolgtrekking leidt KANT eene voor ons onderwerp niet minder gewichtige positieve conclusie uit zijn wijsgeerig onderzoek af voor de verhouding van de noumenale tot de phenomenale wereld. Geldt voor de noumenale wereld de wet van oorzaak en gevolg, die in de phenomenale wereld heerscht, niet, dan wil dat — positief uitgedrukt — zeggen dat daar de wet der vrijheid heerscht. Deze transscendentale vrijheid beteekent voor KANT echter meer dan het bloote niet-gebonden-zijn aan de wet der causaliteit; zij sluit in zich het vermogen een toestand van zelf aan te vangen; zij beteekent een spontaneïteit, die van zelf kan beginnen te handelen, zonder dat er een oorzaak aan voorafgaat.[1]) Dit vermogen komt in zijn volheid alleen toe aan de noumenale wereld, die de schepper is van de wereld der verschijnselen, aan den absoluten wereldgeest, aan God.

De menschen echter hebben dit vermogen mede, doch in beperkte mate. De menschelijke geest, het instrument onzer waarnemingen en voorstellingen, behoort zelf niet tot de waargenomen wereld maar tot de wezenlijke, de noumenale wereld die achter de eerstgenoemde ligt en waarin deze haar oorsprong heeft. Vandaar dat ook de menschelijke geest onderworpen is niet aan de wet der causaliteit maar aan die der vrijheid; m. a. w. dat de menschen mede het vermogen hebben door vrije — d. w. z.

[1]) PAULSEN, t. a. p. bl. 253.

door niets dan door de rede zelve veroorzaakte — wilsvorming, hun handelen te bepalen. Dit vermogen, het spontaan kunnen beginnen van eene nieuwe causaliteitsreeks, geeft aan de menschelijke rede een goddelijk karakter; het staat daarom ook hooger dan het bloote kenvermogen. In het vermogen tot vrije wilsbepaling, in de „praktische Vernunft", niet in het kenvermogen, de „reine Vernunft" ligt de bron van het handelen der menschen als redelijke wezens. Bij de menschen die zich als redelijke wezens gedragen neemt de wil de rede in zich op en maakt deze tot wet van het handelen.

6. Suprematie der „praktischen Vernunft."

De menschen zijn echter niet alleen redelijke wezens. Doordien hun geest gebonden is aan hun stoffelijk lichaam, zijn zij tegelijk ook zinnelijke wezens, die de behoeften van hun stoffelijk lichaam gevoelen en bevrediging daarvoor zoeken. Voor zoover hun wil en dus ook hun handelen door zinnelijke neigingen wordt bepaald, zijn zij niet vrij maar gebonden. De menschelijke vooruitgang nu bestaat bij Kant alleen hierin, dat de menschen die van nature voor rede vatbare wezens zijn, allengs meer redelijke wezens worden, d. w. z. zich bij de bepaling van hun wil en dus ook bij hun handelen, allengs minder laten leiden door hunne zinnelijke neigingen en hartstochten, allengs meer door de rede. De hoogste menschelijke volmaaktheid bestaat dan, volgens hem, in de volmaakte heerschappij van de rede in den wil, de volkomen vrijheid van zinnelijke hartstochten.

7. Het einddoel der maatschappelijke ontwikkeling.

Deze menschelijke volmaaktheid is voor den enkelen mensch onbereikbaar, zij is het doel waarheen de menschheid in haar ononderbroken continuïteit heenstuurt. De vorderingen die de menschheid op den weg daarheen maakt, worden ons kenbaar gemaakt in de geschiedenis. Het laatste in onmetelijke verwijdering liggende doel, waarop de geschiedenis uitloopen zal, is eene alleen naar zedelijke wetten levende, in vreedzamen wedijver van alle krachten der rede werkzaam zijnde gemeenschap der volken. Het einddoel van alle maatschappelijke ontwikkeling is, volgens Kant, de eeuwige vrede. [1]

---

1) Paulsen, t. a. p. bl. 288.

8. Formeel karakter van KANT's zedewet.

Om aan dat onmetelijk ver verwijderde einddoel stap voor stap naderbij te komen, hebben de in samenleving verkeerende menschen de eischen van de zedewet, gelijk de rede haar leert, na te komen. De rede nu verlangt zedelijk willen en handelen, niet om daarmede eenig goed te bereiken; zij verlangt het onvoorwaardelijk, absoluut. Zij wil, dat hetgeen de rede als plicht leert, nagekomen worde, omdat het plicht is, zonder meer. Die zedewet kan niet van buiten tot ons komen; zij wordt ons opgelegd door onze eigene rede en verlangt nakoming alleen en uitsluitend omdat onze eigene rede haar voorschrijft. Het „Gij zult" kan niemand tot mij spreken dan ik zelf. [1])

Naar deze opvatting kan een algemeene inhoud van de zedewet niet aangegeven worden. De inhoud der zedewet — die tot noodzakelijke voorwaarde heeft de vrijheid van den wil in de aangegeven beteekenis — moet voor ieder individu door zijn eigen rede bepaald worden. Algemeen is de zedewet in zoover, *dat* zij behoort te worden nagekomen; *wat* behoort nagekomen te worden, haar *inhoud*, is subjectief. Zij wil, dat ieder zóó handelen zal, dat zijn handelen — volgens de uitspraken zijner eigene rede — als een algemeene natuurwet voor het handelen van redelijke wezens gelden kan.

9. Correctie door de neo-kantianen.

Het ligt natuurlijk buiten mijn bestek op deze beknopte uiteenzetting van de hoofdtrekken van KANT's philosophie een critiek daarvan te doen volgen. Toch moet ik wegens den toenemenden invloed, welken het neo-kantianisme op de ontwikkeling van de sociaal-democratische leer begint te krijgen, met een enkel woord melding maken van de wijze waarop dit vooral KANT's wijsbegeerte der moraal amendeert.

Voor het neo-kantianisme is het meest beteekenende punt van KANT's philosophie de leer van de zedelijke vrijheid in den zin van mogelijkheid om door spontane stelling van een doel richting te geven aan het willen

---

[1]) PAULSEN, t. a. p. bl. 304.

en handelen. Door dit teleologisch element van KANT's philosophie wordt bevrediging geschonken aan ons bewustzijn van de mogelijkheid van keuze bij het bepalen van onzen wil. Met het invlechten van dat teleologisch element in hunne philosophie bedoelen de neokantianen niet — en bedoelde ook KANT niet — te ontkennen, dat bij de bepaling der keuze van den wil, de innerlijke en uiterlijke omstandigheden waaronder die keuze plaats heeft, volgens de wet der causaliteit haar invloed doen gelden, en evenmin dat, wanneer de keuze eenmaal gedaan is en zich in eene handeling heeft geuit, deze onherroepelijk binnen het bereik der causaliteitswet is getreden. Het eenige maar hoogst gewichtige dat er mede wordt bedoeld is, dat bij volle erkenning van in- en uitwendige invloeden op de wilsbepaling volgens de wet van oorzaak en gevolg, de wilsbepaling zelve niet is een gevolg van een voorafgaande oorzaak, maar een stellen van en streven naar een vooruitliggend doel; dat m. a. w. door elke wilsbepaling een nieuwe, in laatste ontleding spontane, oorzaak in de rij van oorzaken en gevolgen wordt ingevoegd [1]).

Daartegenover wijken de neo-kantianen van KANT af, in zijne tegelijk absolute en bloot subjectieve, individualistische opvatting der zedewet. Zij verwijten aan KANT dat hij zijn wijsbegeerte der moraal niet in genoegzaam verband heeft gebracht met zijne philosophie der geschiedenis, volgens welke de maatschappelijke ontwikkeling voert naar een ideaal, niet voor de enkele individuen maar voor de menschelijke samenleving. Brengt men dit bij KANT ontbrekende verband in zijne wijsbegeerte der moraal, dan komt voor zijn bloot

---

[1]) „Het is duidelijk, dat het bewustzijnsvermogen, het denkvermogen, het bewuste doeleind, *de doelwerking*, niet mede in de gewone, stoffelijke keten van oorzaak en gevolg kan vallen; maar dat omgekeerd door een bepaald doel, door den bewusten wil, telkens nieuwe toestanden, nieuwe bewegingsverschijnselen der stof in het leven worden geroepen en het bewuste subject zich als onstoffelijke bewegingsbron aan ons voordoet." *Doelwerking*, door Neerlandicus, *Tweemaandel. Tijdschr.* IIe Jg. bl. 503. Vgl. ook Dr. J. D. BIERENS DE HAAN, *De zin der Menschelijke aktie, Twm. Tijdschr.* VIIIe Jg. bl. 472 en volg.

subjectieven de objectieve categorische imperatief in de plaats, d. w. z. de zedewet verlangt dan niet, dat men wille en handele als redelijk *individu* maar als redelijk *lid der menschelijke samenleving*, m. a. w. zijn wil bepale door het einddoel der menschelijke samenleving, de gemeenschap der vrij, d. w. z. objectief zedelijk, willende menschen. [1])

Het sociale ideaal, dat op deze wijze door de neo-kantianen geconstrueerd wordt: de gemeenschap van vrij willende en vrij handelende menschen, is van bloot formeelen aard. Daarmede wordt allerminst een concrete inhoud gegeven aan het door de omstandigheden bepaalde, „bedingte" ideaal dat door een gegeven maatschappij in een gegeven tijdperk nagestreefd wordt. In deze neo-kantiaansche opvatting wordt ook niet over het hoofd gezien, dat elk concreet maatschappelijk ideaal steeds in onafscheidelijk verband staat met de heerschende maatschappelijke toestanden. [2]) Haar absoluut ideaal heeft geen realiteit; het wil alleen maatstaf zijn ter beoordeeling der reëele, in de werkelijkheid zich vormende en van den graad en den aard der feitelijke maatschappelijke ontwikkeling afhankelijke en daarmede varieerende idealen, ter beoordeeling m. a. w. of de verwezenlijking dier concrete idealen al dan niet maatschappelijke *vooruitgang* wezen zou. Zij ontkent niet de evolutie ook in de moraal en het verband daarvan met de evolutie in economie, recht, godsdienst, wetenschap, kunst, maar zij wil een hoogste absolute maat geven voor de zedelijke waarde dier evolutie.

Over KANT gaat het neo-kantianisme heen, doordat het als doel en dus als hoogste zedewet niet stelt het individueele maar het sociale ideaal.

---

[1]) Zie RUDOLF STAMMLER, *Wirthschaft und Recht nach der Materialistischen Geschichtsauffassung*, vooral § § 65 en 99; PAUL NATORP, *Soialpädagogik*, Bk. II. STAUDINGER, *Ethik und Politik*, PAULSEN t. a. p. bl. 318/20; LEFKOVITS, *Die Staatslehre auf Kantischer Grundlage*, I Kap.; A. J. R., *De intellectueelen en de Arbeidersbeweging*, *De Kroniek*, 10 en 17 November 1900.

[2]) Dit wordt over het hoofd gezien door PANNEKOEK, *Nieuwe Tijd VI, bl. 681.*

B. FICHTE'S IDEALISTISCHE WIJSBEGEERTE.

Het is voor ons doel voldoende in het kort aan te duiden, in welke richting KANT's philosophie door FICHTE en SCHELLING [1]) ontwikkeld werd.

1. Denken en zijn. FICHTE stelt aan de philosophie tot taak eene verklaring te geven van het weten; de wijsbegeerte is bij hem „Wissenschaftslehre". Daartoe is in de eerste plaats noodzakelijk het denken van het zijn, en het zijn van het denken te abstraheeren, m. a. w. den geest te abstraheeren van het ding, het ding van den geest. Doet men het eerste, dan houdt men den geest over en zijne regelmatige, aan de eigen wetten van den geest gebonden, handelingen; bij de tegenovergestelde abstractie rest als grondslag van waarneming en voorstelling het „Ding an sich" — een iets dat bestaat, onafhankelijk van den geest die het denkt.

De verklaring der wereldorde, uitgaande van het „Ding an sich" — door FICHTE dogmatisme genoemd — is voor hem onvoldoende; zij dringt niet tot den diepsten grond door, want het „Ding an sich" is ook een voorstelling, een product van den geest en kan dus niet het wezen van den geest verklaren. De verklaring der wereldorde uit den geest en zijne eigen wetten — door hem als idealisme aangeduid — stelt de zelfstandigheid van den geest en daarmede de geestelijke vrijheid als beginsel van het zijn. De keuze tusschen deze beide verklaringen wordt niet bepaald door verstandelijk inzicht, door de „reine Vernunft"; zij is een uiting van den wil, van de „praktische Vernunft". Reeds hieruit volgt, dat FICHTE — terwijl hij het onafhankelijk van ons denken bestaande „Ding an sich" ter verklaring der wereldorde verwerpt — met KANT medegaat in het stellen van de „praktische" boven de „reine" Vernunft, m. a. w. van het ideaal, dat de geest zich als eigen vrije daad stelt, en de nastreving daarvan, boven het verstand.

[1]) Mijne korte uiteenzetting van FICHTE's en SCHELLING's philosophie is in hoofdzaak ontleend aan ERDMANN's *Geschichte der Philosophie*, 4 Aufl. Voorts maakte ik daarbij gebruik van L. WOLTMANN, *Der historische Materialismus*; MARIANNE WEBER, *Fichte's Sozialismus und sein Verhältniss zur Marx'schen Doktrin*; DR. LÁZÁR RÓTH, *Schelling und Spencer*.

FICHTE's wijsbegeerte is de philosophie van de geestelijke vrijheid. Bij de menschen is die geestelijke vrijheid — het bepaald worden van de uitingen van den geest uitsluitend door zijn eigen wetten — beperkt tengevolge van het gebonden zijn van den geest aan het stoffelijk lichaam, doch het bewustzijn van de geestelijke vrijheid moet ons er toe drijven, ons door ons stoffelijk lichaam empirisch bepaald zijn te overwinnen en tot de geestelijke vrijheid op te klimmen. Daarin ligt, volgens FICHTE, tegelijk de oorsprong en het einddoel van den aardschen verschijningsvorm des geestes in de menschen. De geest bepaalt bij FICHTE niet alleen de vormen, maar ook den inhoud van het denken. Het zijn zelf is bij hem eene vrije schepping van den geest, niet echter van den empirisch gebonden geest, gelijk hij leeft in de individueele personen, maar van den absoluten geest, van de „reine Ichheit"— gelijk de absolute geest in FICHTE's terminologie heet. De reine Ichheit (God) is oorsprong zoowel van het zijn als van het denken. De schepping van de eindige, empirische wereld als vrije daad van den absoluten geest is, volgens FICHTE's voorstelling, eene vrijwillige begrenzing van den absoluten geest door iets van zich los te maken en dit te stellen tegenover zich zelf. Dat aldus door den geest van zich zelven losgemaakte en tegenover zichzelf gestelde is het zijn. Door die vrije daad daalt de geest uit de absolute oneindigheid af tot de empirische eindigheid, met het doel door geleidelijke overwinning dier eindigheid, door geleidelijke ontwikkeling van zijn eigen wezen, door steeds verder gaande „Durchgeistigung" van het zijn, weder tot zich zelf, tot zijn eigen vrijheid en oneindigheid terug te keeren. Het zijn is, naar deze opvatting, de eindige verschijningsvorm van den absoluten, oneindigen geest. **2. De vrijhe[id] van den geest.**

De oorspronkelijke, vrije denkhandeling van de absolute Ichheit (God), waardoor het zijn wordt geschapen en welke het beeld is van alle denkhandelingen der empirische Ikheden (der menschen) is drieledig. Het eerste element der drieledige denkhandeling is dat het „Ik" zich zelf voorstelt, zich zelf denkt: „Das Ich setzt sich selbst". Het „Ik" kan zich echter niet denken, zonder zich te denken in tegenstelling met iets dat „niet-ik" is: **3. Het dri[e]ledig k[a]rakter d[er] scheppingshan[]deling.**

„Indem das Ich sich selbst setzt, setzt es auch das Nicht-Ich." Dat wil niet alleen zeggen dat de wereld der voorstelling product is van den denkenden geest, maar ook dat die wereld niet is zonder den geest die haar denkt. Zonder „Ik" geen „niet-ik"; het „niet-ik" is daardoor een deel van het „Ik". „Das Ich setzt im Ich dem teilbaren Ich ein teilbares Nicht-Ich entgegen." M. a. w. in het stellen van het „niet-ik" tegenover het „ik" ligt eene wederzijdsche begrenzing van beide. Maar niettegenstaande die begrenzing zijn „niet-ik" zoowel als „ik" in de Ikheid begrepen. De geest denkt zich het „niet-ik" in het „Ik", de geest is zich bewust dat het „niet-ik" alleen bestaat door het „Ik", — dat de wereld als voorstelling verdwijnt waar geen voorstellend subject is. Deze drieledige denkhandeling begint bij het zich stellen van de „ikheid" (these), waarmede tegelijk de voorstelling van de „niet-ikheid" (anti-these) gegeven is, en deze tweeledige voorstelling is niet mogelijk zonder in beide leden te erkennen het gemeenschappelijke karakter der begrensdheid, waardoor de tegenstelling wordt opgelost, te erkennen m. a. w. dat die leden deelen zijn van een beiden omvattend geheel (synthese).

De drieledige denkhandeling van den absoluten geest, die de oorsprong van de wereld der verschijnselen is, is tegelijk de grondvorm van alle denkhandelingen. Alle denken is het stellen van iets dat zijn eigen tegenstelling bepaalt en het oplossen van stelling en tegenstelling in de beide omvattende en door het wezen van stelling en tegenstelling bepaalde samenstelling.

Op deze wijze werd door FICHTE de grondslag gelegd van de dialectische methode die bij HEGEL en, in navolging van dezen, bij MARX en de marxisten zulk een gewichtige plaats bekleedt.

4. FICHTE's rechtsphilosophie. De hier kort aangegeven grondslagen zijner „Wissenschaftslehre" beheerschen de geheele wijsbegeerte van FICHTE, ook zijn rechtsphilosophie, die evenals de rechtsphilosophie van KANT, geheel onder den invloed staat van de in het einde der 18de eeuw heerschende individualistisch-natuurrechtelijke opvatting. Zijne rechtsphilosophie loopt echter niettegenstaande het individualistische uitgangspunt op de ontwikkeling van een ideaalstaat uit, die

sterk socialistische trekken vertoont en van de gewone voorstelling van den rechtsstaat volgens de natuurrechtelijke school hemelsbreed verschilt.

Waar het „Ich" alleen tegenover het „Nicht-Ich" staat als product van zijn eigen voorstelling, wordt het ook alleen daardoor bepaald. Waar meer individuen met elkander tezamen leven, die ieder begrensde deelen van het absolute „Ich" zijn, wordt het begrensde „Ich" bepaald ook door „Nicht-ich", dat niet product is van een eigen vrije daad van het begrensde „Ich". Aangezien in laatste ontleding alles is terug te brengen tot de vrije daad van het absolute „Ich", is de begrenzing van de individueele „ikheden" door „niet-ikheden" die niet product van eigen voorstelling zijn, alleen mogelijk doordien het individueele „Ich" de andere individuen met wie het in aanraking komt, erkent als eveneens deelhebbend aan het absolute „Ich", als eveneens denkende en willende wezens, die het eigen „Ich" kunnen opwekken tot het stellen van den eigen wil in eene bepaalde richting. Aan het beroep dat die andere vrije wezens op mijn vrijen wil doen, erken ik dat andere deelhebbers aan het absolute „Ich" buiten mij bestaan en volgt voor mij de plicht allen — maar ook hen alleen — als vrij te erkennen, die wederzijds tegenover mij hetzelfde doen. Naar deze opvatting schrijft het recht de negatieve verplichting voor, anderen in hun vrijheidssfeer niet te storen. De inhoud van het recht is, volgens FICHTE, „dat ieder vrij wezen uit innerlijke vrijheid zijn uiterlijke vrijheid zoover begrenst, dat alle andere vrije wezens naast hem eveneens uiterlijk vrij zijn kunnen."

De handhaving dier uiterlijke vrijheid is de taak van den staat, die volgens de leer van het *contrat social* uit de vrije daad der individuen verklaard wordt. [1]) De staat heeft daartoe aan alle zijne onderdanen drie grondrechten te waarborgen: 1 het recht op vrije beschikking over eigen lichaam, 2 het recht op eigen eigendom (dit beteekent in FICHTE's rechtsleer het recht op eigen vrije handeling

[1]) Een kort overzicht van FICHTE's rechts- en staatsphilosophie en haar beteekenis gaf AHRENS in 1862 in zijne rede zur „Fichte-Feier", *Fichte's politische Lehre*.

en op het product dier handeling) 3 het recht op zelfbehoud. Deze drie grondrechten sluiten, volgens FICHTE, in zich dat de staat zijn onderdanen recht op eigen bestaan en recht op (tevens plicht tot) arbeid heeft te waarborgen. Op de wijze waarop dit in *„Der geschlossene Handelsstaat"* nader wordt uitgewerkt, behoeft hier niet te worden ingegaan. Op de daar ontwikkelde waardeleer, die onder gekunstelde vormen in haar wezen met de klassieke engelsche waardeleer overeenkomt, kom ik later bij de behandeling van MARX' waardetheorie met een enkel woord terug. [1])

C. SCHELLINGS IDENTITEITSLEER.

SCHELLING gaat in de idealiseering van het wezen der verschijnselenwereld weer een stap verder dan FICHTE. Deze laatste ziet den oorsprong der verschijnselenwereld, der natuur, wel in den absoluten geest, maar hij stelt de natuur, als product van den geest, tegenover den geest zelf die daarvan de schepper is. SCHELLING laat deze onderscheiding, die wel het ideëel karakter van de realiteit, maar niet het reëel karakter van de idealiteit verklaren kan, vallen. Volgens hem staat de natuur niet als product tegenover den geest als schepper, maar zijn geest en natuur twee kanten van een en hetzelfde *zijn*. De natuur is bij SCHELLING de objectieve, de geest de subjectieve zijde van het zijn. In de identiteit van denken en zijn ligt de kern van SCHELLINGS wijsbegeerte. De natuur is bij hem het geobjectiveerde, gematerialiseerde denken, het denken, de gesubjectiveerde natuur. Oorsprong en uitgangspunt van het zijn en het denken, moet iets zijn dat slechts denkbaar is, doordien het is en slechts is, doordien het denkbaar is. Wat niet is, is niet denkbaar; wat niet denkbaar is, is niet.

1. Geest en natuur twee kanten van hetzelfde zijn.

2. Identiteit van het stelsel van natuur en geest.

De identiteit van geest en natuur leidt SCHELLING verder tot de identiteit van het *stelsel* van de natuur en dat van den geest. Als geest en natuur twee zijden zijn van een en hetzelfde zijn, moet het stelsel van den geest

---

[1]) Zie beneden hoofdstuk IV. § 1, No. 1, noot 1.

ook het stelsel van de natuur wezen en omgekeerd. Evenals de natuur ontwikkelt zich de geest, evenals de geest ontwikkelt zich de natuur, en dat niet krachtens eene van buiten komende oorzaak welke die ontwikkeling tot gevolg heeft, maar door eigen inwendige kracht. De mechanische verklaring der ontwikkeling in de natuur door de werking van oorzaak en gevolg wordt bij SCHELLING prijsgegeven voor de organische, welke de ontwikkeling uit eigen, innerlijk wezen vooropstelt. „De organisatie produceert zich zelf."

3. Organische ontwikkeling van natuur en geest.

Dit geldt bij hem voor de ontwikkeling van de natuur evenals voor de ontwikkeling van den geest. Beide zijden van het zijn ontwikkelen zich naar innerlijke doelmatigheid. Deze opvatting sluit reeds in zich dat SCHELLING in den geest den op innerlijke doelmatigheid gerichten wil, KANT's praktischen Vernunft, als het drijvend, het leidend element erkent.

Waar SCHELLING spreekt van de ontwikkeling in geest en natuur, vergeet hij niet, dat het begrip van den absoluten geest het begrip van ontwikkeling buitensluit. Het absolute kan niet in ontwikkeling zijn. Deze schijnbare tegenstrijdigheid vindt hare oplossing hierin, dat SCHELLING, in navolging van FICHTE, eene onderscheiding maakt tusschen den absoluten geest die, gematerialiseerd, hetzelfde is als de natuur, in de absoluutheid van haar zijn eenerzijds en den onzuiveren, gebonden, menschelijken geest en de natuur, gelijk deze zich aan den menschelijken geest vertoont, aan den anderen kant. Niet de absolute geest en natuur, maar de menschelijke geest, die aan den absoluten geest onzuiver en onvolkomen deel heeft en krachtens zijn inwendige organisatie naar het bereiken van de zuiverheid en volkomenheid van den absoluten geest streeft, alsmede de door den menschelijken geest waar te nemen empirische natuur ontwikkelen zich. De ontwikkeling van den menschelijken geest openbaart zich in de geschiedenis en aangezien alle ontwikkeling — gelijk wij zagen — bepaald wordt door innerlijke doelmatigheid voor de in die ontwikkeling begrepen organisaties, kan het niet anders, of wij moeten ook in de geschiedenis die doelmatigheid, dat is hier het streven tot naderbijkoming tot den absoluten geest, terugvinden.

4. Doelmatigheid in de geschiedenis.

Op deze wijze komt SCHELLING tot de voor ons belangrijke conclusie, dat de menschelijke geschiedenis geen aaneenschakeling van toevalligheden is, maar dat daarin samenhang en orde is te vinden door het streven naar innerlijke, geestelijke doelmatigheid in de menschelijke ontwikkeling.

D. HEGEL'S BEGRIPSPHILOSOPHIE.

Zijn hoogste punt bereikte de idealistische wijsbegeerte in het stelsel van HEGEL. Terwijl voor SCHELLING geest en natuur twee zijden zijn van een en hetzelfde *zijn*, is voor HEGEL al het uiterlijke zijn slechts verschijningsvorm van de in de uiterlijke verschijning zich belichamende idee.

1. De oneindigheid der idee.

„De dingen van welke wij onmiddellijke kennis hebben, zijn niet slechts voor ons, maar „an sich" bloote verschijningen en dit is de eigene bestemming der eindige dingen, den grond van hun zijn te hebben niet in hun zelf, maar in de algemeene goddelijke idee." [1])

Het wezen der dingen ligt in hun begrip, dat er naar streeft zich in de verschijning te verwezenlijken en dit in de natuur steeds meer of minder onvolkomen bereikt. [2])

De idee als absoluut en oneindig omvat alle eindige begrippen. Zij, de absolute idee, is het, die zich in de eindige begrippen uit en als oneindigheid de eindige dingen, die verschijningsvormen van de begrippen zijn, omvat. De idee is het absolute, tegelijk subjectieve en objectieve, dat in de natuur zich vertoont als zijn „anderszijn"; waarvan de natuur m. a. w. niet alleen voor ons maar voor de natuur zelve, alleen de uiterlijke verschijning is. [3])

Die absolute idee nu is proces, beweging. De natuur vertoont dat proces, hetwelk bestaat in het tot geest

---

[1]) *Kleine Logik.* § 45. Zie ook § 131. Ik citeer uit de uitgaaf van Prof. BOLLAND.

[2]) t. z. p. § 51. „In der That ist alles Endliche dies und nur dies, dass das Dasein von seinem Begriffe verschieden ist."

„Der Begriff ist das wahrhafte Erste, und die Dinge sind das was sie sind durch die Thätigkeit des ihnen innewohnenden und in ihnen sich offenbarenden Begriffes," t. z. p. § 163. Zie ook § § 166, 172.

[3]) Zie t. z. p. § 213 „Alles Wirkliche, in sofern es ein Wahres ist, ist die Idee und hat seine Wahrheit allein durch und kraft der Idee." Zie ook § 246, Zusatz.

terugkeeren, in de oplossing van de idee uit haar anders zijn. [1])

2. De logica tevens ontologie.

Aangezien nu alle natuurverschijnselen niet anders zijn dan de uiterlijke weerschijn van de alleen wezenlijke begrippen, volgt hieruit voor HEGEL, gelijk voor SCHELLING, de identiteit van natuurwetten en denkwetten; doch bij HEGEL in dezen zin, dat de wetten van het uiterlijke verschijnen niet anders kunnen zijn dan die van het innerlijke, het wezenlijke van de verschijning, het begrip. Volgens hem is m. a. w. de logica tevens ontologie, de leer van het denken tegelijk de leer van het (slechts uiterlijke) zijn.

3. Bewustwording van de idee.

In de levenlooze natuur is de verschijning zich nog geheel onbewust van haar eigenlijk wezen. De eerste trap op den weg der bewustwording van de idee in de uiterlijke verschijning is het menschelijk leven. Alle vooruitgang nu bestaat in hoogere bewustwording der idee, in verdergaanden terugkeer van de uiterlijke verschijning van de idee in den mensch tot de idee zelve. Dat noodzakelijke steven naar terugkeer tot de idee is tegelijk het wezen en de bestemming van den mensch. Vandaar dat er „Vernunft" in de geschiedenis is en dat deze de toenemende bewustwording der idee in de menschen vertoont [2]).

---

[1]) t. z. p. § 92—96. Zie ook § 247. „Die denkende Naturbetrachtung muss betrachten, wie die Natur an ihr selbst dieser Process ist, zum Geiste zu werden, ihr Anderssein aufzuheben."

[2]) „Darüber aber habe ich gleich von Anfang an mich erklärt, und unsere Voraussetzung (die sich aber am Ende erst als Resultat ergeben sollte) und unsern Glauben behauptet, dass die Vernunft die Welt regiert, und so auch die Weltgeschichte regiert hat." *Philosophie der Geschichte*, 3e dr. bl. 32.

„Die Weltgeschichte ist die Darstellung des göttlichen, absoluten Processes des Geistes in seinen höchsten Gestalten, dieses Stufenganges, wodurch er seine Wahrheit, das Selbstbewusstseyn über zich erlangt..... Die Weltgeschichte zeigt nur, wie der Geist allmählig zum Bewusstseyn und zum Wollen der Wahrheit kommt; es dämmert in ihm, er findet Hauptpunkte, am Ende gelangt er zum vollen Bewusstseyn." t. z. p. bl. 66.

„Die Weltgeschichte stellt, wie früher bestimmt worden ist, die Entwickelung des Bewusstseyns, des Geistes von seiner Freiheit, und der von solchem Bewusstseyn hervorgebrachten Verwirklichung dar." t. z. p. bl. 79.

„Dass die Weltgeschichte dieser Entwickelungsgang und das wirkliche Werden des Geistes ist, unter dem wechselnden Schauspiele ihrer Geschichten, — diess ist die wahrhafte Theodicee, die Rechtfertigung Gottes in der Geschichte." t. z. p. bl. 547.

Hoe hooger dat bewustzijn gaat, des te minder wordt de idee in haar menschelijken verschijningsvorm bepaald door aan zijn eigen, oneindig wezen vreemde grenzen, des te hooger m. a. w. zal zij gestegen zijn op de ladder, die voert tot volkomen innerlijke overeenstemming met haar ware wezen, d. w. z. tot innerlijke vrijheid, welke niet anders is dan uitsluitend gebonden zijn door eigen wezen en bestemming. De weg, dien de menschheid doorloopt, is, volgens deze beschouwing, tegelijk een noodzakelijke, d. w. z. door het ideëele wezen der menschen bepaalde, alsmede de weg naar grootere innerlijke vrijheid.[1])

4. Vrijheid en noodzakelijkheid.

Op het elkaar niet uitsluitende van de begrippen vrijheid en noodzakelijkheid legt HEGEL herhaaldelijk den nadruk,[2]) en zoo kan hij tot de bij oppervlakkige en onwijsgeerige beschouwing in hare tweeledigheid schijnbaar tegenstrijdige conclusie komen, dat de geschiedenis der menschen en der volken eensdeels noodzakelijk is in dezen zin, dat elk stadium daarvan bepaald wordt door den graad van bewustheid, dien de idee, in haar menschelijken verschijningsvorm, van haar eigen wezen heeft bereikt en anderdeels steeds tot grootere vrijheid voert, in den zin van steeds grootere overeenstemming tusschen het innerlijk

[1]) *Kleine Logik.* § 24. „Freiheit ist eben dies, in seinem Anderen bei sich selbst zu sein, von sich abzuhangen, das Bestimmende seiner selbst zu sein. In allen Trieben fange ich von einem Anderen an, von einem solchen, das für mich ein Aeusserliches ist. Hier sprechen wir dann von Abhängigkeit. Freiheit ist nur da, wo kein anderes für mich ist, das ich nicht selbst bin. Der natürliche Mensch, welcher nur durch seine Triebe bestimmt wird, ist nicht bei sich selbst; wenn auch noch so eigensinnig, so ist der Inhalt seines Wollens und Meinens doch nicht sein eigener, und seine Freiheit ist nur eine formelle."

[2]) § 158. „Allerdings ist die Notwendigkeit als solche noch nicht die Freiheit; aber die Freiheit hat die Notwendigkeit zu ihrer Voraussetzung und enthält dieselbe als aufgehoben in sich. Der sittliche Mensch ist sich des Inhalts seines Thuns als eines Notwendigen an und für sich Gültigen bewusst und leidet dadurch so wenig Abbruch an seiner Freiheit, dass diese vielmehr erst durch dieses Bewusstsein zur wirklichen und inhaltsvollen Freiheit wird, im Unterschiede von der Willkür, als der noch inhaltlosen und bloss möglichen Freiheit."

Het verband tusschen vrijheid en noodzakelijkheid vormt een hoofdbestanddeel ook van de „Einleitung" van HEGEL's *Philosophie des Rechts.* Zoo schrijft hij daar § 15, Zusatz: „Der gewöhnliche Mensch glaubt frei zu seyn, wenn ihm willkürlich zu handeln erlaubt ist, aber gerade in der Willkür liegt, dass er nicht frei ist," en § 30: „Das Recht ist etwas Heiliges überhaupt, allein weil es das Dasein des absoluten Begriffes, der selbstbewussten Freiheit ist."

wezen van den menschelijken geest en de uiterlijke omstandigheden van het menschelijk leven. [1])

5. Geschiedenis grootendeels door onbewuste werkingen.

Intusschen de bewustheid van eigen, innerlijk wezen is in de menschen, ook op den hoogsten trap van ontwikkeling, zeer onvolkomen; vandaar dat de geschiedenis slechts voor een klein deel het product is der bewuste gevolgen van de menschelijke handelingen en grootendeels bepaald wordt door onbewuste, schijnbaar toevallige werkingen van die handelingen.[2])

Zoowel de opvatting van den noodzakelijken samenhang van het historisch gewordene als die van de grootendeels onbewuste, onafhankelijk van de met de handelingen beoogde doeleinden intredende, werkingen der handelingen van de menschen op hun geschiedenis, zijn op de wijsbegeerte van MARX van grooten invloed geweest.

6. HEGEL's dialectiek.

Het diepst echter heeft HEGEL op MARX ingewerkt door zijne dialectiek. De dialectiek is bij HEGEL veel meer dan eene denkmethode. De dialectiek is bij hem de erkenning dat al wat eindig is, krachtens zijn eindigheid, overgaan moet in iets anders. Dat geldt in de eerste plaats voor de begrippen die het wezen der dingen uitmaken en dientengevolge eveneens voor de objecten als uiterlijke verschijningen van de begrippen. Al wat eindig is, gaat krachtens die eindigheid als zoodanig te niet; niet echter in den zin dat het verdwijnt, maar wel in dezen zin dat het zich oplost in iets anders, dat niet in toevallige betrekking staat tot hetgeen daarin opgelost wordt, maar bepaald wordt door dit laatste. Elk eindig begrip lost zich op in zijn eigen tegenstelling. Die tegenstelling doet krachtens haar eigen eindigheid hetzelfde. Doordien nu de eerste tegenstelling het oorspronkelijk gestelde begrip in zich bevat en de tweede tegenstelling bepaald wordt door de eerste, is de tweede tegenstelling

[1]) *Rechtsphilosophie* § 342. „Die Weltgeschichte ist ferner nicht das blosse Gericht seiner Macht, d. i. die abstrakte und vernunftlose Nothwendigkeit eines blinden Schicksals, sondern weil er an und für sich Vernunft, und ihr Für-sich-seyn im Geiste Wissen ist, ist sie die aus dem Begriffe nur seiner Freiheit nothwendige Entwickelung der Momente der Vernunft und damit seines Selbstbewustseyns und seiner Freiheit, — die Auslegung und Verwirklichung des allgemeinen Geistes."

[2]) *Kleine Logik.* § 147. Zie ook *Rechtsphilosophie* § 348.

tegelijk de samenvatting van het eerst gestelde begrip en zijne tegenstelling.

De dialectische beweging in de begrippen en alzoo ook in de dingen als uiterlijke verschijningen daarvan, is niet toevallig. Zij is een noodzakelijk gevolg van de eindigheid der begrippen en die beweging zelve wordt door het wezen der daaraan onderworpen begrippen bepaald. „De dialectiek — zoo zegt HEGEL zelf — wordt gewoonlijk als eene uiterlijke kunst opgevat, welke door willekeur een verwarring in bepaalde begrippen en een blooten schijn van tegenspraken daarin te voorschijn brengt, zoodat niet deze bepalingen, maar deze schijn nietsbeteekenend en het verstandige daarentegen veeleer het ware is. Vaak is de dialectiek ook niets meer dan een subjectief goochelsysteem van heen en weer gaand redeneeren, waarbij de inhoud ontbreekt en het gebrek door de scherpzinnigheid bedekt wordt, die door zulk een redeneeren wordt opgewekt. In haar eigenaardig wezen is de dialectiek veeleer, de eigene, ware natuur der verstandsbepalingen, der dingen en van het eindige überhaupt. . . . De dialectiek is het immanente uitgaan uit de verstandsbepalingen, waardoor de eenzijdigheid en begrensdheid van deze zich vertoont als dat wat zij is, namelijk als haar eigen negatie. Al het eindige heeft in zich, zich zelf op te lossen. Het dialectische maakt derhalve de bewegende ziel van het wetenschappelijk betoogen uit en is het beginsel waardoor alleen innerlijke samenhang en noodzakelijkheid in den inhoud der wetenschap komt, gelijk daarin de waarachtige niet uiterlijke opheffing boven het eindige ligt." [1])

HEGEL'S stelsel is dan ook het ideëel-dialectische stelsel, waarbij inhoud en methode onverbrekelijk met elkander verbonden zijn. Het dialectische past in zijne wijsbegeerte ook wel op de beweging in de verschijnselen, doch alleen omdat deze verschijnselen slechts den uiterlijken schijn vertoonen van de wezenlijke begrippen. De dingen lossen zich in elkander op, omdat de begrippen

[1]) *Kleine Logik* § 81.

dit doen. Neemt men dit laatste, de kern van HEGEL's stelsel, uit zijn dialectiek weg, dan houdt men niets over dan de uiterlijke goochelkunst, waartegen HEGEL zelf waarschuwt.

7. Quantiteit en Qualiteit.

Een der voor het marxisme meest beteekenende gevolgtrekkingen die HEGEL in zijn dialectisch stelsel maakt, is de omslag van quantiteit in qualiteit. De qualiteit is eene bepaling van het zijn. „Iets is door zijne qualiteit dat wat het is, en terwijl het zijne qualiteit verliest, houdt het daardoor op, dat te zijn wat het is." [1]) De quantiteit daarentegen is het zuivere zijn, waarbij de qualiteit als onverschillig ter zijde gesteld wordt. Ook het quantum echter is eene bepaling van het zijn; de maat van het quantum is derhalve eenheid van qualiteit en quantiteit. Hieruit volgt dat quantiteit en qualiteit niet zoo geheel verschillend zijn als het gemeene verstand meent en hieruit wordt door HEGEL voorts afgeleid, dat vermeerdering of vermindering van de quantiteit van een ding, zijn kwaliteit veranderen kan. „Als een quantitatieve verandering plaats vindt, vertoont zich deze als geheel onverschillig, doch steekt daar nog wat anders achter, en deze schijnbaar onverschillige verandering van het quantitatieve is als het ware een list om het qualitatieve te grijpen." [2]) HEGEL heldert dit met verschillende voorbeelden uit het gebied der natuur en uit dat der moraal op. Ik deel duidelijkheidshalve een daarvan mede: „Ten aanzien van de uitgaven die wij doen, is een zekere speelruimte, waarbinnen het op een meer of minder niet aankomt; wordt dan echter naar de eene of de andere zijde de door de individueele omstandigheden bepaalde maat overschreden, dan doet zich de qualitatieve aard van de maat gevoelen en datgene wat zooeven nog als eene goede huishouding was te beschouwen wordt gierigheid of verkwisting."

Bij elke quantitatieve verandering, onverschillig op welk gebied, treedt alzoo een punt in, waarop de verandering tegelijk eene qualitatieve wordt en den aard van het object wijzigt. „Men kan het proces van de maat, die

[1]) *Kleine Logik* § 90.
[2]) t. z. p. § 108.

zich nu eens als bloote verandering van de quantiteit en dan weer als een omslaan van de qualiteit voordoet, veraanschouwelijken door het beeld van een lijn met knoopen." [1])

Deze omslagtheorie is het hulpmiddel waardoor MARX later tot zijne revolutionaire verklaring der maatschappelijke veranderingen komen zal.

Ik bepaal mij hier tot de korte uiteenzetting van HEGEL's dialectiek en van hare voor het marxisme belangrijke gevolgtrekkingen. De critiek op een en ander stel ik uit tot wij komen aan het gebruik dat door MARX daarvan gemaakt werd.

8. De wisselwerking.

Alvorens wij echter van HEGEL's logica kunnen afstappen, hebben wij nog bij één onderdeel daarvan een oogenblik stil te staan, dat door MARX niet werd verloochend maar bij hem eenigszins op den achtergrond raakte, doch waarop bij de neo-marxisten, ook bij ENGELS, [2]) weder meer nadruk gelegd wordt: ik bedoel de wisselwerking.

HEGEL's leer van de wisselwerking staat in rechtstreeksch verband met zijne opvatting van de causaliteitsverhouding. Oorzaak en gevolg zijn niet twee verschillende dingen. Oorzaak en werking zijn één in zoover, dat de oorzaak eerst in de werking werkelijk oorzaak is. De oorzaak is de actieve zijde, de werking, het gevolg, de passieve zijde der werkelijkheid. Maar hoewel oorzaak en gevolg naar hun begrip identiek zijn, komen zij in de eindige wereld als van elkander gescheiden voor. Elke oorzaak is zelve wel gevolg, en elk gevolg wel oorzaak, maar niet in dezelfde betrekking waarin het gevolg gevolg, de oorzaak oorzaak is. Dat elke oorzaak gevolg en elk gevolg oorzaak is in eene andere betrekking, is het oneindige proces der werkelijkheid, zich uitende in een oneindige reeks van oorzaken, welke tegelijk eene oneindige reeks van werkingen is.

Maar de werking is tegenover de oorzaak niet bloot

---

[1]) t. z. p. § 109.

[2]) Zie vooral zijn brieven uit het tijdperk tusschen 1890 en 1895, o. a. te vinden bij MASARYK. *Die philosophischen und sociologischen Grundlagen des Marxismus*, bl. 104 en volg.; WOLTMANN, *Hist. Mat.* bl. 239 en volg.

passief; zij neemt en lost deze in zich op en werkt daarmede op de oorzaak terug. Door deze terugwerking van het gevolg op de oorzaak gaat de causaliteitsbetrekking in de betrekking der wisselwerking over. In en door de wisselwerking is de reeks van oorzaken en gevolgen niet eene oneindige rechte, maar eene in zich zelve wederkeerende gebogen lijn. „De wisselwerking is de causaliteitsbetrekking in haar volkomen ontwikkeling gesteld." Het inzicht in de wisselwerking bevredigt echter niet, het komt niet tot den grond der werkelijkheid, het is geen equivalent voor het begrip der verschijnselen. Integendeel de wisselwerking moet zelve begrepen worden en „dit geschiedt daardoor dat de beide zijden daarvan niet als een onmiddellijk gegeven iets opgevat, maar als momenten van een derde, een hooger iets erkend worden, dat dan juist het begrip is." [1]) Voor het neo-marxisme is hierin het belangrijkst, de opvatting der wisselwerking als de hoogste vorm der causaliteitsbetrekking.

E. FEUERBACH'S MATERIALISME.

1. Splitsing der hegelianen.

Wij hebben hiermede van HEGEL's stelsel die hoofdtrekken gezien, welke voor ons onderwerp het meest van belang zijn.

Tusschen 1820 en 1830 begon het de duitsche wijsbegeerte meer en meer te beheerschen en bij HEGELS' dood in 1831 stond het aan het toppunt van zijn invloed. Spoedig echter zou het zijn eigen leer van de dialectische beweging aan den lijve bewijzen. De schijnbaar hechte en aaneengesloten school zijner volgelingen splitste zich na HEGEL's dood spoedig in twee afdeelingen. De oud-hegelianen, die het conservatieve element vertegenwoordigden, en aan het stelsel van den meester angstvallig vasthielden, en de jong-hegelianen, die er toe kwamen de absolute goddelijke idee, den oorsprong en het einde van alle schepping, waarvan de gansche natuur doortrokken heette te zijn, allengs meer te vermenschelijken en te

[1]) t. a. p. § 153—156.

materialiseeren. Deze beweging voltrok zich het eerst en het meest beslissend op theologisch terrein. STRAUSS en BRUNO BAUER namen daarin de leiding door hunne diepgaande textcritiek van den bijbel, waarbij het bovennatuurlijke in de scheppings- en wonderverhalen als phantastische voorstellingen van op natuurlijke wijze verklaarbare feiten werden verklaard en aan den godsdienst een meer realistisch en rationalistisch karakter gegeven werd. [1]) Deze beweging op theologisch terrein vond hare voor de philosophische ontwikkeling van MARX meest beteekenende uiting in FEUERBACH's *Wesen des Christenthums*, dat in 1841 het licht zag. FEUERBACH komt daarin, wat het uitgangspunt betreft, tot een volledige breuk met HEGEL. [2])

2. Het menschelijk bewustzijn.

Volgens FEUERBACH is de grond van de religie, de grond ook van het denken het menschelijke bewustzijn, d. w. z. het bewustzijn der menschheid, der menschelijke soort, waarvan het bewuste ik zich als een deel erkent. Daarin ligt juist het onderscheid tusschen mensch en dier, dat het dier zich wel kent als individu maar niet als soort, de mensch dit laatste daarentegen wel doet. [3]) Zijne soort, de menschheid, is voor hem „Gegenstand", voorwerp van zijn bewustzijn. Aan het voorwerp wordt de mensch zich zelf bewust; „het voorwerp is de openbaring van zijn wezen, zijn ware, objectieve ik. En dit geldt niet slechts van de geestelijke, maar ook van de zinnelijke voorwerpen. Ook de van den mensch verst verwijderde voorwerpen zijn, omdat en voor zoover zij voorwerpen voor hem zijn, openbaringen van het menschelijke wezen." [4]) Ten aanzien van de zinnelijke voorwerpen is het menschelijk bewustzijn van het voorwerp goed onderscheidbaar van het menschelijk zelfbewustzijn; met het bewustzijn van de menschheid, het absolute van zijn eigen wezen dat hij zich tot God maakt, is het anders, hier valt het

---

[1]) Zie DAVID KOIGEN, *Zur Vorgeschichte des modernen philosophischen Socialismus* bl. 13—80.

[2]) Zie over FEUERBACH: ENGELS' monographie, voorts MASARYK, t. a. p. bl. 22 en volg.; KOIGEN t. a. p. bl. 81 en volg.; WOLTMANN, t. a. p. bl. 125 en volg.

[3]) *Wesen des Chr.* 3e dr. bl. 24/5.

[4]) t. z. p. bl. 29.

3. De realiteit der natuur.

bewustzijn met het zelfbewustzijn samen. „Het zinnelijke voorwerp bestaat buiten den mensch, het religieuse in hem." [1]) Voor ons is in deze opvatting minder van belang wat FEUERBACH daaruit voor de wijsbegeerte van den godsdienst en speciaal van het Christendom afleidt, dan de realiteit welke hij aan het voorwerp, aan de natuur toekent, welke op den mensch inwerkt en zijn bewustzijn opwekt.

4. De menschelijke samenleving.

De mensch heeft echter bewustzijn niet als eenling; alleen in en door de samenleving met anderen krijgt hij het bewustzijn der menschheid. „Aan den andere heb ik eerst het bewustzijn der menschheid; eerst door hem word ik gewaar, voel ik dat ik mensch ben." [2]) Elders drukt FEUERBACH deze gedachte aldus uit: „Het bewustzijn der wereld is alzoo voor het ik „vermittelt" door het bewustzijn van het gij. Zoo is de mensch de God van den mensch. Dat hij is, dankt hij aan de natuur, dat hij mensch is, dankt hij den mensch. Gelijk hij physiek niets vermag zonder de andere menschen, zoo ook geestelijk niet. Vier handen vermogen meer dan twee; maar ook vier oogen zien meer dan twee. En deze vereende kracht onderscheidt zich niet alleen quantitatief, maar ook qualitatief van de op zichzelf staande. Op zichzelf staand is de menschelijke kracht eene beperkte, vereenigd is zij eene oneindige kracht." [3]) Het menschelijke der Godheid, dat tegelijk het goddelijke der menschheid in zich sluit, doet hem tot het besluit komen, dat het geheim der theologie te zoeken en te vinden is in de anthropologie. [4])

5. Het materialistisch karakter dezer wijsbegeerte.

Hoe lijnrecht dit alles zich kant tegen HEGEL's wijsbegeerte van de goddelijkheid der absolute idee, is duidelijk genoeg. FEUERBACH zelf drukt dat, voor zooveel noodig,

---

[1]) t. z. p. bl. 38. In aansluiting hieraan schrijft FEUERBACH op de volgende bladzijde: „Das Bewusstsein Gottes ist das Selbstbewusstsein des Menschen, die Erkenntniss Gottes die Selbsterkenntniss des Menschen. Aus seinem Gotte erkennst Du den Menschen, und wiederum aus dem Menschen seinen Gott; beides ist eins."

[2]) t. z. p., bl. 220.

[3]) t. z. p. bl. 127.

[4]) t. z. p. bl. 360.

nog krachtig uit in de voorrede van den tweeden, in 1843 verschenen druk van zijn hoofdwerk. Den grondslag zijner philosophie besprekende, zegt hij daarin: „dat zij niet de substantie van SPINOZA, niet het „ik" van KANT en FICHTE, niet de absolute identiteit van SCHELLING, niet den absoluten geest van HEGEL, kortom niets abstracts, slechts gedachts en ingebeelds, maar een werkelijk of liever het allerwerkelijkste wezen, het ware *ens realissimum*: den mensch, derhalve het meest positieve, reëele beginsel tot haar beginsel heeft, en de gedachte uit haar tegendeel, uit de stof, het wezen, de zinnen te voorschijn brengt, zich tot haar voorwerp eerst zinnelijk, d. w. z. lijdelijk, receptief gedraagt vóór zij het denkend bepaalt." [1])

Een paar pagina's vroeger zegt hij, haast nog scherper: „Ik verwerp „überhaupt" onvoorwaardelijk de absolute, immaterieele, met zich zelve tevreden speculatie, — de speculatie, die haar stof uit zich zelve schept. Ik ben hemelsbreed onderscheiden van de wijsgeeren, die zich de oogen uit het hoofd rukken om des te beter te kunnen denken; ik heb voor het denken de zintuigen, vooral de oogen noodig; ik grond mijne gedachten op materialen, die wij ons steeds slechts door middel der werkzaamheid onzer zinnen eigen maken kunnen, ik wek het voorwerp niet op uit de gedachte, maar omgekeerd de gedachte uit het voorwerp, doch voorwerp is alleen, wat buiten het hoofd bestaan heeft." [2]).

Aan het materialistische van FEUERBACH's philosophie laten deze zinsneden niet den geringsten twijfel over. En wat de gevolgtrekking betreft, die hij uit zijn materialisme voor den godsdienst maakt, men kan de quintessens daarvan samenvatten in het geestige woord, van VOLTAIRE, naar ik meen: „si Dieu a créé l'homme à son image, l'homme le lui a bien rendu".

6. FEUERBACH's invloed op MARX en ENGELS.

In hoever FEUERBACH zijn materialisme consequent heeft volgehouden, in hoever zijn philosophie nog met idealistische bijmengselen is doortrokken, behoeft ons hier niet bezig te houden. De inconsequenties, voor zoover zij begaan werden, hebben niet belet, dat FEUERBACH door

[1]) t. z. p. bl. 12.
[2]) t. z. p. bl. 10.

zijn verwerping van het idealisme en zijn ten troon heffen van het maatschappelijk materialisme den jongen MARX uit zijn wijsgeerigen twijfel verlost heeft en een beslissenden invloed heeft gehad op de verdere ontwikkeling van zijn denken.

Hoezeer dit het geval was, getuigt ENGELS in zijne aan FEUERBACH gewijde monographie: „Toen kwam FEUERBACH'S *Wesen des Christenthums*. Met één slag verbrijzelde het de tegenspraak, het materialisme zonder omwegen weer ten troon heffende. De natuur bestaat onafhankelijk van alle wijsbegeerte; zij is de grondslag, waarop wij menschen, zelven natuurproducten, gewassen zijn; buiten de natuur en de menschen bestaat niets, en de hoogere wezens die onze religieuse phantasie schiep, zijn slechts de phantastische weerspiegeling van ons eigen wezen. De ban was gebroken; het „systeem" (van HEGEL) was uiteengeslagen en op zij geworpen, de tegenspraak was, als slechts in de verbeelding aanwezig, opgelost. — Men moet de bevrijdende werking van dat boek zelf beleefd hebben, om zich eene voorstelling ervan te maken. De geestdrift was algemeen; wij waren tijdelijk allen feuerbachianen. Hoe enthousiastisch MARX de nieuwe opvatting begroette en hoe zeer hij — trots alle critisch voorbehoud — haar invloed onderging, kan men in de *Heilige Familie* lezen. [1])"

7. Zijn revolutionarisme.

Ook FEUERBACH'S revolutionarisme vond bij MARX een gunstigen bodem. Revolutionair, omwenteling brengend in de philosophie en de theologie, was FEUERBACH reeds, zonder het uit te spreken, in zijn zooveel opgangmakend hoofdwerk. Doch ook nadrukkelijk sprak hij als zijne meening uit, dat de maatschappelijke vooruitgang zich slechts door middel van revoluties verwezenlijkt. Dat hij,

---

[1]) 2e Uitgaaf bl. 10/11. MARX schrijft in de *Heilige Familie* o. a.: „Wer hat denn das Geheimniss des „Systems" (van HEGEL) aufgedeckt? FEUERBACH. Wer hat die Dialektik der Begriffe, den Götterkrieg, den die Philosophen allein kannten, vernichtet? FEUERBACH. Wer hat, zwar nicht „die Bedeutung des Menschen" — als ob der Mensch noch eine andere Bedeutung habe, als die, dass er Mensch ist! — aber doch „den Menschen" an die Stelle des alten Plunders, auch des „unendlichen Selbstbewusstseins" gesetzt? FEUERBACH und nur FEUERBACH." Mehring, *Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle*, II bl. 194/5.

staan blijvende bij de opvatting dat alle historische tijdperken zich slechts door religieuse veranderingen onderscheiden, in zijn revolutionarisme zich tot de *religieuse* omwentelingen bepaalde, doet niets af aan den invloed dien hij, ook ten aanzien der opvatting van de maatschappelijke ontwikkeling door revolutionaire veranderingen, op MARX gehad heeft.

8. „Der Mensch ist, was er isst."

De volle consequentie van zijn maatschappelijk materialisme trok FEUERBACH later, nadat MARX zijn eigen sociaalphilosophische ideeën reeds tot een geheel had samengesmeed, toen hij in 1850 de even korte als kernachtige formule neerschreef „Der Mensch ist, was er isst." — eene formule die niet te letterlijk moet worden opgevat, doch waarmede FEUERBACH bedoelt, dat de menschen zijn wat de materieele omstandigheden hen maken.

Reeds in zijne vroegere werken echter komt die gedachte meer dan eenmaal op den voorgrond, ook al wordt zij daar niet uitgewerkt. Zoo haalt ENGELS de volgende uitspraken uit FEUERBACH's oudere geschriften aan. [1]) „In een paleis denkt men anders dan in een hut." „Waar men van honger en ellende geen stof in het lichaam heeft, daar heeft men ook in zijn hoofd en in zijn hart geen stof voor moraal." Zonder twijfel hebben ook zulke uitspraken haar invloed op MARX niet gemist.

In zijne monographie over FEUERBACH voert ENGELS aan, dat zij die FEUERBACH onder de idealistische wijsgeeren rangschikken, eene zonderlinge vergissing begaan. Zeker heeft hij de beteekenis en de kracht van ideëele stroomingen op de ontwikkeling der menschheid niet ontkend, maar in de al of niet erkenning van die stroomingen ligt niet het criterium tusschen materialistische en idealistische philosophie. Te recht zegt ENGELS dat indien dit het criterium moest wezen, „ieder eenigszins normaal ontwikkeld mensch" een idealist zijn zou en er voor het materialisme geen plaats zou wezen. Niet de erkenning van de ideëele stroomingen maar het zoeken van den oorsprong daarvan in geestelijke of in stoffelijke kracht stempelt den denker tot idealist of tot materialist.

---

[1]) *Feuerbach*, 2e uitg. bl. 30/31.

F. STIRNER'S „EIGENHEIT". [1])

1. STIRNER's consequent subjectivisme.

Alvorens van de duitsche wijsgeeren af te stappen, die meer in het bijzonder hun invloed op MARX deden gelden, moet ik nog een oogenblik stilstaan bij een van MARX' tijdgenooten, die een geheel eenige plaats inneemt in de duitsche wijsbegeerte, een invloed van geheel eenigen aard op MARX heeft uitgeoefend, en aan wien men geen grooteren lof kan toezwaaien dan de erkenning zijner eenigheid, in zich sluitend de erkenning zijner „Eigenheit", van zijn zich-zelf-zijn. KASPAR SCHMIDT, schrijvende onder het pseudoniem MAX STIRNER, voor wien niets gaat boven het eigen-ik, kent geen hooger goed dan de „Eigenheit", hetgeen Ik in Mij heb opgenomen en tot het Mijne heb gemaakt. [2]) STIRNER bouwt voort op de door FEUERBACH vermenschelijkte philosophie, maar hij gaat daarin veel verder; hij is de tot de uiterste consequentie doorgevoerde subjectivist, volgens wien de objectieve wereld alleen belang heeft in hetgeen deze voor „mij" is en voor zoover zij voor ‚mij" is. Hij negeert FEUERBACH's menschheid, kent alleen het persoonlijke „Ik" [3]); ook alle buiten het persoonlijke ik staande individuen behooren voor hem tot de objectieve wereld, die „mij" alleen belang inboezemt voor zoover zij *voor „mij"* is en waarvan „ik" heb te trachten voor „mij" het beste gebruik te maken. [4])

Wat STIRNER in zijn, in 1844 voor het eerst verschenen, hoogst eigenaardige werk *Der Einzige und sein Eigenthum* [5]) over de „Eigenheit" en hare uitsluitende waarde zegt, is in den grond der zaak niet nieuw. STIRNER trekt slechts

2. STIRNER en het economisch individualisme

[1]) Zie over STIRNER: QUACK, *De Socialisten, Personen en Stelsels.* Voorts: WENCKSTERN, *Marx* bl. 184 en volg.; KOIGEN, t. a. p. bl 119 en volg.

[2]) „Frei bin Ich von dem was Ich *los* bin, Eigner von dem, was ich in meiner *Macht* habe oder dessen Ich *mächtig* bin. *Mein eigen* bin Ich jederzeit und unter allen Umständen, wenn Ich Mich zu haben verstehe und nicht an Andere wegwerfe." *Der Einzige und sein Eigenthum*, 2e dr. bl. 161.

[3]) „Ich allein bestimme darüber, was Ich haben will." t. z. p. bl. 265.

[4]) „Von deinem und eurem Eigenthum trete Ich nicht scheu zurück, sondern sehe es stets als *mein* Eigenthum an, woran Ich nichts zu „respectiren" brauche. Thuet doch desgleichen mit dem, was Ihr mein Eigenthum nennt! Bei dieser Ansicht werden Wir Uns am leichtesten mit einander verständigen." t. z. p. bl. 254.

[5]) Dit werk kwam dus eerst nadat ook MARX reeds was begonnen deel te nemen aan het openbare leven en als schrijver was opgetreden, maar toen het verscheen was het philosophische „Mauserungsprocess" bij MARX nog in vollen gang.

de logische consequentie van het 18e-eeuwsche natuurrechtelijk individualisme, waarop de geheele klassiek-liberale school van staathuishoudkunde, met SMITH aan het hoofd, voortbouwde.

Het individueele egoisme dat SMITH en RICARDO en hun school tot grondslag namen voor hunne economie, legde STIRNER ten grondslag aan zijne geheele wereldbeschouwing. „Mir geht nichts über Mich": op dezen tekst was de geheele liberale staathuishoudkunde eene tot in bijzonderheden uitgewerkte, maar binnen de grenzen van het economische bedrijfsleven beperkte paraphrase. Eerst STIRNER had den moed of den overmoed der consequentie, door dien tekst als uitgangspunt zijner gansche wereldbeschouwing te nemen en de consequenties daarvan naar alle richtingen te trekken, zonder zich door eenige traditie of eenigen eerbied voor algemeen geldende ideeën omtrent hetgeen oirbaar is, te laten weerhouden.

Daardoor is STIRNER's werk tegelijk zoo aantrekkelijk en zoo terugstuitend; waar hij hinderlijk is door zijn meedoogenloos egoisme, is hij tegelijk meesleepend door de kracht van zijn betoog.

Van STIRNER geldt wat velen, ten onrechte, wel van MARX getuigd hebben —, wie hem bestrijden wil, moet zijn uitgangspunt aantasten, alleen daar is hij verwondbaar.

STIRNER's individueel en MARX' klasse-egoisme.

Het schijnt zonderling dezen meest consequenten belijder van het individualisme, dezen egoist à outrance onder de voorloopers van den socialist MARX te rekenen. Toch is er tusschen hun beider stelsel een nauw verband. Ook MARX bouwt zijne sociale wijsbegeerte op het voetstuk van het egoisme op en hij gaat daarbij niet minder meedoogenloos te werk dan STIRNER deed; ook hij verwerpt al wat met zijn egoisme in botsing komt. Doch er is een groot verschil tusschen het egoisme van MARX en dat van STIRNER; terwijl STIRNER's egoisme het individueel egoisme is, is MARX' egoisme het klassen-egoisme. Dit laatste egoisme staat zeker zedelijk hooger, maar als fundament voor een sociaal-wijsgeerig stelsel is het heel wat minder stevig. Waarom, zoo is men terstond geneigd te vragen, houdt het egoisme der klassegenooten bij het zonder omzien nastreven der klassebelangen op

en gaat het niet tot STIRNER's nastreving van het eigen persoonlijk belang *in* en desnoods *op kosten van* de klasse door? Uit inter-classicaal klasse-altruisme? Maar als de leden eener maatschappelijke klasse niet alleen door egoistische maar ook door altruistische motieven worden geleid, welke ondoorgrondelijke reden belet dan die altruistische motieven over de klassegrenzen heen te grijpen?

4. Het klasse-egoisme bij STIRNER.

Doch het is hier de plaats nog niet MARX' klasse-egoisme en de consequenties, welke hij daaruit afleidde, te critiseeren. Hier is het voor het oogenblik alleen van belang het verband tusschen zijn klasse-egoisme en STIRNER's individueel egoisme aan te wijzen. Dit verband nu is nog nauwer dan reeds aangewezen werd. STIRNER toch beging wel niet de zonderlinge vergissing van een stelsel van sociale wijsbegeerte te willen bouwen op een egoisme, dat bij de (vage) grens der klasse, waartoe de ikheid behoort, plotseling zijn alles-overheerschende kracht verliest; maar zijn individueel egoisme leidde hem logisch ook — doch niet alleen — tot de erkenning van het klasse-egoisme, van den staat als klasse-staat der bezittenden, van de arbeiders als uitgezogenen door de bezitters en als hun natuurlijke vijanden. [1])

„De Staat berust (onder het bourgeois-régime) op de slavernij van den arbeid. Wordt de arbeid vrij, dan is de staat verloren." [2]) MARX en ENGELS zeggen dat — zooals wij later zien zullen — STIRNER bijna woordelijk na.

5. De gewelddadige omverwerping der burgerlijke maatschappij.

Maar niet alleen de voorstelling van het klasse-egoisme en zijne gevolgen vonden MARX en ENGELS bij STIRNER,

---

[1]) „Unter dem Regime des Bürgerthums fallen die Arbeitenden stets den Besitzenden . . . . . also den Capitalisten in die Hände. Es kann der Arbeiter seine Arbeit nicht verwerthen nach dem Masse des Werthes, welchen sie für den Geniessenden hat. „Die Arbeit wird schlecht bezahlt!" Den grössten Gewinn hat der Capitalist davon. — Gut und mehr als gut werden die Arbeiten derjenigen bezahlt, welche den Glanz und die Herrschaft des Staates erhöhen, die Arbeiten hoher Staatsdiener. Der Staat bezahlt gut, damit seine „guten Bürger", die Besitzenden, ohne Gefahr schlecht bezahlen können. . . . . . Aber die Classe der Arbeiter bleibt, weil in dem, was sie wesentlich sind, ungeschützt . . . . eine diesem Staate, diesem Staate der Besitzenden, diesem „Bürger-Königthum" feindliche Macht. Ihr Princip, die Arbeit, ist nicht seinem Werthe noch anerkannt; es wird ausgebeutet, eine Kriegsbeute der Besitzenden, der Feinde". t. z. p. bl. 119.

[2]) t. z. p. bl. 119.

ook de wijze waarop het egoisme der arbeidende klasse den staat der burgerlijke maatschappij met geweld zal omverwerpen [1]) en doen plaats maken voor de vereeniging van vrije individuen, hebben zij bijna ongewijzigd aan STIRNER kunnen ontleenen. [2])

§ 2. HET FRANSCHE SOCIALISME EN POSITIVISME.

De invloed door de duitsche wijsbegeerte, en wel vooral door die van HEGEL en FEUERBACH, op MARX geoefend, had reeds diep op zijn geest ingewerkt, toen MARX in 1843 zich wegens zijne politieke gevoelens gedwongen zag naar Parijs den wijk te nemen. Daar komende op een voor nieuwe indrukken nog zeer ontvankelijken leeftijd — MARX was toen 25 jaar oud — en in een tijdperk van opgewekt geestelijk en maatschappelijk leven, onderging hij sterk den invloed van het fransche socialisme en positivisme. De persoonlijke kennismaking met PROUDHON, wiens eerste en meest bekende werk „*Qu'est-ce que la propriété?*" in 1840 was verschenen en waarvan MARX in de *Rheinische Zeitung* reeds met warmte had melding

---

1) „Nehmen Wir an, dass, wie die *Ordnung* zum Wesen des Staates gehört, so auch die *Unterordnung* in seiner Natur gegründet ist, so sehen Wir, dass von den Untergeordneten oder Bevorzugten die Zurückgesetzten unverhältnissmässig *übertheuert* und *übervortheilt* werden. Doch die Letztern ermannen sich, zunächst vom socialistischen Standpunkte aus, später aber gewiss mit egoistischem Bewusstsein . . . . . zu der Frage; wodurch ist denn euer Eigenthum sicher, Ihr Bevorzugten? — und geben sich die Antwort: dadurch, dass Wir uns des Eingriffes enthalten. Mithin durch *unsern* Schutz! Und was gebt Ihr Uns dafür? Fusstritte und Geringschätzung gebt Ihr dem „gemeinen Volke"; eine polizeiliche Ueberwachung und einen Katechismus mit dem Hauptsatze: Respectire, was *nicht dein* ist, was *Andern* gehört! respectire die Andern und besonders die Obern! Wir aber erwidern; Wollt Ihr unsern Respect, so kauft ihn für den Uns genehmen Preis . . . . . Womit wiegt Ihr's auf, dass Wir Kartoffeln kauen und eurem Austern-schlürfen ruhig zusehen? Kauft Uns die Austern nur so theuer ab, als Wir Euch die Kartoffeln abkaufen müssen, so sollt Ihr sie ferner essen dürfen. Oder meint Ihr, die Austern gehörten Uns nicht so gut als Euch? Ihr werdet über Gewalt schreien, wenn Wir zulangen und sie mit verzehren, und Ihr habt Recht. Ohne Gewalt bekommen Wir sie nicht, wie Ihr nicht minder sie dadurch habt, dass Ihr uns Gewalt anthut." t. z. p. bl. 278. De volgende bladzijden werken dit thema nog met verschillende voorbeelden uit.

2) Zie de voorstelling die STIRNER zich van de vrije vereeniging maakt, t. z. p. bl. 316/7.

gemaakt, [1]) alsmede de nadere kennismaking vooral met de geschriften van FOURIER, SAINT-SIMON, COMTE en SIMONDE DE SISMONDI waren voor de ontwikkeling van MARX van groote beteekenis. Het is waarlijk niet te verwonderen, dat hij een viertal jaren noodig had om de nieuwe ideeën, die hij in Parijs in zich opnam, met hetgeen de duitsche philosophie bij hem had achtergelaten, tot een aaneensluitend geheel te verwerken.

A. DE SAINT-SIMON. [2])

Onder de fransche schrijvers, wier werken indruk op MARX maakten, behooren de SAINT-SIMON en COMTE in de eerste plaats te worden genoemd, en dat wel omdat de inhoud hunner geschriften in verschillende opzichten eene aanvulling was van de duitsch-wijsgeerige bagage waarmede MARX te Parijs kwam.

Het waren niet SAINT-SIMON's toekomstplannen die MARX pakten, maar wél menige diepzinnige opmerking in zijne meer of minder extravagante geschriften, welke nu eens aan HEGEL dan weer aan FEUERBACH denken doet.

Zijne opvatting van de eenheid der beweging in natuur en geest, van de eenheid dus ook van alle wetenschap [3]) moest den jong-hegeliaan MARX weinig vreemd toeklinken. Evenmin was aan MARX de beschouwing vreemd, dat de beweging en ontwikkeling van den geest zich openbaart in de geschiedenis [4]) en dat men in de geschiedenis derhalve uitdrukkingen heeft te zien van elkander opvolgende wijsgeerige stelsels. De geschiedenis leert — volgens de SAINT-SIMON — dat „elke maatschap-

1. De maatschappelijke organisatie toepassing van een wijsgeerig stelsel

---

1) „Dass aber Schriften, wie die von LEROUX, CONSIDÉRANT und vor Allem, das scharfsinnige Werk PROUDHON's nicht durch oberflächliche Einfälle des Augenblicks. sondern nur nach lang anhaltenden und tief eingehenden Studien kritisirt werden können, würde die Augsburgerin (die Augsb. Zeitung) einsehen, wenn sie mehr verlangte und mehr vermöchte, als Glaceephrasen." *Lit. Nachl.* I bl. 278.

2) Zie over de SAINT-SIMON, — behalve de hieronder te noemen werken van WEILL en ALENCRY — PAUL WEISENGRÜN, *Die Socialwissenschaftlichen Ideen* SAINT-SIMON's en vooral ook de voorrede van CHARLES LEMONNIER voor de *Oeuvres choisies de C.—H. de Saint-Simon.* Voor alle hieronder te behandelen socialisten verwijs ik voorts naar QUACK: *De Socialisten, Personen en Stelsels.*

3) Zie G. WEILL, *Saint-Simon et son oeuvre*, chap. II.

4) Zie WEILL, t. z. p. Ch. III en VI.

pelijke organisatie de toepassing is van een wijsgeerig stelsel en dat het derhalve onmogelijk is een nieuwe organisatie te vestigen zonder vooraf het nieuwe wijsgeerige stelsel te hebben bepaald, waaraan zij heeft te beantwoorden.[1].... Eene maatschappij kan niet bestaan zonder gemeenschappelijke zedelijke ideeën en deze kunnen niet gemeenschappelijk zijn, indien zij niet tot grondslag hebben eene wijsgeerige doctrine, welke algemeen is aangenomen in het maatschappelijk gebouw; die doctrine is de steunpilaar, de band die alle deelen samenbindt en versterkt." Of gelijk hij het elders nog eens kort uitdrukt: „De instellingen van een volk zijn niets dan de gevolgen van zijne ideeën, er is geene maatschappij mogelijk zonder gemeenschappelijke zedelijkheidsideeën." [2])

2. Drie tijdperken van maatschappelijke ontwikkeling.

„De geschiedenis stelt (derhalve) — zegt de SAINT-SIMON — de groote reeks vast der opvolgende stappen in den vooruitgang van den menschelijken geest." Die ontwikkelingsgang is te verdeelen in drie groote tijdperken: de wijsbegeerte, die alle onderdeelen van het menschelijk weten omvat, is begonnen „conjectural" te zijn; geleidelijk heeft zij hare conjecturen vervangen door een op waarneming en onderzoek berustend weten, zij is „mi-conjectural et positif" geworden; thans is zij bezig haar conjecturaal karakter geheel te verliezen en uitsluitend positief te worden. Vandaar dat het de „philosophie positive" zijn zal, die aan de nieuwe maatschappelijke organisatie in de 19e eeuw zal ten grondslag liggen. [3])

3. De staathuishoudkunde basis der politiek.

Deze opvatting nu is beslist ideologisch, maar toch heeft de SAINT SIMON's philosophie materialistische bijmengselen, die aan FEUERBACH herinneren. Wel is het de philosophie in het algemeen, welke de organisatie der

---

[1]) Geheel in gelijken geest is ook de volgende uiting van SAINT-SIMON: „Une constitution réelle ne peut jamais être qu'observée. Le véritable pouvoir constituant ne peut être ni un roi, ni une assemblée; c'est le philosophe qui étudie la marche de la civilisation et qui résume toutes les observations en une loi générale, laquelle devient principe constituant lorsqu'elle a été vérifiée par la masse des hommes éclairés." Geciteerd door WEILL, t. a. p. bl. 153.

[2]) Geciteerd door F. ALENCRY, *Essai historique et critique sur la sociologie chez Auguste Comte*, bl. 436/7.

[3]) Zie ALENCRY, t. z. p. bl. 453. WEILL, t. a. p. Ch. III en VIII.

maatschappij in een gegeven ontwikkelingstijdperk bepaalt, maar onder de ideeën, welke de leden der maatschappij gemeen hebben, zijn het vooral die aangaande de wijze van voldoening aan hunne stoffelijke behoeften, welke die organisatie beheerschen. „L'economie politique est le véritable et le seul fondement de la politique." [1])

SAINT-SIMON werkt op een andere plaats dit denkbeeld nader uit: „De geheele maatschappij rust op de nijverheid. De nijverheid is de eenige waarborg van haar bestaan, de eenige bron van alle rijkdommen en alle welvaart. De voor de nijverheid meest voordeelige stand van zaken is dus, daardoor alleen, de meest voordeelige voor de maatschappij. Ziedaar tegelijk het uitgangspunt en het doel van al ons pogen." [2]) De consequentie, welke SAINT-SIMON hieruit voor zijn toekomstplan afleidt, is voor ons niet van belang. Wel daarentegen, dat in die woorden eene opvatting gehuldigd wordt, welke wat de kern betreft zeer nauw verwant is aan het door MARX later te ontwikkelen historisch materialisme. [3])

4. Het eigendomsrecht in zijn tegenwoordige gedaante moet verdwijnen.

Niet minder verwantschap tusschen SAINT-SIMON's opvatting en de later gevormde marxistische leer bestaat er op het stuk van den eigendom. De maatschappelijke reorganisatie zal, volgens SAINT-SIMON, alleen mogelijk zijn door opheffing van het tegenwoordige eigendomsrecht; doch daarmede zal geene onrechtvaardigheid aan de tegenwoordige eigenaars geschieden, omdat hetgeen al dan niet rechtvaardig is, juist bepaald wordt door den noodzakelijken ontwikkelingsgang der maatschappij. [4])

---

[1]) WEILL, t. z. p. bl. 154.
[2]) WEILL, t. z. p. 155.
[3]) Vgl. PAUL BARTH, *Die sogenannte materialistische Geschichtsphilosophie*, *Jb. f. Nat. Oek. & St.* IIIe F. XI, bl. 9.
[4]) „Il est évident que, dans tout pays, la loi fondamentale est celle qui établit les propriétés et les dispositions pour les faire respecter; mais de ce que cette loi est fondamentale, il ne résulte pas qu'elle ne puisse être modifiée. Ce qui est nécessaire, c'est une loi qui établisse le droit de propriété et non une loi qui l'établisse de telle ou telle manière. C'est de la conservation du droit de propriété que dépend l'existence de la société, mais non de la conservation de la loi qui a primitivement consacré ce droit. Cette loi dépend elle même d'une loi supérieure et plus générale qu'elle, de cette loi de la nature en vertu de la quelle l'esprit humain fait de continuels progrès, loi dans laquelle toutes les sociétés puisent le droit de modifier et de perfectionner leurs institutions; loi suprême qui défend d'enchainer

Hier heeft men de historisch-materialistische opvatting welhaast in haar zuiversten vorm. [1])

Daarbij komt dat, zooals algemeen bekend is, de SAINT SIMON's sociale philosophie, hoewel niet democratisch [2]), toch op het welzijn der groote menigte gericht is [3]); dat hij in zijn critiek op de bestaande maatschappij het onnuttige van een groot deel der ambten en bedieningen der aristocratie en de onmisbaarheid van wetenschap, kunst en industrie en van hare beoefenaars scherp uitspreekt [4]) en dat hij de maatschappij wil heenvoeren naar een toestand waarin alleen eigen verdienste, naar aanleg en gebruik daarvan, ieders maatschappelijke positie bepalen zal. [5])

In SAINT SIMON's geschriften was heel wat dat MARX alleen wegens de originaliteit der voorstelling kan hebben aangetrokken, maar daarnaast of liever daaronder verscholen ook heel wat dat in het wezen der zaak aantrekkelijk voor hem zijn en indruk op hem maken moest.

---

les générations à venir par aucune disposition de quelque nature qu'elle soit .... Ainsi donc ces questions: — quelles sont les choses susceptibles de devenir des propriétés? par quels moyens les individus peuvent-ils acquérir ces propriétés? de quelle manière ont-ils le droit d'en user lorsqu'ils les ont acquises? — sont des questions que les législateurs de tous les pays et de tous les temps ont le droit de traiter toutes les fois qu'ils le jugent convenable, car le droit individuel de propriété ne peut être fondé que sur l'utilité commune et générale de l'exercice de ce droit, utilité qui peut varier selon les temps." Geciteerd door WEILL, t. a. p. bl. 178/9.

[1]) In zijne „*Entwickelung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (4e dr.), noemt ENGELS zelf SAINT-SIMON, naast HEGEL, „der universellste Kopf seiner Zeit" (bl. 23) en roemt hij in hem „ein geniale Weite des Blicks..., vermöge deren fast alle nicht streng ökonomische Gedanken der späteren Sozialisten bei ihm im Keime enthalten sind." (bl. 13).

[2]) WEILL, t. a. p. bl. 173.

[3]) „Toutes les institutions sociales doivent avoir pour but l'amélioration du sort moral, intellectuel et physique de la classe la plus nombreuse et la plus pauvre!" *Oeuvres Choisies*, Introduct. bl. XXIII.

[4]) Men denke aan zijne beroemde vergelijkende onderstelling wat het verlies zou zijn eenerzijds als Frankrijk 30.000 zijner geboorte- of geldaristocraten verloor, aan den anderen kant als het telkens 50 van de besten uit de verschillende takken van kunst, wetenschap en nijverheid missen moest. Zie o. a. WEILL t. a. p. bl. 138/9.

[5]) „Tout homme, quel qu'ait été son point de départ, pourra parvenir à la première de toutes les existences sociales, la royauté seule exceptée, et il ne pourra y parvenir que par des travaux qui auront été utiles à ses semblables. Ainsi ce sera par une tendance essentiellement morale que la tendance vers l'égalité sera satisfaite." Geciteerd door WEILL, t. a. p. bl. 173.

B. AUGUSTE COMTE'S POSITIVISME.

DE SAINT-SIMON bepaalt zich er toe de grondidee der „philosophie positive" aan te geven; tot iets wat op eene systematische uitwerking daarvan gelijkt, komt het bij hem niet. Zijn geest is daarvoor te ongedurig en tevens te hoogdravend aangelegd. Voor zoover hij tot uitwerking zijner ideeën komt, verloopt hij in phantastische plannen, die in het eind van zijn leven een allengs meer gepronon-ceerd mystiek karakter krijgen.

DE SAINT-SIMON kwam niet verder dan het voorzien der mogelijkheid van de „philosophie positive"; AUGUSTE COMTE, die als jongman met en onder DE SAINT-SIMON werkte en in de richting van zijn denken door dezen zonder twijfel sterk geïnfluenceerd werd, maakte die mogelijkheid tot werkelijkheid. Vandaar dat hem, hoezeer hij ook door DE SAINT-SIMON werd geïnspireerd, de eer toekomt van de stichting der *philosophie positive*. Daarbij volgde hij ook niet slaafs de grondideeën van den genialen zonderling die eenige jaren zijn meester was; op enkele vooral voor ons gewichtige punten week hij beslist van dezen af. Van DE SAINT-SIMON's industrialisme wilde COMTE niets weten; zijne philosophie bleef dan ook vrij van de materialistische bijmengselen, welke DE SAINT-SIMON's ideeën kenmerken. Dat wil echter niet zeggen dat hij voor de naar directe bevrediging van stoffelijke begeerten gekeerde geestesrichting het oog sloot. Integendeel erkent en betreurt hij de toeneming van die geestesrichting in de politiek [1]).

1. Comte's positivisme niet materialistisch.

COMTE is een ideoloog, die in de ideeën en hare ontwikkeling de verklaring zoekt van de veranderingen welke de menschheid ondergaat. Zijne philosophie houdt zich trouwens niet bezig met de eindoorzaak der verschijnselenwereld[2]). Slechts het verband in die verschijnselen

[1]) Zie *Cours de Philosophie positive* IV. bl. 148.
[2]) De „philosophie positive" gaat te werk „en considérant comme absolument niaccessible et vide de sens pour nous la recherche de ce qu'on appelle les *causes*, soit premières, soit finales . . . . Quant à déterminer ce que sont en elles mêmes, cette attraction et cette pesanteur (C. verduidelijkt namelijk zijne

zelve, de noodzakelijkheid van dat verband en de daaruit voortspruitende hoogste eenheid van alle wetenschappen stelt zijne philosophie positive zich als doel en als uitgangspunt. „Het wezenlijk karakter van de philosophie positive — zegt COMTE zelf — is alle verschijnselen te beschouwen als onderworpen aan onveranderlijke natuur-*wetten.*" [1]) Intusschen versta men dit niet verkeerd. De wetten die de wereld beheerschen, zijn, volgens COMTE, wel constant, maar de verhoudingen die zij teweegbrengen, zijn slechts vergankelijk, juist omdat zoowel haar vergaan, als haar ontstaan en haar duur door die natuurwetten worden bepaald.

2. De heerschappij der onveranderlijke natuurwetten.

3. Les trois états.

Die heerschappij der onveranderlijke natuurwetten erkent de menschheid eerst op een hoogen trap van geestesontwikkeling. De geestesontwikkeling der maatschappijen, zoowel als der individuen, doorloopt drie groote tijdperken: „l'état théologique, ou fictif; l'état métaphysique, ou abstract; l'état scientifique, ou positif." [2]) Bij die ontwikkeling blijft de geest steeds meer of minder doortrokken van de kenmerken van het vroeger stadium, waarboven hij zich reeds ontwikkeld heeft. [3])

4. Op het gebied der menschelijke samenleving l'état positif nog pas in wording.

Op het gebied der astronomie, physica, chemie en physiologie zijn wij in het stadium van het positivisme getreden. Dáár wordt de heerschappij der vaste natuurwetten erkend en gepoogd de noodwendige betrekkingen, welke daarvan het gevolg zijn, te doorgronden. Maar één gebied is er, ten aanzien waarvan wij zijn blijven staan op het metaphysisch stadium, binnen hetwelk m. a. w. de betrekkingen nog niet worden erkend als uitvloeisels van vaste natuurwetten: het gebied namelijk van de betrekkingen der menschelijke samenleving. Toch zijn ook daar de verhoudingen evenzeer gevolg van onveranderlijke

---

bedoeling door het voorbeeld van de aantrekkings- en de zwaartekracht), quelles en sont les causes, ce sont des questions que nous regardons comme insolubles, qui ne sont plus du domaine de la philosophie positive, et que nous abandonnons avec raison à l'imagination des théologiens, ou aux subtilités des métaphysiciens." t. z. p. I. 2e dr. bl. 22.

1) t. z. p. I. bl. 21.

2) t. z. p. I. bl. 14.

3) „Les sciences les plus perfectionnées conservent encore aujourd'hui quelques traces très sensibles de ces deux états primitifs."

wetten. Ook op dat gebied heeft deze erkentenis door te dringen en moet de aard der betrekkingen welke het noodzakelijk gevolg van die wetten zijn, worden onderzocht. Als het positivisme ook op dit gebied zal zijn doorgedrongen, zal het eindelijk in zijn geheel gevestigd zijn, „want geen enkel waarneembaar verschijnsel is er dat niet klaarblijkelijk valt binnen een der vijf groote alsdan vaststaande categorieën van verschijnselen: astronomische, physische, chemische, physiologische en sociale". [1])

Hoofdzaak in COMTE's arbeid is het derhalve de „philosophie positive" aan te vullen en daarvan één ineensluitend stelsel te maken, door aan de reeds bestaande positieve wetenschappen de wetenschap der „physique sociale" of der sociologie toe te voegen. [2])

Bij zijne „physique sociale" nu stelt COMTE, in aansluiting aan den aangegeven grondslag, op den voorgrond, dat de veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen niets toevalligs hebben, maar noodzakelijke gevolgen zijn van onveranderlijke bewegingswetten. Hij drukt dat uit door te zeggen, dat er orde is in den maatschappelijken vooruitgang en tegelijk vooruitgang in de maatschappelijke orde. [3])

5. Orde en vooruitgang.

Wegens den nauwen samenhang van de orde en den vooruitgang in de maatschappij, moet bij de bestudeering der maatschappelijke verschijnselen ook nauw verband gelegd worden tusschen de maatschappelijke statica, welke het verband dier verschijnselen in een gegeven tijdperk onderzoekt, en de maatschappelijke dynamica, die de beweging in dat verband, de veranderingen in de opvolgende

---

[1]) t. z. p. I 27.

[2]) „En effet, la fondation de la physique sociale complétant enfin le système des sciences naturelles, il devient possible et même nécessaire de résumer les diverses connaissances acquises, parvenues alors à un état fixe et homogène, pour les coordonner en les présentant comme autant de branches d'un tronc unique, au lieu de continuer à les concevoir seulement comme autant de corps isolés."

[3]) „L'ordre et le progrès, que l'antiquité regardait comme essentiellement irréconciliables, constituent de plus en plus, par la nature de la civilisation moderne, deux conditions également impérieuses, dont l'intime et indissoluble combinaison caractérise désormais et la difficulté fondamentale et la principale ressource de tout véritable système politique. Aucun ordre réel ne peut plus s'établir, ni surtout durer, s'il n'est pleinement compatible avec le progrès; aucun grand progrès ne saurait effectivement s'accomplir, s'il ne tend finalement à l'évidente consolidation de l'ordre." t. z. p. IV bl. 9/10.

tijdperken bestudeert. Beide deelen van de sociologie hebben elkander te steunen en aan te vullen. [1])

6. Maatschappelijke vooruitgang onafhankelijk van menschelijke willekeur.

De orde welke er heerscht in den vooruitgang en de vooruitgang die er is in de orde, hebben ten gevolge dat de maatschappelijke ontwikkeling, eenerzijds bij genoegzame kennis van de wetten die haar beheerschen, vatbaar is om te worden voorspeld, evenals op het gebied der natuurwetenschappen de werking der daar geldende wetten ook voor de toekomst bepaald worden kan [2]) en anderzijds onafhankelijk is van menschelijke willekeur. [3])

Dat leidt COMTE evenwel niet tot een sociaal fatalisme; integendeel, zegt hij, de aard en het peil der maatschappelijke orde worden bepaald door de gemeenschappelijke zeden die er heerschen. Zij, die verhooging

7. De maatschappelijke ontwikkeling niet te veranderen, wel te verhaasten.

in deze zeden weten te brengen, werken dus aan den vooruitgang der maatschappij krachtdadig mede; maar ook de grootste geesten ondergaan den invloed van de zeden der maatschappij, waarin zij leven, en kunnen op de verandering daarin hunnerzijds geen invloed uitoefenen, tenzij deze ligt in de lijn van de maatschappelijke ontwikkeling. „De wezenlijke evolutie der menschheid zal derhalve moeten worden opgevat als alleen binnen bepaalde grenzen veranderlijk, wat haar snelheid betreft, maar zonder eenigen ommekeer in de fundamenteele orde van de onafgebroken ontwikkeling en zonder dat een tusschenstation van eenig belang geheel kan worden overgeslagen." [4])

COMTE erkent drie hoofdoorzaken van de sociale verandering: het ras, het klimaat en de politieke actie, [5]) welke laatste hier in uitgebreiden zin wordt opgevat en toch erkend wordt als beperkt binnen de zooeven aangegeven grenzen.

8. Vooruitgang bestaande in toenemend overwicht van ideeën boven hartstochten.

Bij het onderzoek nu van de maatschappelijke ontwikke-

---

[1]) Zie hierover vooral: *Phil. Pos.* IV. bl. 320—371.

[2]) t. z. p. bl. 312.

[3]) De maatschappelijke veranderingen „demeurent toujours radicalement subordonnées aux lois fondamentales, soit statiques, soit dynamiques, qui règlent l'harmonie constante des divers éléments sociaux et la filiation continue de leurs variations successives." t. z. p. bl. 394.

[4]) t. z. p. bl. 396. Zie voorts bl. 390—407.

[5]) t. z. p. bl. 399.

ling, zegt COMTE, blijkt dat de hartstochten der menschen op de maatschappelijke samenstelling van veel grooter invloed zijn dan hunne ideeën. Het is echter ijdel daarover te treuren; wèl moet men, met dit feit rekening houdend, trachten de hoogere, meer sociale neigingen grooter overwicht te doen krijgen boven de lagere, meer individueele en egoïstische, daar in de vergrooting van dit overwicht de vooruitgang der maatschappelijke zeden en dus de vooruitgang der maatschappij zelve gelegen is. [1])

COMTE erkent hier dus wel den fundamenteelen invloed der behoeften, die de leden eener maatschappij gevoelen, op de samenstelling dier maatschappij, maar hij denkt daarbij niet alleen aan de materieele behoeften, doch ook aan de op onstoffelijke doeleinden gerichte hartstochten en neigingen. Bij den primitieven mensch, zegt hij, is de onoverwinnelijke weerzin tegen elke geregelde bezigheid zelfs zóó overheerschend, dat hij krachtiger is dan de behoefte aan materieele goederen. Het gevolg daarvan is, dat die mensch alleen den krijg als geregelde bezigheid beoefent „die in den aanvang het eenvoudigste middel is om zich zijn onderhoud te verschaffen, zelfs afgezien van een maar al te vaak voorkomende anthropophagie . . . . Het is gemakkelijk in te zien, dat — hoe groot thans ook het maatschappelijk overwicht zij van den industrieelen geest — de materieele evolutie der menschelijke maatschappijen langen tijd de uitsluitende overheersching van den militairen geest heeft noodig gehad, onder wiens heerschappij het voor de menschelijke nijverheid alleen mogelijk was zich behoorlijk te ontwikkelen." [2])

Voor zijn historisch materialisme kon MARX bij COMTE niet ter school gaan, maar daarentegen vond hij bij geen enkelen schrijver sterker dan bij COMTE uitdrukking gegeven aan de gedachte der noodzakelijkheid in de maatschappelijke evolutie, van het onderworpen zijn dier evolutie aan vaste bewegingswetten. [3])

---

[1]) t. z. p. bl. 543 en volg.
[2]) t. z. p. bl. 715/6.
[3]) De Fransche marxist DE KELLÈS-KRAUZ erkent dan ook, dat niettegenstaande de groote verschilpunten tusschen de philosophie van COMTE en die van MARX,

COMTE's eigen evolutie, die ook hem tot een religieus mysticisme en zelfs tot de verkondiging van een neo-fetichisme terugbrengt, laat ik, als voor ons onderwerp van geen belang, rusten. [1])

C. PROUDHON.

1. PROUDHON's twijfelzucht.

Meer of minder aansluitend aan AUGUSTE COMTE was hetgeen MARX over sociale philosophie vond in de oudere geschriften van PROUDHON. Het weifelende, tusschen idealisme en materialisme heen en weer slingerende van PROUDHON's wijsgeerige beschouwingen, het testimonium paupertatis, dat PROUDHON zich gaf door zich te vergenoegen met een dualisme, dat hijzelf onhoudbaar acht [2]), het mysticisme waaraan ook PROUDHON zijn tol betaalde, konden niet meer naar MARX' smaak zijn, toen deze met zich zelven over de grondslagen zijner geschied- en wereldbeschouwing tot klaarheid gekomen was. Daarbij kwam dat zoowel PROUDHON's methode om den maatschappelijken vooruitgang te zoeken in een rechtvaardigheidsstreven, — dat ook door MARX enkele jaren te voren nog omhelsd was [3]) en waaraan hij zich in 1846 meende ontworsteld te hebben, — als zijn resultaat, waarbij die rechtvaardigheid verwezenlijkt zou worden met behoud van een vaag gedacht privaat goederenbezit, bij den tot geestelijke rijpheid gekomen MARX geen genade konden vinden. [4])

De wrevel, dien PROUDHON's pennevruchten na 1846 bij MARX opwekten, blijkt duidelijk genoeg uit het reeds in

---

„(COMTE) n'en a pas moins créé un esprit scientifique, une belle atmosphère aujourd'hui générale de recherche positive, au milieu de laquelle le marxisme se trouve tout à fait comme chez lui, et qui ne peut que favoriser toujours sa croissance." *Annales de l'Institut International de Sociologie VIII*, bl. 82. Hij werkt dat nader uit in een opstel in de *Revue Socialiste XXXIII*, bl. 589 en volg.

[1]) Een overzicht van COMTE's philosophie geeft E. RICOLAGE, *La Sociologie par Auguste Comte.* Vooral van beteekenis voor de geschiedenis van de ontwikkeling van COMTE's ideeën is het reeds aangehaalde werk van T. ALENCRY, *Essai Historique et critique sur la sociologie chez Auguste Comte.*

[2]) „La philosophie sait aujourd'hui que tous ses jugements reposent sur deux hypothèses également fausses, également impossibles, et cependant également nécessaires et fatales, la matière et l'esprit." *Contradictions Economiques.* Prologue II.

[3]) Zie beneden, § 4, B.

[4]) Vgl. M. BOURGUIN, *Des rapports entre Proudhon et Karl Marx*, *Revue d'Econ. Pol. VII*, bl. 177 en volg.

den titel zoo vlijmend scherpe, tegen PROUDHON's „*Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère*" gerichte geschrift „*La Misère de la philosophie*". Maar men late zich door den schamperen toon dien MARX daar tegen PROUDHON aanslaat, niet verleiden tot de meening, dat hij bij PROUDHON niets vond, dat bijdroeg tot de vorming zijner eigene wijsgeerige ideeën. PROUDHON's eerste en meest bekende geschrift: *Qu'est-ce que la propriété?* met het beroemde antwoord: *La propriété c'est le vol,* maakte ook op MARX een diepen indruk, waarvan zijne uiting over dat boek in de *Rheinische Zeitung* [1]) en meer nog zijne warme en overtuigde verdediging er van in *die Heilige Familie* [2]) getuigt. Doch vooral PROUDHON's in 1843 verschenen geschrift „*De la Création de l'ordre dans l'Humanité*" gaf veel, dat in het door FEUERBACH geïnspireerde hegeliaansche materialisme van MARX gretige opneming vond.

---

[1]) Zie boven bl. 45 noot 1.

[2]) „PROUDHON nun unterwirft die Basis der National-ökonomie, das Privateigenthum, einer kritischen Prüfung und zwar der ersten entschiedenen, rücksichtslosen und zugleich wissenschaftlichen Prüfung. Dies ist der grosse wissenschaftliche Fortschritt, den er gemacht hat, ein Fortschritt, der die Nationalökonomie revolutionirt und eine wirkliche Wissenschaft der Nationalökonomie erst möglich macht. PROUDHON's Schrift *Qu'est-ce que la propriété?* hat dieselbe Bedeutung für die moderne Nationalökonomie, welche SIÈYÈS Schrift *Qu'est-ce que le tiers état?* für die moderne Politik hat." *Lit. Nachl.* II, bl. 127.

„(PROUDHON) hat... consequent nicht diese oder jene Art des Privateigenthums, wie die übrigen Nationalökonomen, auf partielle Weise, sondern das Privateigenthum schlechthin auf universelle Weise als den Verfälscher der nationalökonomischen Verhältnisse dargestellt. Er hat Alles geleistet, was die Kritik der Nationalökonomie von nationalökonomischem Standpunkt aus leisten kann." t. z p. bl. 129.

„Die Kritik kann nicht leugnen, dass auch PROUDHON eine innere Verbindung zwischen den Thatsachen der Armuth und des Eigenthums erkennt, da er eben dieser Verbindung wegen das Eigenthum aufhebt, um das Elend aufzuheben. PROUDHON hat sogar mehr gethan. Er hat im Détail nachgewiesen, wie die Bewegung des Kapitals das Elend erzeugt." t. z. p. bl. 131.

Toch verwijt MARX reeds in *die Heilige Familie* aan PROUDHON niet ten onrechte, dat deze in zijn critiek op het privaat-eigendom niet consequent was, door aan het privaat-eigendom op vrij vage wijze het bezit tegenover te stellen. t. z. p. bl. 140. Maar dit verwijt van inconsequentie doet niets af aan den diepen indruk dien PROUDHON's werk, blijkens MARX' eigen woorden, op hem maakte.

De hier gegeven citaten zullen wel voldoende zijn om aan te toonen dat MEHRING, *Gesch. d. S. D.* I, bl. 153, zich vergist, wanneer hij het „ein akademisches Märlein" noemt, dat „MARX anfangs ein Anhänger und Bewunderer des später von ihm so scharf angegriffenen PROUDHON gewesen (sei)." Volgens MEHRING „würzelt dies Märlein allein in der Unfähigkeit deutscher Professoren, sei es richtig lesen zu können, sei es richtig lesen zu wollen." Dit verwijt past voor niemand zoo

2. PROUDHON, COMTE, FEUERBACH.

Aansluitend aan COMTE was PROUDHON, waar hij zich kant tegen alle sociaal utopisme, de noodzakelijkheid in den ontwikkelingsgang der maatschappij erkent [1]) en zelfs de voorstelling der „trois états" van COMTE met eenige wijziging in de terminologie overneemt; [2]) aansluitend aan FEUERBACH, waar hij in de voorstellingen omtrent God eene uiting van de maatschappelijke samenleving ziet; [3]) den menschen het Godsbegrip laat construeeren naar hun eigen geestelijke beeltenis; [4]) de ideeën van

3. De economische toestanden overwegend.

recht, moraal, godsdienst, kunst zich wijzigen laat met de veranderingen in de maatschappelijke samenleving en deze

juist als voor MEHRING zelf. MEHRING's voorstelling dat MARX aanvankelijk niet een bewonderaar en aanhanger van PROUDHON was, is een „Märlein" dat niet anders verklaard kan worden dan uit onwil om goed te lezen. Ten tijde van het ontstaan van *„die Heilige Familie"* was MARX PROUDHON's bewonderaar zonder voorbehoud; zijn aanhanger voor zoover betreft PROUDHON's critiek op de bestaande maatschappij. Als MEHRING gezegd had, dat MARX reeds toen met PROUDHON's toekomstmuziek niet instemde, zou hij gelijk gehad hebben. Wat hij schreef om PROUDHON's invloed op MARX te verkleinen, is niets dan sectarische geschiedverdraaiing.

1) „La tradition est le point de départ de toute spéculation sur l'avenir; l'utopie est écartée à jamais; l'étude du moi, transportée de la conscience individuelle aux manifestations de la volonté sociale, acquiert le caractère d'objectivité dont elle avait été jusqu'alors privée; et, l'histoire devenant psychologie, la théologie anthropologie, les sciences naturelles métaphysiques, la théorie de la raison se déduit, non plus de la vacuité de l'intellect, mais des innombrables formes d'une nature largement et directement observable." *Contr. Econ.* Prologue II.

„La société comme tout être organisé et vivant, se développe d'une manière continue, sans sauts ni saccades, sans interruption ni substitution..... Vous sentez... combien toutes ces théories d'égalité, d'abolition de la propriété, de communauté, de phalanstère, sont vaines, si les auteurs ne prouvent pas que les réformes qu'ils proposent ressortent nécessairement des faits accomplis et des institutions existantes... Toute doctrine sociale qui ne peut prouver sa filiation directe et légitime du système en vigueur, est par cela seul une doctrine fausse et d'avance condamnée." *„Explications présentées au ministère public sur le droit de propriété.* Cour d'assises du département du Doubs, séance du 3 février 1842.

2) „J'entends par progrès la marche ascensionnelle de l'esprit vers la science, par les trois époques consécutives de la Religion, Philosophie, et Métaphysique ou Méthode." *Création de l'Ordre* no. 19. Zie ook no. 23 en 150.

3) „Si je suis, à travers ses transformations successives, l'idée de Dieu, je trouve que cette idée est avant tout sociale; j'entends par là qu'elle est bien plus un acte de foi de la pensée collective qu'une conception individuelle." *Contr. Econ.*, Prologue I.

4) „En se faisant semblable à Dieu, l'homme faisait Dieu semblable à lui.... Ce Dieu que tu adores, ô homme! ce Dieu que tu as fait bon, juste, tout-puissant, tout-sage, immortel et saint, c'est toi-même; cet idéal de perfections est ton image, épurée au miroir ardent de ta conscience." t. z. p.

„l'Histoire des sociétés n'est plus pour nous qu'une longue détermination de l'idée de Dieu, une révélation progressive de la destinée de l'homme." t. z. p. Prologue II.

veranderingen zelve afhankelijk maakt van de veranderingen in de economische toestanden waaronder de samenleving plaats heeft. [1]) Waar hij eindelijk de veranderingen in de ideeën der menschen uitdrukking noemt van de veranderingen in hunne belangen [2]) en de veranderingen in de economische toestanden haar oorsprong laat vinden in de veranderingen in den arbeid, d. w. z. in de verschillende productiewijzen, werpt MARX' historische wijsbegeerte haar schaduw, vrij scherp afgeteekend, bij PROUDHON vooruit. [3])

PROUDHON stelt de fundamenteele beteekenis van de

---

[1]) D'après la science nouvelle, l'homme, qu'il le veuille ou ne le veuille pas, fait partie intégrante de la société, qui, antérieurement à toute convention existe par le fait de la division du travail et par l'unité de l'action collective; les lois concernant la production, la répartition, l'administration, la transmission, l'enseignement etc., résultent objectivement des rapports qu'engendre ce double fait, et sont indépendantes de la volonté et de la connaissance de l'homme. D'où il suit que, lois industrielles, lois civiles et lois politiques étant abolument les mêmes, l'autorité constituante ne fait qu'un avec l'autorité législative, ou plutôt, ... le pouvoir constituant, c'est-à-dire le Législateur, est l'Etre collectif, le Travailleur indifférencié décrivant ses propres lois, puis les contrôlant, les promulguant, les appliquant et les enseignant par ses quatres grandes facultés . . . . .

„La loi est l'expression, formulée par la représentation nationale, des rapports qui naissent entre les hommes du travail et de l'échange. La société est l'organisme fondé sur la connaissance réfléchie de ces lois." *Création de l'Ordre* no. 572/3.

„L'économie politique embrasse encore l'organisation de l'atelier et du gouvernement, la législation, l'instruction publique, la constitution de la famille, la gérance du globe: elle est la clef de l'histoire, la théorie de l'ordre, le dernier verbe du Créateur. Par ses aspects divers, elle touche à la psychologie, à la morale, à l'histoire naturelle, à la médecine et à l'art; plus qu'aucune autre science, enfin, elle contribuera à la solution de ces vastes problèmes: Qu'est-ce que l'homme? d'où vient-il? où va-t-il? Qu'est-ce que le mal? Qu'est-ce que Dieu? . . . ." t. z. p. no. 543.

„La philosophie de l'histoire n'est point dans ces fantaisies semi-poétiques dont les successeurs de BOSSUET ont donné tant d'exemples; elle est dans les routes obscures de l'économie sociale. TRAVAILLER et MANGER, c'est, n'en déplaise aux écrivains artistes, la seule fin apparente de l'histoire." *Contr. Econ.* Ch. X § II.

[2]) „Or comme dans la société les idées sont les intérêts, et que les intérêts sont les hommes, il est difficile que des hommess qui ont règné par leurs intérêts et leurs idées consentent à s'éclipser et à disparaître. Il faut les vaincre." *Création de l'Ordre*, no. 539.

[3]) Zie beneden de eerste noot bij hfdst. II § 4, A, no. 5. En verder: „Le travail est la force plastique dans la société, l'idée-type qui détermine les diverses phases de sa croissance, et par suite tout son organisme, tant interne qu'externe." *Création de l'Ordre*, no. 546.

AD. V. WENCKSTERN, *Marx*, Kap. XI, wijst ook nog op een reeds in 1833 verschenen verhandeling van JULES LE CHEVALIER, waarin deze tot eene geheel overeenkomstige formuleering komt omtrent de bewegende oorzaak in de maatschappelijke geschiedenis als MARX in de voorrede *Zur Kritik der Pol. Oek.* geeft. Het staat echter niet vast, dat MARX die verhandeling heeft gekend.

productiewijze der economische goederen voor de organisatie der maatschappij herhaaldelijk en zeer beslist op den voorgrond. Daarbij is de wijze waarop de arbeid is verdeeld en gecombineerd of georganiseerd, voor hem van primairen invloed. MARX wijkt van deze beschouwing — zooals wij zien zullen — alleen in zoover af, dat hij geen primairen invloed aan de verdeeling van arbeid toekent, maar ook in deze verdeeling een gevolg ziet van den ontwikkelingsgraad der techniek.

4. Primaire invloed van de arbeidsdeeling.

5. De klassenstrijd bij PROUDHON.

Doch ook op een ander gebied heeft PROUDHON zijn invloed op MARX niet gemist. Evenals sommige andere voorgangers van MARX spreekt hij de dubbele stelling uit, dat er van den aanvang der geschiedenis af klassenstrijd geweest is [1]), dat de staat zich daarbij aan de zijde der heerschende klasse stelt [2]) en dat die strijd zal duren totdat het rentedragend en luiheid kweekend

[1]) „Toute société débute par l'antithèse du patriarcat et du servage: cela posé, comment est-ce que le servage s'affranchit peu à peu, que le prolétariat grandit et supplante à la fin l'aristocratie? Si nous le savions, nous connaîtrions la raison qui gouverne le fait, et nous pourrions juger de sa légitimité, de sa nécessité, de sa fin. Or la loi de l'évolution du prolétariat, loi complexe et d'une haute et difficile formule, ne pouvait se trouver que dans la science économique." *Création de l'Ordre* n°. 460.

„Qu'était-ce que la féodalité? Une confédération de grands seigneurs contre les vilains et contre le roi. — Qu'est ce que le gouvernement constitutionnel? Une confédération de bourgeois contre les travailleurs et contre le roi." *Qu'est-ce que la Propriété?* bl. 279. In een noot voegt PROUDHON daaraan toe: „C'est la bourgeoisie que les espérances du peuple chagrinent et qui empêche la réforme; ce sont des journaux bourgeois qui nous prêchent la morale et la religion, tout en se réservant le scepticisme et l'indifférence, qui attaquent le gouvernement personnel et repoussent l'adjonction aux listes électorales des capacités sans fortune. La bourgeoisie acceptera tout plutôt que l'émancipation des prolétaires." Elders schrijft hij:

„Avec les machines commence la distinction de maîtres et de salariés, de capitalistes et de travailleurs. L'ouvrier, que la mécanique devait tirer de l'abrutissement où l'avait réduit le travail parcellaire, s'y enfonce de plus en plus: il perd avec le caractère d'homme la liberté, et tombe dans la condition d'un outil. Le bien-être augmente pour les chefs, le mal pour les subalternes; la distinction des castes commence, et une tendance monstrueuse se déclare, celle qui consiste, en multipliant les hommes, à vouloir se passer d'hommes. Ainsi la gêne universelle s'aggrave: annoncée déjà par la division parcellaire, la misère entre officiellement dans le monde; à partir de ce moment, elle devient l'âme et le nerf de la société." *Contr. Econ.* Chap. XIII § II.

[2]) „Qu'est-ce que le gouvernement? Le gouvernement est l'économie publique, l'administration suprême des travaux et des biens de toute la nation..... Or si la souveraineté ne peut et ne doit être attribuée à chaque citoyen qu'en raison de sa propriété, il s'ensuit que les petits actionnaires sont à la merci des plus forts, qui pourront, dès qu'ils en auront envie, faire de ceux-là leurs esclaves, les marier

kapitalistisch eigendom uit de maatschappij zal zijn verdwenen. [1])

6. De dialectische omslag der maatschappij.

Zelfs het denkbeeld van den dialectischen omslag der hedendaagsche maatschappij met haar particulier eigendom in eene maatschappij met een soort van niet nader omschreven, doch niet als communistisch bedoeld geassocieerd goederenbezit, werd door PROUDHON reeds in *Qu'est-ce que la Propriété?* uitgesproken. [2]).

Ook andere minder fundamenteele denkbeelden heeft, zooals wij zien zullen, MARX aan PROUDHON kunnen ontleenen [3]).

à leur gré, leur prendre leurs femmes, faire eunuques leurs garçons, prostituer leurs filles, jeter les vieux aux lamproies, et seront même forcés d'en venir là, si mieux ils n'aiment se taxer eux-mêmes pour nourrir leurs serviteurs." *Qu'est-ce que la propriété?* bl. 162/3.

„L'état est devenu pour le prolétaire une servitude nouvelle et j'ai dit: Que d'une nation à l'autre les travailleurs se tendent la main. — Et voici que de toutes parts ce sont les exploiteurs qui se coalisent contre les exploités: la terre ne sera bientôt qu'une caserne d'esclaves." *Contr. Econ.* Ch. X.

„Dans le système de concurrence qui nous tue, et dont l'expression nécessaire est un gouvernement spoliateur et tyrannique".... *Qu'est-ce que la propriété?* bl. 233.

[1]) „L'antagonisme du capital et du travail, tant déploré par les amis du progrès, loin de se résoudre en une association qui maintiendrait la distinction effective du travailleur et capitaliste, doit finir, au contraire, par la sujétion absolue du capital au travail, et la transformation de la fainéantise capitaliste en fonction de commissaire aux épargnes et distributeur des capitaux.". *Création de l'Ordre* n°. 397.

[2]) „La communauté, premier mode, première détermination de la sociabilité, est le premier terme du développement social, *la thèse*; la propriété, expression contradictoire de la communauté, fait le second terme, *l'antithèse*. Reste à découvrir le troisième terme, la *synthèse*, et nous aurons la solution demandée. Or, cette synthèse résulte nécessairement de la correction de la thèse par l'antithèse; donc il faut, par un dernier examen de leurs caractères, en éliminer ce qu'elles renferment d'hostile à la sociabilité; les deux restes formeront, en se réunissant, le véritable mode d'association humanitaire." t. a. p. bl. 202.

[3]) Grootendeels, hoewel niet geheel juist, is hetgeen Mr. J. Baron D'AULNIS DE BOUROUILL schrijft in *Het hedendaagsche socialisme*, bl. 53: „Het is bij PROUDHON, dat wij de hoofddenkbeelden van het moderne socialisme het eerst aantreffen in den eigenaardigen vorm van wetenschap en van hoog wijsgeerige vlucht." En zeker overdreven is het, waar deze schrijver een weinig later (bl. 55) PROUDHON MARX' „geestelijken vader" noemt. Tegelijk veel fijner en veel juister is de opmerking van DE GREEF, waar hij spreekt van „K. MARX dont la postérité recueillera et réconciliera le souvenir avec celui de P. J. PROUDHON." *Annales de Sociologie* VIII, bl. 138. Zie ook BERNSTEIN, *Zur Theorie und Geschichte des Socialismus*, bl. 357 en volg.; SCHLITLOWSKY, *Soc. Monatsh.* 1900, bl. 193; KOIGEN, t. a. p. bl. 252 en volg.

Tusschen de voorstelling van D'AULNIS en die van BOURGUIN, t. a. p. bl. 202: „Je n'aperçois en vérité aucun principe, aucune idée essentielle empruntée par le second (MARX) au premier (PROUDHON)," ligt de waarheid in het midden.

7. PROUDHON's toekomstmaatschappij.

Doch de ideeën van PROUDHON over de ontwikkelingsrichting der hedendaagsche maatschappij en het punt waarheen zij bezig is zich te bewegen, wijken van de denkbeelden waartoe MARX, ook en niet het minst onder PROUDHON's invloed, in 1847 komt en waaraan hij daarna vasthoudt, belangrijk af. Voor PROUDHON, die den graadmeter der maatschappelijke ontwikkeling zoekt in de mate waarin en de wijze waarop de arbeid verdeeld en georganiseerd is, bestaat de hoogere maatschappelijke ontwikkeling in eene meer volkomene arbeidsorganisatie, waarbij door de verwezenlijking van de wet der ruilwaarde de macht van het kapitaal zal gebroken zijn en de goederen door middel van een hoog ontwikkeld, niet op exploitatie van den producent berekend, dus renteloos credietwezen geruild zullen worden overeenkomstig den arbeid dien zij gekost hebben. Voor hem ligt de toekomst der maatschappij niet in het communisme, maar in eene maatschappelijke organisatie, waarbij de wet der ruilwaarde zal zijn verwezenlijkt, waarin m. a. w. het privaat-goederenbezit en het ruilverkeer in stand zullen blijven en ruimte zijn zal voor volle ontplooiïng van het particulier initiatief. [1])

D. SIMONDE DE SISMONDI.

Natuurlijk waren ook PROUDHON's ideeën lang niet alle oorspronkelijk. O. a. de geschriften van den historicus-economist SIMONDE DE SISMONDI hebben tot de vorming

1) *Contr. Econ.* Chap. II, XII en vooral XIV. VON WENCKSTERN, t. a. p. VIIes Kap.

BOURGUIN drukt het onbevredigende, en na: „la propriété c'est le vol" wat ontnuchterende van dit resultaat kort en goed uit, waar hij, t. a. p. bl. 206 schrijft: „PROUDHON a le tort de vouloir reconstruire et de ne proposer qu'un replâtrage."

Bij zulk een onbevredigend en van dat van MARX geheel afwijkend resultaat, alsook bij hun diepgaand methodologisch verschil, is er geen reden voor Mr. D'AULNIS' verwondering, die t. a. p. bl. 35 schrijft: „Met des te beteren uitslag evenwel is (PROUDHON) het voorbeeld geweest van KARL MARX, het hoofd der duitsche socialistische wetenschap. En toch, vreemd genoeg, MARX heeft zich voortdurend scherp tegenover PROUDHON gesteld en nooit woorden genoeg kunnen vinden om zijne minachting jegens zijn geestelijken vader uit te drukken." De feitelijke voorstelling van Mr. D'AULNIS is bovendien slechts ten deele juist; zij geldt — gelijk wij zagen — wel voor den MARX van na 1846, doch niet voor den MARX van vroegere jaren.

daarvan in menig opzicht bijgedragen. De SISMONDI, wiens neiging niet naar den socialistischen kant ging en die, opgeschrikt door de maatschappelijke ellende welke het grootbedrijf in het eerste stadium zijner ontwikkeling bracht, veeleer den industrieelen vooruitgang wilde tegenhouden, heeft niettemin door zijne onvermoeide blootleggingen van de schaduwzijden der zich uitbreidende grootindustrie heel wat feitelijke voorstellingen gegeven, die als basis konden dienst doen voor socialistische critiek op de kapitalistische maatschappij. Wij zullen in het vervolg meermalen gelegenheid hebben de verwantschap ook tusschen verschillende beschouwingen van MARX en de voorstellingen van DE SISMONDI te constateeren.

1. Invloed der goederenproductie en klassenstrijd.

Hier wijs ik er alleen op, hoe zoowel de voorstelling van de fundamenteele beteekenis der goederenproductie voor de geheele maatschappelijke organisatie [1]) als de leer dat de positie der verschillende klassen in de maatschappij het resultaat is van een voortdurenden strijd [2]) reeds bij DE SISMONDI zijn te vinden. Daardoor droeg de voorlooper der historische staathuishoudkunde ook tot

[1]) „Qu'on ne me reproche point de rabaisser l'homme au niveau de la brute, en proposant, comme premier but de ses efforts, la direction du travail qui lui assure sa subsistance, en appelant, avant tout, l'attention de la société sur des avantages tout matériels; on verra bientôt que, plus qu'aucuns de nos devanciers, nous considérons l'économie politique dans ses rapports avec l'âme et l'intelligence. Mais à la subsistance tient la vie, et avec la vie tous les développements moraux, tous les développements intellectuels dont la race humaine est susceptible. La société doit, comme l'individu, songer avant tout à la santé du corps, elle doit avant tout pourvoir à ses besoins et à son développement; car sans la vigueur que cette santé procure, sans le loisir, qui ne commence qu'après que ces besoins sont satisfaits, la santé de l'âme est impossible. De toutes part se présentent des faits pour nous convaincre que la manière dont la société pourvoit à sa subsistance décide en même temps de la misère ou de l'aisance du grand nombre; de la santé, de la beauté, de la vigueur de la race ou de sa dégénération; des sentiments de sympathie ou de jalousie qui font que les citoyens se regardent comme des frères empressés à s'entr'aider, ou des rivaux acharnés à s'entre-détruire; de l'activité d'esprit enfin, qu'un heureux mélange de loisirs développe, et qui met sur la voie de tous les progrès de l'intelligence, de l'imagination et du goût; ou de la langueur énervée que produit le luxe chez les uns, de l'abrutissement qui résulte chez les autres de l'abus des forces physiques et de leur lassitude." *Etudes sur l'économie politique.* Introduction.

[2]) „La société, selon l'école chrématistique, se divise en trois classes de personnes, quant au travail qui produit la richesse: les propriétaires fonciers, les capitalistes, et les journaliers ou prolétaires. Les premiers donnent la terre, les seconds la direction, et les troisièmes la main d'oeuvre: en retour, les premiers perçoivent

de vorming der grondslagen van het marxistische stelsel bij. [1])

E. CHARLES FOURIER.

Ook en niet het minst FOURIER [2]) behoort tot de wegbereiders van het Marxisme door zijne in menig opzicht treffende critiek op bestaande maatschappelijke toestanden zoowel als door zijne beschouwingen over de noodzakelijke nadeelen van de geïsoleerde en de noodzakelijke voordeelen van de geassocieerde productie.

1. Geïsoleerde productie en klassenstrijd.

De geïsoleerde productie leidt, volgens FOURIER, onvermijdelijk tot strijd tusschen het bijzonder belang der producenten en het algemeen belang, [3]) tot strijd ook tusschen de verschillende klassen der bevolking onderling, in het bijzonder tusschen de bezitters, die zich van elken nieuwen rijkdom meester maken, en de arbeiders die steeds armer worden. [4]) Vooral de handel, die bij de geïsoleerde productie

---

la rente ou loyer, les seconds le profit, les troisièmes le salaire; chacun d'eux s'efforce de retenir le plus qu'il peut du produit total, et leur lutte réciproque fixe la proportion entre la rente, le profit et le salaire." t. z. p.

„Nos yeux se sont tellement faits à cette organisation nouvelle de la société, à cette concurrence universelle, qui dégénère en hostilité entre la classe riche et la classe travaillante, que nous ne concevons plus aucun autre mode d'existence, même ceux dont les débris nous entourent de toutes parts." t. z. p. Balance des consommations.

„(Les ouvriers) font naître la richesse, et n'y ont eux-mêmes presque pas de part; obligés de lutter pour leur subsistance avec ceux qui les employent, ils ne sont point leurs égaux en forces." *Nouveaux Principes d'Econ. Pol.* Livre IV, chap. V.

1) MEHRING verkleint in zijne *Geschichte der Deutschen Socialdemocratie*, I bl. 14, SISMONDI's beteekenis, wanneer hij van hem schrijft: „In beredter Weise zergliederte SISMONDI die Widersprüche der modernen Produktionsverhältnisse . . . . Aber SISMONDIS Kritik überschritt nirgends den kleinbürgerlichen Gedankenkreis." Dit is alleen juist, in eene wijze van geschiedschrijven, waarbij ieder wiens kritiek op de kapitalistische maatschappij niet leidt tot de moderne sociaaldemocratie, als „klein-bürgerlich" gestempeld en in den hoek gezet wordt.

2) Zie behalve FOURIER's eigen geschriften, in 1846 verzameld en uitgegeven als *Oeuvres complètes de Ch. Fourier*, de keurig gesystematiseerde bloemlezing uit FOURIER's werken, door CH. GIDE in de *Petite Bibliothèque Economique*.

3) „Tout industrieux est en guerre avec la masse, et malveillant envers elle par intérêt personnel." *Le Nouveau Monde*. Oeuvres VI, bl. 33.

4) „Que sont vos entreprises actuelles? Des raffinements de barbarie pour river les fers des peuples par la réduction du salaire et par l'emprisonnement de la classe pauvre dans les bagnes industriels, nommés grandes manufactures, qui ne lui assurent ni bien-être, ni retraite." t. z. p. bl. 379.

„Si les relations sociales sont chez nous un sujet de discorde générale, c'est qu'elles vexent partout la majorité pour le plaisir de la minorité." t. z. p. bl. 281.

2. Nadeelen van den handel.

niet kan worden ontbeerd, leidt tot tal van misstanden. Hij leeft van de producten van de industrie, van den arbeid van anderen, en is zelf uit zijn aard improductief. [1]) Maar niet alleen dit nadeel is onvermijdelijk met den handel verbonden; de productie voor den handel heeft ten gevolge dat de producent geen belang heeft bij goede producten, maar alleen om voor zoo weinig mogelijk moeite zooveel mogelijk terug te ontvangen. Vandaar dat warenvervalsching een niet minder onvermijdelijk nadeelig gevolg van den handel is. [2]) Die verschillende nadeelen van den handel en de „civilisatie" kunnen alleen worden opgeheven door de geïsoleerde productie te vervangen door de geassocieerde. Bij deze laatste valt de strijd tusschen bijzonder en algemeen belang en tusschen de verschillende

---

„L'industrie civilisée et barbare.... plonge dans la misère toute la multitude industrieuse pour enricher quelques favoris." t. z. p. bl. 10.

„L'industrialisme est la plus récente de nos chimères scientifiques; c'est la manie de produire confusément, sans aucune méthode en rétribution proportionnelle, sans aucune garantie pour le producteur ou salarié de participer à l'accroissement de richesse." t. z. p. bl. 28.

„La multitude ou classe pauvre, loin de participer à l'accroissement de richesse, n'en recueille qu'un surcroît de privations; car elle voit une plus grande variété de biens dont elle ne peut pas jouir; elle n'est pas même assurée d'obtenir le travail répugnant qui fait son supplice, et qui ne lui offre d'autre avantage que de ne pas mourir de faim." t. z. p. bl. 35.

Later, bl. 390, spreekt FOURIER van „la tyrannie de la propriété individuelle contre la masse", die weer leidt tot een „deni indirect de justice au pauvre. On ne lui refuse pas *directement* justice; il est bien libre de plaider; mais il n'a pas de quoi subvenir aux frais de procédure."

Deze aanhalingen zouden met verschillende andere in gelijken geest te ver. meerderen zijn.

[1]) FOURIER komt telkens op het parasitisch karakter van den handel terug. Ik geef daarvan slechts enkele voorbeelden: „Tout l'argent est concentré dans le commerce, vampire qui pompe le sang du corps industriel, et réduit la classe productive à se livrer à l'usurier". t. z. p. bl. 395.

„Le commerce est l'ennemi naturel des fabriques; en feignant de la sollicitude pour les approvisionner, il ne travaille réellement qu'à les rançonner.... Bref, le commerçant est un corsaire industrie', vivant aux dépens du manufacturier ou producteur." *Unité Universelle*, Oeuvres III bl. 217.

[2]) „L'on prétend que les hommes ne sont pas plus faux qu'ils n'étaient jadis; cependant on pouvait, il y a un demi-siècle se procurer à peu de frais des étoffes de bon teint et des comestibles naturels; aujourd'hui l'altération, la fourberie dominent partout. Le cultivateur est devenu aussi fraudeur que l'était jadis le marchand. Laitages, huiles, vins, eaux-de-vie, sucre, café, farines, tout est falsifié impudemment. La multitude pauvre ne peut plus se procurer de comestibles naturels; on ne lui vend que des poisons lents, tant l'esprit de commerce a fait de progrès jusque dans les moindres villages." *Nouveau Monde*, Oeuvres VI, bl. 43.

klassen der maatschappij onderling weg. [1]) Daarbij stelt FOURIER zich — gelijk algemeen bekend is — voor, dat in de door hem gedroomde associatie de arbeid zóó zal kunnen worden verdeeld en georganiseerd, dat hij van een last, gelijk hij thans is, een lust worden zal.

3. Geleidelijke overgang der tijdperken van maatschappelijke ontwikkeling.

Hoewel FOURIER's socialisme, culmineerend in zijne phalanges, waarin ieder zijn neigingen en hartstochten zal kunnen volgen zonder dat eenig gezag dwang zal behoeven op te leggen, zonder twijfel in hooge mate utopistisch is en van de geheel willekeurige opvatting uitgaat, dat de slechte, antisociale hartstochten van den tegenwoordigen tijd alleen een gevolg zijn van het slechte sociale milieu, waarin wij leven, [2]) en dus van zelf zullen verdwijnen als dat milieu voor een beter, harmonisch milieu zal hebben plaats gemaakt; toch erkent hij, dat het niet mogelijk is de maatschappij op een gegeven oogenblik naar willekeur te veranderen. De menschheid doorloopt verschillende tijdperken, die geen van allen kunnen worden overgeslagen en die in elkander overgaan, zoodat de kiemen van het volgende tijdperk zich reeds in het vorige ontwikkelen. [3]) Zoo geeft het tegenwoordig tijdperk van de geïsoleerde productie, volgens FOURIER, reeds duidelijk de kiemen te zien van het volgende tijdperk der geassocieerde, geharmoniseerde productie.

4. In handel reeds kiem van komende associatie.

In den handel heeft het kapitaal de neiging zich te associeeren en door de associatie een macht te

---

[1]) „Toute liberté deviendrait un germe de déchirements, tant que les grands et les petits se haïraient comme aujourdhui. Le seul moyen de les rallier passionnément, de les intéresser les uns aux autres, c'est de les associer en industrie." *Unité Universelle*, Oeuvres, III, bl. 173/4.

[2]) „On ne doit jamais blâmer les passions des individus, mais blâmer seulement la civilisation qui, n'ouvrant aux passions que les routes du vice pour se satisfaire, force l'homme à pratiquer le vice pour arriver à la fortune sans laquelle il n'est point de bonheur." *Théorie des Quatre Mouvements*. Oeuvres, I bl. 223/4.

[3]) „Notre destin est d'avancer; chaque période doit s'avancer vers la supérieure: le voeu de la nature est que la barbarie tende à la civilisation et y arrive par degrés; que la civilisation tende au garantisme, que le garantisme tende à l'association simple, et ainsi des autres périodes." *Nouveau Monde*, Oeuvres VI, 418.

„Chaque société se mélange plus ou moins de caractères empruntés sur les périodes supérieures ou inférieures." *Théorie des Quatre Mouvements*, Oeuvres, I, bl. 86.

„La marche de nos sociétés est comparable à celle de l'Aï, dont chaque pas est compté par un gémissement; ainsi que lui la civilisation s'avance avec une inconcevable lenteur à travers les tourmentes politiques." t. z. p. bl. 100.

vormen, die tegelijk de regeeringen en het volk aan zich onderwerpt, alle voordeelen van de productie in het tijdperk der civilisatie aan zich trekt [1]) en de productie concentreert. [2])

Deze concentratie heeft echter, zegt FOURIER, alleen den vorm, niet het wezen der associatie, want zij omvat slechts de weinige groothandelaars en laat de menigte, welke zij overheerscht, buiten staan. [3]) Maar toch ligt daarin reeds de kiem van de komende, werkelijke associatie der toekomst. [4])

Dat FOURIER, niettegenstaande zijne voorstelling van

---

[1]) „On voit tout le corps scientifique ramper devant ce colosse mercantile, ce parasite qui, sans rien produire, s'empare de la crème du produit, forme dans le système industriel un nouveau souverain plus roi que les rois mêmes." *Unité Universelle*, Oeuvres III, bl. 204.

[2]) „Les extrêmes se touchent; et plus l'anarchie commerciale a pris d'accroissement, plus nous tendons au privilège universel, qui est l'excès opposé.... Plusieurs circonstances tendaient à faire cooporer les négociants, à les organiser en compagnies fédérales, en monopoleurs affiliés qui, d'accord avec les grands propriétaires, auraient réduit tous les petits en vassalité commerciale, et seraient devenus, par des intrigues combinées, maîtres de toute production. Le petit propriétaire aurait été forcé indirectement à disposer de ses récoltes selon la convenance des monopoleurs; il serait devenu commis exploitant pour la coalition mercantile..... le résultat aurait été *l'inquisition industrielle*, l'asservissement de tous les citoyens aux intrigues du monopole affilié." *Théorie des Quatre Mouvements*, Oeuvres, I, bl. 266/7.

[3]) „La concentration actionnaire associe les chefs et non les coopérateurs; c'est un régime assez spécieux, qui débute brillamment et se recommande par de grandes et utiles entreprises; .... Mais où tend cette opération? Quelle serait son influence, lorsqu'une fois généralisée, elle aurait envahi et livré à des compagnons actionnaires toutes les branches de l'industrie?... Alors s'organiserait une fédération de monopoles gradués et affiliés, un avénement en féodalité commerciale, ou quatrième phase du mouvement civilisé. — La civilisation a commencé par des ligues de grands vassaux ou oligarques, soit nobiliaires, soit patriarcaux; elle doit finir par le retour de grands vassaux d'une autre espèce, qui seraient les mercantiles ou chefs de compagnies actionnaires.... C'est donc bien à tort que les partisans de la concentration actionnaire croient faire un pas vers la perfection sociale, quand ils ne tendent qu'à conduire l'état civilisé du déclin à la caducité..... Si l'on prétend donner à la concentration actionnaire le titre d'association, c'est prendre la forme pour le fond; car le fond embrasse les deux fonctions primordiales, savoir: gestion agricole et gestion domestique, dont nos écrivains actuels ne se sont point occupés. Ils ne savent associer que les chaînons supérieurs, que les chefs. *Unité Universelle*, Supplément à l'avant-propos, Oeuvres, II. bl. 96/7.

[4]) „Une autre observation importante que suggérait l'aspect du commerce, est qu'il présente des germes d'association en divers genres. *Unité Universelle*, Prolégomènes, Oeuvres II. bl. 199.

„L'analyse du commerce aurait conduit aussi à spéculer sur l'extension des germes sociétaires qu'on voit s'y développer par instinct économique des marchands..., Aussi une étude méthodique du commerce pouvait nous ouvrir plusieurs carrières de progrès social". t. a. p. bl. 221.

het noodzakelijk in elkander verloopen der maatschappelijke tijdperken, toch een maatschappelijk plan in bijzonderheden uitwerkte, dat slechts behoefde te worden toegepast om deze sociale harmonie te verwezenlijken, is te verklaren uit zijn vaste geloof, dat God de wereld heeft geschapen naar een vast plan en dit plan aan hem, FOURIER, heeft geopenbaard. Vandaar dat hij in staat is, aan te geven hoe de ontwikkeling van de maatschappij naar het volgende, hoogere tijdperk zal geschieden en hoe de maatschappij in dat hoogere tijdperk zal zijn samengesteld.

Voor hen, die de hoofdtrekken van het marxisme kennen, zal uit het hier gegeven overzicht van FOURIER's hoofdideeën duidelijk zijn, dat daarvan heel wat in het stelsel van MARX is overgegaan. Intusschen houde men in het oog, dat die ideeën bij FOURIER niet in eene geregelde systematische volgorde voorkomen, maar uit zijne verschillende geschriften moeten worden bijeengegaard, waar zij tusschen allerlei buitensporige beschouwingen en opmerkingen verspreid zijn, welke telkens den twijfel weer doen levendig worden of men bij FOURIER met een genie of met een gek te doen heeft, een twijfel, waaraan men alleen ontkomen kan door in hem den genialen gek te zien, die nu eens een onweerstaanbaren lachlust opwekt, dan weer oprechte bewondering afdwingt.

F. LORENZ STEIN.

Nog vóór MARX door zijn verblijf te Parijs er toe gebracht werd nader kennis te maken met de vruchten van het fransche socialisme, werd hij daarin ingeleid door LORENZ STEIN's in 1842 verschenen „*Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs.*" [1]) STEIN geeft in dat werk niet alleen een critisch overzicht van het fransche socialisme, inzonderheid van het saint-simonisme

[1]) Hiermede wordt natuurlijk niet bedoeld, dat MARX, vóór hij STEIN gelezen had, niet wist, dat er zoo iets als een fransch socialisme bestond. Ik zeg dit ter geruststelling van MEHRING, die het noodig vindt te verzekeren, dat MARX „lange vor dem Erscheinen dieses Buches vom französischen Sozialismus und Communismus gehört haben muss" en die zijn eigen onbekendheid met STEIN's werk bewijst door het eene „oberflächliche Kompilation einer Bewegung" te noemen. *Lit. Nachl.* I. bl. 187.

en het fourierisme, maar hij laat daaraan op de hem eigene, meesterlijke wijze eene uiteenzetting voorafgaan van den dieperen grond van de fransche socialistische stelsels en bewegingen. Die diepere grond ligt — zoo zegt STEIN — in het ontstaan van het proletariaat, dat een noodzakelijk product is van de ontwikkeling van het fabriekswezen [1]) en dat in de bestaande maatschappij de voorwaarden niet vindt, welke voor zijne eigene ontwikkeling noodzakelijk zijn. [2]) Het stuit bij het zoeken naar die ontwikkeling op de instelling van het privaateigendom, dat den eigenaar een uitsluitend recht geeft op de stoffelijke goederen en daarmede een uitsluitend recht op de onmisbare voorwaarde voor hoogere ontwikkeling en beschaving. [3])

1. Het ontstaan van het proletariaat gevolg van het fabriekswezen.

Wanneer het zich zijn toestand bewust begint te worden, begint het proletariaat ook in te zien, dat het de instelling van het privaateigendom is, welke zijne ontwikkeling tegenhoudt en dat het derhalve aan die instelling geen eerbied en geen eerbiediging verschuldigd is, maar integendeel heeft aan te sturen op haar vernietiging. [4])

2. Het proletariaat „verneint" het privaat eigendom.

[1]) „Wir dürfen auch als entschieden voraussetzen, dass die heutige Gestalt der Industrie die Classe der Proletarier erzeugen muss; dann, dass das fortschreitende Bewusstsein von der Bestimmung und dem Recht jeder Persönlichkeit diese Classe zu einem selbstständigen auf ihr eigenthümlich angewiesenes Princip sich stützenden Ganzen machen wird." t. z. p. bl. 359.

[2]) „Derjenige, der von vorneherein nichts hat als seine Arbeitskraft, (ist) durch diese aber nicht im Stande, zu einem Besitze, dieser als absolut gesetzten Bedingung der Unabhängigkeit und der concreten Gleichheit zu erlangen. Für die factische Wahrheit dieser Behauptung liefert das Leben der Fabrikorte täglich die entschiedensten Beweise; wer es auch nur entfernt betrachtet hat, der wird es nicht läugnen, dass kein Fabrikarbeiter zum Wohlstande zu gelangen irgend eine wahrscheinliche Aussicht haben kann." t. z. p. bl. 84/5.

[3]) „Die Bedingung der persönlichen Selbstständigkeit ist keine nähere, als die der materiellen Unabhängigkeit. Wohin man blickt, bildet der *Besitz* die Basis für die Erreichung aller Güter, die die Civilisation ihrem Begriff nach als allgemein setzt. Der Besitz aber enthält ein Moment, dass ihn wesentlich von der ganzen Reihe der allgemeinen Güter trennt. Er ist persönlich wie jene, aber die Persönlichkeit ist ausschliessend." t. z. p. bl. 24.

[4]) „Die Frage, ob es eine Versöhnung zwisschen der Idee der absoluten Persönlichkeit und dem persönlichen Eigenthum geben könne, beginnt der nicht besitzenden Masse des Volkes klar zu werden, und allmählig tritt in ihm der immer wachsende Theil derselben hervor, der sie mit einem fanatischen *Nein* beantwortet. Die Ueberzeugung von der rechtlichen Unmöglichkeit ist geweckt, die Menge schaart sich um die Grundsätze, die willig ihren Ansprüchen dienen, und aus der armen, arbeitenden, leidenden Classen wird eine starke, alles verneinende und bedrohende Einheit, das *Proletariat*." t. z. p. bl. 28.

3. Klassetegenstelling tusschen proletariaat en bourgeoisie.

De bezittende klasse daarentegen, de bourgeoisie, heeft juist in het privaateigendom de oorzaak en de voorwaarde harer bevoorrechte positie, harer hoogere vorming en beschaving. Zij wil derhalve beschermd zien, wat het proletariaat wenscht te zien verdwijnen. Vandaar de onvermijdelijke klassentegenstelling tusschen de bourgeoisie, die door het privaat-eigendom wordt gedragen en het proletariaat dat daardoor wordt onderdrukt. [1])

4. Fransch socialisme uit dien strijd voortkomend.

Uit den strijd die uit deze tegenstelling geboren wordt, komt ook het fransche socialisme te voorschijn. Het zoekt naar een uitweg uit die innerlijke tegenspraak in de maatschappij; het zoekt naar een vorm van maatschappelijke samenleving, waarin het persoonlijk eigendom op de eene of andere wijze zal worden behouden en toch daardoor niet langer een beletsel zal worden in den weg gelegd aan de volkomen ontwikkeling der persoonlijkheid van de leden van het hedendaagsche proletariaat zoowel als aan die van de hedendaagsche bourgeoisie. „Dit — zegt STEIN — is de algemeene idee, welke het socialisme nastreeft, en daarin ligt voor de geschiedenis der beschaving zijn innerlijke beteekenis. Zijn streven, niet zijn resultaat is zijne waarheid." [2])

STEIN bracht de idee van den klassenstrijd en van het streven naar opheffing daarvan, welke inderdaad op den bodem van het fransche socialisme lag en door zijne verkondigers meer of minder duidelijk werd gevoeld, met beslistheid op den voorgrond, zoodat MARX op dit belangrijke punt bij de kennismaking met de eigen

[1]) „Die ganze Masse des Volkes theilt sich in Besitzer und Nichtbesitzer, oder in solche, die mit ihrer Arbeitskraft das Kapital verbinden, und solche, die nichts sind wie Arbeiter. Die ersteren siegen unbedingt auf dem Gebiete des Erwerbs; die letzteren unterliegen. Damit erscheint denn als Ergebniss dieses Kampfes im Wesen des Besitzes selbst die Trennung von Capital und Arbeitskraft, eine Trennung, die eben aus jenen Gründen erst in der neuern Zeit ihre wahre Bedeutung erhalten hat. Als die Vertreter des ersten aber stellt sich die Classe der Bürger hin, die wir als Bourgeoisie bezeichneten; der blosse Besitz der letzteren ist das „Eigenthum und die Eigenthümlichkeit des Peuple."" t. z. p. bl. 73.

[2]) t. z. p. bl. 27. Later schrijft hij, op bl. 291: „Wer den Kampf der Arbeitskraft mit dem Capital, den Hass der Proletarier gegen die Besitzer, die Zerrissenheit der Verhältnisse, die durch Egoismus und Aengstlichkeit täglich schwieriger wird, in dem heutigen Zustande des französischen Volkes erkannt, der wird die Wahrheit in dem Streben (von FOURIER), wenn auch weniger in den Resultaten gerne anerkennen."

geschriften van het fransche socialisme als het ware aanstonds wegwijs was. Ten aanzien van de leer van den klassenstrijd, dit zoo gewichtige onderdeel van MARX' stelsel, heeft ook STEIN met zijn werk over het fransche socialisme en communisme inspireerend op MARX gewerkt, nog vóór deze in de gelegenheid was de ideeën der fransche socialisten in haar eigen oorspronkelijkheid in zich op te nemen. [1]) Ook MARX' leeftijd, toen hij van STEIN's hoogstaande boek kennis kreeg, moest er wel toe bijdragen het van aanmerkelijken invloed te doen zijn op de verdere vorming zijner denkbeelden.

§ 3. DE ENGELSCHE SOCIALISTEN.

MARX' vorming is bij uitstek internationaal geweest. Reeds voordat de omstandigheden hem er toe brachten zich in Engeland te vestigen, maakte hij kennis met de geschriften van de meestbeteekenende engelsche socialisten uit de eerste helft der 19e eeuw en ook bij hen vond hij menigen bouwsteen voor den opbouw van zijn stelsel van sociale wijsbegeerte.

OWEN's denkbeelden en OWEN's werkzaamheid in New-Lanark waren in het tijdperk van MARX' geestelijke vorming algemeen bekend bij hen die hun aandacht wijdden aan de emancipatie van den vierden stand. Maar *la Misère de la Philosophie* getuigt er ons van, dat MARX in 1847 ook de minder op den voorgrond getreden socialistische schrijvers THOMPSON, HODGSKIN en BRAY uit hunne werken kende [2]).

In de geschriften van den meer als practisch (dikwijls ook zeer onpractisch) hervormer dan door de genialiteit zijner denkbeelden uitblinkenden ROBERT OWEN vond MARX vooral twee der hoofdideeën van FOURIER, zoo 1. ROBERT OWEN.

1) Vgl. KOIGEN t. a. p. bl. 239 en volg. O. a. ISSAIEFF, *Socialpolitische Essais*, bl. 179.

2) Zie over deze schrijvers A. MENGER, *Das Recht auf dem vollen Arbeitsertrag* en vooral de *Voorrede* van Prof FOXWELL voor de engelsche uitgaaf van MENGER's werk. Voorts ook de opstellen van Mr. H. P. G. QUACK in *De Gids* van 1902 over THOMPSON en HODGSKIN, en zijn naschrift over HODGSKIN's anonieme brochure *Labour defended*.

mogelijk in nog beslister vorm, uitgewerkt. In de eerste plaats het denkbeeld dat de menschen zijn wat de omstandigheden hen maken; dat ieder het product is van het sociale milieu, waarin hij wordt geboren en heeft te leven; dat de individuen bij hun geboorte als het ware wit papier zijn, waarop de omstandigheden kunnen schrijven wat zij willen; dat derhalve de maatschappelijke toestanden slechts goed behoeven te worden ingericht, om de ondeugden en misdrijven te doen verdwijnen. Aan dit denkbeeld is het eerste geschrift van OWEN „*A New View of Society*" geheel gewijd [1]) en in zijne latere geschriften komt het telkens terug.

In de tweede plaats het denkbeeld om door geassocieerde productie een einde te maken aan de kwalen der bestaande maatschappij. Op dit laatste punt wijken OWEN en FOURIER wel in de uitwerking van hun associatie-idee van elkander af, ook zal men bij OWEN te vergeefs beschouwingen vinden over de noodzakelijkheid vrij spel te laten aan de hartstochten, hetgeen juist de kern uitmaakt van FOURIER's associatieplan; maar het denkbeeld, dat de maatschappelijke verbetering komen moet van de geassocieerde productie, dat associatie in de consumtie voor het wegnemen der bestaande maatschappelijke misstanden niet voldoende is, dat integendeel de rechtvaardige verdeeling van het product en eene gezonde regeling der consumtie een noodzakelijk gevolg zullen zijn van de gemeenschappelijke productie, — dat denkbeeld vond MARX bij OWEN, hoewel verschillend uitgewerkt, niet minder krachtig voorgestaan dan bij FOURIER. [2])

---

[1]) „Let it not be longer said that evil or injurious actions cannot be prevented; or that the most rational habits in the rising generation cannot be universally formed. In those characters which now exhibit crime, the fault is obviously not in the individual, but the defect proceeds from the system in which the individual has been trained." t. a. p. 4e dr., bl. 51.

[2]) If there be one closet doctrine more contrary to truth than another, it is the notion that individual interest, as that term is now understood, is a more advantageous principle on which to found the social system, for the benefit of all, or of any, than the principle of union and mutual co-operation. The former acts like an immense weight to repress the most valuable faculties and dispositions, and to give a wrong direction to all the human powers. It is one of those magnificent errors (if the expression may be allowed) that when enforced in practice, brings ten thousand evils in its train. The principle on which these economists proceed,

Owen legt er bij zijn associatieplan voorts den nadruk op, dat de oorzaak der armoede en ellende in de bestaande maatschappij is toe te schrijven aan de omstandigheid, dat de producten van den arbeid niet worden geruild in verhouding tot de hoeveelheid arbeid, welke zij gekost hebben. Hij meent, dat men door herstel van de natuurlijke ruilverhouding de misstanden, welke de geldhandel in de bestaande maatschappij heeft gebracht, zou doen verdwijnen. 1)

Niettegenstaande Owen's denkbeeld om in de bestaande maatschappij de „natuurlijke ruilverhouding" te willen herstellen met behoud van het kapitalisme,— een denkbeeld dat, gelijk wij zagen, ook door Proudhon voorgestaan werd, — door Marx als utopistisch werd veroordeeld, neemt dit toch niet weg, dat hij in zijne opvatting van hetgeen in de

---

instead of adding to the wealth of nations or of individuals, is itself the sole cause of poverty; and but for its operation, wealth would long ago have ceased to be a subject of contention in any part of the world. If, it may be asked, experience has proved that union, combination and extensive arrangement among mankind, are a thousand times more powerful to destroy, than the efforts of an unconnected multitude, where each acts individually for himself, — would not a similar increased effect be produced by union, combination, and extensive arrangement, to *create and preserve?* Why should not the result be the same in the one case as in the other? But it is well known that a combination of men and of interests can effect that which it would be futile to attempt, and impossible to accomplish, by individual exertions and seperate interests." *Report to the County of Lanark of a plan for releaving public distress.* ed. 1832, bl. 31/2.

1) „*That which can create new wealth, is of course worth the wealth which it creates*.... Of this new wealth so created, the labourer who produces it is justly entitled to his fair proportion; and the best interests of every community require that the producer should have a fair and fixed proportion of all the wealth which he creates. This can be assigned to him on no other principle, than by forming arrangements by which the *natural* standard of value shall become the *practical* standard of value. To make labour the standard of value, it is necessary to ascertain the amount of it in all articles to be bought and sold. This is in fact, already accomplished, and is denoted, by what in commerce is technically termed, „the prime cost", or the net value of the whole labour contained in, or consumed by the manufacture of the article forming a part of the whole labour.... The genuine principle of barter was, to exchange the supposed prime cost of, or value of labour, in one article, against the prime cost of, or amount of labour contained in any other article. This is the only equitable principle of exchange; but as inventions increased, and human desires multiplied, it was found to be inconvenient in practice. Barter was succeeded by commerce, the principle of which is, to produce or procure every article at the *lowest*, and to obtain for it in exchange, the *highest* amount of labour.... Society would be immediately benefitted, in a great variety of ways, to an incalculable extent, by making labour the standard of value." t. z. p. bl. 23—25.

ruilverhouding natuurlijk genoemd worden moet, zich bij OWEN en PROUDHON geheel aansluit. [1])

2. JOHN FRANCIS BRAY.

Ook in JOHN FRANCIS BRAY's werk: *Labour's Wrongs and Labour's Remedy*, verschenen in 1839, dat door MARX in zijn *Misère de la Philosophie* een belangrijk boek genoemd wordt, vond hij ditzelfde denkbeeld ontwikkeld, namelijk om, ter opheffing van de bestaande maatschappelijke wanverhoudingen, een stelsel van ruil op voet van gelijke arbeidsbelooning te bewerkstelligen. Hij citeert zelfs uitvoerig uit BRAY's werk om aan te toonen, dat PROUDHON op dit punt door de engelsche socialisten was voorgegaan en om in één adem BRAY's en PROUDHON's idee als utopistisch op de kaak te stellen. Maar de citaten zelf, die MARX geeft, wijzen BRAY niet alleen aan als voorlooper van PROUDHON, die zijne geschriften niet kende, maar ook als wegbereider voor MARX, die daarvan wèl op de hoogte was.

BRAY toch wijst de bestaande inrichting van het eigendom aan als de oorzaak van alle sociale en politieke ongerechtigheid en concludeert daaruit tot de noodzakelijkheid om den bestaanden toestand der maatschappij van den grond af omver te gooien. Alle begrippen van hoogere en lagere positie, van heer en knecht, komen, volgens BRAY, daar vandaan, dat bij de maatschappelijke organisatie de allereerste grondbeginselen zijn verwaarloosd en dat dientengevolge de ongelijkheid van het bezit ingeslopen is. Of men al tegen de inrichting van staat en regeering opkomt, helpt, volgens BRAY, niets; de regeering is niet de oorzaak maar het gevolg van de ongelijke verdeeling van het bezit. En niet alleen deze sterk historisch-materialisch getinte bewering is bij BRAY te vinden, maar ook de voorstelling dat de kapitaalinterest niets is dan product van onbetaalden arbeid en dat in de bestaande maatschappij de kapitalisten niet anders dan eene klasse van tyrannen, de arbeiders niet anders dan een klasse van slaven zijn kunnen. Ook MARX' meerwaardetheorie wordt door BRAY voorbereid. [2]) En MARX' communistisch

[1]) Zie beneden Hfdst. IV § 1. B. No. 1.
[2]) FOXWELL, t. a. p. bl. LXVI/LXVII gaat evenwel veel te ver, wanneer hij op grond zijner citaten uit BRAY's werk in twijfel trekt of „there was any originality in MARX' famous theory of profit."

toekomst-ideaal eindelijk gelijkt als de eene druppel water op den andere op dat van BRAY; een communisme „zoo ingericht dat het individueele eigendom van de producten blijft bestaan naast het gemeenschappelijk eigendom aan de productiekrachten, laat het lot van elken individu van zijn eigen werkzaamheid afhangen en verzekert hem een gelijk aandeel aan alle door de natuur en den vooruitgang der techniek bewerkte voordeelen." [1])

Toch is er een groot verschil tusschen BRAY's en MARX' opvatting. BRAY toch is een idealistisch socialist; hij is niet van oordeel dat zijn toekomst-ideaal tengevolge van de in de maatschappij werkzame krachten met ijzeren noodzakelijkheid zal verwezenlijkt worden. Hij meent dat die verwezenlijking moet worden *bewerkt*, en bepleit als middel om daartoe te komen *the equality of exchange*.

3. WILLIAM THOMPSON.

Wat van OWEN en BRAY in dit opzicht geldt, geldt van de geheele school van engelsche socialisten uit de eerste helft der 19e eeuw, inzonderheid ook van THOMPSON en HODSGKIN. Zij zijn allen idealisten, die gelooven in de verwezenlijking der rechtvaardigheidsidee in de menschelijke samenleving en zoeken naar het middel om tot die verwezenlijking te komen [2]). In de middelen daartoe verschillen zij; in het bewust aansturen op het doel der verwezenlijking van de sociale rechtvaardigheid zijn zij eenstemmig.

THOMPSON, zich hierin aansluitende bij OWEN, bepleit de samenleving in vrije groepen op coöperatieven grondslag. Hij ziet de oorzaak van de bestaande maatschappelijke misstanden in de ongelijke vermogensverdeeling. Deze leidt er toe, dat de arbeid van den onvermogende niet is vrijwillige, maar gedwongen arbeid, waarbij den

---

[1]) Zie *Misère de la Philosophie*, bl. 45—53.

[2]) Ten aanzien van THOMPSON blijkt dit reeds uit den titel van zijn hoofdwerk: *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most conducive to Human Happiness.* Op bl. 3 van zijn werk zegt hij te zoeken naar de „natural laws of distribution", waaronder hij verstaat: „those general laws or first principles, on which all distributions of wealth ought to be founded, in order to produce the greatest aggregate mass of happiness to the society, great or small, producing it."
HODGSKIN geeft in de in 1825 anoniem verschenen brochure: *Labour defended* aan zijn idealisme uiting in de woorden: Final success I would fain hope, must lie on the side of justice."

arbeider een deel van zijn product ontfutseld [1]) wordt, hetgeen nadeelig is, zoowel voor de maatschappij in het algemeen [2]) als voor de arbeiders zelven. Die ongelijkheid leidt tot eene verdeeling der bevolking in twee klassen die vijandig tegenover elkander staan [3]) en waarvan de zwakkere door de sterkere wordt onderdrukt, niet alleen door de macht van het grootbezit, maar ook door de macht van den staat, welke de rijken voor zich weten te usurpeeren [4]). Deze usurpatie maakt dat hetgeen tot algemeene bescherming heet te strekken, feitelijk alleen de bescherming is van de belangen der rijken, op kosten van die der armen [5]).

Thompson zoekt de oplossing van dit kwaad niet in eene zuiver communistische maatschappij doch in de samenleving in coöpereerende groepen, in welke plaats zal zijn voor particulier initiatief en uiting van particuliere energie en ieder de volle opbrengst van zijn arbeid ontvangen zal. Doch de samenstelling van zijn toekomstideaal boezemt ons hier geen belang in. Voor ons is van beteekenis, dat ook Thompson den klassenstrijd zoo duidelijk

---

1) „The *degree* of force employed, and the *direction* in which it is exerted, may vary; but the *principle* is the same, whether the robber or the ruler seizes on any portion of wealth, the product of labor, without giving an equivalent satisfactory to the producer." t. a p. bl. 101.

2) „With one half the labor which is now extracted from the misery of a few, four times or perhaps ten times the quantity of production on the whole would be obtained from the active energies of an equally-informed and skilful community, all enjoying the whole of the products of their individual exertions." t. z. p. bl. 176.

3) As long as two hostile masses of interest are suffered to exist in society, the owners of labor on one side and the owners of the *means* of labouring on the other, as long as this unnatural distribution is forcibly maintained... so long will perhaps as much as nine-tenth of attainable human happiness never be brought into existence." t. z. p. bl, 176.

4) „The whole system of human regulations hitherto, has been little more than a tissue of restraints and usurpations of one class over another." t. z. p. bl. 133. Zie voorts bl. 190 en 220.

5) „What has been hitherto worshipped under the false name of security, has been the security of a few at the expense of the plunder, the degradation of the many, particularly of the whole mass of the operative, the real producers of wealth." t. z. p. bl. 97.

Later stelt Thompson de vraag hoe de rijken hun bevoorrechte positie handhaven, en zijn antwoord is: „By labor, by industry? Those they despise. By a shorter mode; by seizing on political power, and upholding a system of things, varying with the circumstances of different countries, and calculated to keep down the rest of the community." t. z. p. bl. 212.

ziet en dezen wijt aan de instelling van het particuliere eigendom, voor zoover dit niet product is van eigen arbeid, [1]) alsmede dat hij in den kapitaal-interest, althans voor zoover de kapitalist meer ontvangt dan eene billijke belooning voor zijn arbeid, niets anders ziet dan een deel van de arbeidsopbrengst dat de kapitalist, als beheerscher der arbeidsmiddelen, aan den producent, den arbeider, onttrekt. Altemaal beschouwingen die den kenner van het marxisme bekend genoeg in de ooren klinken.

4. THOMAS HODGSKIN.

Minder breedsprakig en tegelijk scherper geeft HODGSKIN zijne critiek op de bestaande maatschappij. In zijn *Popular Political Economy* uit het jaar 1827 gaat hij MARX voor, waar hij uit SMITH's stelling dat arbeid de bron van allen rijkdom is, de conclusie trekt, dat het kapitaal improductief is en kapitaalinterest en grondrente producten zijn van gewelddadige toeeigening van hetgeen anderen, de arbeiders, voortbrachten. [2]) Hij schroomt dan ook niet, het bestaande eigendomsrecht scherp te veroordeelen en aan dit recht de schuld te geven van de bestaande maatschappelijke misstanden, van de armoede der arbeidende klasse en den onverdienden rijkdom der kapitalisten, [3]) alsook van de telkens weerkeerende crises.[4])

HODGSKIN veroordeelt echter niet het individueele eigendomsrecht als zoodanig, integendeel, hij wenscht dat te behouden, evenals de persoonlijke mededinging. Wat hij veroordeelt en waartegen hij te velde trekt, is hetgeen de staat met zijne eenzijdige bescherming van de belangen der heerschende en verwaarloozing van de belangen

1) Van den tegenwoordigen rijkdom getuigt hij, dat hij is „acquired for the most part by original spoliation and perpetuated by injurious laws, not acquired by industry...., (and) a defalcation from the wealth, from the means of enjoyment, of the rest of the community", t. a. p. bl. 211.

2) „It cannot be doubted.... that the immediate and proximate cause of their poverty and destitution, (van de arbeidende klassen namelijk) seeing how much they labour, and how many people their labour nourishes in opulence, is the law which appropriates their produce in the shape of revenue, rent, tithes and profit."

3) „The law of nature is that industry shall be rewarded by wealth, and idleness be punished by destitution; the law of the land is to give wealth to idleness, and fleece industry till it be destitute." — „To the violation of the natural right of property, effected by the law, we owe most of our social miseries."

4) „To our legal right of property we are indebted for those gleams of false wealth and real panic, which within the last fifty years have so frequently shook to its centre the whole trading world."

der arbeidende klassen van het eigendomsrecht gemaakt heeft en daarmede ook, dat de arbeider niet medespreekt bij de wetgeving welke niet minder zijne belangen raakt dan die van den bezitter. [1])

Reeds een tweetal jaren te voren in eene anoniem verschenen brochure *Labour defended* had hij de kapitalisten aangewezen als de uitzuigers die den arbeider een deel van zijn product onttrekken, hem in armoede en ellende houden en die het nog weten klaar te spelen zich als zijn weldoeners voor te doen. [2]) Maar ook HODGSKIN ziet niet alleen de bestaande onrechtvaardigheid, hij ziet ook de uitkomst daaruit. De arbeiders zijn bezig zich de uitzuiging, waaronder zij lijden, bewust te worden; zij beginnen kennis te krijgen van hun toestand en onderwoelen daarmede de onrechtvaardige grondslagen der bestaande maatschappij. Totdat de arbeiders bij het werk der omzetting van de grondslagen der maatschappij zullen hebben gezegevierd, totdat alleen zij die zaaien zullen oogsten, totdat het eigendomsrecht zal zijn gegrondvest, niet op beginselen van slavernij maar op die van rechtvaardigheid, totdat de mensch meer in aanzien zal zijn dan de machine, die hij bedient, mag en zal er, volgens HODGSKIN, geen vrede op aarde en geen welwillendheid onder de menschen zijn.

Niettegenstaande zijn individualistisch idealisme, dat droomt van een absoluut rechtvaardige toekomstmaatschappij, waarin persoonlijk eigendom, persoonlijke mede-

---

[1]) Het recht „is a great scheme of rules, intended to preserve the power of government, secure the wealth of the landowner, the priest, and the capitalist but never to secure his produce to the labourer. The lawmaker is never a labourer, and has no natural right to any wealth." Deze niet nader aangeduide citaten zijn ontleend aan FOXWELL, t. a. p.

[2]) „All the effects usually attributed to accumulation of circulating capital are derived from the *accumulation and storing up of skilled labour.*" Vast kapitaal, dat wel geaccumuleerd wordt, „does not derive its utility from previous, but present labour; and does not bring its owner a profit because it has been stored up, but because it is a means of obtaining a command over labour." Geciteerd door FOXWELL, t. a. p. „Not only do they appropriate the produce of the labourer, but they have succeeded in persuading him that they are his benefactors and employers." — „It is the overwhelming nature of the demands of capital sanctioned by the laws of society, sanctioned by the customs of men, enforced by the legislature, and warmly defended by political economists, which will keep, as long as they are allowed and acquiesced in, the labourer in poverty and misery." Geciteerd door QUACK, t. a. p.

dinging en vrije ruil zullen zijn en waarin ieder de volle opbrengst van zijn arbeid ontvangen zal, is HODGSKIN meer nog dan THOMPSON een wegbereider voor MARX geweest. Dit neemt niet weg, dat men een glimlach moeilijk kan onderdrukken, wanneer men de WEBB's [1]) MARX hoort aanduiden als „HODGSKIN's illustrious disciple." Où le chauvinisme ne va-t-il pas se nicher?

Dat MARX een aantal wegbereiders gehad heeft en bijna alle hoofdpunten van zijn stelsel aan voorgangers heeft kunnen ontleenen, behoeft na de voorgaande bladzijden geen betoog meer. De voorstelling van zijne vereerders, met name van ENGELS, als zou hij de ontdekker van de zoogenaamde materialistische historie-opvatting en van het geheim der kapitalistische productie zijn, [2]) is dan ook alleen van belang als een bewijs, hoe de persoonlijke vereering, welke de marxisten voor hun grootmeester koesteren, hen zoowel hunne eigene historisch-materialistische beschouwingswijze als de meest voor de hand liggende feiten uit de geschiedenis van wijsbegeerte en socialisme doet vergeten.

Maar aan den anderen kant is het niet minder eenzijdig en onjuist, aan MARX alle originaliteit te ontzeggen. [3]) Zijne originaliteit ligt in het samensmeden tot een in elkander sluitend stelsel van een aantal ideeën, die hij bij verschillende schrijvers, welke hem voorafgingen, vond. Deze originaliteit is niet alleen groot genoeg, maar ook wel de eenige die in de geschiedenis van het menschelijk denken voorkomt. Niemand, ook niet de grootste denker, ontdekt nieuwe ideeën; het nieuwe ligt steeds alleen in de betere combinatie van nog min of

[1]) SIDNEY en BEATRICE WEBB, *History of Trade-Unionism*, bl. 147.

[2]) „Diese beiden grossen Entdeckungen: die materialistische Geschichtsauffassung und die Enthülling des Geheimnisses der kapitalistischen Produktion vermittelst des Mehrwerths, verdanken wir MARX." ENGELS, *Die Entw. d. Soz. v. d. Utopie z. Wissensch.* bl. 26.

[3]) B. FRIEDLAENDER, *Die vier Hauptrichtungen der modernen socialen Bewegung*, I, bl. 29: „Von selbstständigen Ideen ist zwar bei beiden (MARX en LASSALLE) nicht viel zu finden, was jedoch bisher nur einem kleinen Theil des Publicums zum klaren Bewusstsein gekommen ist."

De critiek van FRIEDLAENDER is trouwens over het algemeen meer scherp dan diep, hoewel het daarin ook niet aan treffende argumenten ontbreekt.

meer verspreide en van elkander onafhankelijke denkbeelden, waardoor die denkbeelden zelve diepere beteekenis krijgen en over een grooter of kleiner gebied van menschelijk weten een ander en dikwijls ook helderder licht wordt geworpen, dat tot nieuw onderzoek en nieuwe en weer hoogere ideeën-associatie in staat stelt. Welnu, originaliteit, in dien eenig mogelijken zin, kan men MARX niet ontzeggen [1]) zonder even eenzijdig te worden als zijne volgelingen, die in hem den ontdekker van een geestelijk Amerika vereeren.

§ 4. HET OVERGANGSTIJDPERK IN MARX' WIJSGEERIGE ONTWIKKELING.

A. DE INVLOED VAN HET REVOLUTIONAIRE MILIEU.

Niet alleen echter door de geschriften van en over de fransche socialisten, welke MARX in dien veelbewogen tijd van zijn en van Frankrijks leven, vóór en tijdens zijn verblijf te Parijs, leerde kennen, werd een invloed van groot gewicht op zijn — in de school der duitsche wijsbegeerte gevormden — geest uitgeoefend. De revolutionaire atmosfeer die hij te Parijs ademde en de Chartistenbeweging in Engeland, met welker diepere tegen het burgerlijke eigendomsrecht gerichte gronden hij kennis maakte, versterkten zijne omwentelingsgezinde neigingen en gaven aan zijne philosophie een sterk revolutionair karakter. Zij versterkten tevens zijne overtuiging omtrent de noodzakelijkheid dat zijne philosophie van het maatschappelijk gebeuren tegelijk de onvermijdelijkheid der klassentegenstelling in de moderne maatschappij en den drang van het proletariaat naar ontkoming aan den druk van het privaat-eigendom had te verklaren en aan dien drang den steun eener sociale wijsbegeerte had te geven, welke hare waarheid en haar kracht niet alleen in haar streven, maar ook en bovenal in haar inhoud, haar wezen en haar resultaten hebben zou. [2])

1. Noodzakelijkheid van een wijsgeerigen grondslag voor den strijd van het proletariaat.

[1]) Iets anders is of MARX' originaliteit van groote wetenschappelijke waarde is geweest. Op die vraag bedoelt dit boek een antwoord te geven.

[2]) C'est le mérite décisif de MARX, *le seul peut-être qui résiste pleinement à l'épreuve de la critique et aux atteintes profondes du temps*, (ik cursiveer) d'avoir rapproché et confondu l'idée socialiste et le mouvement ouvrier." JEAN JAURÈS, *Etudes socialistes*, 3e dr., bl. X/XI.

Het socialisme in Frankrijk, dat bij FOURIER en SAINT-SIMON nog over het volk, over de arbeidende klasse heenging, kwam vooral tusschen 1840 en 1848 hoe langer hoe nader tot de volksbeweging. Socialisme en volksbeweging werden in dat tijdperk dooreengeweven; de wijsgeerig gevormde MARX echter kon niet over het hoofd zien, hoe zwak een steun het socialisme van een LOUIS BLANC, die zijn invloed aan zijn medesleepende welsprekendheid en zijn schitterenden stijl maar zeker niet aan de diepte zijner ideeën te danken had, voor de volksbeweging was, en — gelijk wij weten — het duurde ook niet lang of de wijsgeerige bokkesprongen van PROUDHON begonnen hem een gevoel van onvoldaanheid en ergernis te geven, waaraan hij uiting gaf in „*La Misère de la Philosophie*", — het werk waarin zijne eigene geschiedbeschouwing in hare hoofdtrekken althans, voor het eerst ontwikkeld werd.

2. Toenadering tusschen socialisme en volksbeweging.

Men kan van het eerste verblijf van MARX te Parijs van 1843 tot 1845 getuigen, dat het voor de eindvorming zijner philosophie beslissend is geweest, niet alleen door hetgeen het hem gaf, maar ook door hetgeen het hem onthield. Het heeft de laatste hand gelegd aan zijne materialistische en positivistische vorming en zijne wijsbegeerte doen rijpen tot eene arbeidersphilosophie.

3. MARX' onvoldaanheid over de wijsgeerige grondslagen van het fransche socialisme.

B. MARX' GESCHRIFTEN VAN VÓÓR 1847.

Voor ieder die zich met de bestudeering van het marxisme bezighoudt, is MEHRING's verzameling van het belangrijkste der minder toegankelijke oudere geschriften van MARX en ENGELS [1]) eene welkome bijdrage tot de kennis van de wijze waarop het historisch materialisme in het tijdperk van hun leven dat zich in 1847 afsluit, bij hen en inzonderheid bij MARX allengs rijpte.

In MARX' academisch proefschrift uit het jaar 1841

1. Zijn academisch proefschrift.

[1]) *Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle*, herausgegeben von FRANZ MEHRING, deel I en II. Zie ook zijne *Geschichte d. D. Soc. Dem.* I. bl. 104 en volg. Vgl. KOIGEN, t. a. p. bl. 256 en volg.; WOLTMANN. *Hist. Mat.* bl. 149 en volg.

spreekt nog de hegeliaansche idealist. Reeds de opdracht aan den Regierungsrath L. VON WESTPHALEN doet den jongen MARX kennen als geloovend in de wereldbeheerschende macht der idee.[1]) Daarentegen toont hij reeds in de aanteekeningen bij zijn dissertatie zijn afkeer tegen „moralistische geschiedverklaringen;[2]) op dit punt is MARX zich van den aanvang af gelijk gebleven, maar met wijziging der innerlijke motieven voor dien afkeer. In 1841 steunt deze nog op het logisch idealisme van HEGEL, later wordt hij gevoed door het historisch materialisme.

Ook in 1842 noemt MARX in een zijner artikelen in de *Rheinische Zeitung* de philosophie nog de „levende ziel der beschaving" en „elke ware philosophie de geestelijke quintessens van haar tijd".[3]) MARX is ook hier nog volbloed Hegeliaan.

2. Zijn brief aan RUGE van 1843.

Van groote beteekenis als mijlpaal in MARX' geestesontwikkeling is de brief dien hij in September 1843 aan RUGE schreef. Volkomen hegeliaansch in dien brief is de meening, dat de philosophie zich niet bezig te houden heeft met de constitutie der toekomst, maar uit de critiek der oude wereld de nieuwe heeft te vinden. Daarom is het haar taak en dus ook van het tijdschrift over welks oprichting de brief handelt, zoo zegt MARX, het bestaande aan een niets ontziende critiek te onderwerpen, niets ontziend in den zin, „dat de critiek niet bang is voor haar eigen resultaten, en even weinig voor het conflict met de bestaande machten."

Men heeft, volgens MARX, de wereld niet dogmatisch te anticipeeren; den communisten (CABET, DESAMY, WEITLING e. a.) verwijt hij zulk eene dogmatische anticipatie, waardoor hun communisme slechts „eene bijzondere, eenzijdige verwezenlijking is van het socialistische beginsel."

---

1) „Möchten alle, die an der Idee zweifeln, so glücklich sein als ich, einen jugendstarken Greis zu bewundern, der jeden Fortschritt der Zeit mit dem Enthusiasmus und der Besonnenheit der Wahrheit begrüsst und mit jenem überzeugungstiefen, sinnenhellen Idealismus, der allein das rechte Wort kennt....", zoo schrijft MARX daar. Zie *Lit. Nachl.*, I, bl. 65.

2) t. z. p. bl. 113 en volg.

3) t. z. pl. 260.

„En — zoo vervolgt hij — „het geheele socialistische beginsel is alweder alleen de eene zijde, welke de realiteit van het ware menschelijke wezen raakt. Wij hebben ons even goed om de andere zijde, om het theoretische bestaan des menschen te bekommeren, derhalve godsdienst, wetenschap enz. tot voorwerp van onze critiek te maken." [1])

Het is van beteekenis, dat MARX hier niet alleen een eigen invloed aan de menschelijke ideologieën toekent, maar eene philosophie, welke zich alleen zou bezig houden met het privaateigendom en zijn tegenstelling, het communisme, als eenzijdig verwerpt.

Volgens dien brief stelt hij zich voor ten aanzien van het wezen van den staat te doen, wat FEUERBACH ten aanzien van het wezen van den godsdienst deed, d. w. z. den menschen het bewustzijn te geven van de ware beteekenis hunner politieke kwesties, m. a. w. te bewerken „dat de religieuse en politieke vragen in den zelfbewusten menschelijken vorm worden gebracht." Zijn tijdgenooten met zichzelven tot klaarheid te brengen omtrent den innerlijken aard hunner wenschen en conflicten, dat is het doel hetwelk hij zich stelt [2]).

MARX is hier, onder FEUERBACH's invloed, reeds van het zuivere hegelianisme afgedwaald; hij stelt aan de wijsbegeerte tot taak, de menschen te doen inzien, dat hunne eigene samenleving zich in hunne ideologieën uitspreekt, maar tot een klare voorstelling van de bepalende elementen in die samenleving is hij nog niet gekomen.

3. Critiek op HEGEL's rechtsphilosophie.

Hoe volkomen feuerbachiaan en hoe weinig marxist MARX in 1843 nog is, blijkt opnieuw uit zijn spoedig daarna in de *„Deutsch-Französische Jahrbücher* verschijnend opstel *„Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie"*, dat begint met de verklaring „die Kritik der Religion ist die Voraussetzung aller Kritik." [3]). Zijne critiek van den godsdienst nu brengt hem tot de conclusie „dat de mensch

[1]) t. z. p. bl. 380/1.
[2]) t. z. p. bl. 381/3.
[3]) t. z. p. bl. 384.

het hoogste wezen voor den mensch is, derhalve (tot) den categorischen imperatief, alle verhoudingen omver te werpen, waarin de mensch een vernederd, een geknecht, een verlaten, een verachtelijk wezen is." Zoo brengt zijn godsdienstcritiek hem tot de noodwendigheid der revolutie, die in de hoofden der wijsgeeren heeft te beginnen. De philosophie is, in dit stadium zijner geestesontwikkeling, voor MARX nog het actieve element der revolutie, maar — zoo voegt hij daaraan toe — „de revoluties behoeven (ook) een passief element, een materieele grondlaag. De theorie wordt in een volk steeds slechts zoover verwezenlijkt, als zij de verwezenlijking zijner behoeften is." [1]).

Welk een afstand reeds van het zuivere idealisme van 1841.

Zur Judenfrage.

In een ander geschrift uit hetzelfde jaar „*Zur Judenfrage*" zien wij de later zoo groote beteekenis verkrijgende voorstelling opkomen, dat sedert de revolutie van het einde der 18e eeuw de staat zich als een juridische bovenbouw verheft boven de economische toestanden, welke de burgerlijke maatschappij bepalen. Vóór die revolutie waren burgerlijke maatschappij en staat in elkander geweven. Die revolutie rafelde dat weefsel uiteen; zij maakte den staat los van de materieele banden van het economisch leven en tegelijk de burgerlijke maatschappij los van de ideëele banden van den staat. „De volvoering van het idealisme van den staat was tegelijk de volvoering van het materialisme der burgerlijke maatschappij. De afschudding van het politieke juk was tegelijk de afschudding van de banden, welke den egoïstischen geest der burgerlijke maatschappij geketend hielden. De politieke emancipatie was tegelijk de emancipatie der burgerlijke maatschappij van de politiek, van den schijn zelfs van een algemeenen inhoud." Met de revolutie werd aan het egoïsme de teugel gevierd, maar dat egoïsme was, volgens MARX' voorstelling van destijds, in laatste ontleding niet van uitsluitend materialistischen aard. „De vrijheid van den egoïstischen mensch en de erkenning dezer vrijheid is .... de erkenning

---

[1]) t. z. p. bl. 392/3.

van de teugellooze beweging der geestelijke en materieele elementen, welke den inhoud van zijn leven vormen."

De fransche revolutie was uitsluitend eene politieke revolutie; zij bepaalde zich tot het staatsleven, maar liet het burgerlijke leven ongemoeid; zij hield de godsdienstvrijheid, de vrijheid van eigendom, de vrijheid van bedrijf in stand. „De politieke revolutie lost het burgerlijke leven in zijne bestanddeelen op, zonder deze bestanddeelen zelve te revolutioneeren en aan de critiek te onderwerpen. Zij verhoudt zich tot de burgerlijke maatschappij, tot de wereld der behoeften, van den arbeid, der particuliere belangen, van het privaatrecht als tot den grondslag van haar bestaan, als tot eene voorwaarde, welke geene verdere verklaring behoeft, derhalve als tot haar natuurlijke basis [1])."

Het denkbeeld dat overal de economische toestanden den materieelen en wezenlijken grondslag der maatschappij vormen, waarboven zich haar door dien grondslag bepaalde ideologieën, haar recht, haar zeden, haar godsdienst verheffen, is hier nog wel niet tot volle rijpheid gekomen, maar in kiem is het toch reeds aanwezig.

5. Die Heilige Familie.

Weer een stap verder doet MARX in de *Heilige Familie*, welke in het laatst van 1844 werd geschreven. Aan de „idee" wordt daar alle zelfstandige kracht ontzegd; zij blameerde zich steeds, als zij niet met het belang overeenkwam. Eene revolutie om eene idee welke niet met het belang der revolutioneerende menigte strookt, is een innerlijk mislukte revolutie; daar de idee van zulk eene revolutie niet overeenstemt met het ware levensbeginsel der menigte, welke haar maakt [2]). En geheel in denzelfden gedachtengang schrijft MARX eenige bladzijden verder: „De onzalige zinnelijke werkelijkheid bekommert zich niet om zijne inbeelding, elke zijner zinnen dwingt (den mensch) aan den zin der wereld en der individuen buiten hem te gelooven, en zelfs zijn profane maag herinnert hem

[1]) t. z. p. bl. 421/23.
[2]) t. z. p. II. bl. 182.

dagelijks er aan, dat de wereld buiten hem niet leeg, maar het eigenlijk vullende is. Elke zijner wezensuitingen en eigenschappen, elke zijner „Lebenstriebe" wordt behoefte, noodzakelijkheid, die zijne zelfzucht tot zucht naar andere dingen en menschen buiten hem maakt." Waaruit MARX afleidt dat niet de staat de burgerlijke maatschappij, maar de burgerlijke maatschappij den staat bijeenhoudt [1]).

Wie het kenmerkende van MARX' geschiedenisopvatting kent, ziet hieruit duidelijk genoeg, hoe dicht hij reeds in 1844 was gekomen tot het standpunt dat van 1847 af niet alleen zijn socialisme, maar zijn geheele denken zou bepalen en beheerschen.

6. Zijn economie van latere dagteekening.

Eerst in 1847 echter, — trouwens veeleer te vroeg dan te laat — bereikte MARX' wijsgeerige ontwikkeling haar eindpunt, gelijk ons in het volgend hoofdstuk blijken zal. MARX' *economie* volgde zijne philosophie eerst veel later op. Eerst in het langdurige engelsche tijdperk van zijn leven kwam hij er toe, op de fundamenteele economische vraagstukken dieper in te gaan; eerst in dat latere tijdperk kwam de economische basis van zijn stelsel, de meerwaarde-theorie, als vrucht van zijne studie te voorschijn [2]).

MARX' geschiedbeschouwing was, niettegenstaande den economischen grondslag daarvan, niet het resultaat, maar het uitgangspunt van zijne economische studiën. Zijne economische leerstukken zijn uit die geschiedbeschouwing afgeleid en daarmede in overeenstemming gebracht. De philosophie van MARX was kant en klaar, toen zijn economie nog moest beginnen. [3])

Men volgt niet alleen de logische maar ook de chronologische volgorde door bij de behandeling van het marxisme aan de daaraan ten grondslag liggende wijsbegeerte de eerste plaats toe te kennen. Evenmin als MARX zelf

---

[1]) t. z. p. II. bl. 227.

[2]) „In den vierziger Jahren hatte MARX seine Kritik der politischen Oekonomie noch nicht zum Abschluss gebracht. Dies geschah erst gegen Ende der fünfziger Jahre". ENGELS, voorrede voor de uitgaaf van 1891 van MARX' *Lohnarbeit und Kapital*. Zie ook beneden bl. 89.

[3]) Vgl. KOIGEN, t. a. p. bl. 278.

behoeven de lezers tot goed verstand en tot beoordeeling dier wijsbegeerte kennis te dragen van het kenmerkende van zijne staathuishoudkunde. Daarentegen is en blijft zijne staathuishoudkunde zonder zijne philosophie een gesloten boek. [1])

---

[1]) »Das Lebenswerk von MARX und ENGELS — zoo schrijft MEHRING te recht (*Lessing-Legende*, bl. 430) — beruht durchaus auf dem historischen Materialismus; auf dieser Grundlage bauen sich alle ihre Schriften auf."

„Die (historisch-materialistische) *Methode* ist das Entscheidende am marxistischen Sozialismus, nicht die *Resultate*." KAUTSKY, *Bernstein und das Sozialdemocratische Programm*, bl. 17. En niet minder duidelijk schrijft BERNSTEIN, *Die Voraussetzungen des Sozialismus*, „So wird von Niemand bestritten werden, dass das wichtigste Glied im Fundament des Marxismus sozusagen das Grundgezetz, das das ganze System durchdringt, seine spezifische Geschichtstheorie ist, die den Namen materialistische Geschichtsauffassung trägt. Mit ihr steht und fällt es im Princip, in dem Masse, wie sie Einschränkungen erleidet, wird die Stellung der übrigen Glieder zu einander in Mitleidenschaft gezogen. Jede Untersuchung seiner Richtigkeit muss daher von der Frage ausgehen, ob oder wie weit diese Theorie Giltigkeit hat." (bl. 4).

HOOFDSTUK II.

HET HISTORISCH MATERIALISME.

§. 1. HET MATERIALISTISCHE UITGANGSPUNT.

Zooals uit het vorige hoofdstuk genoegzaam is gebleken, heeft niemand zulk een invloed gehad op MARX' wijsbegeerte als HEGEL en FEUERBACH. Ook anderen, met name SAINT-SIMON, COMTE, FOURIER, PROUDHON, STEIN, STIRNER hebben daarop ingewerkt, maar dat is geene zelfstandige inwerking geweest, veeleer eene versterking van HEGEL's en FEUERBACH'S invloed.

1. Vermenging van hegelianisme en feuerbachianisme.

Daarbij nu deed zich de eigenaardigheid voor, dat MARX aan HEGEL's methode, die op de zuivere idealiteit, op de werkelijkheid van het begrip, van de idee gebouwd was, bleef vasthouden, maar den grondslag daarvan verwisselde voor FEURBACH's materialisme en dat wel met grootere consequentie dan FEUERBACH zelf gedaan had. Niettegenstaande MARX materialist werd in zijn uitgangspunt, bleef hij hegeliaan in zijn wijze van denken.

2. De ideeën weerspiegelingen van de reëele buitenwereld.

FEUERBACH nu en, in consequente navolging, MARX en ENGELS, zijn materialisten, niet omdat zij den invloed van ideëele stroomingen in de maatschappij zouden ontkennen, maar omdat zij den oorsprong dier stroomingen zoeken in materieele toestanden en krachten.

„Het is nu eenmaal niet te vermijden, dat alles wat een mensch beweegt, den doorgang door zijn hoofd maken moet, — zelfs eten en drinken, dat tengevolge van door middel van het hoofd ondervonden verzadiging beëindigd wordt. De inwerkingen van de buitenwereld op den mensch drukken zich in zijn hoofd uit, spiegelen zich daarin af als gevoelens, gedachten, neigingen, wils-

bepalingen, kortom als ideale stroomingen en worden in deze gedaante tot „ideëele machten." "[1])

Eenige bladzijden verder drukt ENGELS dit nog eens duidelijk uit: „Niet daarin ligt de inconsequentie (van de ideologie), dat ideëele drijfveeren erkend worden, maar daarin, dat van deze niet verder wordt teruggegaan tot hare bewegende oorzaken. De philosophie der geschiedenis daarentegen, gelijk zij vooral door HEGEL vertegenwoordigd wordt, erkent dat de waarneembare en ook de inderdaad werkzame beweegredenen der historisch handelende menschen in geenen deele de laatste oorzaken van de historische gebeurtenissen zijn, dat achter deze beweegredenen andere bewegende machten staan, die men te doorgronden heeft; maar zij zoekt die machten niet in de geschiedenis zelf, zij voert die veeleer van buiten, uit de ideologische wijsbegeerte, in de geschiedenis in." [2])

Deze critiek van ENGELS op de idealistische historieopvatting sluit zich geheel aan bij de volgende fundamenteele uitspraken van MARX op dit punt.

In de voorrede van de „*Kritik der Politischen Oekonomie*" uit het jaar 1859, schrijft MARX de geheel feuerbachiaansche uitspraak neer: „Het is niet het bewustzijn der menschen dat hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn dat hun bewustzijn bepaalt." En in zijn hoofdwerk „*Das Kapital*" heet het: „Voor HEGEL is het denken, dat hij zelfs met den naam: *idee* in een zelfstandig subject omzet, de schepper der werkelijkheid, welke slechts zijne uiterlijke verschijning vormt. Voor mij is omgekeerd het ideëele niet anders dan het in 's menschen hoofd om- en overgezette materieele." [3]) Daardoor werd HEGEL's dialectiek, die, volgens ENGELS, op haar hoofd stond, weder op haar voeten gezet. [4])

---

[1]) *Feuerbach* bl. 23

[2]) t. z. p. bl. 45.

[3]) t. a. p. I, 821.

[4]) *Feuerbach*, bl. 38. Zie ook *Entwickl. d. Soz. v. d. Utopie z. Wissensch.*, bl. 23. STAUDINGER's opvatting omtrent het historisch materialisme is dan ook eene geheel andere dan die van MARX en ENGELS, waar hij schrijft: „Der historische Materialismus macht nicht, wie der metaphysische das Bewusstsein zu einer Eigenschaft der Materie. Über das Verhältniss von Geist und Materie sagt er nichts aus, als was die Erfahrung darbietet, das heisst, dass sie in einem einzigen

Deze voor het marxistische stelsel fundamenteele voorstelling komt niet verder dan het door zijne grondleggers, en vooral door ENGELS, meermalen herhaalde beeld, dat onze ideeën niet anders zijn dan de in ons hoofd weerspiegelde werkelijkheid.

3. Naieviteit dezer voorstelling.

Zij komt, hoewel in meer diepzinnigen vorm, geheel overeen met het naieve realisme, volgens hetwelk de dingen onafhankelijk van onze voorstellingen en ons denken bestaan en wij bij onze voorstellingen niets doen dan de dingen in ons opnemen, gelijk zij zijn. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat deze naieve voorstelling zoo gereedelijk werd aanvaard door de volksklasse, voor wie het marxistische stelsel in de eerste plaats bestemd was, en die — aan het philosofeeren over den oorsprong en de verhouding van denken en zijn niet gewoon — spoedig genoeg bereid is om elke andere dan de naief realistische voorstelling voor philosophisch geknutsel aan te zien en als zoodanig op zij te zetten. Doch al heeft reeds daardoor het realistische fundament van de marxistische wijsbegeerte bijgedragen tot haar snelle verspreiding juist onder het deel van de bevolking, dat aan het zich bezighouden met den oorsprong der dingen het minst gewend is, — het is duidelijk, dat de vraag omtrent de wetenschappelijke waarde van dat uitgangspunt geheel onafhankelijk is van de geschiktheid daarvan om door de groote menigte te worden opgenomen. Gedachtig aan het korreltje waarheid

kausalen Zusammenhange wirken. Ob aber Materie eine Funktion des Geistes oder Geist eine Funktion der Materie, oder beide die Funktionen einer höheren Einheit sind, bleibt dadurch unausgemacht." *Ethik und Politik*, bl. 13. Bijna woordelijk gelijkluidend laat de fransche neo-marxist DE KELLÈS-KRAUZ zich uit. *Annales de Sociologie* VIII, bl. 87. Bij MARX en ENGELS hing de materialistische historieopvatting echter wel degelijk samen met de voorstelling dat de geest een functie van de materie is. Dit neemt intusschen niet weg dat STAUDINGER en KELLÈS-KRAUZ in het wezen der zaak, afgezien dus van hetgeen MARX en ENGELS daarover dachten, gelijk hebben.

BENEDETTO GROCE, *Matérialisme historique et économie marxiste*, wil aan de in den tekst aangehaalde uitspraak van MARX haar beteekenis ontnemen door haar te qualificeeren als „une phrase à effet" (bl. 9). Waar het zoo duidelijk is, dat MARX en ENGELS van het „matérialisme métaphysique" tot hun historisch materialisme kwamen, is dat een weinig aanbevelenswaardige methode van uitlegging, ook al heeft GROCE gelijk dat er geen onafscheidelijk verband tusschen metaphysisch en historisch materialisme behoeft te bestaan. Zie hierover meer beneden: § 4, A.

dat er steekt in het gezegde „que la majorité a toujours tort", zou men geneigd zijn de geschiktheid voor snelle verspreiding van eene opvatting omtrent het onoplosbare wereldraadsel veeleer daartegen dan daarvoor te doen pleiten.

Men heeft reden zeer te betreuren, dat het werk, hetwelk door MARX en ENGELS in 1845 over HEGEL's wijsbegeerte werd geschreven, nooit het licht heeft gezien. In de voorrede van zijne monographie over FEUERBACH zegt ENGELS van dat werk: „Het klaar gekomen deel bestaat in eene uiteenzetting van de materialistische geschiedenisopvatting, welke slechts bewijst, hoe onvolledig onze toenmalige kennis van de economische geschiedenis nog was." Al moge dit laatste voor ENGELS een reden geweest zijn dat gedeelte ook later niet te publiceeren, voor de kennis van de ontwikkeling van het marxistische stelsel zou ook die onvolledigheid in de kennis der economische geschiedenis van den MARX van 1845 niet van beteekenis ontbloot zijn. Maar vooral hierom moet het niet-verschenen zijn van dat werk worden betreurd, omdat het misschien zou hebben voorzien in eene bijna onoverkomelijke leemte in het meest principieele element van de marxistische philosophie der geschiedenis. Het is toch wel als waarschijnlijk aan te nemen, dat daar ten aanzien van de verhouding tusschen geest en stof, tusschen denken en zijn, zooals MARX zich die voorstelt, wel iets meer en iets diepers zou zijn medegedeeld dan het beeld, dat wij leerden kennen van de weerspiegeling van de materie in den geest. In de geschriften van MARX en ENGELS, die wèl het licht hebben gezien, vindt men intusschen niet meer dan het beeld van den spiegel, op verschillende plaatsen met eenigszins andere woorden weergegeven.

4. Passivitei van den geest

Dat spiegelbeeld nu kan men niet anders verklaren, dan zoodanig dat volgens de marxistische opvatting, de werking van den geest lijdelijk is. Hij werkt wel, maar moet den impuls daartoe van de materie ontvangen. [1]) Hij weerkaatst m. a. w. eenvoudig wat de van buiten komende natuur hem voorhoudt, waarbij dan, volgens de hegeliaansche leer der wisselwerking, moet worden

[1]) Vgl. PLECHANOW, *Gesch. d. Materialismus*, bl. 237-239.

aangenomen dat de geestelijke werking van de materieele oorzaak zoowel op deze terug- als in verdere geestelijke werkingen voortwerkt. [1]) Bij die voorstelling blijft het al aanstonds een raadsel hoe het van buiten komende materieele kan worden weerkaatst als ideëele gewaarwordingen, gevoelens, gedachten. [2]) Verklaarbaar is dat alleen, hetzij indien de natuur, die weerkaatst wordt, zelve niet uitsluitend van materieelen, maar ook van ideëelen aard is, hetzij indien de geest zich bij die weerkaatsing niet — gelijk de spiegel — bloot reageerend gedraagt, maar wat van buiten op hem inwerkt, in zich zelf tot ideëele uitingen verwerkt. Kiest men van het dilemma het eerste, dan geeft men terstond het materialistische uitgangspunt prijs, dan moet men komen tot GOETHE's opvatting der „Materie nie ohne Geist", welke onlangs door BRUNO WILLE [3]) opnieuw werd ontwikkeld of althans tot DIETZGEN's opvatting dat „der Geist und die Materie zwei Ellen Zeug von einem Stoff sind." [4]) Kiest men daarentegen het tweede, dan staat men terstond voor de vraag, wat de geest bij de verwerking der van buiten op hem inkomende indrukken doet, wat bij die verwerking door den geest zelf wordt bijgevoegd en hoe het bij die verwerking toegaat. De tweede keuze leidt m. a. w. onmiddellijk tot KANT's critische philosophie. [5])

Wij zijn het tijdperk voorbij, waarin de materialistische voorstelling, als van zelf sprekend, zonder nadere verklaring

---

[1]) In 1845, toen MARX nog niet geheel vermaterialiseerd was, had hij blijkens zijne aanteekeningen op FEUERBACH (Zie ENGELS, *Feuerbach*, Anhang) nog een goed inzicht in de eigen beteekenis der „menschliche sinnliche Thätigkeit". Onder den invloed van zijn streng materialisme ging dat later verloren. Zie ook beneden, bl. 128, noot 2.

[2]) Vgl. MAX LORENZ, *Die marxistische Socialdemokratie*. bl. 28 en volg.

[3]) DR. BRUNO WILLE, *Materie nie ohne Geist*.

[4]) J. DIETZGEN, *Das Acquisit der Philosophie*. ENGELS heeft zich dan ook als een aanhanger dezer opvatting doen kennen, maar met zijn natuur-wetenschappelijk materialisme is dat niet heel wel te rijmen. Wel heeft DIETZGEN's philosophie een sterk materialistisch element, doch dat neemt niet weg, dat hij van het natuurwetenschappelijk materialisme, — het mechanisch materialisme, gelijk hij het noemt, — waarvan MARX en ENGELS uitgingen, getuigt: „dieser mechanische Materialismus verkennt ganz und gar das Problem, um das es sich handelt". t. z. p. bl. 42. DIETZGEN's philosophie is trouwens ten nauwste verwant aan SCHELLING's identiteitsleer, zij het ook met sterker materialistische tendens.

[5]) Vgl. WOLTMANN. *Hist. Mat.* bl. 285 en volg.

voor de eenig houdbare kon worden uitgegeven. En zoodra men die voorstelling niet meer als een axioma aanvaardt, maar vraagt naar de gronden harer rechtvaardiging, blijft zij niet alleen in gebreke deze te geven, maar blijkt zij zelfs buiten staat ook maar het kleinste tipje van den sluier die de verhouding van het denken en het zijn omgeeft, op te lichten.

5. Onvoldoendheid der weerspiegelingsvoorstelling.

Hoe weinig de weerspiegelingsvoorstelling ons verder brengt bij dit fundamenteelste aller problemen, kan men zich ook hierdoor terstond duidelijk maken, door er slechts aan te denken dat bij alle weerspiegeling de gedaante van het spiegelbeeld afhangt van den aard van den spiegel. Een bolle spiegel geeft een heel ander beeld van hetzelfde voorwerp dan een holle; een vlakke spiegel een heel ander beeld dan een golvende. Reeds hieruit blijkt afdoende, hoe weinig het beteekent zich van de verhouding van geest en stof af te maken door het denken voor te stellen als eene weerspiegeling van het materieele zijn in het menschelijk hoofd. Van de geaardheid van het menschelijk hoofd zal het, ook bij die voorstelling, afhangen, hoe veel en hoe weinig in het weerkaatste ideëele beeld van de weerkaatst wordende materieele buitenwereld wordt opgenomen en wat door het menschelijk hoofd zelf wordt toegevoegd. Ook bij die voorstelling stoot men op de onverbiddelijke noodzakelijkheid het weerspiegelend instrument te onderzoeken, alvorens men iets houdbaars omtrent de meerdere of mindere overeenstemming van het verkregen beeld met de weerspiegelde wereld beweren kan. Deze moeilijkheid, *de* moeilijkheid bij uitnemendheid, gaat het marxisme eenvoudig voorbij. De astronoom die het beeld van een ster zou weergeven, zonder zich te hebben vergewist of de lensen van zijn kijker wel zuiver zijn, zou een wetenschappelijke ongerechtigheid begaan, welke in vergelijking met die van MARX op het ons hier bezig houdende punt ternauwernood noemenswaardig wezen zou.

6. Ook willen en begeeren weerspiegelingen.

De weerspiegelingstheorie heeft echter nog meer gebreken. Men begrijpt althans wat er mede bedoeld wordt, wanneer onze voorstellingen van de wereld buiten ons weerspiegelingen van die buitenwereld worden genoemd.

Maar daarentegen is zelfs hetgeen bedoeld wordt, geheel onbegrijpelijk, wanneer die theorie ons ook eene verklaring moet geven niet slechts van onze voorstelling van de wereld buiten ons maar ook van ons begeeren en ons willen. Het spiegelbeeld kan ten hoogste ons begeeren opwekken en onzen wil richten; de begeerte en de wil zelve kunnen uit dat beeld — ook al moest worden toegegeven dat het de volledig en zuiver weerkaatste werkelijkheid gaf — niet verklaard worden.

Het materialistische fundament hunner wereldbeschouwing, dat MARX en ENGELS van FEUERBACH overnamen, is zelfs tegen de meest voor de hand liggende critiek niet bestand. Niet dat het „terug naar KANT" in de marxistische school tegenwoordig van verschillende zijden weerklinkt, behoeft ons te verwonderen. Verwondering moet het veeleer wekken, dat die leuze niet reeds veel vroeger weerklonken heeft. Intusschen blijkt ook hieruit hoeveel gemakkelijker het is, den invloed van groote persoonlijkheden op het historisch gebeuren in theorie ter zijde te stellen, dan zich aan zulk een invloed te onttrekken. De alleszins begrijpelijke suggestie welke MARX op zijne volgelingen uitoefende en nog uitoefent, verklaart het wonder.

7. Het marxisme staat en valt niet met de weerspiegelingsvoorstelling.

Gelukkig echter voor het marxisme, dat het niettegenstaande het als „materialistische" opvatting van het maatschappelijk gebeuren werd gedoopt, toch, zooals wij later zien zullen, [1]) met het hier behandelde materialistische uitgangspunt niet staat en valt, — al moet het natuurlijk, wanneer dat uitgangspunt verlaten wordt, in menig opzicht meer of minder ingrijpende herzieningen ondergaan; een herzieningsarbeid waarmede tegenwoordig verschillende jongere marxisten zich ijverig bezig houden.

§ 2. MARX' DIALECTIEK.

Op het materialistische uitgangspunt, dat de objectieve wereld de werkelijke wereld is en onze ideeën weerspiegelingen daarvan zijn, entte MARX nu de dialectische

[1]) Zie beneden § 4, A, No. 8.

denkwijze van HEGEL, welke de kern vormt van diens idealistische logica. Of chronologisch juister gezegd: op den onder FEUERBACH's invloed gevonden materialistischen bodem plantte MARX HEGEL's idealistische logica eenvoudig over.

Het is niet te verwonderen, dat bij die overplanting het verband tusschen den grond en hetgeen daarop werd overgeplant, niet al te innig werd. Doch alvorens wij de waarde van HEGEL's dialectiek kunnen bespreken voor MARX' materialistische philosophie, is het voor het geregeld verloop onzer uiteenzetting noodig, eerst een oogenblik te blijven stilstaan bij de waarde der dialectiek op HEGEL's eigen idealistischen grondslag.

1. HEGEL's dialectiek.

Welke grieven nu ook tegen HEGEL's wijsgeerig stelsel, inzonderheid tegen zijne dialectiek kunnen worden aangevoerd, — die grieven nemen HEGEL's groote en blijvende verdienste niet weg, dat hij beter dan een zijner voorgangers, gelijk ENGELS terecht op den voorgrond stelt, het zoeken naar absolute waarheden als taak der philosophie verwierp. In de eindige wereld heeft al het zijnde de kiem van zijn eigen ondergang in zich; het is en het is tegelijk ook niet. De waarheid ligt, volgens de wijsbegeerte van HEGEL, niet in het zijn, maar in het worden. [1]) Onze beperkte geest kan niet opklimmen tot de absolute waarheid; slechts relatieve, onzuivere waarheid kan hij vinden, welke krachtens haar onzuiverheid plaats heeft te maken voor eene hoogere, minder onzuivere, welke de eerste, onzuiverdere waarheid in zich opneemt en verdringt. Dit proces gaat in het oneindige door. [2]) Alles vervloeit. Niet naar absolute, doch naar relatieve telkens hoogere waarheid, telkens dieper inzicht in het wezen der dingen heeft de philosophie te zoeken. „En gelijk het is op het gebied van de philosophische zoo ook op dat van elke andere kennis en op dat van het practische handelen. Even weinig als de kennis, kan de geschiedenis

2. De waarheid van het worden.

---

[1]) *Kleine Logik* § 88.

[2]) „In der That aber liegt es im Begriff des Daseins sich zu verändern, und die Veränderung ist nur die Manifestation dessen, was das Dasein an sich ist. Das Lebendige stirbt, und zwar einfach um deswillen, weil es als solches den Keim des Todes in sich selbst trägt." t. z. p. § 92.

een voleindiging vinden in een volkomen ideaaltoestand der menschheid; een volkomen maatschappij, een volkomen staat zijn dingen die slechts in de phantasie bestaan kunnen; integendeel zijn alle na elkander komende historische toestanden slechts vergankelijke schreden in den eindeloozen ontwikkelingsgang van de menschelijke maatschappij van het lagere tot het hoogere. Elke schrede is noodzakelijk, derhalve gerechtvaardigd voor den tijd en de omstandigheden waaraan zij haar oorsprong dankt; maar zij wordt onvoldoende en ongerechtvaardigd tegenover nieuwe, hoogere omstandigheden die zich allengs in haar eigen schoot ontwikkelen; [1]) zij moet voor eene hoogere schrede plaats maken, die harerzijds weer aan de beurt van verval en ondergang komt." [2])

De voorstelling der onafgebroken ontwikkeling, welke ons denken tegenwoordig zoo volledig beheerscht, is door HEGEL in zijne wijsbegeerte naar verschillende richtingen uitgewerkt. Dit is eene verdienste van zijne dialectiek, welke wij ook thans, nu de natuurwetenschap die voorstelling zoo krachtig heeft gesteund, nog dankbaar hebben te erkennen.

De grondgedachte zijner dialectiek, dat al wat eindig is, bestemd is onder te gaan en zich op te lossen in eene nieuwe eindigheid, die bepaald wordt door den aard van het daarin opgeloste, moet mijns inziens voetstoots worden toegegeven. Zijn omslagtheorie daarentegen generaliseert een slechts bij uitzondering voorkomend geval. In den regel is er geen bepaald punt aan te wijzen, waarop de omslag in qualiteit door vermeerdering of vermindering van quantiteit plaats heeft. Vooral op het gebied van moraal en recht komen bij quantitatieve verandering scherpe qualitatieve omslagpunten zelden voor en gaat de geleidelijke quantitatieve verandering in den regel

3. De omslagtheorie.

[1]) Te recht wijst Th. G. MAZARYK, t. a. p. bl. 64, op het positivistische karakter dezer opvatting. „Wohl leitet ENGELS diese Relativität gewöhnlich von HEGEL ab, aber er hat sie auch und entschiedener aus dem französischen und englischen Positivismus geschöpft. Er begründet sie ganz comteisch: Thatsächlich sei und bleibe jedes Gedankenabbild des Weltsystems objectiv durch die geschichtliche Lage, und subjectiv durch die Körper- und Geistesverfassung seines Urhebers beschränkt."

[2]) ENGELS, *Feuerbach* bl. 3/4.

met eene even geleidelijke qualitatieve wijziging gepaard, zonder dat het mogelijk is een bepaald punt aan te wijzen, waarop de qualitatieve verandering plaats grijpt. Men denke slechts aan HEGEL's eigen voorbeeld: gierigheid — goede huishouding — verkwisting.

De omslagtheorie is een verderfelijke uitwas van de dialectiek, welke hare toepassing uiterst gevaarlijk maakt en er licht toe voert, voor het zwaardere wetenschappelijke betoog het dialectische goochelspel, waartegen HEGEL zelf waarschuwt, in de plaats te stellen. [1])

Het eigenaardige nu in MARX' en ENGELS' wijze van hanteeren der dialectiek is, dat daarbij juist de omslagtheorie eene overwegende beteekenis krijgt. De dialectische omslagtheorie doet hun de leer der geleidelijke sprongelooze evolutie verwerpen en de revolutionaire opvatting daarvoor in de plaats stellen. PLECHANOW, die in dialectisch revolutionarisme aan MARX en ENGELS niets toegeeft, geeft dezen karaktertrek van de marxistische dialectiek scherp en juist weer, waar hij schrijft: „De dialectiek is er al lang toe gekomen over de abstracte tegenstelling tusschen evolutie en revolutie heen te komen. Zij weet, dat sprongen onvermijdelijk zijn, zoowel in het denken, alsook in de natuur en in de geschiedenis. Zij komt er niet toe, een op elk oogenblik en overal zich afspelend gebeuren te loochenen. Zij zoekt alleen de voorwaarden bloot te leggen, waaronder *de geleidelijke verandering noodwendig tot een sprong leiden moet*. Den heeren evolutionisten wordt het echter zeer bang te moede, zoodra de zaak daarop begint uit te loopen, dat de bestaande maatschappelijke organisatie — die toch, gelijk alles wat bestaat, waard is dat zij te gronde gaat — voor een andere zal moeten plaats maken en wel door middel van een zekeren *politieken sprong*, namelijk de verovering van de politieke macht door het proletariaat." [2])

Dit is door PLECHANOW zuiver marxistisch gedacht en MARX heeft — gelijk wij zien zullen — bij de ontwikkeling zijner wetten van de geschiedenis der kapitalistische

---

[1]) Zie boven, bl. 32.
[2]) *Neue Zeit* X, 1, bl. 279/280. (De cursiveeringen zijn van mij.)

maatschappij van den dialectischen sprong een gretig gebruik gemaakt.

Wanneer dan ook door ENGELS in zijne latere jaren en in navolging van hem, door verschillende jongere marxisten gezocht wordt verband te leggen tusschen MARX' leer van de dialectische beweging in de maatschappij en DARWIN's leer van de geleidelijke evolutie in de natuur,[1]) kan dat alleen geschieden door het ignoreeren van het element van den noodwendigen sprong, dat zoowel van het *Communistische Manifest* als van *Das Kapital* zulk een integreerend deel uitmaakt, dat men het er niet kan uitnemen zonder die hoofddocumenten van het marxisme in hun wezen te verminken.

Het gevaar nu van de omslag- of sprongtheorie, vooral wanneer zij dienen moet om toekomstige sprongen in de maatschappelijke geschiedenis te voorspellen, is dat men daarbij, om HEGEL's beeldspraak te volgen, onwillekeurig den knoop legt, waar hij in het stelsel het best te pas komt en alzoo den sprong aan de geschiedenis voorschrijft, — terwijl deze, als het er op aankomt, niet de minste geneigdheid aan den dag legt om den in het subjectieve denken geconstrueerden sprong in de werkelijk-

---

[1]) E. FERRI, *Socialismus und Moderne Wissenschaft*; L. WOLTMANN, *Die Darwinsche Theorie und der Sozialismus*; CORNELIE HUYGENS, *Nieuwe Tijd*, V-VI. „DARWIN en MARX — zoo schrijft de laatste — hebben ons gegeven de twee gezichtspunten van één en dezelfde natuurtheorie, aangezien de menschengeschiedenis ook is een natuurverschijnsel, een der vele manifestaties van de natuurwetten." (*N. T.* V, bl. 69.)

Tegen eene dergelijke verdarwiniseering van het marxisme is niemand minder dan KAUTSKY (bij wien LABRIOLA zich aansluit, *Socialisme et philosophie*, bl. 122 en volg.) intusschen met kracht te velde getrokken: „Die Nothwendigkeit des Sozialismus nicht durch bestimmte *historische* Bedingungen, sondern durch ein *Naturgesetz* beweisen wollen, heisst alles Andere, nur nicht marxistisch denken. FERRI (ook Mej. HUYGENS) ist auf einer völlig falschen Fährte, wenn er Marxismus und Darwinismus in dieser Weise mit einander in Einklang setzen will, und er gelangt in unlösbare Widersprüche mit sich selbst." *Darwinismus und Marxismus*, *N. Z.* XIII, 1, bl. 710.

Zie bij Mej. HUYGENS het prijsgeven van de dialectische omslagtheorie, *N. T.* VI, bl. 4.

Het is haast overbodig te vermelden, dat ik in het dialectisch revolutionaire van het marxisme en het evolutionistische van het darwinisme niet het eenige verschilpunt tusschen DARWINS' natuur- en MARX' maatschappij-beschouwing zie. Ik wijs daarop alleen ter loops, ten einde niet te worden misverstaan; aan de punten van overeenkomst en verschil tusschen darwinisme en marxisme is dit boek niet gewijd. Zie mijne artikelen over Darwinisme en Socialisme in het *Sociaal Weekblad* jg. 1894.

heid te volbrengen. De langzamerhand berucht geworden sprongvoorstellingen van MARX en van sommigen zijner volgelingen zijn tegen de omslagtheorie evenzoo vele waarschuwingen. Een schip op het strand, een baken in zee. [1])

4. Verdere gevaren der dialectiek.

Maar ook afgescheiden van de omslagtheorie heeft de dialectiek ernstige gevaren, voor hem die haar als methode van zijn betoogen gebruikt. Het is onbetwistbaar dat de eindige dingen, toestanden zoowel als objecten, bij hun ondergang niet in het niet verdwijnen, maar overgaan in iets anders, waarvan zij de kiem reeds in zich droegen. Maar deze algemeene erkenning geeft ons geen sleutel om a priori het geheimenis te ontsluieren van den toestand, waarin het bestaande in de toekomst zal overgaan.

Blijft de dialectiek in de logica, waarin zij thuis hoort, dan zal het mogelijk zijn uit een goed belijnd begrip zijn eigen tegenstelling en daarmede ook de synthese van beide te ontwikkelen.

Moet daarentegen de dialectiek dienst doen om veranderingen in maatschappelijke toestanden a priori te verklaren (en de dialectiek boezemt ons hier alleen belang in, wegens den dienst dien men haar in dit opzicht heeft willen laten doen) dan verloopt zij onvermijdelijk in het door HEGEL gewraakte goochelspel. Zelfs al houdt men alsdan vast aan HEGEL'S uitgangspunt, dat de waarneembare toestand slechts de uiterlijke verschijning is van het daarachter liggende begrip — en aan dat uitgangspunt hebben wij hier vast te houden — dan nog kan de nieuwe toestand, waarin de bestaande omslaan zal, alleen met zekerheid worden voorspeld door hem, die in het wezen van den bestaanden toestand ten volle is doorgedrongen, die het

---

[1]) BERNSTEIN, *Voraussetzungen* bl. 25, wijt het aan de omslagtheorie dat bij MARX „peinliche, dem Bienenfleiss des Genies entsprechende Genauigkeit in der Erforschung der ökonomischen Struktur der Gesellschaft Hand in Hand geht mit fast unglaublicher Vernachlässigung der handgreiflichsten Thatsachen, dass dieselbe Lehre, die von dem massgebenden Einfluss der Oekonomie über die Gewalt ausgeht, in einem wahren Wunderglauben an die schöpferische Kraft der Gewalt ausläuft, und dass die theoretische Erhebuug des Socialismus zur Wissenschaft so häufig in eine Unterordnung der Ansprüche jeder Wissenschaftlichkeit unter die Tendenz umschlägt." Zie ook *Theorie und Geschichte*, bl. 338 en volg.; PETER v. STUVE, *Archiv für Soz. Ges. XIV*, bl. 673 en volg.; CHAJM SCHITLOWSKY, *Soz. Monatshefte* 1900, bl. 466 en 1901 bl. 195/6. NOSSIG, *Revision des Socialismus*, bl. XV en volg.

begrip daarvan volkomen gevonden heeft. [1]) Dit beteekent evenwel dat men niet alleen het wezen van dien toestand op zich zelf in alle bijzonderheden doorgrond heeft, maar ook de betrekking waarin hij tot alle gelijktijdig bestaande toestanden staat.

Houdt men zich dit voor oogen, dan is het duidelijk dat men, ook bij het zorgvuldigst onderzoek, het wezen, het begrip van een maatschappelijken toestand, in zijn buitengemeen groote ingewikkeldheid, ten hoogste bij benadering bepalen kan. [2]) Dit leidt er toe om elke voorspelling van den noodzakelijken overgang van een bestaanden in een van te voren bepaalden nieuwen maatschappelijken toestand, welke aan de hand der dialectiek gedaan wordt, te rangschikken onder quasi-wetenschappelijke kwakzalverij, het door HEGEL op de kaak gestelde goochelspel. Waar men zeker weet een aantal meer of minder belangrijke zijden van het wezen van een maatschappelijken toestand, ook bij het zorgvuldigst onderzoek, niet te kunnen bepalen, mag men den invloed van die niet bepaalde elementen bij den overgang in een nieuwen toestand niet als niet bestaande ter zijde stellen, en moet men anderzijds erkennen tot het vaststellen van den invloed van die niet bepaalde elementen op dezen overgang nog minder in staat te zijn dan tot het bepalen van *alle* zijden van den bestaanden toestand zelf.

De dialectiek verleidt er, ook zonder de omslagtheorie, toe, bij toepassing op de verklaring der maatschappelijke veranderingen als noodzakelijke overgangen voor te stellen,

---

[1]) Ook ENGELS schrijft (*Anti-Dühring*, bl. 145): „Ich soll nicht nur negiren, sondern auch die Negation wieder aufheben. Ich muss also die erste Negation so *einrichten* (ik cursiveer), dass die zweite möglich bleibt oder wird. Wie? Je nach der besonderen Natur jedes einzelnen Falls . . . . Jede Art von Dingen hat also ihre eigenthümliche Art, so negirt zu werden, dass eine Entwicklung dabei herauskommt, und ebenso jede Art von Vorstellungen und Begriffen."

Dit is nog slechts ten deele juist. Het is niet genoeg dat er *eene* maar *de* ontwikkeling van de zaak of het begrip te voorschijn komt, d. w. z. die ontwikkeling, die met het wezen van de zaak of het begrip strookt. Om deze laatste te vinden, is de dialectiek voorbarig zoolang men het wezen van het ding of het begrip niet geheel kent, en overbodig zoodra men dat wel kent.

[2]) Vgl. hierbij G. SIMMEL, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, vooral hoofdst. II.; BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 21/22.

wat ten hoogste meer of minder goed gefundeerde waarschijnlijkheden zijn.

Ook van idealistisch standpunt bezien, is de dialectiek, de redeneering bij tegenspraak, derhalve allesbehalve gevaarloos. Wie, zooals MARX bijv., de dialectiek goed weet te hanteeren, kan daarmede vrij wel alles bewijzen, wat in zijn kraam te pas komt. Op idealistisch standpunt is zij echter fundamenteel niet aantastbaar. Zij is niet eene eenvoudige redeneermethode, maar eene erkenning van de eindigheid onzer begrippen, waardoor deze elkanders tegenstelling wakker roepen om met de tegenstelling op te gaan in een hooger begrip. Op dit standpunt dreigt alleen een zoo groot gevaar van verkeerde toepassing dezer fundamenteele waarheid, dat zij als uitgangspunt eener wetenschappelijke methode niet bruikbaar is. **5. Van idealistisch standpunt de dialectiek principieel onaantastbaar, maar als wetenschappelijke methode onbruikbaar.**

Van materialistisch standpunt daarentegen staat de zaak geheel anders. Wie alleen aan de begrippen ware werkelijkheid toekent en in de dingen niet anders ziet dan de uiterlijke verschijningsvormen van de begrippen, moet er van zelf toe komen de dialectische beweging der begrippen ook in de dingen te erkennen. Voor hem zijn de wetenschap van het zijn en de wetenschap van het denken één en dat wel in dezen zin dat de wetenschap van het denken ook die van het zijn omvat. Maar precies omgekeerd staat het voor hem die de ware werkelijkheid ziet in de dingen zelf en de begrippen slechts als weerspiegelingen daarvan erkent. Voor hem hebben de dingen hunne eigene bewegingswetten en worden de bewegingen der begrippen door de bewegingen der dingen bepaald. Maar nu kunnen de dingen, buiten het denken, niet met elkander in tegenspraak zijn. [1]) Reeds de bloote voorstelling dat dingen met elkander in tegenspraak zijn, onderstelt bij die dingen een ideëel karakter. Tegenspraak kan er alleen zijn **6. Geen tegenspraak in het materieele.**

[1]) Te recht werd dit opgemerkt door DÜHRING: „In den Dingen sind keine Widersprüche, oder, mit anderen Worten, der real gesetzte Widerspruch ist selbst der Gipfelpunkt des Widersinns." Geciteerd door ENGELS, *Anti-Dühring* bl. 118. Zie ook MAZAZYK, t. a. p. bl. 49 en de geheele paragraaf die hij wijdt aan de materialistische dialectiek, bl. 43—51; alsook LORENZ, t. a. p. bl. 36—44.

binnen de grenzen van het gebied van den geest. Wat met de materieele dingen ook moge gebeuren, als en voor zoover zij bloot materieel zijn, kunnen zij niet met elkander in tegenspraak komen.

Wel kan men van materialistisch standpunt van oordeel zijn, dat de materieele dingen in elkander vervloeien en zich in elkander oplossen, dat die materieele beweging zich in den geest weerspiegelt als dialectische tegenspraak der begrippen, maar ook dan is en blijft deze dialectische beweging toch eene ideëele beweging. De voorstelling van MARX en ENGELS, dat de dialectische beweging zou liggen in de dingen zelf, is eenvoudig onverstaanbaar [1]).

---

[1]) Om haar verstaanbaar te maken is het niet genoeg „die moderne Naturwissenschaft" op te roepen „als Zeugin für die Bewahrung der Dialektik in der Wirklichkeit." (Voorrede voor den eersten druk van „*Entwickl. d. Soz. v. d. Utopie u. Wissenschaft*"). De moderne natuurwetenschap getuigt wel van onafgebroken verandering en evolutie, maar niet van tegenspraak in de werkelijkheid.

Ook de poging die ENGELS elders doet om aan de voorstelling dat er voortdurend tegenspraak zijn zou in de objectieve, materieele wereld zelve, een gezonden zin te geven, loopt op niets uit. In zijn *Anti-Dühring* bl. 120 schrijft hij „. . . . Sobald wir die Dinge in ihrer Bewegung, ihrer Veränderung, ihrem Leben, in ihrer wechselseitigen Einwirkung auf einander betrachten, da gerathen wir sofort in Widersprüche. Die Bewegung selbst ist ein Widerspruch, sogar schon die einfache mechanische Ortsbewegung kann sich nur dadurch vollziehn, dass ein Körper in einem und demselben Zeitmoment an einem und demselben Ort und zugleich an einem andern Ort, an einem und demselben Ort und nicht an ihm ist. Und die fortwährende Setzung und gleichzeitige Lösung dieses Widerspruchs ist eben die Bewegung. Hier haben wir also einen Widerspruch der „in den Dingen und Vorgängen selbst objectiv vorhanden und zozusagen leibhaft anzutreffen ist." "

Het wekt verbazing, dat ENGELS niet inzag, dat wat hij hier betoogt, niet is het bestaan der tegenspraak in de materieele wereld, maar de „weerspiegeling" van de materieele beweging als tegenspraak in onzen, deze beweging waarnemenden geest. De beweging *is niet* de voortdurende stelling en de wederoplossing van een tegenspraak, gelijk ENGELS het voorstelt, — maar, ook bij de materialistische opvatting van de realiteit der materieele beweging, welke in den geest eene voorstelling daarvan teweegbrengt, roept die beweging de voortdurende stelling en wederoplossing van de tegenspraak in den geest te voorschijn. Eerst als wij over het wezen der beweging gaan nadenken, stuiten wij *in onzen geest* op de tegenspraak dat bij de beweging het voorwerp tegelijk op een bepaalde plaats is en niet is. De materieele beweging drukt zich in onzen geest uit als eene voortdurende tegenspraak; verder kan men ook van materialistisch standpunt niet komen.

De voorbeelden die ENGELS, t. z. p. bl. 138 en volg. geeft, zijn hiervan eene duidelijke en leerzame illustratie. Ik geef hier slechts, zonder verderen commentaar, het voorbeeld van den gerstkorrel. „Findet solch ein Gerstenkorn die für es normalen Bedingungen vor, fällt es auf günstigen Boden, so geht unter dem Einfluss der Wärme und der Feuchtigkeit eine eigne Veränderung mit ihm vor, es keimt;

Wie, gelijk zij deden, HEGEL's stelling omkeert en den oorsprong van het zijn niet zoekt in het denken maar in de materie, moet ook zijne gevolgtrekking omkeeren en de ontologie niet in de logica, maar de logica in de ontologie oplossen. Dat wil zeggen, hij mag zijn wereldbeschouwing niet — met HEGEL — opbouwen op abstracte begrippen en daaruit de werkelijkheid afleiden; hij moet omgekeerd beginnen. Hij heeft de werkelijkheid op te sporen uit feitelijk onderzoek der waarneembare uiterlijke bewegingen van de materie en daaruit zijne begrippen over die materie en hare bewegingen af te leiden.

7. Voor den materialist alleen de inductie bruikbaar.

Voor den materialist volgt de inductieve methode rechtstreeks uit zijn uitgangspunt. Als mijn denken de buiten mijn geest staande werkelijkheid in hare bewegingswetten volgt, keer ik de zaken om en span ik het paard achter den wagen door de bewegingswetten der werkelijkheid te vragen aan de bewegingswetten van mijn geest, aan de logica [1] [2]).

8. MARX' dialectiek past niet bij zijn materialisme.

Past men dit toe op de bewegingen der menschelijke maatschappijen, dan volgt daaruit onmiddellijk dat wie, met MARX en ENGELS, staat op materialistisch standpunt, deze bewegingen niet onderworpen kan achten aan de wetten van het denken. Niet alleen het dialectische in het stelsel van MARX en ENGELS paste niet bij hun materialistisch uitgangspunt. Elke andere deductieve opbouw zou dat evenmin gedaan hebben.

---

das Korn vergeht als solches, wird negirt, an seine Stelle tritt die aus ihm entstandene Pflanze, die Negation des Korns. Aber was ist der normale Lebenslauf dieser Pflanze? Sie wächst, blüht, wird befruchtet und producirt schliesslich wieder Gerstenkörner, und sobald diese gereift, stirbt der Halm ab, wird seinerseits negirt. Als Resultat dieser Negation der Negation haben wir wieder das anfängliche Gerstenkorn, aber nicht einfach, sondern in zehn, zwanzig, dreissigfacher Anzahl."

Het is duidelijk, dat wat ENGELS ons hier schetst, niet is een voorbeeld hoe de natuur dialectisch te werk gaat, maar hoe de natuurlijke ontwikkeling in zijn (ENGELS') hoofd in een dialectisch proces omgezet wordt.

1) Vgl. NOSSIG, t. a. p. bl. XVII.

2) Het spreekt wel van zelf dat het niet opgaat, *a contrario* redeneerende, de deductieve methode voor *de* methode te verklaren voor hen die den oorsprong der zich bewegende werkelijkheid niet zoeken in de materie doch in den geest. Al is de werkelijkheid in laatste ontleding geesteswerking, neemt dat niet weg, dat voor de bestudeering van die werking en van hare regelmatigheden, bestudeering harer concrete uitingen en opklimming tot het gemeenzame daarvan noodzakelijk is.

Hadden zij de logische consequentie van hun materialisme ingezien, dan hadden zij elke op deductie uit algemeene wijsgeerige stellingen opgetrokken gevolgtrekking moeten vaarwel zeggen en de primaire noodzakelijkheid van het feitelijk onderzoek der maatschappelijke toestanden en hun verloop moeten vooropstellen [1]). Zij hadden elke deductie uit niet door feitelijk onderzoek gevonden bewegingswetten moeten verwerpen en voor zoover zij de deductie als onmisbaar erkenden, steeds moeten waarschuwen tegen het gevaar daarvan, omdat de logisch meest correcte deductie nog alleen tot werkelijke waarheid leidt, voor zoover zij met de beweging der werkelijkheid buiten den geest strookt, en omdat deze overeenstemming niet a priori vaststaat. Voor den materialist is er geen enkele reden waarom hetgeen logisch, ideëel, juist schijnt, niet materieel onjuist kan wezen.

Maar MARX en ENGELS deden het tegendeel. Zonder de noodzakelijkheid van verwerping van HEGEL's logische methode, bij verwerping van zijn ideëel uitgangspunt in te zien, hielden zij aan die methode vast, en gebruikten zij — gelijk ik nog meermalen zal moeten opmerken — het feitelijk onderzoek dat zij deden, niet om daarop conclusiën te bouwen, maar om daarmede, onafhankelijk van dat onderzoek, door logische redeneering uit algemeene

---

[1]) ENGELS beweert dan ook dat MARX inderdaad inductief is te werk gegaan en de maatschappelijke ontwikkeling eerst als eene dialectische beweging heeft aangewezen, nadat hij „historisch bewezen" had, dat de ontwikkeling der maatschappij inderdaad als een dialectisch proces in haar werk gaat. *Anti-Dühring*, bl. 136. ENGELS gaat zich hier echter te buiten aan zelfbedrog. MARX' dialectiek was reeds kant en klaar, toen zijn historisch-economisch onderzoek nog grootendeels beginnen moest; hij heeft zijne dialectiek niet uit het door hem bewerkte historische feiten-materiaal afgeleid, maar integendeel dit feiten-materiaal onwillekeurig gedwongen zich te voegen in het keurslijf zijner aprioristische dialectiek (Vgl. beneden, hoofdst. IV, inleiding en Deel II, inleiding).

Geestig en juist zegt de katholieke schrijver H. PESCH in de van zijn standpunt uitnemende studie over het marxisme: „Abgesehen von manchen werthvollen historischen und kritischen Excursen, ist MARX in seinem „Kapital" durchweg Theoretiker, nicht der „auf den Kopf gestellte HEGEL" wie er selbst meinte; — nein, er hat den Purzelbaum kühn vollendet und wandelt, das Haupt hoch in die Nebelregionen blasser Theorie erhoben, als echter deutscher Philosoph einher." *Liberalismus, Socialismus und Christliche Gesellschaftsordnung*, III. bl. 348.

wijsgeerige stellingen getrokken conclusiën a posteriori te staven. [1])

Hierin ligt het eerste, inwendige gebrek van MARX' stelsel: het wil in zijn wezen zuiver materialistisch zijn en gedraagt zich in zijne methode als een zuiver logisch stelsel.

§ 3. HET KENMERKENDE IN MARX' GESCHIEDBESCHOUWING.

Na de bespreking van dit methodologische gebrek hebben wij thans over te gaan tot een nader onderzoek van hetgeen kenmerkend is in den inhoud van MARX' geschiedbeschouwing. Bij de uiteenzetting van die geschiedbeschouwing, welke door ENGELS met den naam van *materialistische* historie-opvatting is gedoopt, [2]) doch welke als *economische* historie-opvatting beter zou zijn gekenmerkt, zal ik uitgaan van hetgeen daarover in „*La misère de la philosophie*" is te vinden, daarbij telkens aangevende welke toevoegingen of wijzigingen later door MARX zijn aangebracht. Dit heeft het voordeel dat aldus duidelijk uitkomt, dat de philosophie, welke MARX bij zijne economische studiën tot leiddraad strekte, in 1847 in de hoofdtrekken kant en klaar was en de latere wijzigingen en toevoegingen geen wezenlijke veranderingen daarin brachten. MARX zelf deelt dit trouwens mede in de voorrede van zijn „*Kritik der Politischen Oekonomie*", waar hij zegt: „De studie der staathuishoudkunde, welke ik te Parijs (1843—1845) begon, zette ik te Brussel (1845—1848) voort, waarheen ik tengevolge van een uitwijzingsbevel van den heer GUIZOT was verhuisd. Het algemeene resultaat, dat ik daarbij verkreeg, en dat eenmaal gewonnen, tot leiddraad van mijne studiën strekte, kan kort aldus worden geformuleerd." Op die woorden volgt dan de formuleering zijner geschiedbeschouwing, welke, ook volgens zijne volgelingen, als de meest volledige en meest scherpe, alzoo als de meest authentieke

1. MARX' geschiedbeschouwing in 1847 al kant en klaar.

[1]) „Was MARX und ENGELS grosses geleistet haben, haben sie nicht vermöge der Hegelschen Dialektik, sondern trotz ihrer geleistet." BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 36. Zie ook CORNELISSEN, *La dialectique hégélienne dans l'Oeuvre de Marx*, *Revue socialiste* XXXIII, bl. 185 en volg.

[2]) *Anti-Dühring*, bl. 12.

is te beschouwen. Wij komen daarop aanstonds terug. Op dit oogenblik komt het voor ons nog niet op die formuleering zelve aan, maar op MARX' verklaring, dat de opvatting, welke hij aldaar formuleert, in zijn brusselsch tijdperk bij hem tot rijpheid kwam en tot leiddraad bij zijne verdere studiën strekte.

In dezelfde voorrede brengt MARX ook in herinnering de studie over HEGEL'S rechtsphilosophie, door hem in 1844 (nadat hij sedert korten tijd te Parijs was) in de *„Deutsch-Französische Jahrbücher"* geplaatst [1]) en welke als voorlooper van zijne in 1847 voldongen beschouwing is aan te merken. MARX zegt van deze studie: „Mijn onderzoek liep op de slotsom uit, dat de rechtsverhoudingen noch uit zichzelf te verklaren zijn, noch uit de zoogenaamde algemeene ontwikkeling van den menschelijken geest, maar veelmeer in de materieele levensverhoudingen wortelen, die HEGEL bij elkaar genomen, naar het voorbeeld der Engelschen en Franschen van de 18de eeuw, onder den naam „burgerlijke maatschappij" samenvat, dat echter de anatomie van de burgerlijke maatschappij in de staathuishoudkunde is te zoeken."

Deze, zooals wij zagen, door verschillende schrijvers voorbereide opvatting wordt in *„La misère de la philosophie"*, uitgewerkt en afgerond.

2. Zoowel consument als producent gebonden door het ontwikkelingsstadium der productiemiddelen.

In de maatschappij — zoo wordt aldaar uiteengezet — zijn producent en consument geen van beiden vrij. De producent is gebonden door het ontwikkelingsstadium der productiemiddelen [2]). Deze bepalen niet alleen de technische productiewijze, maar ook de productieverhoudingen, de verhoudingen m. a. w. tusschen de personen die aan de productie deelnemen. Die productieverhoudingen zijn even goed producten van de productiekrachten als de materieele voortbrengselen die daarmede worden te voorschijn gebracht. Die productieverhoudingen zijn derhalve gevolgen van de hoogte der techniek welke den stand van

[1]) Zie boven bl. 81/2 en beneden Hoofdst. III § 1. en 4.

[2]) „Der jeweilige Stand der Entwicklung der Produktionskräfte zwingt ihn, (den Producenten) auf dieser oder jener bestimmten Stufenleiter zu produciren." t. a. p. bl. 13.

ontwikkeling der productiemiddelen bepaalt. [1]) PROUDHON, die het peil van ontwikkeling der productiekrachten uit den ontwikkelingsgraad der productieverhoudingen en voor den tegenwoordigen tijd het machinewezen uit de verdeeling van arbeid verklaart, krijgt daarover van MARX harde verwijtingen te hooren. Hij slaat, naar MARX hem toevoegt, daarmede de geschiedenis in het gezicht [2]) en zet de dingen op hun kop. [3]) Er is wel wisselwerking tusschen technische ontwikkeling en verdeeling van arbeid, maar bij die wisselwerking is de techniek en niet de arbeidsverdeeling primair; de hoofdbeteekenis komt daarbij aan de eerste toe, van welke de actie uitgaat en die alleen onder den invloed van de arbeidsdeeling komt als reactie op de door haar zelve te voorschijn geroepen reactie. [4])

De moderne arbeidsverdeeling is zoo weinig de stuwende kracht in de hedendaagsche maatschappelijke ontwikkeling, dat zij integendeel weer zal worden opgeheven door dezelfde kracht die haar in het leven riep, wanneer deze kracht een nieuw en hooger ontwikkelingsstadium zal hebben bereikt, door de hoogere techniek en de daaruit geboren wordende toekomstige productieverhoudingen. [5])

En niet alleen de rol die de *producent* in het productieproces vervult en de positie die hij dientengevolge in de maatschappij inneemt, worden door het ontwikkelingsstadium der productiemiddelen bepaald, ook de *consument*

---

[1]) „Die sozialen Verhältnisse sind eng verknüpft mit den Produktivkräften. Mit der Erwerbung neuer Produktivkräfte verändern die Menschen die Produktionsweise, und mit der Veränderung der Produktionsweise, der Art, ihren Lebensunterhalt zu gewinnen, verändern sie alle ihre gesellschaftlichen Verhältnisse." t. z. p. bl. 91.

[2]) „Es heisst.... die Geschichte ins Gesicht schlagen, wenn man mit der Arbeitstheilung im Allgemeinen beginnt um in der Folge zu einem speziellen Produktionsinstrument, den Maschinen zu erlangen." t. z. p. bl. 117.

[3]) „Die Akkumulation, die Konzentration von Werkzeugen und Arbeitern ging der Entwicklung der Arbeitstheilung im Inneren des Ateliers voraus." t. z. p. bl. 122.

[4]) „In dem Masse als die Konzentrirung der Werkzeuge sich entwickelt, entwickelt sich auch die Arbeitstheilung und umgekehrt. Dies die Ursache, weshalb jede grosse Erfindung in der mechanischen Technik eine grössere Arbeitstheilung zur Folge hat, und jede Steigerung der Arbeitstheilung ihrerseits neue mechanische Erfindungen hervorruft. — Wir brauchen nicht daran zu erinneren, dass die grossen Fortschritte der Arbeitstheilung in England nach der Erfindung der Maschinen begonnen haben." t. z. p. bl. 124.

[5]) Zie hierover meer, beneden: Dl. II. Hfdst. II, § 1, Nos. 1 en 2.

is daardoor gebonden. Hoe de menschen als consumenten optreden, wordt bepaald door de plaats welke zij in de maatschappij innemen en deze is, als onmiddellijk gevolg van de maatschappelijke verdeeling van arbeid, een middellijk gevolg van de ontwikkeling der productiemiddelen. Vandaar dat het slechts uiterlijke schijn is, als zou de behoefte of de begeerte der consumenten de productie leiden; veeleer bepaalt het ontwikkelingsstadium der productiemiddelen de richting waarin die begeerten worden geleid en de hoogte waartoe zij worden opgevoerd.[1])

3. De stand der productiemiddelen bepaalt ook de ideeën.

En bij de hier aangewezen gevolgtrekkingen uit zijn uitgangspunt blijft MARX in deze eerste proeve van zijne tot rijpheid gekomen wijsgeerige opvatting omtrent de maatschappelijke ontwikkeling en de krachten welke haar bepalen, niet staan. Als de stand der ontwikkeling van de productiemiddelen de gansche maatschappelijke organisatie bepaalt, bepaalt hij daarmede tevens de ideeën welke in de maatschappij gangbaar zijn. „Dezelfde menschen, die de maatschappelijke betrekkingen overeenkomstig hunne materieele productiewijze vormen, vormen ook de beginselen, de ideëen, de begrippen overeenkomstig hunne maatschappelijke betrekkingen." [2])

In het „*Communistische Manifest*", dat eveneens in 1847 werd geschreven en in het begin van 1848 voor het eerst werd gedrukt, wordt de gedachte dat de stand der ontwikkeling van de productiemiddelen niet alleen de productieverhoudingen bepaalt, maar ook de begeerten en gevoelens der daaronder levende personen, uitgesproken in deze woorden: „Behoeft het diep inzicht om te begrijpen, dat met de levensverhoudingen der menschen, met hunne

---

[1]) Der Konsument ist nicht freier als der Produzent. Seine Meinung hängt ab von seinen Mitteln und seinen Bedürfnissen. Beide werden durch seine soziale Lage bestimmt, die wiederum selbst abhängt von der allgemeinen sozialen Organisation. Allerdings der Arbeiter, der Kartoffeln kauft, und die ausgehaltene Maitresse, die Spitzen kauft, folgen beide nur ihrer respectiven Meinung; aber die Verschiedenheit ihrer Meinungen erklärt sich durch die Verschiedenheit der Stellung, die sie in der Welt einnehmen, und die selbst wiederum ein Produkt der sozialen Organisation ist. — Ist das System der Bedürfnisse in seiner Gesammtheit auf die Meinung oder auf die gesammte Organisation der Produktion begründet? In den meisten Fällen entspringen die Bedürfnisse aus der Produktion oder aus einem auf die Produktion begründeten allgemeinen Zustand." t. z. p. bl. 13.

[2]) T. z. p. bl. 91.

maatschappelijke verhoudingen, met hun maatschappelijken toestand, ook hunne voorstellingen, beschouwingen en begrippen, met één woord ook hun bewustzijn verandert? Wat bewijst de geschiedenis der ideeën anders, dan dat de geestelijke productie met de materieele productie van gedaante verwisselt?"

4. De invloed der traditie.

In datzelfde, voor de propaganda berekende en de philosophische grondslagen dus niet bij voorkeur behandelende geschrift, spreken de schrijvers ook terloops de meening uit, „dat in de burgerlijke maatschappij het verleden heerscht over het tegenwoordige." Dit denkbeeld wordt nog duidelijker uitgesproken in MARX' monographie uit het jaar 1852 „*Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*", waar (op bl. 7) gezegd wordt dat de traditie „wie ein Alp" drukt op het tegenwoordige. [1])

Men heeft in die erkenning van de macht der traditie wel eens eene verzwakking gezien van de strenge opvatting, dat de maatschappelijke organisatie in elk historisch tijdperk bepaald wordt door het ontwikkelingsstadium der productiemiddelen. Het komt mij voor, dat MARX door zijne erkenning van de macht der traditie zijne geschiedbeschouwing geheel intact heeft gelaten. In elk gegeven tijdperk toch is een groot deel der productiemiddelen bij den hoogsten ontwikkelingstrap der techniek, welke in dat tijdperk bereikt werd, meer of minder ver ten achter. De toepassing der nieuwe technische vindingen gaat geleidelijk in haar werk. Dientengevolge moeten ook de feitelijke productieverhoudingen, en de feitelijk heerschende ideeën welke daaruit ontstaan, — in de beschouwing van MARX — steeds overeenkomen met een in vergelijking tot de technische ontwikkeling meer of minder achterlijk stadium, derhalve meer of minder traditioneel en in verband met de nieuwere technische ontwikkeling meer of minder irrationeel en belemmerend zijn.

Alleen, indien MARX had geschreven dat de traditie ook gunstig voor de maatschappelijke ontwikkeling zijn kan, zou hij water in zijn economisch-materialistischen

[1]) WOLTMANN, *Hist. Mat.* bl. 172 vergist zich, alwaar hij schrijft dat de invloed der traditie door MARX voor het eerst in „*Der achtzehnte Brumaire*" erkend wordt.

wijn hebben gedaan. Nu hij die traditie voorstelde als een nachtmerrie, die de maatschappij benauwt en neerdrukt. hield hij zoo stevig aan zijne fundamenteele geschiedbeschouwing vast, dat zonder die erkenning van de macht der traditie die gansche beschouwing en de gevolgtrekkingen, die hij er uit afleidt, onverstaanbaar blijven. [1]) Dit blijkt ten duidelijkste bij eene zorgvuldige lezing van de korte uiteenzetting, welke MARX van zijne philosophie der geschiedenis in de voorrede van „*Zur Kritik der Politischen Oekonomie*" gaf:

Voorrede „Zur Kritik d. Pol. Oek."

„In de maatschappelijke productie van hun leven begeven de menschen zich in bepaalde, noodzakelijke, van hun wil onafhankelijke verhoudingen, productieverhoudingen, die overeenstemmen met een bepaalden ontwikkelingstrap van hunne materieele productiekrachten. Het samenstel van deze productieverhoudingen vormt de economische structuur der maatschappij, den reëelen grondslag, waarop zich een juridische en politieke bovenbouw verheft en waarmede bepaalde maatschappelijke bewustzijnsvormen overeenkomen. De productiewijze van het materieele leven bepaalt het sociale, politieke en geestelijke levensproces in het algemeen. Het is niet het bewustzijn der menschen dat hun zijn, maar omgekeerd hun maatschappelijk zijn, dat hun bewustzijn bepaalt. Op een bepaalden trap hunner ontwikkeling komen de materieele productiekrachten in tegenspraak met de bestaande productieverhoudingen, of, wat slechts een juridische uitdrukking daarvoor is, met de eigendomsverhoudingen, binnen welke zij zich tot dusver bewogen hadden. Van ontwikkelingsvormen der productiekrachten slaan deze verhoudingen in ketens daarvan om. Er treedt een tijdperk van sociale revolutie in. Met de verandering van den economischen grondslag wentelt zich de heele kolossale bovenbouw langzamer of sneller om. Bij de beschouwing van zulke omwentelingen moet men steeds onderscheiden tusschen de materieele, natuurwetenschappelijk zuiver te constateeren omwenteling in de economische productievoorwaarden en de juridische, politieke, religieuze, artistieke of philoso-

1) Vgl. CUNOW. *N. Z.* XVI, 2, bl. 266.

phische, kortom ideologische vormen, waarin zich de menschen van dat conflict bewust worden en het uitvechten. Evenmin als men een individu beoordeelt naar hetgeen hij van zich zelf denkt, evenmin kan men zulk een omwentelingstijdperk naar zijn eigen bewustzijn beoordeelen; juist omgekeerd moet men dat bewustzijn uit de tegenstrijdigheden van het materieele leven, uit het bestaande conflict tusschen maatschappelijke productiekrachten en productieverhoudingen verklaren. [1]) Eene maatschappelijke organisatie gaat nooit onder, alvorens alle productiekrachten ontwikkeld zijn, voor welke zij ruim genoeg is, en nieuwe hoogere productieverhoudingen komen daarvoor nooit in de plaats, alvorens hare materieele bestaansvoorwaarden in den schoot der oude maatschappij zelve zijn uitgebroed. [2]) Derhalve stelt zich de menschheid steeds slechts opgaven, die zij oplossen kan, want, op de keper bezien, zal men steeds vinden, dat de opgaaf zelve eerst ontspringt, waar de materieele voorwaarden voor hare oplossing reeds voorhanden of ten minste in wording zijn. [3]) In groote trekken kunnen aziatische,

---

[1]) MARX herhaalt hier bijna woordelijk, wat hij schreef in *Der Achtzehnte Brumaire*. „Auf den verschiedenen Formen des Eigenthums, auf den sozialen Existenzbedingungen, erhebt sich ein ganzer Ueberbau verschiedener und eigenthümlich gestalteter Empfindungen, Illusionen, Denkweisen und Lebensanschauungen. Die ganze Klasse schafft und gestaltet sie aus ihren materiellen Grundlagen heraus und aus den entsprechenden gesellschaftlichen Verhältnissen. Das einzelne Individuum, dem sie durch Tradition und Erziehung zufliessen, kann sich einbilden, dass sie die eigentlichen Bestimmungsgründe und den Ausgangspunkt seines Handelns bilden. Wenn Orleanisten, Legitimisten, jede Fraktion sich selbst und der andern vorzureden suchte, dass die Anhänglichkeit an ihre zwei Königshäuser sie trenne, bewies später die Thatsache, dass vielmehr ihr gespaltenes Interesse die Vereinigung der zwei Königshäuser verbot. Und wie man im Privatleben unterscheidet zwischen dem, was ein Mensch von sich meint und sagt, und dem, was er wirklich ist und thut, so muss man noch mehr in geschichtlichen Kämpfen die Phrasen und Einbildungen der Parteien von ihrem wirklichen Organismus und ihren wirklichen Interessen, ihre Vorstellung von ihrer Realität unterscheiden." (bl. 33.)

[2]) Reeds in 1847 schreef MARX: „Haben sich die materiellen Lebensbedingungen der Gesellschaft so weit entwickelt, dass die Umwandlung ihrer offiziellen politischen Gestalt eine Lebensnothwendigkeit für sie geworden ist, so verwandelt sich die ganze Physiognomie der alten politischen Gewalt." *Lit. Nachl.* II, bl. 465.

[3]) Deze gedachte vindt men reeds uitgedrukt in *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, 3e dr. bl. 50: „(Die Arbeiterklasse) hat keine Ideale zu verwirklichen; sie hat nur die Elemente der neuen Gesellschaft in Freiheit zu setzen, die sich bereits im Schosse der zusammenbrechenden Bourgeoisgesellschaft entwickelt haben." (Zie ook beneden, bl. 120 noot 2.

antieke, feudale en modern burgerlijke productiewijzen als progressieve tijdperken van de economische vorming der maatschappij aangemerkt worden. De burgerlijke productieverhoudingen zijn de laatste antagonistische vorm van het maatschappelijk productieproces, antagonistisch niet in den zin van individueel antagonisme, maar van een uit de maatschappelijke levensvoorwaarden der individuen voortkomend antagonisme, doch de in den schoot der burgerlijke maatschappij zich ontwikkelende productieve krachten scheppen tegelijk de materieele voorwaarden ter oplossing van dit antagonisme. Met deze maatschappelijke organisatie wordt derhalve de voorgeschiedenis der menschelijke maatschappij afgesloten." [1])

Het laatste gedeelte van deze beknopte samenvatting van MARX' geschiedbeschouwing laten wij hier onbesproken, omdat het verband houdt met het meest gewichtige uitvloeisel van die beschouwing, de leer van den klassenstrijd, welke bij MARX eveneens reeds in 1847 tot klaarheid was gekomen en waaraan een afzonderlijk hoofdstuk gewijd worden zal.

Laten wij de wijze waarop de verschillende maatschappelijke toestanden in elkander overgaan dus voorloopig buiten beschouwing, dan geeft ons de hier weergegeven samenvatting van de materialistische geschiedbeschouwing niets fundamenteel nieuws, alleen zijn enkele trekken scherper belijnd en worden een tweetal gevolgtrekkingen gemaakt, die in 1847 nog niet uit het onveranderd gebleven uitgangspunt afgeleid waren.

3. Maatschappelijke productieverhoudingen onafhankelijk van menschelijke wilsuitingen.

Scherper op den voorgrond gesteld, hoewel stellig niet eerst nu in het uitgangspunt gelegd, is de onmogelijkheid

---

[1]) De quintessens van deze beroemde passage werd door ENGELS bij het graf van MARX in de volgende woorden vertolkt: „Wie Darwin das Gesetz der Entwicklung der organischen Natur, so entdeckte MARX das Entwicklungsgesetz der menschlichen Geschichte: die bisher unter ideologischen Ueberwucherungen verdeckte einfache Thatsache... dass die Produktion der unmittelbaren materiellen Lebensmittel, und damit die jedesmalige ökonomische Entwicklungsstufe eines Volkes oder eines Zeitabschnitts die Grundlage bildet, aus der sich die Staatseinrichtungen, die Rechtsanschauungen, die Kunst, und selbst die religiösen Vorstellungen der betreffenden Menschen entwickelt haben, und aus der sie daher auch erklärt werden müssen — nicht, wie bisher geschehen, umgekehrt." Zie MEHRING, *Lessingslegende*, bl. 434.

om door menschelijke wilsuitingen verandering te brengen in de maatschappelijke productieverhoudingen. Die verhoudingen zijn van den menschelijken wil onafhankelijk en worden met onwrikbare noodzakelijkheid bepaald door het ontwikkelingsstadium der productiekrachten. Hiermede kan MARX natuurlijk niet bedoelen te ontkennen dat de menschen hun eigen geschiedenis maken, maar zij maken die niet „aus freien Stücken", niet onder zelfgekozen, maar onder gegeven en overgeleverde omstandigheden. [1])

Hoe het hiermede volgens de materialistische historiebeschouwing gesteld is, wordt door ENGELS nog wat nader ontwikkeld in zijn „*Feuerbach*". Slechts schijnbaar, zoo wordt daar uiteengezet, is er een fundamenteel onderscheid tusschen het gebeuren in de natuur en in de menschelijke maatschappij; slechts schijnbaar gaat het geheel anders toe waar alleen willooze blinde krachten werken, als waar alles geschiedt ter bereiking van bewust gewilde doeleinden. „Dit onderscheid, hoe gewichtig ook voor het historisch onderzoek, inzonderheid van speciale tijdperken en gebeurtenissen, kan niets veranderen aan het feit, dat de geschiedenis door innerlijke algemeene wetten beheerscht wordt. Want ook hier heerscht aan de oppervlakte, trots de bewust gewilde doeleinden van alle individuen, alles te zamen genomen schijnbaar het toeval. Slechts zelden gebeurt het gewilde, in de meeste gevallen doorkruisen en bestrijden de vele gewilde doeleinden elkander, of zijn deze doeleinden zelf van den aanvang af onbereikbaar of de middelen daartoe ontoereikend. Zoo brengen de botsingen der tallooze individueele willen en handelingen op historisch gebied een toestand teweeg, die aan den in de bewustlooze natuur heerschenden geheel analoog is." [2])

---

[1]) *Achttiende Brumaire* bl. 7. MARX sprak trouwens diezelfde gedachte reeds in een zijner minder bekende strijdschriften uit het voor hem zoo vruchtbare jaar 1847 uit: „Die Menschen bauen sich eine neue Welt, nicht aus den „Erdengütern", wie der grobiansche Aberglauben wähnt, sondern aus den geschichtlichen Errungenschaften ihrer untergehenden Welt. Sie müssen im Laufe der Entwicklung die materiellen Bedingungen einer neuen Gesellschaft selber erst produciren, und keine Kraftanstrengung der Gesinnung oder des Willens kann sie von diesem Schicksal befreien." *Lit. Nachl.* II bl. 456.

[2]) t. a. p. bl. 44.

Bij deze voorstelling staan MARX en ENGELS geheel onder HEGEL's invloed, maar toch maken zij van HEGEL's opvatting — wegens het principieele verschil in uitgangspunt — ook hier iets geheel anders. Volgens HEGEL is het geestelijk bewustzijn bij de menschen onvolkomen en is dientengevolge het product van hunne handelingen, de geschiedenis, nog grootendeels een gevolg van onbewuste werkingen en bestaat de maatschappelijke vooruitgang juist hierin dat de onbewuste werkingen meer en meer voor bewuste werkingen plaats zullen maken. Immers ook HEGEL ziet, evenals KANT en FICHTE, in de wereldgeschiedenis slechts het worden „des vernünftigen Staates." [1])

Voorloopig volsta hier de opmerking, dat de opvatting van MARX en ENGELS even onverstaanbaar als die van HEGEL verstaanbaar is. Wie over het menschelijk willen en handelen nadenkt alsmede over de gevolgen dier handelingen in verband met den wil, waaraan zij hun oorsprong te danken hadden, moet ongetwijfeld tot de conclusie komen, dat de gevolgen vaak geheel anders zijn dan in de bedoeling lag en steeds veel verder reiken, dan op het oogenblik der handeling gewild werd. De verwijderde gevolgen, welke iedere handeling door de nieuwe reeks van oorzaken en gevolgen, welke zij opent, na zich sleept, liggen steeds voor het grooter deel buiten de bedoeling en buiten het bewustzijn van den handelende. Daaruit volgt de conclusie, dat de

---

[1]) Zie ERDMANN t. a. p. II, 623. PLECHANOW geeft van HEGEL's opvatting der wereldgeschiedenis een, ter wille van zijn marxistisch standpunt, verwrongen en daardoor valsche voorstelling waar hij op bl. 163 van zijn *„Beiträge zur Geschichte des Materialismus"*, schrijft: „Für HEGEL ist „die Weltgeschichte der Fortschritt im Bewusstsein der Freiheit, — ein Fortschritt, den wir in seiner Nothwendigkeit zu erkennen haben." Nach ihm, wie nach SCHELLING, kommt in der Weltgeschichte durch die Handlungen der Menschen noch etwas Anderes überhaupt heraus, als sie bezwecken und erreichen, als sie unmittelbar wissen und wollen; sie vollbringen ihr Interesse, aber es wird noch ein Ferneres damit zu Stande gebracht, das auch innerlich darin liegt, aber das nicht in ihrem Bewusstsein und in ihrer Absicht lag." Aan deze weergeving van HEGEL's opvatting voegt PLECHANOW nu toe: „Es ist klar dass von diesem Gesichtspunkt aus nicht die „Meinung" der Menschen „die Welt regiert", dass man nicht in ihr den Schlüssel der historischen Ereignisse zu suchen hat." Deze wegcijfering van de bedoelingen der menschen strookt niet met HEGEL's opvatting, die juist in de geschiedenis de ontwikkeling ziet van den invloed van het menschelijk inzicht op het maatschappelijk gebeuren.

geschiedenis grootendeels onafhankelijk van het willen der haar makende individuen verloopt, van zelf. De conclusie daarentegen van MARX en ENGELS, dat derhalve het menschelijk willen op die geschiedenis geen invloed heeft, is alleen mogelijk hetzij 1e. door elke wilsvorming en dus ook elke wilsuiting der individuen op te vatten als een noodzakelijk gevolg van zijne maatschappelijke positie, gelijk MARX doet, hetzij 2e door aan te nemen dat de directe, bewust gewilde, gevolgen der handelingen nooit worden bereikt of bij de kruising der verschillende handelingen die bewuste gevolgen steeds worden opgeheven, hetzij 3e door de werking dier bewust gewilde gevolgen eenvoudig te ignoreeren.

Bij zijne nadere verklaring van het van den menschelijken wil geheel onafhankelijk zijn der maatschappelijke toestanden zweeft ENGELS min of meer tusschen de beide laatste opvattingen, waarvan het onhoudbare wel geen nader betoog behoeft. De veel dieper gaande verklaring van MARX zelf zal ik later uitvoeriger bespreken, nadat ik enkele hoofdpunten van de materialistische geschiedbeschouwing nog wat nader zal hebben behandeld. [1])

7. Wanneer een bepaalde maatschappelijke organisatie verdwijnt.

De twee gevolgtrekkingen, die wij in 1847 nog niet uit de marxistische geschiedbeschouwing afgeleid vonden, zijn:

1°. eene bestaande maatschappelijke organisatie verdwijnt niet, zoolang niet alle productieve krachten, waarvoor zij ruim genoeg is, geheel ontwikkeld zijn, en nieuwe productieverhoudingen ontstaan niet, vóór de materieele voorwaarden daarvoor onder de oude organisatie reeds ontstaan zijn.

Deze conclusie stond aan MARX ook in 1847 wel voor den geest, o. a. waar hij in „*La Misère de la Philosophie*" (bl. 104 en volg.) uiteenzet hoe de krachten, die het feodalisme in het kapitalisme deden overgaan, reeds in het eerstgenoemde tijdperk werden geboren en opgekweekt, maar zoo algemeen en zoo scherp als hier geschiedt, werd zij toen nog niet uitgesproken.

8. De menschheid stelt zich slechts idealen welke zij verwezenlijken kan.

2°. de menschheid stelt zich in elk gegeven tijdperk van hare ontwikkeling slechts idealen die zij verwezenijken kan.

[1]) Zie beneden, § 4, E.

Deze tweede conclusie legt evenmin een nieuw element in de materialistische geschiedbeschouwing. Zij spreekt alleen eene gewichtige gevolgtrekking daarvan scherper uit, dan te voren geschiedde. Aangenomen immers dat de stand van ontwikkeling der productiekrachten de productieverhoudingen of m. a. w. de eigendomstoestanden en daarmede het denken en dus ook de idealen in de onder die toestanden verkeerende samenleving bepaalt, dan volgt daaruit rechtstreeks, dat door die samenleving, m. a. w. door de meerderheid der haar vormende leden, alleen idealen kunnen worden gehuldigd welke strooken met den stand der productiemiddelen en derhalve voor verwezenlijking vatbaar zijn.

Ook in „*Das Kapital*" worden wel enkele gevolgtrekkingen van het uitgangspunt meer op den voorgrond geplaatst, maar geen nieuwe elementen daarin gelegd; dit geldt althans van dat deel van „*Das Kapital*" dat MARX zelf voor de pers heeft kunnen gereed maken.

9. Onwrikbaarheid der natuurwetten van de kapitalistische ontwikkeling.

In de voorrede van den (in 1867 verschenen) eersten druk van het eerste deel van „*Das Kapital*" wordt, in aansluiting aan de ons bekende opvatting, aan de ontwikkelingswetten in de kapitalistische productiewijze de kracht toegekend van natuurwetten die zich met ijzeren noodzakelijkheid doorzetten [1]) en in verband daarmede alle persoonlijke verantwoordelijkheid voor de bestaande

[1]) „Es handelt sich um (die Naturgesetze der kapitalistischen Produktion) um diese mit eherner Nothwendigkeit wirkenden und sich durchsetzenden Tendenzen." (bl. VI).

Meer eigenaardig als staaltje wat sommige marxisten van MARX maken, dan op zich zelf belangrijk, is wat G. SOREL in zijne voorrede voor de fransche uitgaaf van A. LABRIOLA, *Essais sur la conception matérialiste de l'histoire*, bl. 6, schrijft:

„Le déterminisme suppose que les changements sont reliés entre eux d'une manière automatique, que les phénomènes simultanés forment un bloc ayant une structure obligée, qu'il y a des lois d'airain assurant entre toutes choses une *necessité d'ordre*. On ne trouve rien de semblable dans la doctrine de MARX: les événements sont considérés d'un point de vue empirique: c'est de leur mélange que jaillit la *loi historique* qui définit leur mode *temporaire* de génération." SOREL had bij LABRIOLA zelf (bl. 135 en volg., vooral 150) kunnen lezen, welk eene zonderlinge vergissing hij maakte, toen hij aan het marxistische stelsel zijn deterministisch karakter wilde ontnemen.

Ook BERNSTEIN, *Voraussetzungen* bl. 14, begaat de vergissing van de marxistische geschiedbeschouwing niet deterministisch te noemen. In zijne polemiek met KAUTSKY heeft BERNSTEIN echter erkend, dat hij het woord deterministisch

productieverhoudingen, waarvan de individuen de schepselen, niet de scheppers, zijn, ontkend. [1])

10. Het „amoralische" karakter van het marxisme.

In de voorrede van den (in 1875 verschenen) tweeden druk wordt — naar aanleiding van eene russische beoordeeling, welker quintessens geheel wordt beaamd, — nog eens de nadruk er op gelegd, dat moreele gevoelens en opvattingen op de maatschappelijke ontwikkeling geen zelfstandigen invloed hebben, daar zij van die ontwikkeling niet meer dan de producten zijn. Het „amoralische" standpunt van MARX, niet te verwarren met immoreel of anti-moreel, d. w. z. de ontkenning dat de moraal mede den gang en de richting der ontwikkeling van de maatschappij bepalen kan, wordt in die tweede voorrede met nadruk uitgesproken. [2])

11. Religie bepaald door stand productieproces.

In aansluiting daaraan wordt in het hoofdwerk zelf hier en daar nog eens op het fundamenteele der productieverhoudingen de vinger gelegd. Zoo op bl. 45/6, waar de religie als een gevolg van den stand van het productieproces wordt aangewezen, [3]) welke

---

niet in den wetenschappelijken zin bedoelde, en dat hij had willen zeggen, dat de marxistische geschiedbeschouwing, althans in haar latere gedaante, niet *fatalistisch* was. Dat alles is bij BERNSTEIN zwak en verward, gelijk KAUTSKY in zijn *Anti-Bernstein* bl. 12 en volg. goed aantoont.

[1]) „Weniger als jeder andere kann mein Standpunkt, der die Entwicklung der ökonomischen Gesellschaftsformation als einen naturgeschichtlichen Process auffasst, den Einzelnen verantwortlich machen für Verhältnisse, deren Geschöpf er selbst social bleibt, so sehr er sich auch subjectiv über sie erheben mag". (bl. VIII).

[2]) „MARX betrachtet die gesellschaftliche Bewegung als einen naturgeschichtlichen Process, den Gesetze lenken, die nicht nur von dem Willen, dem Bewusstsein und der Absicht der Menschen unabhängig sind, sondern vielmehr umgekehrt deren Wollen, Bewusstsein und Absichten bestimmen", aldus de russische recensent, die door MARX met instemming wordt aangehaald. (bl. XVI).

Toch weet SOREL, t. a. p. bl. 16, ons mede te deelen: „Les appréciations abondent dans le *Capital*. Il est donc assez paradoxal de reprocher à MARX d'avoir soigneusement écarté toute considération sur la Justice". Ook op dit punt had SOREL van LABRIOLA, bl. 93, iets beters kunnen leeren.

[3]) Für eine Gesellschaft von Waarenproducenten, deren allgemein gesellschaftliches Produktenverhältniss darin besteht, sich zu ihren Produkten als Waaren, als Werten zu verhalten, und in dieser sachlichen Form ihre Privatarbeiten auf einander zu beziehn als gleiche menschliche Arbeit, ist das Christenthum, mit seinem Cultus des abstrakten Menschen, namentlich in seiner bürgerlichen Entwicklung, dem Protestantismus, Deismus, u. s. w., die entsprechendste Religionsform ... Der religiöse Wiederschein der wirklichen Welt kann überhaupt nur verschwinden, sobald die Verhältnisse praktischen Werkeltagslebens den Menschen tagtäglich durchsichtig vernünftige Beziehungen zu einander und zur Natur darstellen. Die Gestalt des gesellschaftlichen Lebensprocesses, d. h. des materiellen Produktions-

opvatting in een noot op bl. 48 wordt herhaald. [1])

Geheel in de lijn van de „amoralische" opvatting ligt ook de volgende passage uit het derde deel (1e ged. bl. 323/4). „De rechtvaardigheid der transacties, die tusschen de productie-agenten worden gesloten, rust daarop dat deze transacties uit de productieverhoudingen als natuurlijke gevolgen voortvloeien. De juridische vormen, waarin deze economische transacties als wilshandelingen der daarbij betrokkenen, als uitingen van hun gemeenschappelijken wil en als overeenkomsten verschijnen, welker nakoming tegenover elk der partijen van staatswege kan worden afgedwongen, kunnen als bloote vormen den inhoud niet bepalen. Zij drukken dezen slechts uit. Deze inhoud is rechtvaardig, zoo dikwijls hij met de productiewijze overeenstemt, voor haar passend is. Onrechtvaardig, zoo dikwijls hij met haar in strijd is." [2])

12. Uitbreiding van het uitgangspunt. Waar ENGELS in zijn (in 1878 in eersten druk verschenen) *Anti-Dühring* de quintessens van de materialistische geschiedbeschouwing weergeeft, zegt hij daarvan: „De materialistische geschiedbeschouwing gaat van de stelling uit, dat de productie, en naast de productie de ruil der producten, de grondslag van alle maatschappelijke ordening is; dat in iedere historisch verschijnende maatschappij de verdeeling der producten en daarmede de maatschappelijke geleding in klassen of standen, zich daarnaar richt, dat en hoe geproduceerd en hoe het geproduceerde geruild

processes, streift nur ihren mystischen Nebelschleier ab, sobald sie als Produkt frei vergesellschafteter Menschen unter deren bewussten planmässigen Kontrole steht. Dazu ist jedoch eine materielle Grundlage der Gesellschaft erheischt oder eine Reihe materieller Existenzbedingungen, welche selbst wieder das naturwüchsige Produkt einer langen und qualvollen Entwicklungsgeschichte sind".

[1]) „Soviel ist klar, dass das Mittelalter nicht vom Katholicismus und die antike Welt nicht von der Politik leben konnte. Die Art und Weise, wie sie ihr Leben gewannen, erklärt umgekehrt, warum dort die Politik, hier der Katholicismus die Hauptrolle spielt".

MARX bepaalt zich evenwel tot deze algemeene bewering. Het kunststuk om het katholicisme en zijn beteekenis in de middeleeuwen te verklaren uit het ontwikkelingsstadium van de werktuigkunde in die dagen heeft hij niet vertoond.

[2]) SOREL, t. a. p. bl. 14, geeft aan MARX een lof waarachter een groot ? dient te worden geplaatst: „Celui-ci (MARX) semble n'avoir rien tant craint que de laisser un système philosophique trop rigide et trop fermé". Wat SOREL hier schrijft, is waar voor den MARX van 1843; voor den tot volle ontwikkeling gekomen MARX past het daarentegen al heel weinig.

wordt. Naar deze opvatting zijn de laatste oorzaken van alle maatschappelijke veranderingen en politieke omwentelingen te zoeken niet in de hoofden der menschen, in hun toenemend inzicht in de eeuwige waarheid en rechtvaardigheid, maar in veranderingen der productie- en ruilwijzen; zij zijn te zoeken niet in de philosophie maar in de economie van het betrokken tijdperk." [1])

Wat ENGELS op die bladzijde schrijft, komt niet uitsluitend op zijne rekening maar ook op die van MARX en behoort dus hier thuis, waar wij de materialistische geschiedbeschouwing behandelen, gelijk zij door MARX zelf werd gevestigd. ENGELS deelt toch in de voorrede van den tweeden druk mede: „Daar de hier ontwikkelde opvatting voor verreweg het grootste deel door MARX gevestigd en ontwikkeld is en slechts voor het kleinste deel door mij, zoo sprak het tusschen ons van zelf, dat deze mijne uiteenzetting niet zonder zijn voorkennis geschiedde. Ik heb hem het geheele manuscript vóór den druk voorgelezen."

Men heeft dus het volste recht wat ENGELS in de geciteerde woorden schrijft, ook voor MARX' opvatting te houden. Bij aandachtige lezing nu zal het de aandacht trekken dat in die woorden de grondslag van alle maatschappelijke organisatie en ontwikkeling wordt uitgebreid buiten de tot dusver gestelde grenzen. Hier wordt namelijk aan de wijze waarop de goederen worden geruild, naast de wijze waarop zij worden geproduceerd, een primaire invloed toegekend op de bepaling van de maatschappelijke ordening.

13. Deze uitbreiding geen verbetering.

De opvatting wordt daardoor noch klaarder noch krachtiger. De oorspronkelijke uiteenzetting, dat alle productieverhoudingen en daarmede alle sociale verschijnselen, dus ook de hoogte en de ordening van het ruilverkeer, afhangen van het ontwikkelingsstadium der productiemiddelen, is althans duidelijk. Maar wanneer, naast de productiewijze der goederen, die bepaald wordt door den stand der techniek, eene primaire beteekenis aan het ruilverkeer toekomt, waardoor — zoo mag en moet gevraagd — wordt dan het ruilverkeer bepaald?

---

[1]) T. a. p. bl. 286.

Is het ook van de techniek, dus van de productiewijze der goederen afhankelijk, dan mag het naast die productiewijze als primaire oorzaak van de maatschappelijke organisatie niet worden genoemd. Is het daarvan niet afhankelijk en wordt het alzoo te recht als zelfstandige invloed daarnaast genoemd, dan volgt hieruit dat het ontwikkelingsstadium van de techniek wel mede maar niet uitsluitend de maatschappelijke ordening bepaalt, en dat daarnaast nog een andere invloed, waarvan de oorsprong òf van ideëelen aard zijn moet òf in de lucht blijft zweven, op die organisatie inwerkt.

Van welken kant men de zaak ook beschouwt, was de vermelding van het ruilverkeer naast de productiewijze een vergissing. Men zal daarom goed doen bij eene onbevooroordeelde critiek, die vergissing — nadat zij eenmaal aangewezen is — verder buiten beschouwing te laten en zich te houden aan de oorspronkelijke voorstelling. Die oorspronkelijke voorstelling blijft echter ook in andere opzichten niet in allen deele zuiver behouden. In het tweede gedeelte van deel III van „*Das Kapital*" [1])

14. Van buiten komende invloeden.

schrijft MARX: „De specifieke economische vorm, waarin onbetaalde meerarbeid uit de onmiddellijke producenten gepompt wordt, bepaalt de meesters- en knechtsbetrekking, gelijk zij rechtstreeks uit de productie zelve voortspruit en harerzijds bepalend op deze terugwerkt. Hierop grondt zich de geheele samenstelling van de economische, uit de productieverhoudingen zelve voortspruitende samenleving en daarmede tegelijk haar specifieke politieke vorm. Het is steeds de onmiddellijke verhouding tusschen de eigenaars der productievoorwaarden en de onmiddellijke producenten — eene verhouding, welker vorm op een gegeven oogenblik steeds natuurlijkerwijze overeenkomt met een bepaald ontwikkelingsstadium van de soort en wijze van den arbeid en derhalve met zijne maatschappelijke productiekracht — waarin wij het innerlijk geheim, den verborgen grond van de geheele maatschappelijke constructie, en derhalve ook van den staatkundigen vorm der souvereiniteits- en afhankelijkheidsverhouding, kortom

[1]) t. a. p. bl. 324/5.

van den specifieken staatsvorm op een gegeven tijdstip vinden. Dit neemt niet weg, dat dezelfde economische basis — dezelfde wat de hoofdvoorwaarden betreft — door talloos verschillende empirische omstandigheden, natuurlijke toestanden, rassenverhoudingen, invloeden enz. oneindige variaties en trappen in de verschijning vertoonen kan, die alleen door analyse dezer empirisch gegeven omstandigheden te begrijpen zijn."

Het eerste gedeelte dezer uitspraak laat aan historisch-materialistische zuiverheid niets te wenschen over. Het laatste gedeelte daarentegen is minder streng orthodox. Ik laat de zelfstandige beteekenis die hier aan natuur- en rasinvloeden wordt toegekend, nog gelden. Daarmede komt Marx niet met zijn uitgangspunt in tweestrijd, al ligt in deze ietwat vertraagde rectificatie van de leer de erkenning opgesloten, dat deze door haar uitsluitend rekening houden met de productieverhoudingen, voor zoover zij bepaald worden door den graad van technische ontwikkeling der maatschappij, aan eenzijdigheid mank ging. Intusschen moet, dunkt mij, worden erkend, dat door de opneming van natuur- en raseigenaardigheden het begrip der productievoorwaarden, welke de maatschappelijke organisatie bepalen, wel wordt uitgebreid maar toch aan de quitessens der leer wordt vastgehouden. Bedenkelijker daarentegen is de kracht, die toegekend wordt aan de „von aussen wirkende geschichtliche Einflüsse u. s. w." Het „u. s. w." laat ik maar met rust, want dit stelt de deur open ook voor zuiver ideëele invloeden en dat zal Marx wel niet hebben bedoeld. Ik bepaal mij derhalve tot de van buiten inwerkende historische invloeden. Ook deze echter hadden achterwege moeten blijven; immers, van tweeën één: of wel, die historische invloeden hebben ingewerkt op de productieverhoudingen en daarmede tevens op den maatschappelijken „bovenbouw", — bedoelde Marx dit, dan had hij er over mogen en moeten zwijgen; of wel, die invloeden laten de productieverhoudingen onaangetast en brengen toch wijziging in den „bovenbouw". Alleen bij deze laatste opvatting is het noemen van die invloeden verklaarbaar en heeft het zin; maar als van buiten komende invloeden, den economischen

15. Onzuiverheid der leer door erkenning van deze invloeden.

grondslag der maatschappij onaangetast latend, variaties kunnen brengen in haar samenstelling, dan is daarmede het sociaalphilosophische standpunt prijsgegeven, dat de productieverhoudingen de maatschappelijke organisatie bepalen. Immers, dat zij daarop mede invloed en grooten invloed hebben, betwist niemand. Van buiten komende invloeden nu, die den economischen grondslag der maatschappij, de productievoorwaarden onaangetast laten, kunnen niet anders dan ideëele invloeden zijn; waren het materieele invloeden, dan zouden zij de productieverhoudingen niet onaangetast laten *kunnen*. Maar wordt eenmaal toegegeven, dat *van buiten komende* ideëele invloeden wijziging kunnen brengen in de maatschappelijke samenstelling, dan is zonder onhoudbare inconsequentie niet vol te houden, dat aan *innerlijke* ideëele invloeden die kracht moet worden ontzegd. *In cauda venenum*; de staart van de zooeven weergegeven zinsnede bevat voor MARX' historisch materialisme een gevaarlijk, zoo niet doodelijk gif.

16. Verhaasting der maatschappelijke ontwikkeling. De grondvester van het historisch materialisme stelt ons echter nog voor een tweede inconsequentie. In de voorrede van den eersten druk van het eerste deel van „*Das Kapital*" wordt namelijk, in navolging van COMTE [1]) de erkentenis gedaan, dat de maatschappij de natuurlijke phasen harer ontwikkeling wel is waar niet overspringen kan, maar dat die ontwikkelingsphasen, wanneer de leden der maatschappij zich van hare ontwikkelingstendenzen bewust zijn, wel verhaast kunnen worden. [2])

---

[1]) Zie boven bl. 52.

[2]) „Wenn eine Gesellschaft dem Naturgesetz ihrer Bewegung auf die Spur gekommen ist...... kann sie naturgemässe Entwicklungsphasen weder überspringen, noch wegdekretiren, Aber sie kann die Geburtswehen abkürzen und mildern," bl. VIII.

Eene eenigszins andere maar niet betere voorstelling geeft MARX in het adres dat hij den 30 Mei 1870 over de Parijsche Commune aan het Centraalbestuur van de „Internationale" voorlas. Daarin zegt hij: „(Die Arbeiterklasse) hat keine fix und fertigen Utopien durch Volksbeschluss einzuführen. Sie weiss, dass, um ihre eigne Befreiung und mit ihr jene höhre Lebensform hervorzuarbeiten, der die gegenwärtige Gesellschaft durch ihre eigne ökonomische Entwicklung unwiderstehlich entgegenstrebt, dass sie, die Arbeiterklasse, lange Kämpfe, eine ganze Reihe geschichtlicher Prozesse durchzumachen hat, durch welche die Menschen wie die Umstände gänzlich umgewandelt werden. Sie hat keine Ideale zu verwirklichen, sie hat nur die Elemente der neuen Gesellschaft in Freiheit zu setzen, die sich

De bres die daarmede door MARX zelf in zijne geschiedbeschouwing geschoten wordt, is voor deze heel wat gevaarlijker, dan de vergissing welke ENGELS bij de uiteenzetting daarvan beging. Immers van tweeën één: of wel het bewustzijn en dus ook het meerdere of mindere inzicht in de maatschappelijke ontwikkelingstendenzen, wordt alleen en uitsluitend bepaald door het maatschappelijke zijn en dit weer door de productiewijze i. e. door het ontwikkelingsstadium der techniek; — maar dan is het de hoogere productiewijze zelve die het diepere inzicht in de sociale ontwikkelingstendenzen in het leven roept; dan is de snellere ontwikkeling op dat hoogere productiestadium juist de noodzakelijke, de natuurlijke ontwikkeling, en kan het menschelijk bewustzijn haar evenmin vertragen als het haar bij een lager productiestadium verhaasten kan. Of wel bij een gegeven stadium van ontwikkeling der techniek, bij eene gegeven productiewijze is er mogelijkheid van dieper of minder diep inzicht in de ontwikkelingstendenzen der maatschappij. Is dit laatste het geval, dan wordt daarmede erkend, dat het bewustzijn der in eene maatschappij levende menschen niet volledig wordt bepaald door hun van de productiewijze afhankelijken maatschappelijken toestand, maar dat het in hetzelfde productiestadium dieper of minder diep zijn kan. Dan werken daarop dus nog andere, uit het stadium van ontwikkeling der productiemiddelen niet te verklaren invloeden en is het niet in te zien, waarom die invloeden wel door verscherping of verstomping van het bewustzijn het tempo der maatschappelijke ontwikkeling zouden kunnen versnellen of verlangzamen en niet door qualitatieve verandering van dat bewustzijn

---

bereits im Schooss der zusammenbrechenden Bourgeoisgesellschaft entwickelt haben." „*Der Bürgerkrieg in Frankreich*" bl. 50.

Deze voorstelling is wel wat anders, maar zij is niet veel klaarder, dan de in den tekst besprokene. Wanneer MARX zegt, dat de arbeidende klasse tot historische roeping heeft den ondergang der kapitalistische maatschappij te verhaasten, begrijpt men tenminste wat hij bedoelt: maar wanneer hij aan die klasse de rol toedeelt van de elementen der nieuwe maatschappij, welke door de economische ontwikkeling onweerstaanbaar uit de kapitalistische te voorschijn komen zal, „in vrijheid te stellen," gebruikt hij een beeldspraak, welke alleen wegens hare onverstaanbaarheid een waas van diepzinnigheid krijgt.

de maatschappelijke ontwikkelingslijn zouden kunnen doen afwijken van de richting, welke zij bij den uitsluitenden invloed van het technische ontwikkelingsstadium zou nemen. Ook HEGEL's logica, die op het marxisme een zoo grooten invloed heeft gehad en die ook op dit punt door MARX wordt gevolgd, leert immers dat wie een quantitatieven invloed — hier het diepere inzicht in de ontwikkelingstendenzen der maatschappij — erkent, niet ontkennen kan dat die invloed al naar gelang van hare quantitatieve beteekenis, ook eene qualitatieve werking hebben kan. Wat den ontwikkelingsgang der maatschappij *versnellen* kan, kan dien gang ook *veranderen*.

In de bedoelde zinsnede van de voorrede voor den eersten druk van „*Das Kapital*" doet MARX alzoo eene concessie, welke voor zijne philosophie der gechiedenis vrijwel doodelijk is. Zoowel ten einde bij de beoordeeling dier philosophie niet te worden afgeleid door bestanddeelen welke haar onzuiver maken, als ter wille van het zooveel mogelijk onbevooroordeeld houden onzer critiek, laat ik de beide aangewezen inconsequenties van MARX evenals de vergissing van ENGELS voorloopig buiten verdere beschouwing.

§ 4. CRITIEK OP DIE GESCHIEDBESCHOUWING.

A. NATUURWETENSCHAPPELIJK EN MAATSCHAPPELIJK MATERIALISME.

1. Natuurwetenschappelijk materialisme grondslag van het door MARX opgetrokken gebouw.

In zijn monographie over FEUERBACH zegt ENGELS dat deze te recht in het natuurwetenschappelijke materialisme wel den grondslag van het gebouw van het menschelijk weten zag, maar niet het gebouw zelf, „Want — zoo voegt ENGELS daaraan toe — wij leven niet alleen in de natuur, maar ook in de menschelijke maatschappij en ook deze heeft haar ontwikkelingsgeschiedenis en haar wetenschap niet minder dan de natuur. Het was daarom noodig, de wetenschap van de maatschappij, d. w. z. de kern van de zoogenaamde historische en philosophische wetenschappen met den materialistischen grondslag in overeenstemming te brengen en daarop te reconstrueeren." [1])

---

[1]) t. a. p. bl. 22; vgl. MEHRING, *Lessinglegende*, bl. 442—444.

Deze reconstructie, welke door FEUERBACH niet was geschied, hebben MARX en ENGELS beproefd. De hoofdvraag bij eene critische behandeling van hunne wijsbegeerte der geschiedenis is derhalve of zij daarin geslaagd zijn. Zoowel MARX als ENGELS zijn van het natuurwetenschappelijk materialisme uitgegaan. Voor hen is het denken niet anders dan een uiting van stoffelijke bewegingen in de hersenen en het geheele geestelijke leven niet anders dan eene weerspiegeling van het materieele leven.[1]) Die beschouwing was het fundament, waarop het sociologische materialisme zou worden opgetrokken. De analogie nu lag voor de hand: evenals bij de individuen het geestelijke leven bepaald wordt door den physieken lichaams-(inzonderheid hersen-)bouw, zoo wordt bij de maatschappijen het geestelijke leven, de in haar heerschende ideeën over godsdienst, moraal, recht, kunst enz. bepaald door haar materieele structuur, hetgeen hier wil zeggen: door de wijze waarop de haar samenstellende individuen zich hunne levensmiddelen verschaffen.

2. Het kenmerkende van den menschelijken arbeid.

Tot zoover ziet het er met de analogie niet zoo kwaad uit. Doch natuurlijk was het noodig haar wat nader uit te werken. Hoe heeft in de maatschappij het productieproces der vereischte levensmiddelen plaats? Door menschelijken arbeid, zegt MARX. Op welke wijze nu ook de menschelijke arbeid in verschillende tijdperken van maatschappelijke ontwikkeling moge zijn georganiseerd, steeds is er een kenmerkend onderscheid tusschen dezen arbeid en den arbeid van een dier. „Een spin verricht werkzaamheden welke op die van den wever gelijken, en eene bij beschaamt door den bouw harer wascellen menigen menschelijken bouwmeester. Wat echter van den aanvang af den slechtsten bouwmeester van de beste bij voordeelig onderscheidt, is dat hij de cel in zijn hoofd gebouwd heeft, vóór hij haar in was bouwde. Aan het eind van het arbeidsproces komt een resultaat te voorschijn, dat bij het begin daarvan reeds in de voorstelling des arbeiders, derhalve reeds ideëel voorhanden was. Hij bewerkt niet slechts eene vormverandering van het natuurlijke; hij

[1]) Vgl. KAUTSKY, *N. Z. XV*, 1 bl. 230; PLECHANOW, *N. Z. XVI* 2, blz. 548.

verwezenlijkt in het natuurlijke tegelijk zijn doel, waarvan hij weet dat het de wijze van zijn doen als wet bepaalt en waaraan hij zijn wil onderwerpen moet. En deze onderwerping is geen op zichzelf staande handeling. Buiten de inspanning der organen, die arbeiden, is de doelmatige wil, die zich uit als opmerkzaamheid voor den ganschen duur van den arbeid, een vereischte, en dat wel des te meer, naarmate deze door zijn eigen inhoud en de wijze van uitvoering den arbeider minder medesleept, naar mate hij dien arbeid derhalve minder als spel van zijn eigen lichamelijke en geestelijke krachten geniet. De eenvoudige momenten van het arbeidsproces zijn de doelmatige werkzaamheid of de arbeid zelf, zijn voorwerp en zijn middel." [1])

Wij kunnen in het midden laten of deze tegenstelling tusschen menschelijken en dierlijken arbeid van natuurwetenschappelijke zijde wel zal worden aanvaard, of van die zijde niet ook bij den arbeid van spin en bij eene, zij het nog zoo eenvoudige, doelstelling en nastreving zal worden aangenomen. [2]) Waarop het voor ons aankomt, is de meesterlijke uiteenzetting van MARX, dat alle menschelijke arbeid op een vooraf gesteld doel gerichte arbeid is, die begint met de voorstelling van het doel dat er mede beoogd wordt, waarop de begeerte naar dat doel en vervolgens de handeling volgt. [3])

3. Bij menschelijken arbeid geestelijk element primair.

Bij allen menschelijken arbeid derhalve is het geestelijke element primair, het lichamelijke, materieele secundair. Zelfs bij den schijnbaar bloot lichamelijken arbeid, gaat

---

1) *Das Kapital I*, bl. 140/1. MARX werkt in deze passage PROUDHON's definitie van den arbeid uit: „Action intelligente de l'homme sur la matière, dans un but de satisfaction personnelle." *Création de l'Ordre* n₀. 384.

2) Zie Prof. C. WINKLER, *Over de doelmatige beweging in de natuur*; *Doelwerking* door Neerlandicus, *Tweem. Tijdschr.* IIe jg. dl. IV.

3) Alleen is de voorstelling van MARX minder gelukkig, waar hij zegt, dat bij den arbeid de wil aan het doel daarvan onderworpen wordt. De voorstelling van het doel als doel is niet anders dan de daarop gerichte wil, die niet aan zich zelf onderworpen zijn kan. „Die Vorstellung von einem Gegenstande als einem zu bewirkenden heisst Wille." (STAMMLER, *W. & R.* bl. 353) Vgl. ook NATORP, *Socialpädagogik*, bl. 57 en volg. Dit komt ook goed uit, waar MARX zegt, dat de doelmatige wil zich uit als opmerkzaamheid. Verslapping der opmerkzaamheid bij den arbeid toch is niet anders dan verslapping in de voorstelling van het beoogde doel als zoodanig.

het ideëele doel steeds aan de lichamelijke beweging vooraf.[1])

Bevangen als hij is in zijne sedert jaren gehuldigde materialistische opvatting, werkt MARX deze gedachte echter niet uit, waardoor hij met zijn materialisme op gespannen voet zou zijn gekomen, maar gebruikt hij de laatste der zoo even geciteerde zinsneden als brug om uit het idealisme, waarin hij dreigde te belanden, weer naar historisch-materialistisch terrein over te steken.

4. Arbeidsmiddelen graadmeters der maatschappelijke ontwikkeling.

„Als voorwerp voor zijn arbeid, aldus gaat MARX voort, vindt de mensch de aarde en hare producten. Het arbeidsmiddel is een ding of een complex van dingen, die de arbeider tusschen zich en het voorwerp schuift en die hem er toe dienen zijn werkzaamheid op dit voorwerp te richten. Hij maakt gebruik van de mechanische, physische, chemische eigenschappen der dingen om ze als machtsmiddelen op andere dingen, volgens zijn doel, te laten werken. Het voorwerp dat de arbeider onmiddellijk bemachtigt — afgezien van de toeëigening van voor onmiddellijk gebruik geschikte levensmiddelen, vruchten bijv., waarbij alleen zijne lichaamsorganen als arbeidsmiddelen dienen — is niet het voorwerp van den arbeid, maar het arbeidsmiddel. Zoo wordt het natuurlijke zelf een orgaan van zijn werkzaamheid, een orgaan dat hij aan zijne lichaamsorganen toevoegt, zijn natuurlijke gestalte verlengend, in spijt van den Bijbel.... Het gebruik en de vervaardiging van arbeidsmiddelen, ofschoon in de kiem al aan zekere diersoorten eigen, kenmerken het specifiek menschelijke arbeidsproces en FRANKLIN omschrijft daarom den mensch als „a toolmaking animal", een werktuigen fabriceerend dier. Dezelfde beteekenis, welke de bouw van overblijfsels van beenderen heeft voor de kennis der organisatie van verdwenen diersoorten, hebben overblijfsels van arbeidsmiddelen voor de beoordeeling van de economische ordeningen van tenondergegane maatschappijen. Niet wat gemaakt wordt, maar hoe, met welke arbeidsmiddelen gewerkt wordt, onderscheidt de economische tijdperken. De arbeidsmiddelen zijn niet

[1]) Vgl. *Doelwerking*, door Neerlandicus. *Tweem. Tijdschr.* II jg. dl. IV.

alleen de graadmeters van de ontwikkeling der menschelijke arbeidskracht, maar ook de aanwijzers van de maatschappelijke toestanden, waaronder gearbeid wordt." [1])

5. Verschil tusschen kenmerk en oorzaak eener ontwikkeling.

Zoo brengt MARX ons haast ongemerkt weer op zijn materialistisch terrein terug. De uiteenzetting welke MARX hier van het arbeidsmiddel en zijn beteekenis geeft, kan men intusschen in hoofdzaak gerustelijk beamen, zonder gevaar te loopen, daarmede de poort van het materialistische erf achter zich dicht te slaan. [2]) [3]) Het is een onloochenbaar feit, dat de stadiën van economische ontwikkeling der menschelijke samenlevingen worden onderscheiden naar den aard der werktuigen, welke in die samenlevingen gebruikt worden. Onderscheidingen tusschen het steenen en het bronzen tijdperk voor de vroegste ontwikkelingsphasen, alsmede tusschen het met eenvoudige gereedschappen arbeidende handwerkstijdperk en het tijdperk van het machinewezen voor den lateren tijd, worden niet alleen gemaakt, maar ook als kenmerkend voor die verschillende economische tijdperken erkend. Doch in die erkenning ligt in de eerste plaats niet opgesloten, dat in de meest kenmerkende eigenschap van een tijdperk van economische ontwikkeling ook de primaire oorzaak dier ontwikkeling

---

1) t. a. p. bl. 142/3.

2) MARX ontleent trouwens hetgeen hij in deze zinsnede schrijft — misschien onbewust — geheel aan den niet-materialist PROUDHON: „Le premier instrument employé par l'homme dans le travail est son corps, auquel il substitue bientôt, des instruments factices, tirés de la matière sur laquelle il agit, et façonnés de ses mains. Et comme en tout ordre de faits on découvre d'abord une ligne de démarcation entre l'homme et les autres animaux, de même ici l'homme se distingue de tous les êtres vivants par la faculté ou l'industrie qu'il a de multiplier sa puissance, au moyen d'organes supplémentaires dont il arme sa nudité.... Le castor, l'hirondelle, l'abeille, le ver à soie, la fourmi, l'araignée, tous les animaux que nous appelons travailleurs, si, dans leurs opérations, ils n'obéissent pas uniquement à une impulsion aveugle, irrésistible; ces animaux, dis-je, n'emploient d'autres outils que leurs dents, leurs ongles, leur bec, leur estomac, leurs pattes ou leur queue; pour mieux dire. ils sont eux-mêmes des organes inconscients de l'intelligence universelle. Plus l'homme se rapproche de la brute, plus il est enfoncé dans dans cette condition misérable que les philosophes du siècle dernier nommaient état de nature, plus aussi il est réduit à l'usage immédiat de ses propres membres, par conséquent moins il met du sien dans son action. moins il travaille. *Le progrès de la société se mesure par le développement de l'industrie et la perfection des instruments.*" (Ik cursiveer). *De la Création de l'Ordre dans l'humanité*, n°. 373.

3) „On peut du reste interpréter l'histoire économiquement sans être matérialiste", DE GREEF, *Annales de Sociologie, VIII* bl. 150.

gelegen is. Een olifant kenmerkt zich door een langen snuit, maar desniettemin kan men de primaire oorzaak van den olifant toch moeilijk in zijn snuit zoeken. De technische ontwikkeling van een volk kan tegelijk *gevolg* zijn van zijne algemeene geestesontwikkeling en toch kenmerk van zijne economische toestanden, kenmerk zelfs tot zekere hoogte van de algemeene geestesontwikkeling, waarvan zij het gevolg is. [1]) Aan de vruchten kent men den boom.

6. Ook het arbeidsmiddel moet eerst in het hoofd gebouwd worden.

In de tweede plaats geldt ook voor den op vervaardiging van productiemiddelen gerichten arbeid wat MARX zoo juist als het kenmerkende van allen menschelijken arbeid aanwees. Ook het productiemiddel moet ideëel voorhanden zijn, vóór het materieel ter wereld komen kan. [2])

Elke nieuwe trap van ontwikkeling in de techniek moet hiermede beginnen, dat het verbeterd arbeidsmiddel als na te streven doel in het hoofd van den werktuigkundige wordt voorgesteld en daarna op de verwezenlijking van het aldus gestelde doel wordt aangestuurd, m. a. w. moet beginnen met eene wilsvorming. [3])

De in de maatschappij toegepaste techniek onthult hoe hoog de doeleinden zijn, welke de menschen zich op het stuk van de vervaardiging der arbeidsmiddelen hebben gesteld en hoever zij het in de verwezenlijking dier doeleinden hebben gebracht, onthult m. a. w. het peil van hun willen en kunnen in de leiding der natuurkrachten te hunner bate.

Het vervaardigen nu van een nieuw arbeidsmiddel kan voor den individueelen mensch in onze hedendaagsche, op ruilverkeer berustende, maatschappij een doel zijn op

---

1) Op de verhouding tusschen de techniek en de algemeene ontwikkeling van een volk kom ik later terug. Zie bl. 158 en volg.

2) „Machines, molens, schepen, spoorwegen worden in laatste instantie niet door stoom, wind of electriciteit, maar *door de menschelijke doeleinden gedreven* . . . . . dat spreekt nogal van zelf . . . . en toch vergeten het alle materialisten, gelijk zij geen wezenlijk verschil opmerken tusschen een dronken man en een vat jenever; tusschen een naar voedsel zoekenden vlinder en eene door den wind voortbewogen papiersnipper; tusschen een levend wezen en een lijk; tusschen den heerschenden en den begraven Napoleon." *Doelwerking*, door Neerlandicus, *Tweem. Tijdschr.* IIe jg., dl. IV, bl. 515/6.

3) Vgl. Dr. BIERENS DE HAAN, *De zin der menschelijke actie. Tweem. Tijdschr.* VIIe jg., bl. 473 en volg.

zich zelf. Voor de maatschappij, als geheel, is het arbeidsmiddel — de naam duidt het reeds aan — nooit doel op zich zelf, maar steeds middel tot bereiking van een verwijderd doel, het genot van de producten die met behulp van het arbeidsmiddel worden vervaardigd. [1])

Geheel blijvende binnen den marxistischen gedachtengang komt men derhalve tot deze conclusie: de graad van maatschappelijke ontwikkeling en daarmede de geheele in de maatschappij in een gegeven tijdperk heerschende ideologie wordt bepaald door den graad van geestelijke ontwikkeling onmiddellijk in de richting der vervaardiging van arbeidsmiddelen [2]), middellijk in die der bevrediging van de begeerte naar stoffelijke producten.

7. De grondslag van MARX' historiebeschouwing idealistisch.

Het schijnbaar zoo materialische fundament van de marxistische beschouwing blijkt op de keper beschouwd van ideëelen aard te zijn. [3]) Immers de graad van maat-

1) MARX drukt het zelf aldus uit: „Im Arbeitsprocess bewirkt die Thätigkeit des Menschen durch das Arbeitsmittel eine von vorn herein bezweckte Veränderung des Arbeitsgegenstandes. Der Process erlischt im Produkt. Sein Produkt ist ein Gebrauchswerth, ein durch Formveränderung menschlichen Bedürfnissen angeeigneter Naturstoff." *Kapital* I, bl. 143.

2) „Mais qui dit technique ne dit-il pas également connaissance, idee?" DE GREEF, *Annales de Sociologie VIII*, bl. 161. Zie ook DE ROBERTY, t. z. p. bl. 257; PAUL BARTH, *Philos. d. Gesch. als Sociologie*. bl. 350 en volg.

VAN DER GOES, *De Arbeidskracht*, bl. 30, geeft de volgende verklaring van het historisch materialisme: „De strekking van het historisch materialisme — ander woord voor den kern der proletarische levensbeschouwing (!?) — is, dat van de samenleving, dus van de menschelijke beschouwing welke wij alleen kennen als produkt der samenleving, niet de staatkundige, of de juridische, of de godsdienstige, of de artistieke struktuur de basis is, maar dat omgekeerd in ieder gegeven tijdperk alle geestelijk leven, alle rechts- en staatkundige systemen afhankelijk zijn van, in laatste instantie beheerscht worden door de ekonomische struktuur". Het inzicht, dat deze „ekonomische struktuur" op haar beurt weer product is van het geestelijk leven in de samenleving zal, naar ik hopen wil, ten langen leste binnendringen zelfs in VAN DER GOES' door autoriteitsgeloof, materialistisch dogmatisme en propagandistische eenzijdigheid zwaar gepantserde „proletarische levensbeschouwing". Hij kan om tot dat inzicht te komen trouwens ter schole gaan bij niemand minder dan MARX; wel is waar bij den door MARX zelf, tot schade voor zijn wijsgeerig-economisch stelsel, later te veel vergeten en verwaarloosden MARX van 1845. Deze schreef: „Die materialistische Lehre, dass die Menschen Produkte der Umstände und der Erziehung, veränderte Menschen also Produkte anderer Umstände und veränderter Erziehung sind, *vergisst, dass die Umstände eben von den Menschen verändert werden*, (ik cursiveer) und dass der Erzieher selbst erzogen werden muss." Zie ENGELS, *Feuerbach*, Anhang.

3) „Die materialistische Geschichtsauffassung ist im Irrthum genau so weit, als sie materialistisch sein will und zu sein glaubt." NATORP, t. a. p. bl. 164. Zie ook MAX LORENZ, t. a. p. bl. 15—17; V. WENCKSTERN, *Marx*, Hfdst. V.

schappelijke ontwikkeling wordt bepaald door den ontwikkelingsgraad der technologie, en deze is niet anders dan de ontwikkelingsgraad van den menschelijken geest in een bepaalden, op de verkrijging van stoffelijke levens- of genotmiddelen gerichten zin, — op een hooger stadium niets dan de ontwikkelingsgraad van een bepaalde wetenschap.

Eigenaardig is het dat MARX dit, vooral in het derde deel van „*Das Kapital*" meer dan eenmaal zelf erkent: Zoo op bl. 55 waar hij van de ontwikkeling der productiekrachten in verschillende takken van bedrijf zegt, dat zij „ten deele weer samenhangen kan met vooruitgang op het gebied der geestelijke productie, met name van de natuurwetenschap en hare toepassing"; en nog duidelijker op bl. 56, waar het heet: „De ontwikkeling der productiekracht voert in laatste ontleding altijd terug tot het maatschappelijk karakter van den in gang gebrachten arbeid, tot de verdeeling van den arbeid binnen de maatschappij, tot de ontwikkeling van den geestelijken arbeid, met name van de natuurwetenschap." [1])

8. Verwantschap tusschen marxisme en neokantianisme.

Het is dan ook wel niet twijfelachtig, dat het fundament van de marxistische geschiedbeschouwing, wanneer men het genoeg van nabij beschouwt, voert tot de opvatting dat de maatschappelijke ontwikkeling bepaald wordt door eene speciale geestelijke ontwikkeling. [2]) Even weinig twijfelachtig is het, dat volgens de voorstelling van MARX zelf, alle menschelijke arbeid bestaat in de practische nastreving van een vooraf gesteld doel. Brengt men deze opvattingen met elkander in verband, dan ziet men op den bodem van de marxistische beschouwing de neokantiaansche opvatting, dat de mate en de aard van de maatschappelijke ontwikkeling bepaald worden door de hoogte en het karakter van de doeleinden, welke de

---

[1]) Op bl. 451 van deel I van *das Kapital* geeft MARX eene omgekeerde voorstelling van de verhouding tusschen techniek en groot-industrie. Hij schrijft daar: „(Das Princip der grossen Industrie), jeden Produktionsprocess, an und für sich und zunächst ohne alle Rücksicht auf die menschliche Hand, in seine konstituirenden Elemente aufzulösen, schief die ganz moderne Wissenschaft der Technologie." Zie hierover meer, beneden, bl. 157/8.

[2]) Vgl. PESCH, t. a. p. III bl. 258.

individuen, die de maatschappij vormen, zich stellen; — alleen met dit verschil, dat het bij het marxisme in laatste ontleding alleen aankomt op één soort van doeleinden, namelijk op de bevrediging van de behoefte aan- of de begeerte naar stoffelijke goederen.

Het materialistische van de marxistische beschouwing is alzoo onder de hand geheel van karakter veranderd. Terwijl het moest zijn eene toepassing van de leer dat de geest een uitvloeisel is van de stof, ter verklaring van de maatschappelijke ontwikkeling, bleek het te wezen de leer, dat de maatschappelijke ontwikkeling bepaald wordt door de mate waarin en de wijze waarop aan de *begeerte* naar stoffelijke goederen kan worden voldaan.

Deze opvatting is alleen materialistisch in de taal van het dagelijksch leven, maar zij verschilt van het natuurwetenschappelijk materialisme hemelsbreed. [1]) In de poging om „de wetenschap der maatschappij op den grondslag van het natuurwetenschappelijk materialisme te reconstrueeren", [2]) zijn MARX en ENGELS niet geslaagd.

De bewegende kracht in de maatschappij ligt ook voor hen, al hebben zij zich in de tegenovergestelde meening vastgewerkt, in den geest, in de behoefte namelijk aan stoffelijke goederen, welke in en door den geest tot

---

[1]) „Materialism, in a strict philosophical sense, means the conviction that nothing is real but that which is solid, or, perhaps, which gravitates. But a not very convincing analogy from this idea, all those passions and necessities which we speak of in a quite loose and popular way as connected with the body, may be and often are regarded as „material" in opposition to energies which it seems pleasanter to ascribe to incorporeal mind. But it should be noted that this secundary usage, especially in a time when no one denies the physical correlation of all psychical activity, has no important ethical implication. Like the „flesh" or the „body" of St. Paul's religious language, the „bodily" or „material" needs and appetites of man are an element of mind, the rank and value of which must be determined on other grounds than the notion that they are connected in some peculiar degree with „physical" conditions. The economic view of history has been called and has called itself materialist partly because of the commonplace usage, which I have just described, by which certain passions and necessities, which it takes to be fundamental, are apt to be called material as opposed to ethical or ideal — a wholly unjustified opposition — and partly from the notion.... that the success of political economy was in some way analogous to that of the mathematical science of abstract matter." BERNHARD BOSANQUET, *The philosophical Theory of the State*, bl. 28/9.

[2]) ENGELS: *Feuerbach* bl. 22.

bewustzijn komt en bevrediging zoekt.[1]) Dit zoeken naar bevrediging der stoffelijke behoeften is het, dat de drijfveer is der technische ontwikkeling, welke volgens de marxistische opvatting, de gansche maatschappij in beweging brengt en houdt. MARX kan hierin gelijk hebben, ook al is door het gebonden zijn van het denken aan bewegingen in de hersencellen het denken zelf nog niet verklaard, en hij kan daarin ongelijk hebben, ook al is dit wel het geval.

B. DE INVLOED DER PRODUCTIETECHNIEK.

Dat het verband tusschen de materialistische geschiedbeschouwing en het natuurwetenschappelijke materialisme veel minder innig is, dan MARX en ENGELS meenden, tast echter op zich zelf de waarde van die geschiedbeschouwing nog niet aan. Deze kan niettemin ter verklaring van de maatschappelijke ontwikkeling het juiste standpunt innemen.[2]). De vraag is derhalve: neemt zij het juiste standpunt in?

---

[1]) Vgl. BOSANQUET, t. a. p. bl. 30. G. SIMMEL, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, bl. 2, drukt dit plastisch uit in deze woorden: „Denn zunächst würde aller Hunger niemals die Weltgeschichte in Bewegung setzen, wenn er nicht wehthäte, und aller Kampf um die ökonomischen Güter ist ein Kampf um die Empfindungen der Behaglichkeit und des Genusses, von denen als Zwecken aller äussere Besitz seine Bedeutung entlehnt." Zie ook STAUDINGER t. a. p. bl. 62, die echter ten onrechte *zijn* neo-kantianisme aan MARX zelf opdringen wil; voorts *Doelwerking* door Neerlandicus, *Tweem. Tijdschr.* IIe jg., deel IV.

[2]) VAN DER GOES maakt zich dan ook aan eene vergissing schuldig, waar hij mijne stelling, dat „de eerste oorzaak en bewegende kracht van de dingen" te zoeken is in den geest en wel in de doelstelling, in de „practische Vernunft" (VAN DER GOES doet mij, minder correct, zeggen „dat de *ideeën* de eerste oorzaak en bewegende kracht van de dingen zijn." *Tweem. Tijdschr.* VIIIe jaarg. bl. 265) eene „reaktionnaire stelling" noemt. Eene vergissing is deze uitspraak 1°. omdat reactionair hier klaarblijkelijk gebruikt wordt in den zin van *politiek* reactionair en deze stelling eene politiek volstrekt neutrale stelling is, 2° omdat mijne stelling niet — gelijk VAN DER GOES meent — reageert tegen het historisch, maar tegen het natuurwetenschappelijk materialisme.

Ik kan VAN DER GOES ten aanzien van dit punt verwijzen naar het artikel *Science and Socialism* van den marxist R. RIVES LA MONTE in *The Intern. Soc. Rev.* I, bl. 164 en volg., alsmede naar J. STERN's *Populäre Darstellung: Der Historische Materialismus und die Theorie des Mehrwerths*, vooral bl. 17/8; en naar CROCE, t. a. p. bl. 9 en volg. Ik vrees dat VAN DER GOES ook zijn partijgenoot ANATOLE FRANCE onder de reactionairen zal hebben te rangschikken, die in „*Monsieur Bergeret à Paris*" zijn hoofdpersoon zeggen laat: „Les rêves des philosophes ont de tout temps suscité des hommes d'action qui se sont mis à l'oeuvre pour les réaliser. Notre pensée crée l'avenir." (bl. 256.)

Bij de beantwoording dier vraag past het, aan MARX en ENGELS de verdienste te geven, dat zij meer dan iemand anders er toe hebben bijgedragen, in de verklaring van de historie der volken ook met de economische oorzaken daarvan behoorlijk rekening te houden. Hunne overdrijving — indien zij overdreven hebben — had hare goede zijden, waar de oorzaken die zij beslissend noemen voor de maatschappelijke ontwikkeling, door het meerendeel der oudere geschiedschrijvers te veel verwaarloosd werden. [1])

1. Economische oorzaken primair.

Dit voorop gesteld zijnde, blijft de vraag of zij de economische oorzaken aanwijzend als alleen en uitsluitend beslissend voor de maatschappelijke ontwikkeling, niet eenzijdig zijn geworden aan den tegenovergestelden kant? Bij het stellen dezer vraag wordt niet ontkend, dat MARX en ENGELS aan de ideologieën wel steeds een secundairen invloed hebben toegekend; doch het toekennen van zulk een secundairen invloed kan hier bij de principieele bespreking buiten beschouwing blijven, daar die medesprekende ideologieën, volgens de marxistische opvatting, haar oorsprong toch ook in de economische toestanden hebben. [2])

Bewijzen voor deze opvatting hebben MARX en ENGELS intusschen niet alleen niet gegeven, maar zelfs niet trachten te geven. Het voor de maatschappelijke samenstelling in laatste ontleding alleen beslissende van de wijze waarop de leden eener maatschappij hunne stoffelijke behoeften bevredigen, wordt door hen niet als resultaat van historisch onderzoek, dus *a posteriori*, vastgesteld. Het staat, als axioma, voor hen *a priori* vast en bepaalt hun historisch onderzoek in stede van daardoor bepaald te worden. Het

---

[1]) Echter lang niet door allen. Zie daarover Dr. KERNKAMP's inaugureele oratie *Over de materialistische opvatting der geschiedenis.*

[2]) „So ist die Menschheit nicht der willenlose Spielball eines todten Mechanismus, sondern ihre fortschreitende Entwicklung besteht gerade in der wachsenden Herrschaft des menschlichen Geistes über den todten Mechanismus der Natur. Aber — und das nur behauptet der historische Materialismus — der menschliche Geist entwickelt sich an, mit, und aus der materiellen Produktionsweise; er ist nicht ihr Vater, sondern sie ist seine Mutter, und dies Verhältniss tritt denn freilich in der Urgesellschaft der Menschheit mit der schlagendsten Deutlichkeit hervor." MEHRING, *Lessing-Legende*, bl. 453.

is — gelijk SIMMEL te recht opmerkt[1]) — de metaphysische vooropstelling van het historische materialisme, en dat wel allesbehalve eene vooropstelling welke wegens hare vanzelfsprekendheid door ieder toegegeven worden moet.

2. Maar niet alleenheerschend.

Zonder twijfel moet worden toegegeven dat de economische oorzaken steeds en zeker niet het minst in de vroegste stadiën van menschelijke ontwikkeling van groote beteekenis zijn geweest op de maatschappelijke geschiedenis. Onder de drijfveeren toch van menschelijk handelen is de zucht naar bevrediging van stoffelijke behoeften de algemeenste en de sterkste, aangezien de bevrediging tot zekere hoogte een voorwaarde is voor het menschelijk leven, of — juister gezegd — voor het dierlijk leven van den mensch. Maar zelfs op den laagsten trap van ontwikkeling leidt de mensch niet uitsluitend een dierlijk leven.[2]) Na al wat ethnografen en ethnologen in de latere jaren hebben aan het licht gebracht, kan daaromtrent geen twijfel zijn. Het geestelijk leven der weinig ontwikkelde menschenstammen moge op nog zoo lagen trap van ontwikkeling staan, zich uiten in fetichisme, animisme of welke primitieve opvatting ook omtrent de macht van den geest over de stof, — het wekt behoeften op, die in kracht bij de economische behoeften slechts weinig achter staan en deze zelfs kunnen overtreffen.[3])

---

[1]) Selbst diejenige Geschichtsauffassung, die sich gegen die Insinuation metaphysischer Voraussetzungen am energischsten wehren dürfte, die materialistische, kann dies nur vermöge einer Selbsttäuschung. Zunächst ist die Deutung jeder geschichtlichen Bewegung als einer von ökonomischen Interessengegensätzen hervorgerufenen eine Hypothese, die weit unter die beobachtbare Oberfläche der Erscheinungen hinuntergeht.... Die Voraussetzung, dass alle historisch wirksamen Interessen nur eine Einbildung oder Verkleidung der materiellen wären, die eine ewig unbeweisbare ist, geht offenbar von einer *Bewertung* der materiellen Lebensfaktoren seitens der so Behauptenden aus, die den exakt festgestellten Ereignissen — die sie keineswegs zu fälschen braucht — einen Sinn unterlegt, welcher aus ihnen selbst nicht abgelesen werden kann, aber ihre Auffassung und Betonung bestimmt." *Probleme der Geschichtsphilosophie*, bl. 185. Zie ook V. PARETO, *Les systèmes socialistes*, I bl. 75 en 341/3.

[2]) „Psychologische Zergliederung des Individuums, die durchaus nicht zusammenfällt mit dem, was ein Individuum „sich selbst dünkt", ergiebt aber zweifellos, dass es von anderen als ökonomischen Interessen aufs tiefste bewegt werden kann, daher auch die von ihm geschaffenen „ideologischen Formen" nicht ausschliesslich aus den ökonomischen Produktionsbedingungen erklärt werden dürfen". GEORG JELLINEK, *Das Recht des modernen Staates*, I, bl. 99. Zie ook KURT BREYSIG, *Kulturgeschichte der Neuzeit*, II, 1, bl. 6.

[3]) „Die Geschichte aus den blossen Produktionsbedingungen erklären zu wollen,

Bovendien is het eene door de werkelijkheid gelogenstrafte voorstelling, den primitieven mensch te beschouwen als een economisch handelenden mensch. De zorg voor de toekomst, die een kenmerkend element van het economisch handelen is, een kenmerkend element van den „goeden huisvader" zooals de geijkte term in de rechtswetenschap luidt, ontbreekt bij de primitieve volksstammen in den regel geheel. Die zorg wordt eerst geleerd door een eeuwenlange en uiterst strenge sociale opvoeding en vele volksstammen zijn voor die opvoeding niet eens vatbaar. Als de primitieve mensch voor het oogenblik verzadiging heeft gevonden, wordt zijn geest door gansch andere dan economische overwegingen in beslag genomen, die met de wijze waarop hij zich zijn voedsel heeft te verschaffen in geenerlei verband staan. Alleen doet aan den onbeschaafde de kracht van de dierlijke behoefte zich dikwijls nog scherper gevoelen dan aan den beschaafde, omdat zijn zorgeloosheid hem er

---

ist fast ebenso einseitig, wie etwa den Religionen diese Rolle zuzuweisen." Aldus — te recht — FRIEDLAENDER, *Vier Hauptrichtungen*. bl. 77. KELLÈS—KRAUS, speelt het daarentegen klaar alle ideëele voorstellingen bij primitieve volken voor uitingen van het streven naar behoud van het materieele leven te verklaren: „Le mode de production détermine toute la vie sociale, parce que, à l'origine, toute l'activité intellectuelle et volontaire des hommes dans la société, sans en excepter les manifestations comprises sous les termes: „art", „philosophie" et „religion" primitifs, a pour unique but et objet la conservation de la vie et la satisfaction de besoins matériels essentiels...." *Annales de l'Institut Internat. de Sociologie*, VIII, bl. 57/8.

Aan gemakkelijkheid laat deze methode niets te wenschen over; aan bewijskracht evenmin? Mij dunkt, ieder die niet historisch-materialistisch bevooroordeeld is, zal zich liever aansluiten bij JEAN JAURÈS, waar deze schrijft: „Noch ehe es eine geschichtliche Erfahrung giebt, noch ehe sich diese oder jene Wirthschaftsordnung entwickelt und festsetzt, trägt die Menschheit in sich selbst die Keime einer Idee von Recht und Gerechtigkeit, und diesem von vornherein gegebenen Ideal strebt sie zu von den niederen zu den höheren Formen der Zivilisation." *N. Z. XIII*, 2, bl. 546.

PAUL LAFARGUE stelde hiertegenover de even zonderlinge als onbewezen stelling: „Die Idee der Gerechtigkeit, welche nach JAURÈS als unbewusste Idee in dem Haupte des Wilden schlummert, hat sich erst nach dem Entstehen des Privateigenthums in das menschliche Hirn eingeschlichen." Volgens LAFARGUE is het uitgesloten dat een „wilde" eene persoonlijke mishandeling of beleediging als eene onrechtvaardigheid gevoelt, t. z. p. bl. 582. Maar LAFARGUE weet nog fraaiers mede te deelen: „Es ist über allen Zweifel erwiesen, dass der Mensch Eifersucht und Vaterliebe nicht kennt, so lange er in einer kommunistischen Gesellschaft lebt. Männer und Frauen leben da in der Vielehe; die Frau nimmt so viel Gatten, als ihr beliebt, und der Mann so viel Frauen, als er kann." t. z. p. bl. 584. Het zou evenwel onbillijk zijn het historisch-materialisme voor LAFARGUE's dilettantenpraatjes verantwoordelijk te stellen.

telkens toe brengt, eerst voor zijn dierlijk ik te gaan zorgen, als hij door de behoefte van het oogenblik daartoe wordt gedwongen, [1]) — en als deze behoefte zich doet gevoelen, brengt het gebrek aan voorzorg hem vaak aan den rand van den hongerdood of daaroverheen.

Zelfs voor primitieve volken echter, bij wie het dierlijke nog zooveel meer overweegt dan bij beschaafde volken, is het onjuist de beteekenis hunner ideologieën voor de organisatie hunner samenleving weg te cijferen of — beter gezegd — die ideologieën op grond eener aprioristische theorie tot bloote gevolgen hunner economische levenswijze terug te voeren. [2]) Een volksstam, wiens hoogste zaligheid bestaat in een „dolce far niente", zal heel anders zijn samengesteld dan een volksstam, die geen hooger genot kent dan het om-hals-brengen van een zoo groot mogelijk getal vijanden. [3]) En dat er tusschen volksstammen, die in economische ontwikkeling vrijwel op gelijken voet staan, ten aanzien van karaktereigenschappen als de zooeven genoemde hemelsbreede verschillen zijn, weet ieder. In zijne laatste formuleering van de materialistische historiebeschouwing [4]) houdt MARX trouwens zelf met die rassenverschillen rekening.

3. Zij zijn het sterkst in primitieve maatschappijen.

Hiermede bedoel ik niet te ontkennen, dat bij primitieve volksstammen de stoffelijke behoeften en de wijze waarop zij deze bevredigen, een overwegende beteekenis hebben voor hunne organisatie. Het tegendeel is waar. Zoolang een primitieve volksstam nog zoo weinig is gevorderd in de benuttiging der natuurkrachten, dat een enkele mensch zich op den duur niet meer voedsel kan verschaffen dan hij voor zich zelf noodig heeft, ontbreken zelfs voor eene blijvende samenwoning tusschen een of meer mannen en een of meer vrouwen de economische voorwaarden. Bij zulk een toestand — door KARL

[1]) Vgl. PAUL BARTH, *Die Philosophie der Geschichte als Sociologie*, bl. 348 en volg.

[2]) „Der historische Materialismus (bestreitet) durchaus nicht das Vorhandensein ideeller Triebkräfte, wie Ehrgeiz, Rachsucht, Religionseifer, sondern behauptet nur, dass diese Triebkräfte im letzten Grunde durch andere, durch ökonomische Triebkräfte bestimmt werden." MEHRING, *Lessing-legende*, bl. 469. „*Behauptet*" ja, maar ook niet meer.

[3]) Vgl. PAUL BARTH, t. a. p. bl. 349.

[4]) Zie boven bl. 118/9.

Bücher als toestand van individueele voedselzoeking gedoopt [1]) — is zelfs voor de meest primitieve maatschappelijke ordening geen plaats. De mannen jagen en visschen daar voor zichzelven, de vrouwen zoeken kruiden voor zich en hare kinderen, totdat dezen daartoe zelven in staat zijn. Eerst wanneer het kruidenzoeken er toe brengt eenige zorg te hebben voor de voedselgevende planten, deze niet geheel uit te roeien en, op een weer wat hoogeren ontwikkelingstrap, ook hunne verspreiding eenigszins te vergemakkelijken, wordt de economische grondlaag krachtig genoeg, om eene blijvende familie-organisatie er op te bouwen en daarbinnen een zekere verdeeling van functiën te doen ontstaan. Grootere familiegroepen zijn eerst mogelijk, waar het jagen en dooden der dieren begint gepaard te gaan met het levend vangen en temmen van die dieren welke daarvoor vatbaar zijn, waar m. a. w. de jacht begint over te gaan in veeteelt; en gemeenschappelijke samenleving van verschillende familiegroepen heeft weer een hoogere technisch-economische ontwikkeling — de zij het ook nog zeer onbeholpen combinatie van veeteelt met landbouw — tot voorwaarde. Eerst op dit technisch ontwikkelingsstadium ook is het voor grootere menschengroepen mogelijk het nomadisch leven binnen engere grenzen te beperken en het ten slotte voor een leven op vaste woonplaatsen te verwisselen. In het eerste stadium van dit leven op vaste woonplaatsen leidt het gemeenschappelijk belang der verdediging van het bezette gebied in den regel ook tot een gemeenschappelijk leven eveneens ten aanzien van de goederenproductie en -consumtie.

Eene hoogere technische ontwikkeling weer is er voor noodig, opdat de arbeid van den enkeling in de gemeenschappelijke huishouding meer oplevert dan voor zijn eigen onderhoud strikt noodig is. Eerst wanneer dat technisch ontwikkelingsstadium is bereikt, is de economische mogelijkheid gegeven, om overwonnen vijanden met voordeel in slavernij te brengen en hen als werkkrachten te gebruiken in plaats van hen te dooden.

---

[1]) Karl Bücher, *Die Entstehung der Volkswirthschaft*, 2e druk.

Deze en dergelijke overwegende invloeden van de economische toestanden op de ordeningen der menschelijke samenlevingen worden tegenwoordig door vrijwel alle historici, sociologen en economisten erkend. [1]) Maar tusschen die erkenning en het afleiden van de gansche organisatie van het leven van een volk uit het ontwikkelingsstadium der techniek bij dat volk, ligt eene breede kloof. [2]) ENGELS heeft zulk eene verklaring beproefd, en willen aantoonen dat de opvolgende organisaties van het geslachtsleven bij onbeschaafde en halfbeschaafde volken af te

1) Vgl. GUSTAV SCHMOLLER, *Grundriss der Allgem. Volkswirthschaftslehre*, Erstes Buch, 4. Die Entwicklung der Technik in ihrer volkswirthschaftlichen Bedeutung; ERNST GROSSE, *Die Formen der Familie und die Formen der Wirthschaft*; Dr. G. W. KERNKAMP, *Over de materialistische opvatting van de geschiedenis*; Mr. S. R. STEINMETZ, *Rede over de marxistische theorie der sociale ontwikkeling; Economist* jaarg. 1901; BOSANQUET, t. a. p. bl. 29/30.

„Dass die auf Erzeugung, Umlauf und Verbrauch von Sachgütern gerichtete menschliche Tätigkeit, die Wirthschaft, und die durch sie hervorgerufene Gruppirung der Gesellschaft alle menschlichen und daher auch die staatlichen Verhältnisse auf das tiefste beeinflusst, gehört heute zu den trivial gewordenen Wahrheiten, so dass wissenschaftliche Besonnenheit fast mehr auf die Einschränkungen als die Bestätigungen dieses Satzes hinzuweisen hat." JELLINEK, t. a. p. bl. 96.

2) Dit wordt door vele volgelingen van MARX niet ingezien. Zoo wijdt A. A. ISSAIEFF de eerste zijner *Socialpolitische Essais* aan de aanwijzing, dat er in verschillende landen in verschillende tijdperken verband was tusschen kunst en literatuur eener- en economische gesteldheid anderzijds. Al zou er tegen de bijzonderheden van ISSAIEFF's studie nog wel het een en ander zijn in te brengen, kan men de hoofdzaak daarvan gereedelijk toegeven. Maar met de aanwijzing van dat, tegenwoordig door bijna niemand geloochende, verband is het niet gedaan. Wat de historisch-materialisten hebben te bewijzen, is dat in dien samenhang de ontwikkelingsgraad der productiemiddelen oorzaak en die der ideologiëen gevolg is. Dit bewijs nu wordt door hen niet alleen niet geleverd, maar zelfs niet beproefd. De verzekering vervangt op dit alles beheerschende punt de bewijsvoering, tenzij men beweringen als deze voor bewijsvoeringen wil laten gelden: „Woher wisst ihr denn, dass die Oekonomie die Grundlage der geschichtlichen Entwickelung ist, und nicht vielmehr die Philosophie? Nun, wir wissen es einfach daher, dass die Menschen erst essen, trinken, wohnen und sich kleiden müssen, ehe sie denken und dichten können, dass der Mensch nur durch die sociale Gemeinschaft mit andern Menschen zum Bewusstsein gelangt und dass demgemäss sein Bewusstsein durch sein gesellschaftliches Sein bestimmt wird und nicht umgekehrt sein gesellschaftliches Sein durch sein Bewusstsein." MEHRING *Lessing-legende*, bl. 446. Het eerste gedeelte van deze bewijsvoering is niets dan eene herhaling van het aloude adagium „primum vivere, deinde philosophari"; het tweede gedeelte niets dan de daaraan vastgeknoopte verzekering, dat *dus* de in eene maatschappij levenden niet alleen eerst philosopheeren *nadat* zij te eten hebben, maar in hetgeen zij philosopheeren bepaald worden door de wijze waarop zij zich hun eten verschaffen, — welke verzekering wel aan de premisse aanhangt, maar er niet uit voortvloeit. Zie hierover meer in de volgende bladzijden, vooral onder no. 6.

leiden zijn uit de opvolgende stadiën van economische ontwikkeling, waaruit dan de conclusie werd afgeleid, dat het moderne huwelijk met zijn schaduw, de prostitutie, uit het kapitalisme zijn te verklaren en met het kapitalisme verdwijnen zullen. Doch ENGELS kon tot die verklaring alleen komen door het critiekloos volgen van MORGAN'S wel geniale, maar door nieuwere onderzoekingen op menig punt gelogenstrafte beschouwingen,[1] en door het daarop met „üppige Leichtfertigkeit" voortborduren.[2]

4. Verschillende sociale constructies binnen den kring der economische mogelijkheid.

Binnen den kring der economische mogelijkheid is plaats voor zeer verschillende sociale constructies, of — om de beeldspraak van MARX te gebruiken — op dezelfde economische grondlaag kunnen zeer verschillende sociale gebouwen worden opgetrokken. Hoe verder de technische ontwikkeling gaat, hoe meer verscheidenheid daarin mogelijk is.[3]

Bij de primitieve volken is de technische ontwikkeling nog zoo laag, dat hun denkkracht, voor zoover zij niet in beslag genomen wordt door de zorg om voldoening te schenken aan de producten van hun religieus gemoed en wraak te oefenen aan vijanden, zich uitsluitend met de bevrediging hunner stoffelijke behoeften heeft bezig te houden. Bij die volken is de maatschappelijke organisatie dan ook uit de combinatie dier primaire invloeden vrijwel geheel te reconstrueeren.

Tegen deze voorstelling kan men nu wel aanvoeren dat die wraak-ideeën en religieuse voorstellingen der primitieve volken in laatste ontleding toch niets zijn dan producten hunner economische ontwikkeling; doch die tegenwerping is eene bloote bewering zonder een zweem

---

1) „Es genügt, darauf hinzuweisen, dass der Glaube an die Theorie MORGAN'S in demselben Masse an Boden verloren, in welchem die Kenntniss der ethnologischen Thatsachen an Boden gewonnen hat". Zoo schrijft, t. a. p. bl. 4 de ook zelf sterk historisch-materialistisch „angehauchte" GROSSE. Zie ook STEINMETZ, t. a. p.

2) J. PLATTER, *Kritische Beiträge zur Erkenntniss unserer socialen Zustände und Theorien*, bl. 111 en volg.

3) STAMMLER, t. a. p. bl. 62, verklaart het daarentegen voor „selbstverständlich" dat „die Art, wie (die auf Erhaltung und Fortpflanzung des physischen Lebens gerichteten) Zwecke erreicht werden können, für den gesammten Aufbau des Gemeinwesens bestimmend (ist)." Iets „selbstverständlich" verklaren en iets waar maken zijn intusschen twee.

van bewijs, alleen afgeleid uit het dogma, dat te bewijzen viel, — een *petitio principii* alzoo van het zuiverste water. Natuurlijk staan ook bij onbeschaafde volken het economische- en het gemoedsleven niet los naast elkander, is er wisselwerking tusschen die onderdeelen van het één geheel vormende maatschappelijk zijn. Doch niets geeft ons het recht, de groote beteekenis van het gemoedsleven voor de bepaling welke der economisch mogelijke organisaties werkelijkheid worden zal, weg te cijferen. [1]) En duidelijker nog dan in de eenmaal bestaande organisaties is de invloed van dat gemoedsleven merkbaar op den ontwikkelingsgang der volken. Waar fetichisme, animisme of vergoding van voorouders heerscht, vormen deze een ernstig struikelblok, zoo niet een onwrikbaar beletsel voor den maatschappelijken en daarmede dus ook voor den economischen vooruitgang. De vrees voor de wraak van verpersoonlijkte of bezield gedachte natuurproducten of van vergramde voorvaderen kan voldoende zijn om zelfs de zucht naar verbetering in de productiemiddelen, naar vermindering in de voortbrengingsmoeite, m. a. w. naar meer gemakkelijke en overvloedige verzadiging te overwinnen.

5. De ma schappij leidelijk v er tegenov zorg voor e nomische hoeften.

Naarmate de volken een hooger ontwikkelingsstadium bereiken, vereischt de reproductie van het materieele leven een kleiner deel van hun denk- en arbeidskracht. Bij hooger ontwikkelde volken is de ruimte voor het, van de zorg voor materieele levensbehoeften bevrijde, geestesleven in gelijke mate grooter, en kan het zich uiten ook in andere dan wraakgedachten en religieuse ideologieën. Daar laat de technische ontwikkeling de opkomst toe van kunsten en wetenschappen, welke alweer met het gemoeds- en het economisch leven in wisselwerking staan, doch met het eerste nog nauwer samenhangen dan met het laatste. Men denke er slechts

[1]) „Die soziale Erfahrung lehrt also, dass eine bestimmte Art geregelter Produktionsweise mit verschiedenartiger sonstiger Regelung des sozialen Lebens ganz verträglich ist, und auch Umwandlungen des letzteren aus *eigenen* sozialen Phänomenen her sich vollziehen; so dass eine grundsätzlich ausschlaggebende Stellung der sozialen Produktionsweise und der gerade bei ihr auftretenden ökonomischen Phänomene nicht zuzugeben ist." STAMMLER, *W. & R.*, bl. 341.

aan, hoe inspireerend het religieuse leven op de kunst gewerkt heeft en welk een rol de godsdienstige opvattingen ook in de ontwikkeling der wetenschappen gespeeld hebben. Zelfs bij een KANT was de hoogste uiting der wijsbegeerte het bewijs van het bestaan van God. Naar gelang de technische ontwikkeling — de geestelijke ontwikkeling in de richting van de benuttiging der natuurkrachten ter bereiking van menschelijke doeleinden — voortschrijdt, worden de volken meer bevrijd van de noodzakelijkheid hun denk- en arbeidskracht te besteden aan de bevrediging van stoffelijke behoeften en is er meer plaats voor andere en hoogere ideologieën. 1)

i. Technische ontwikkeling negatieve voorwaarde voor ideologische ontwikkeling.

Wanneer aan deze abstracte analyses van het in werkelijkheid niet in afgezonderde deelen te ontleden geestesleven een reëel bestaan mocht worden toegekend, zou aan de materialistische geschiedbeschouwing toegegeven kunnen worden, dat de technische ontwikkeling den *mogelijkheidsgraad* van ideologische ontwikkeling bepaalt, dat de eerste de negatieve voorwaarde van de laatste ontwikkeling is. De stand der technische ontwikkeling van een volk bepaalt, *hoeveel* denk- en arbeidskracht daar aan de bevrediging van immaterieele behoeften *kan*,

1) BERNSTEIN, *Voraussetzungen* bl. 10/11; DE GREEF, *Annales de Sociologie* VIII bl. 173; PAUL BARTH, *Phil. d. Gesch.* bl. 353 en volg. Schijnbaar lijnrecht daartegenover staat de meening van C. BONNIER, *N. Z.*, IX, 2, bl. 659, en van BELFORT BAX, *Mouvement Socialiste* 1899, II, bl. 516, en volg., dat de economische factoren nooit zulk een overwegenden invloed hadden op de maatschappelijke organisatie als thans.

Toch is de strijd tusschen die twee meeningen slechts schijnbaar. Of BONNIER en BAX feitelijk gelijk hebben, wil ik in het midden laten; voor de beantwoording van de vraag, die zij zoo gemakkélijk weten op te lossen, zou een nauwkeurig historisch onderzoek noodig zijn. Maar aangenomen, dat zij gelijk hebben, wat wil dit dan zeggen? Niets anders dan dit: dat de denk- en arbeidskracht die beschikbaar is, nadat de noodzakelijke levensbehoeften bevredigd zijn, tegenwoordig meer dan vroeger gericht wordt op de voortbrenging van materieele genotmiddelen, vroeger meer dan tegenwoordig op de bevrediging der begeerte naar ideeële (inzonderheid religieuse) behoeften. Dit bewijst dan alleen eene — uit den stand der productietechniek niet verklaarbare — geestesrichting van den tegenwoordigen tijd, maar allerminst een noodzakelijk verband tusschen den hoogen graad van technische ontwikkeling en de hooge waardeering van materieele genietingen. Zelfs wordt in den laatsten tijd, bij voortschrijdende ontwikkeling der techniek, eene kentering in die waardeering meer en meer merkbaar. Wij hebben hier te doen met een voorbeeld van BAX' juiste opvatting, dat een zekere mate van technische ontwikkeling noodig is, opdat er gephilosopheerd worde, maar niet bepaald wat er gephilosopheerd wordt.

niet zal, worden besteed; doch hij bepaalt niet aan de bevrediging van *welke* immaterieele behoeften die beschikbare denk- en arbeidskracht zal worden ten koste gelegd. De technische ontwikkeling maakt, *dat* er gephilosopheerd worden kan; zij bepaalt niet, *wat* er gephilosopheerd wordt.[1][2])

ENGELS zelf heeft dit in enkele oogenblikken, waarin hij zich aan den invloed van het marxistische dogma wist te onttrekken, goed ingezien. Zoo schrijft hij in zijn „*Feuerbach*" [3]): „Als zelfs in onzen modernen tijd met haar reusachtige productie- en verkeersmiddelen de staat niet een zelfstandig gebied met zelfstandige ontwikkeling is, doch zijn inrichting en zijne ontwikkeling in laatste ontleding te verklaren zijn uit de economische levens-

---

[1]) Vgl. BELFORT BAX *N. Z. XV*, 1, bl. 172. Deze negatieve afhankelijkheid der ideologie van de economie wordt van katholieke zijde erkend door PESCH, t. a. p. III, bl. 262/3: „Kurz, wir läugnen nicht, dass die ökonomischen Verhältnisse zur Basis des gesamten Volks- und Staatslebens nach aussen und innen gehören, eine unerlässliche *Bedingung* und *Voraussetzung* der Existenz und culturellen Entwicklung der Gesellschaft sind". Zie ook FR. SCHAUB, *Die Eigenthumslehre nach Thomas von Aquin und dem modernen Socialismus*, bl. 98 en volg.

[2]) KELLÈS-KRAUZ meent eene *positieve* afhankelijkhetd der gansche ideologie van de productiewijze der materieele goederen te kunnen bewijzen, eensdeels door te onderstellen wat hij te bewijzen had, anderdeels door alle niet op materieele behoefte-bevrediging gerichte motieven als ondergeschikt ter zijde te schuiven: „Chacun (des nouveaux besoins matériels et spirituels) ne peut être satisfait que par les moyens mis à la disposition des hommes par le mode de production (wat, voor zoover hier eene positieve afhankelijkheid bedoeld wordt, juist te bewijzen is) et de telle manière que la satisfaction des besoins matériels essentiels, du moins besoins de ceux qui comptent dans chaque société donnée, n'en souffre aucun dommage appréciable, si indirect fut-il, mais qu'au contraire, dans la plupart des cas, dans tous les cas importants. elle en soit favorisée." t. a. p. bl. 58. Maar voor zoover de ideologieën die „besoins matériels essentiels" onaangetast laten, staan zij dan toch niet noodzakelijk in positieve afhankelijkheid van de productiewijze der materieele goederen.

Ook VAN DER GOES komt, waar hij zich zet aan de verklaring van een materieelen grondslag der hollandsche schilderkunst in de 17e eeuw (*Historisch materialisme bij burgerlijke geschiedschrijvers*, *Tweem. Tijdschr.* VIII, bl. 257 en volg.) niet verder dan de aanwijzing van een zekere mate van economische ontwikkeling als voorwaarde *dat* er geschilderd worden kan. Waar hij aan het positieve verband toekomt moet hij zich bepalen tot de voorzichtige verklaring: „Het eenige wat mag worden opgemerkt, is eenige twijfel aan de mogelijkheid uit de werking van het maatschappelijk midden, waardoor de persoon met de menschheid in aanraking komt, de kunst van welken auteur ook, geheel te verklaren, want het schijnt niet meer doenlijk alle oorzaken hierbij werkzaam, op de menschen en op de dingen, geheel te kennen, en dus het beeld van alle werkzame invloeden, volledig te konstrueeren." (bl. 263).

[3]) Zie bl. 49/50. Vgl. ook *Anti-Dühring*, bl. 113. KAUTSKY *N. Z.* XV, 1, bl. 232.

voorwaarden der maatschappij, *zoo moet dat nog veel meer gelden voor alle vroegere tijden waarin de productie van het materieele leven der menschen nog niet met deze rijke hulpmiddelen gedreven werd, waarin derhalve de noodzakelijkheid dezer productie eene nog grootere heerschappij over de menschen uitoefenen moest.* [1]) Is de staat nog heden, ten tijde van de groot-industrie en der spoorwegen, alles bijeengenomen, slechts een weerspiegeling, in beknopten vorm, van de economische behoeften der de productie beheerschende klasse, zoo moest hij dat nog veel meer zijn in een tijdperk, waarin eene menschengeneratie een veel grooter deel van haar gezamenlijken levenstijd aan de bevrediging harer materieele behoeften besteden moest, derhalve veel meer daarvan afhankelijk was dan wij zijn. De onderzoeking der geschiedenis van vroegere tijdperken, staaft dit in de ruimste mate, zoodra daarop ernstig wordt ingegaan." [2])

Techni-he ontwikeling speci-l product in algemee- geestelij- ontwikke-ig.

Doch bij de erkenning van de technische ontwikkeling als negatieve voorwaarde voor de ideologische ontwikkeling wordt — gelijk ik reeds ter loops opmerkte — de fout begaan van reëel bestaan toe te kennen aan eene analytische abstractie. In de werkelijkheid is de technische ontwikkeling niet afgezonderd van de overige geestelijke ontwikkeling der maatschappij. Elke technische ontwikkeling heeft, evenals elke andere speciale ontwikkeling eene zekere *algemeene* ontwikkeling tot grondslag en voorwaarde. [3]) MARX zelf erkent meermalen, dat de technische ontwikkeling afhankelijk is van de

---

[1]) Ik cursiveer.

[2]) Waar ik deze beschouwing, wat de hoofdzaak aangaat, met instemming overneem, moet ik de logische monstruositeit, dat de staatsinrichting tegenwoordig — in laatste ontleding — geheel uit de economische toestanden is te verklaren, maar dat dit vroeger toch nog veel meer het geval was, voor rekening van ENGELS laten. Van tweeën één: of wel de staatsinrichting is, ook tegenwoordig, geheel uit de economische toestanden te bepalen, maar dan kon dat vroeger niet nog veel meer het geval zijn; of wel de economische toestanden hadden vroeger een meer beslissenden invloed, maar dan bepalen zij tegenwoordig de inrichting van den staat ook slechts ten deele en moet daarbij ook met andere invloeden worden rekening gehouden.

[3]) „Nous rappelant cette vérité inductive que chaque phénomène social est le produit d'agents hétérogènes de la vie, qu'il les symbolise en lui pour ainsi dire sans jamais réellement correspondre à la pure définition qui le représente dans notre intellect, nous devons en même temps reconnaitre qu'il n'existe pas de série causale de phénomènes d'une même catégorie, qu'il n'existe point d'évolution économique,

ontwikkeling der geheele natuurwetenschap en ook deze wetenschap staat niet op zich zelf. Zonder de hulp van de tegelijk meest exacte en meest abstracte wetenschap, de mathesis, komt zij geen schrede verder. Waar zij zich met de levende natuur bezig houdt, moet zij de physiologie en de biologie in zich opnemen en waar zij eindelijk het hoogste natuurproduct, den mensch, tot voorwerp van studie neemt, kan zij de hulp van psychologie, taalwetenschap, sociologie niet ontberen. Alle wetenschappen hangen met elkander samen en steunen elkander wederkeerig. De stand der philosophie, welke de grondslagen der verschillende speciale wetenschappen behandelt en als zoodanig de wetenschap der wetenschappen is, bepaalt tot zekere hoogte den stand der verschillende speciale wetenschappen en daarmede den algemeenen graad van geestelijke ontwikkeling in de maatschappij, d. w. z. den graad van ontwikkeling der maatschappij zelve.

Saint-Simon en in navolging van hem Comte en Proudhon, die de maatschappelijke tijdperken onderscheidden naar de daarin heerschende philosophieën, gaven blijk van dieper inzicht, dan Marx, die de geheele maatschappelijke ontwikkeling door den ontwikkelingsgraad van een enkelen tak van toegepaste wetenschap wil bepaald zien.

8. Proeven van historisch-materialistische verklaringen.

Hoewel ik aan Stammler gaarne wil toegeven, dat men de materialistische geschiedbeschouwing niet kan weerleggen, door op voorbeelden van onhoudbare verklaringen te wijzen, in naam dier geschiedbeschouwing begaan, acht ik het toch niet ondienstig de voorafgaande abstracte behandeling van ons onderwerp nog door eene korte bespreking van enkele concrete voorbeelden aan te vullen.

Ten aanzien van de verhouding van godsdienst en techniek heeft Marx het bij algemeene beschouwingen

---

politique, morale, qu'on ne peut parler de séries plus importantes ou moins importantes, de premier ordre ou de second ordre, ou que nulle de ces séries ne pourrait se produire par elle-même, chacune n'étant qu'un seul coté, isolé dans notre conception, de la totalité de la vie." E. Abramowski, *Le Matérialisme historique et le principe du phénomène social*, bl. 37. Zie ook bl. 23.

gelaten. ENGELS, die meermalen wat MARX in het algemeen uitsprak, in bijzonderheden uitwerkte, werd door de materialistische geschiedbeschouwing er toe verleid, de praedestinatieleer van CALVIJN te verklaren als een gevolg van de onzekerheid der economische toestanden in het begin der 16e eeuw, door de ontdekking van Amerika en van den waterweg naar Indie teweeggebracht, welke ontdekkingen weer voortsproten uit de hoogere technische ontwikkeling op het gebied van de scheepvaart. [1])

Had hij er zich toe bepaald, aan te wijzen dat bij de geheele kerkhervorming ook economische oorzaken een groote rol speelden, en dat voor alle kerkhervormers de economische vraagstukken van hun tijd mede van groote beteekenis waren, hij zou een vruchtbare bijdrage voor de geschiedenis der kerkhervorming hebben kunnen leveren. [2]) Nu hij — zonder zweem van bewijs — met niets dan het historisch-materialistische dogma als richtsnoer, eenvoudig decreteerde dat de praedestinatieleer niets was dan de religieuse uitdrukking van de economische onzekerheid der kooplieden in de 16e eeuw, gaf hij eene verklaring, die beroemd is geworden alleen door hare absurditeit.

MEHRING heeft voor ENGELS niet willen onderdoen en verklaarde kortweg „de religieuse hervorming van de zestiende eeuw voor het ideologische spiegelbeeld eener economische beweging"; [3]) daarbij de eigen kracht en

[1]) Sein (CALVYN's) Dogma war den kühnsten der damaligen Bürger angepasst. Seine Gnadenwahl war der religiöse Ausdruck der Thatsache, dass in der Handelswelt der Konkurrenz Erfolg oder Bankrott nicht abhängt von der Thätigkeit oder dem Geschick des Einzelnen, sondern von Umständen, die von ihm unabhängig sind. „So liegt es nicht an Jemandes Wollen und Laufen, sondern am Erbarmen" überlegner, aber unbekannter ökonomischer Mächte. Und dies war ganz besonders wahr zu einer Zeit ökonomischer Umwälzung, wo alle alten Handelswege und Handelszentren durch neue verdrängt, wo Amerika und Indien der Welt eröffnet wurden, und wo selbst die altehrwürdigsten ökonomischen Glaubensartikel — die Werthe des Goldes und Silbers — ins Wanken und Krachen geriethen". *N. Z.* XI, I, bl. 43.

[2]) Zie over dat onderwerp: H. WISKEMANN, *Darstellung der in Deutschland zur Zeit der Reformation herrschenden nationalökonomischen Ansichten*; FRANK G. WARD, *Darstellung und Würdigung der Ansichten Luther's vom Staat und seinen wirthschaftlichen Aufgaben.*

Veel voorzichtiger laat LABRIOLA, *Conception Matérialiste* bl. 132/3 zich over de kerkhervorming uit. Hoewel ook hij als wezenlijke oorzaken daarvan alleen de economische erkent, erkent hij toch ook dat men met de economische oorzaken alleen de kerkhervorming niet in al haar eigenaardigheden verklaren kan.

[3]) FRANZ MEHRING, *Lessing-Legende*, bl. 443.

beteekenis der destijds in sterke spanning en gisting verkeerende religieuse overtuigingen maar kortweg negeerende. De erkenning dat de hervorming is te voorschijn geroepen door eene combinatie van economische en ideologische oorzaken past niet in het historisch materialisme. Meer bewijs is voor MEHRING niet noodig. Aan eenvoudigheid en gemakkelijke hanteerbaarheid laat deze wijze van beoordeeling van ingewikkelde historische gebeurtenissen inderdaad niets te wenschen over.

ISSAIEFF, een russisch historisch-materialist, verklaart de vervolging van Christus door de orthodoxe Joden, die zijner eerste volgelingen in Rome, alsmede de middeleeuwsche vervolgingen der Albigenzen en Waldenzen met niet minder groote virtuositeit in het wegredeneeren van alle overige drijfveeren, uit de materieele gevaren waarmede de oude christengemeenten en later de Albigenzer- en Waldenzerbewegingen de belijders der heerschende religie bedreigden. [1]) Voor hem ligt ook de verklaring van hetgeen WILHELM I, BISMARCK en MOLTKE voor de stichting van het Duitsche Rijk deden, in het persoonlijke voordeel dat zij daarmede zelven behalen konden. [2]) Eene

---

[1]) „In Jesu Lehre lag ein sociales Moment und dieses war es, das die wirklich praktische, nicht bloss die theoretische Feindschaft der Pharisäer, der Wortführer der herrschenden Klassen, herausforderte. Der Begründer der neuen Religion predigt wider die Reichen; er erklärt sie als unwürdig, in das Reich Gottes einzugehen, kurz er erschüttert die Grundlagen der bestehenden materiellen Ordnung, die jedenfalls den wohlhabenden Bürgern Judäas theuerer war als Gesetz und die Propheten. Auch das alte Rom, das den Christen den Kampf auf Leben und Tod erklärte, kümmerte sich wenig um die christlichen Dogmen. Das, was hier Aergerniss erregte, war gleichfalls, dass die neue Lehre zur hergebrachten Ordnung der Dinge in Widerspruch tratt. — Und so auch später. Man denke an die wüthenden Verfolgungen der Ketzer, z. B. der Albigenser und Waldenser. Auch damals waren es nicht dogmatische Ansichten, die den Kampf heraufbeschworen, wenngleich die katholische Kirche angeblich zum Schutz des Glaubens ins Feld zog; die wirklichen Gründe waren anderer Art. Geleitet und organisirt wurden die Verfolgungen von den Spitzen der katholischen Geistlichkeit; und diesen waren jedenfalls die Zehnten der gläubigen Gemeinden wichtiger, als die Dogmen des Glaubens. Der Klerus fürchtete weit mehr die materiellen Folgen der Ketzerei, als die neuen Dogmen derselben." *Socialpolitische Essais*, bl. 170/1.

[2]) „Der König von Preussen konnte Kaiser des vereinigten Deutschlands, der preussische Minister Kanzler des neuen Deutschen Reichs werden. Solche Hoffnungen waren zweifellos ein starker Impuls, um den Monarchen und noch mehr seinen eifrigen Diener vorwärts zu treiben." t. z. p. bl. 268.

Als van ISSAIEFF eens gezegd werd, dat hij zijne historisch-materialistische essais schreef om het geld dat hij er mede hoopte te verdienen, zou hij zulk eene

wijze van geschiedverklaring voorwaar, die aan gemakkelijkheid even weinig te wenschen overlaat als aan sociaaldemocratisch „Philisterthum". Bij al die belangrijke historische gebeurtenissen hebben zeker ook materieele invloeden medegesproken, maar uiterst eenzijdig en niet juist verheffend materialistisch dogmatisme is het, alle zelfstandige medewerking van ideëele invloeden daarbij te negeeren.

GREULICH, die meer bekend is als sociaalhervormer dan als wetenschappelijk socialist, poogde voor de kruistochten ongeveer te doen, wat ENGELS met een handomdraaien voor het calvinisme gedaan had, maar kon toch — daar hij voor het geloof in de onfeilbaarheid der historisch-materialistische methode niet dogmatisch genoeg is aangelegd — niet verder komen dan de verklaring dat de economische toestanden van de 11e en 12e eeuw tot de zoo belangrijke religieus-sociale beweging, welke in de kruistochten hare uiting vond, veel bijdroegen. [1]) Eene verklaring, die niet nieuw en zeer behartigingswaard is, maar die — aangezien zij naast de economische oorzaken ook voor andere niet daaruit te verklaren invloeden ruimte laat — geene historisch-materialistische is. [2])

VAN DER GOES wien het historisch-materialisme in het denken vergroeid is, brengt, in navolging van MEHRING,

---

bewering te recht verontwaardigd van zich afwerpen en tegemoetvoeren, dat hoofdoorzaak werd gemaakt van hetgeen ten hoogste een geheel bijkomstig nevenmotief was. *Sic vos, non vobis.* Ook de historisch-materialistische bijen bereiden haar honig niet voor eigen gebruik.

[1]) H. GREULICH, *Ueber die materialistische Geschichtsauffassung*, bl. 16. „Um nun nicht blos Theorien zu bringen, will ich ein Stück aus der Geschichte greifen und daran einen kleinen Versuch machen. Nicht um dieses Stück Geschichte vom Gesichtspunkt der materialistischen Geschichtsauffassung zu „erklären" — dazu gehörte natürlich mehr —, sondern nur, um Andeutungen zu machen, dass hinter den idealistischen Motoren *auch sehr starke* ökonomische standen, die bis dahin als Nebensache betrachtet und übergangen wurden.... Gewiss stand das ideale Moment im Vordergrund der Erscheinung und gab dem Ganzen die Form. Dagegen *müssen wir uns hüten, den Einfluss der Religion* als des ethischen Moments und der Triebkraft zur geschichtlichen Handlung *zu uberschätzen.*"

[2]) „Es kann nach (der materialistischen Geschichtsauffassung) nicht mehr davon die Rede sein, dass *unter anderen* das Recht *auch* von der Wirthschaft abhängig ist; — sondern es sind alle Einzeläusserungen des gesellschaftlichen Daseins der Menschen, und so auch die rechtliche Form desselben und die staatliche Organisation im besonderen im letzten Grunde *ausschliesslich* durch Bewegungen der socialen Wirthschaft bedingt und bestimmt." STAMMLER, *Wirthsch. & Recht*, bl. 40.

de verschijning en de beteekenis van de groote mannen in de geschiedenis terug tot algemeene maatschappelijke omstandigheden. [1]) Men mag dezen historischen-materialist vragen eens eene proeve van verklaring te leveren der verschijning van een SOCRATES, een PLATO, een ARISTOTELES, een THOMAS VAN AQUINO, een SHAKESPEARE, een REMBRANDT, een GOETHE, een DARWIN enz. Niemand zal ontkennen dat geen individu zoo groot is, dat hij zich aan den invloed zijner levensomstandigheden geheel kan onttrekken en dat dus alle geestesproducten der groote mannen in meerdere of mindere mate den geest van hun tijd ademen. Doch waar het onsterfelijke der groote mannen juist daarin bestaat, dat zij in hunne producten *niet alleen* den

---

[1]) *Nieuwe Tijd*, III bl. 625. „Ebenso gründlich, wie mit den grossen Männern, welche die Geschichte machen, räumt der historische Materialismus mit den Bildern historischer Charaktere auf, die von der Parteien Gunst und Hass verwirrt in der Geschichte schwanken." MEHRING, *Lessing-Legende*, bl. 465. In een zijner latere pennevruchten is V. D. GOES daarentegen voorzichtiger. Zie boven bl. 141 noot 2.

De „groote mannen" zijn voor de historisch-materialisten een moeilijk probleem; niet allen maken zij zich daarvan zoo gemakkelijk af als MEHRING en VAN DER GOES.

Zoo schrijft de italiaansche marxist LABRIOLA, *Conception Matérialiste*, bl. 274/5: „Ces hommes ne sont ni un accident négligeable du mécanisme social, ni des créateurs miraculeux de ce que la société, sans eux, n'aurait fait en aucune façon. C'est l'entrecroisement même des conditions antithétiques, qui fait que des individus determinés, généreux, héroiques, heureux, malfaisants, sont appelés dans les moments critiques à dire la parole décisive.... Ramener l'explication de leur apparition aux causes générales et aux conditions communes de la structure sociale, c'est une chose qui s' harmonise parfaitement avec les données de notre doctrine; (?) mais essayer de les éliminer, comme le feraient volontiers certains objectivistes affectés de sociologisme, c'est de la pure fatuité."

LABRIOLA waagt zich er echter niet aan, uiteen te zetten, hoe die volkomen harmoniseering van de verschijning van groote mannen met de historisch-materialistische doctrine in haar werk gaat.

KAUTSKY, *N. Z.* XV, I, bl. 229 verlangt ten aanzien van de groote mannen dat men, om hun „Wirken in der Geschichte völlig (zu) verstehen", naast het milieu waarin zij zich bevinden, „dazu noch ihre persönliche Begabung in Rechnung zieht", zonder dat hij poogt van deze persoonlijke begaafdheid eene historisch-materialistische verklaring te geven. Dit pleit voor KAUTSKY en tegen de historisch-materialistische geschiedbeschouwing. Zie ook t. z. p. bl. 235—237. Evenzoo ISSAIEFF, t. a. p. bl. 203—221.

JEAN JAURÈS, die de beteekenis der groote mannen voor het historisch verloop eveneens erkent, komt in zijne „Introduction" tot de onder zijne leiding staande *Histoire Socialiste*, op bl. 8, tot de „mystiek-materialistische" beschouwing (zie beneden, hoofdst. V) dat hun verschijning hieruit is te verklaren „que déjà, dans les ténèbres de la période inconsciente, de hauts esprits se soient élevés à la liberté", welke voor de groote menigte eerst in de communistische maatschappij der toekomst zal zijn weggelegd. Eene verklaring waarin het mystieke element duidelijker is te onderscheiden dan het materialistische.

geest van hun tijd, maar de eene of andere bladzijde van den *algemeen menschelijken* geest bloot leggen, heeft men het recht zich ten aanzien van de verklaring der verschijning van de groote mannen uit de algemeene maatschappelijke omstandigheden sceptisch te gedragen, zoolang die verklaring niet ten minste ten aanzien van één groot man gelukt is. Algemeene maatschappelijke omstandigheden kunnen het tot ontwikkeling komen van groote geesten beletten; groote geesten te voorschijn roepen, kunnen zij niet. Groote geesten worden — n'en déplaise Van der Goes — geboren, niet gemaakt, ook niet door economische toestanden.

Nog één voorbeeld ten slotte, maar één, dat de kroon spant: Lafargue weet historisch-materialistisch te verklaren dat het christelijke avondmaal een overblijfsel is van het cannibalisme. [1])

Après cela, tirons l'échelle!

Alleen enkele vragen wil ik hieraan toevoegen. Als de technische ontwikkeling de geheele maatschappelijke ontwikkeling en daarmede alle in de maatschappij te voorschijn tredende ideologieën bepaalt, hoe dan te verklaren dat de Grieken, bij zeer bescheiden technische ontwikkeling en bij — in vergelijking met het heden — achterlijke economische toestanden, in kunst en wijsbegeerte tot de hoogste hoogte konden stijgen? Hoe te verklaren dat de Romeinen bij ongeveer gelijke technische ontwikkeling en bij analoge economische toestanden, in kunst en wijsbegeerte niets konden leveren, dat zich met de producten van Griekenland meten kan, doch een rechtsstelsel tot ontwikkeling konden brengen, dat zijne heerschappij ook thans nog gelden doet?

Hoe te verklaren ook — deze vraag mag in het bijzonder gericht worden tot die historisch-materialisten, die zoo grif gereed zijn om het ontstaan van het christendom, de luthersche kerkhervorming, het calvinisme enz. tot economische oorzaken terug te brengen — hoe te verklaren dat in het moderne beschaafde Europa, in hetzelfde land, dus onder geheel gelijke economische toestanden

---

[1]) *N. Z.* XIII, 2, bl. 625.

verschillende godsdienstige geloofsovertuigingen eeuwen achtereen belijders vinden? Als de economische toestanden alle ideologieën bepalen, zouden zulke verschillende belijdenissen met economische klasse-verschillen in verband te brengen moeten zijn of, bij gelijke economische toestanden, ten hoogste als tijdelijke abnormaliteiten mogelijk wezen. De werkelijkheid, die geen ongelijk hebben kan, leert ons anders. Die religieuse verschillen zijn geen tijdelijke abnormaliteiten en zij doorkruisen de economische klassescheidingen. [1] [2]

C. DE AARD DER ECONOMISCHE BETREKKINGEN.

De technische ontwikkeling en daarmede ook de economische toestanden zijn producten van de algemeene geestes-ontwikkeling der maatschappij en staan met de verschillende onderdeelen daarvan in wisselwerking. Ten aanzien van de technische ontwikkeling is dit reeds genoegzaam betoogd, maar de economische toestanden — zoo zal het velen toeschijnen — zijn dan toch van zuiver materieelen aard. Ook MARX heeft het zoo voorgesteld, waar hij in zijne klassieke uiteenzetting van het historisch-materialisme, in de voorrede van de „*Kritik der Politischen Oekonomie*", schrijft dat „de economische structuur der maatschappij de reëele grondslag is, waarboven zich een juridische en politieke bovenbouw verheft." [3]

1. Valschheid van MARX' beeldspraak.

---

1) Zie ook STEINMETZ in zijn reeds aangehaald opstel in *de Economist* van 1901.

2) Ik acht vragen van dezen aard beter dan moeilijkheden als die welke TARDE (*Annales de Sociologie*, VIII bl. 287) aan de historisch-materialisten ten aanzien van enkele primitieve volksstammen ter oplossing geeft. Aan de beantwoording van de boven gestelde gestelde vragen kunnen de belijders van het historisch materialisme zich niet onttrekken met een beroep op te weinige bekendheid met de economische toestanden van de volken en tijdperken, waarvoor de vragen gesteld worden.

3) Reeds in 1849 had MARX zich in het proces voor de jury te Keulen in overeenkomstigen zin over de verhouding tusschen recht en maatschappij uitgesproken: „Die Gesellschaft beruht aber nicht auf dem Gesetze. Es ist das eine juristische Einbildung. — Das Gesetz muss vielmehr auf der Gesellschaft beruhen, es muss Ausdruck ihrer gemeinschaftlichen, aus der jedesmaligen materiellen Produktionsweise hervorgehenden Interessen und Bedürfnissen gegen die Willkür des einzelnen Individuums sein." *Karl Marx vor den Kölner Geschworenen*. bl. 15.

Het eerste gedeelte van deze uitspraak kan men MARX toegeven, maar evenzeer als het eene juridische inbeelding is, dat de maatschappij op de wet rust, is het

Edoch deze beeldspraak is in den grond valsch, en zij wordt niet juister door de omstandigheid, dat men haar in de marxistische literatuur tot vervelens toe terugvindt. Een oogenblik verder is MARX zelf trouwens op het betere spoor, waar hij de „materieele productiekrachten der maatschappij" stelt tegenover de productieverhoudingen, die de economische structuur der maatschappij vormen, en welke verhoudingen men met den juridischen term eigendomsverhoudingen noemt. Doch hij laat dat betere spoor terstond varen, om op zijn verkeerde beeldspraak terug te komen en en de sociale revolutie voor te stellen als de verandering van den economischen grondslag, die den geheelen kolossalen „bovenbouw" doet omwentelen.

Het onjuiste van deze beeldspraak springt bij aandachtige beschouwing terstond in het oog. Immers als eigendomsverhoudingen en productieverhoudingen hetzelfde zijn, het eene woord de juridische uitdrukking van hetzelfde wat het andere woord in een economischen term uitdrukt, kunnen de juridische betrekkingen, die voor zoover zij op economische goederen betrekking hebben, alle direct of indirect uit het eigendomsrecht ontspringen en daartoe terugkeeren, en die in de eigendomsverhoudingen — genomen in den algemeenen zin waarin MARX haar neemt — zijn inbegrepen, bezwaarlijk de bovenbouw zijn boven zich zelf, in economische termen uitgedrukt. Het zoo geliefde beeld van den economischen grondslag en den juridischen bovenbouw is een product van onzuiver denken. Het zou niet de moeite waard zijn, bij het misleidende van die beeldspraak stil te staan, indien zij niet van marxistische zijde telkens voor goede munt werd aangenomen en uitgegeven, en bij de sociologische discussie van die zijde telkens als een argument werd in het midden gebracht, zonder dat men zich de moeite geeft er zich een voorstelling van te maken wat dan wel de aard van die reëele econo-

---

eene marxistische inbeelding dat de wet op de maatschappij rust. De wet is de uitdrukking van een der constitueerende elementen van de maatschappij, een deel van het geheel der in eene gegeven samenleving omtrent die samenleving geldende ideeën, dat den aard daarvan, de maatschappelijke organisatie zelve, bepaalt.

mische structuur der maatschappij is. [1]) Nu echter die beeldspraak zoovelen op een dwaalspoor heeft gebracht, is het onvermijdelijk een oogenblik onze aandacht speciaal op de verhouding tusschen economie en recht te richten.

2. Maatschappelijke betrekkingen psychische betrekkingen.

Eene maatschappij is een geheel van betrekkingen tusschen personen, die saamgehouden worden door den bewusten of onbewusten band dier betrekkingen. Dat wil zeggen: de maatschappij is een eenheid van ideëelen aard. [3]) Ideëele banden zijn het die de leden eener maatschappij aan elkander binden. Het maatschappelijk element in elke handeling van leden eener maatschappij is gelegen in de nieuwe ideëele banden, die daardoor worden geknoopt, of in de verandering in bestaande ideëele banden, die daardoor wordt teweeggebracht. Een toestand heeft alleen dan de eigenschap van maatschappelijk te zijn, wanneer hij bestaat in een betrekking tusschen personen.

Die maatschappelijke betrekkingen behoeven niet altijd bewust te zijn aan de personen tusschen wie zij bestaan, maar zij zijn niet mogelijk tusschen bewustlooze eenheden. In laatste ontleding is elke maatschappelijke betrekking resultaat van een bepaalden, mischien latenten, bewustzijnstoestand van hen tusschen wie zij bestaat, is zij eene psychische betrekking. [4]) Dit is waar, onverschillig aan de nastreving van welk doel de maatschappelijke betrekking haar ontstaan dankt. Naar het doel waaruit de maat-

---

[1]) „Der soziale Materialismus will die gesetzmässige Entwickelung der menschlichen Gesellschaft aus derjenigen der ökonomischen Phänomene her begreifen, — aber niemals sagen seine Vertreter auch nur entfernt oder wenigstens versuchsweise, was sie unter „ökonomischen Phänomenen" begreifen; — was man unter Bewegungen der Materie des sozialen Lebens zu verstehen habe; was die viel berufenen „wirthschaftlichen Verhältnisse" eigentlich seien." STAMMLER, *W. & R.*, bl. 78/79. Zie ook bl. 161/2, 195.

[2]) Hetgeen hier volgt stemt grootendeels overeen met de belangrijke beschouwingen van STAMMLER, vooral op bl. 157 en volg. van zijn *Wirthschaft u. Recht.*

[3]) Met voordacht gebruik ik een term, waarbij het al of niet organisch karakter der maatschappij, dat voor het hier behandelde punt onverschillig is, in het midden wordt gelaten.

[4]) Vgl. DE GREEF, *Introduction à la Sociologie*, I; GIDDINGS, *Principles of Sociology*, Hoofdst. I; FAIRBANKS, *Introduction to Sociology*; STUCKENBERG, *Introduction to the Study of Sociology*; Dr. D. VAN EMBDEN, *Darwinisme en Democratie*, Hfdst. II; STAN. GRABSKI, *Zur Erkenntnislehre der volkswirthschaftlichen Phänomene*, *Jb. f. Nat. Oek. & St.* IIIe F., XVII, bl. 485 en volg.

schappelijke verhoudingen geboren worden, onderscheidt men ze in economische, godsdienstige, gezellige, philanthropische enz.; naar het oordeel dat het algemeene — uit de combinatie der bewustzijnstoestanden van de leden der maatschappij resulteerende — bewustzijn er over velt, worden zij onderscheiden in rechtmatige of onrechtmatige, zedelijke of onzedelijke. Alle maatschappelijke betrekkingen, ook de economische, zijn derhalve òf door het recht òf door zeden en gewoonten beheerschte betrekkingen; maatschappelijke betrekkingen die noch tot het gebied van het recht noch tot het gebied van de moraal zouden behooren, zijn er niet. Natuurlijk zijn er wel door het recht of door de moraal veroordeelde betrekkingen, maar het enkele feit dat recht of moraal daarover een oordeel uitspreken, bewijst reeds dat zij tot het gebied van recht of moraal behooren. Gebruiken wij den term ethica in zijn ruimsten zin, waarin hij moraal en recht omvat, dan zijn alle maatschappelijke verhoudingen, in één woord, als ethische verhoudingen aan te duiden. Geene betrekking tusschen personen, die tot eene maatschappij vereenigd zijn, is er denkbaar waarover de de ethica zich niet een oordeel toekennen zou.

Dit geldt dus ook voor de zoogenaamde economische betrekkingen; ook deze moeten — indien het bovenstaande juist is — tegelijk rechts- of moreele (of wel onrechtmatige of immoreele) betrekkingen zijn. [1]) De economische betrekkingen zijn steeds ethische betrekkingen, omdat de ethica — het recht of de moraal — daarover een oordeel velt. Het omgekeerde daarentegen is niet waar; niet alle ethische of zelfs alle rechtsbetrekkingen zijn tevens economische betrekkingen. Alleen die ethische betrekkingen

[1]) „En affirmant que (les rapports économiques) sont une force formatrice pour l'organisation juridique et l'idéologie sociale, nous ne pouvons pas, cependant, oublier qu'eux-mêmes ne sont qu'un composant dans le tout synthétique de l'ordre donné, que, étant rapports économiques, ils sont par cela même rapports juridiques, et supposent nécessairement une certaine atmosphère idéologique adaptée à eux et déjà existante." ABRAMOWSKI, t. a. p. bl. 23.

Vgl. ook DE GREEF, *Annales de Sociologie* VIII, bl. 161 en volg. en 180 en volg.; DE ROBERTY, t. z. p. bl. 257; RENÉ WORMS, t. z. p. bl. 269; zelfs de KELLÈS—KRAUZ sloot zich bij deze juiste opvatting van ABRAMOWSKI aan, t. z. p. bl. 319 en volg.

zijn economisch, die stoffelijke goederen direct of indirect ten onderwerp hebben.

Zoo is de betrekking tusschen kooper en verkooper, voortspruitende uit een koopovereenkomst van een partij tarwe, eene economische betrekking, omdat het object daarvan een economisch goed is. De betrekking, voortspruitende tusschen aanbesteder en aannemer uit het aannemingscontract van een gebouw, is eveneens eene economische betrekking; hier is wel geen stoffelijk goed, maar een handeling het directe voorwerp der betrekking, doch de handeling die hier door de eene partij wordt gepraesteerd, heeft voor de andere partij alleen beteekenis, omdat zij een stoffelijk goed voor hem tot effect heeft. Om dezelfde reden is ook de betrekking die uit het arbeidscontract tusschen werkgever en arbeider voortspruit, eene economische betrekking. En nog om eene andere reden zijn de hier genoemde betrekkingen economisch, hierom namelijk, omdat de tegenpraestatie van de wederpartij in alle hier genoemde gevallen eveneens in een economisch goed, en wel in een geldsom, bestaat. Opdat eene betrekking eene economische zij, is het namelijk niet noodig dat daaruit wederzijds eene verplichting voortspruit om een stoffelijk goed in den eigendom of het genot van de tegenpartij te brengen, het is daarvoor voldoende dat die betrekking van den eenen kant zulk eene verplichting met zich brengt. Zoo is de betrekking tusschen den leeraar en zijn leerling, met wien hij een overeenkomst aanging over te geven lessen, — hoewel de hoofdzaak buiten het gebied van de economie valt — eene economische betrekking, omdat zij voor den leerling de verplichting inhoudt aan den leermeester het bedongen salaris, dus een economisch goed, te betalen.

Wanneer men in de staathuishoudkunde of in de rechtswetenschap van economische of van rechtsverhoudingen spreekt in den algemeenen zin, waarin wij dien term hier gebruiken, verstaat men daaronder niet alleen de betrekkingen tusschen bepaalde personen, maar ook dezulke welke aan een of meer personen een bevoegdheid geven, die door alle andere personen moet worden geëerbiedigd. Zoo schept het eigendom van een goed

economische verhouding, omdat ieder het heeft te eerbiedigen. De aard van deze verhoudingen evenwel is anders dan die van de eerstgenoemde, contractueele, betrekkingen. De contractueele verhoudingen hebben tot inhoud een onderling geven of doen, in zeer zeldzame gevallen een niet-doen; de verhoudingen daarentegen ontstaande uit een volstrekt (maar daarom niet onbeperkt) recht als het eigendomsrecht, lossen zich voor alle andere personen op in de negatieve verplichting den eigenaar in zijn recht niet te storen.

3. Niet alle economische betrekkingen rechtsbetrekkingen.

Alle hier genoemde voorbeelden van economische verhoudingen zijn tevens rechtsverhoudingen, omdat zij door het recht worden erkend, en, eenmaal tot stand gekomen, beschermd. Niet met alle economische betrekkingen is dat evenwel het geval. [1]) Zoo bijv. zal in landen, waar geen veiligheidswet bestaat en geen wettelijk recht erkend wordt op vergoeding van schade, geleden door zorgeloosheid van een derde, alleen de moraal een oordeel vellen, wanneer een werkgever zijne arbeiders aan grooter gevaar voor leven of gezondheid blootstelt, dan de aard van het bedrijf onvermijdelijk maakt. Dit voorbeeld leert echter nog iets meer. Het toont aan dat er geen scherpe grenslijn is te trekken tusschen de economische verhoudingen die wél en die welke niet tot het gebied van het recht behooren. Van het oordeel van den wetgever omtrent de beteekenis eener bepaalde soort van economische betrekkingen voor de maatschappelijke organisatie zal het afhangen of hij haar al dan niet binnen het gebied van het recht trekt, haar m. a. w. stelt onder de directe bescherming van het staatsgezag. Zorg voor verminkte, zieke, invalide en oude arbeiders is een moreele plicht der werkgevers, welks nakoming van allengs zóó overwegende beteekenis wordt geacht voor de organisatie der moderne maatschappij, dat die moreele plicht in het eene land vóór, het andere na, door den wetgever binnen den kring der rechtsplichten getrokken wordt.

4. Niet alle rechtsbetrekkingen economische betrekkingen.

En evenmin als alle economische verhoudingen rechts-

---

1) KARL DIEHL, *Wirthschaft und Recht*, *Jb. f. N. Oek. & St.* IIIe F, XIV, bl. 835 en volg.

verhoudingen zijn, zijn alle rechtsverhoudingen van economischen aard. [1]) Bijvoorbeeld de verhoudingen voortspruitende uit de door het recht gewaarborgde vrijheid van vereeniging, van drukpers, van geloofsbelijdenis alsmede uit de grenzen door het staatsgezag aan zulke vrijheidsrechten gesteld, liggen buiten het gebied der economie. Die verhoudingen hebben geen economisch goed tot voorwerp; het gaat daarbij om ideeële zaken. Of een rechtsverhouding tevens eene economische verhouding is, hangt af van haar voorwerp; of eene economische verhouding tevens eene rechtsverhouding is, hangt af van het ethische oordeel des wetgevers als rechtscheppend orgaan der maatschappij. Zij zal eene rechtsverhouding zijn of niet, al naar mate de wetgever haar voor de maatschappeiijke organisatie al dan niet belangrijk genoeg acht, om haar onder de bescherming te stellen van het recht. [2])

Wegens de groote beteekenis nu, die de economische betrekkingen voor de maatschappelijke organisatie hebben, zijn de meeste daarvan in de west-europeesche landen tevens rechtsbetrekkingen. Omgekeerd zijn ook de voor de maatschappelijke structuur meest gewichtige rechtsbetrekkingen voor het grooter deel van economischen aard. Er is in de maatschappij geen juridische bovenbouw boven een economischen grondslag, de economische grondslag is zelf grootendeels juridisch. 3)

5. Economie en technologie.

Hieruit volgt in de eerste plaats dat de beoefenaar der staathuishoudkunde steeds met ethische en in de meeste gevallen met rechtsbetrekkingen te doen heeft.

Dat onderscheidt hem van den technoloog. Zoowel de technoloog als de economist hebben zich bijv. bezig te

---

[1]) Vgl. KARL DIEHL, t. a. p., bl. 823.

[2]) Ten einde deze uiteenzetting niet noodeloos te compliceeren, zie ik hier van de gewoonte als rechtsbron af. Voor de moderne west-europeesche staten is dat eene verwaarloozing van ondergeschikte beteekenis.

[1]) STAMMLER, *Wirthschaft und Recht*, bl. 195 spreekt alleen iets te kras, omdat hij vergeet dat het economisch leven niet geheel binnen den kring van het rechtsleven valt, en het rechtsleven niet uitsluitend economische goederen tot object heeft, waar hij zegt: „Die menschliche Gesellschaft führt nicht ein besonderes wirthschaftliches Leben und ein davon getrenntes rechtliches Dasein: Rechtsordnung und Wirthschaftsordnung ist nothwendig ein und dasselbe".

houden met de goederenproductie en het goederenverkeer; de technoloog bestudeert de werktuigen die voor een en ander noodig zijn, de economist de verhoudingen waaronder het gebruik dier werktuigen plaats heeft, alsmede de veranderingen welke daarin tengevolge van dat gebruik geboren worden. [1]) Het voorwerp van de studie van den technoloog is van zuiver materieelen aard; het voorwerp van de studie van den staathuishoudkundige daarentegen bestaat uit maatschappelijke verhoudingen, die niet uit de materieele werktuigen of producten ontspringen, maar uit den geest der samenlevende menschen, die van de werktuigen gebruik maken ten einde de verlangde goederen te winnen of te vervoeren.

6. Productietechniek en productieverhoudingen. Natuurlijk beteekent dit geene loochening van het nauwe verband tusschen de productietechniek en de productieverhoudingen. Groote stoomwerktuigen kunnen alleen worden gebruikt in gecentraliseerde ondernemingen, waarin door velen, onder de leiding van één persoon of van enkele personen, wordt samengewerkt. Voor het handwerk past het kleinbedrijf. Dat wil intusschen niet zeggen, dat de marxistische historie-opvatting gelijk heeft, waar zij bij het verband tusschen productietechniek en productieverhouding de eerste als oorzaak, de tweede als gevolg aanwijst. De geschiedenis bewijst het eenzijdige en onhoudbare dier voorstelling. Maatschappelijk te vroeg komende ondekkingen gaan spoorloos voorbij, omdat de zeden en gewoonten nog niet genoeg ontwikkeld zijn, om de verandering in de productieverhoudingen, welke uit hare toepassing voortvloeien, toe te laten. MARX zelf voert dat tegen PROUDHON aan in zijne „*Misère de la Philosophie*" [2]) en zijn volgeling MEHRING brengt verschil-

[1]) Vgl. STAMMLER t. a. p. bl. 150. Zie ook KARL DIEHL t. a. p. bl. 819.

[2]) T. a. p. bl. 125/6 neemt hij, met instemming, de volgende zinsnede van Dr. Ure over: „WYATT hatte die künstlichen Spinnfinger (die drei Reihen geriffelte Walzen) lange vor ARKWRIGHT erfunden. Die Hauptschwierigkeit bestand nicht so sehr in der Erfindung eines selbstthätigen Mechanismus.... die Schwierigkeit bestand vor Allem in der Disciplin, nothwendig, damit die Menschen auf ihren unregelmässigen Gewohnheiten bei der Arbeit verzichten und sich mit der unveränderlichen Regelmässigkeit der Beweging einer grossen selbstthätigen Machine identificiren. Aber einen den Bedürfnissen der Geschwindigkeit des automatischen Systems entsprechenden Disciplinarkodex zu erfinden und mit Erfolg auszuführen, war ein Unternehmen des Herkules würdig. Das ist das edle Werk ARKWRIGHT's."

lende voorbeelden bij van te vroeg gekomen en daardoor buiten toepassing gebleven ontdekkingen [1])

Eigenaardig is het dat MARX dit innerlijk verband en de onmogelijkheid van de doorvoering der ontdekking, zoolang de maatschappelijke toestanden niet rijp zijn om haar te ontvangen, op één plaats van „*Das Kapital*" zoozeer erkent, dat hij zijne eigene theorie omtrent het verband tusschen productietechniek en productieverhoudingen omkeert en de productietechniek uit de productieverhoudingen, speciaal uit den stand der verdeeling van arbeid, afleidt. „Het beginsel (der groot-industrie), elk productieproces, op zich zelf en vrijwel zonder eenig letten op de menschelijke hand, in zijne constitueerende elementen op te lossen, schiep de gansche moderne wetenschap der technologie." [2]) Eigenaardig is het dat MARX hier aan PROUDHON tegenover MARX gelijk geeft en de voorstelling door PROUDHON, in navolging van SMITH, gehuldigd, dat in de toepassing van het principe der verdeeling van den arbeid en van het geheele productieproces de oorzaak ligt van de moderne technologie en de moderne machine, tot de zijne maakt, niettegenstaande de heftige aanvallen die PROUDHON in „*La Misère de la Philosophie*" wegens die voorstelling te verduren had.

7. Productie techniek en verdeeling v. arbeid.

En niet minder eigenaardig dat MEHRING, meenende eene streng marxistische voorstelling voor te staan, MARX in zijn proudhonisme nog overtroeft. „Niet de ontdekking of uitvinding roept den maatschappelijken ommekeer te voorschijn, maar de maatschappelijke ommekeer de ontdekking of uitvinding, en eerst daardoor, dat een maatschappelijke ommekeer een ontdekking of uitvinding teweeggebracht heeft, wordt deze tot eene wereldbewegende daad." [3]) En een weinig later verklaart MEHRING voor bewezen „dat niet de uitvinding de economische ontwikkeling, maar de economische ontwikkeling de uitvinding maakt." Toch doe ik MEHRING misschien onrecht,

8. MEHRING's proudhonisme.

1) *Lessing-Legende*, bl. 455 en volg. Zie ook PAUL WEISENGRÜN, *Marxismus*, bl. 121.
2) T. a. p. I bl. 451.
3) t. a. p. bl. 456.

door hem van proudhonisme te beschuldigen. MEHRING behoort namelijk tot die volgelingen van MARX die niet tevreden zijn, zoolang zij niet alles tot economische omstandigheden en economische ontwikkeling hebben teruggebracht; maar die — eenmaal tot dit punt gekomen — zich niet aftobben met de vraag wat dan wel de bewegende oorzaak van die economische ontwikkeling is. [1]) MEHRING is het klaarblijkelijk met MARX niet eens, dat die bewegende oorzaak in de voortschrijdende technologie te zoeken is, maar dat wil nog niet zeggen dat hij haar met PROUDHON in de toenemende deeling van het arbeidsproces zoekt; hij zoekt haar in het geheel niet.

Ik voor mij vind geen aanleiding in dezen strijd tusschen PROUDHON en MARX den rechterstoel te beklimmen, daar beider opvatting eenzijdig en in hare eenzijdigheid verwerpelijk is. Maatschappelijke toestanden, inzonderheid productietoestanden en nog specialer: bepaalde ontwikkelingsgraden der verdeeling van arbeid eenerzijds en bepaalde ontwikkelingsgraden der technologie anderzijds, staan niet tegenover elkander als oorzaak en gevolg.

9. Productietechniek en productieverhouding niet oorzaak en gevolg.

De verhouding tusschen technische ontwikkeling en maatschappelijke-, inzonderheid productietoestanden, is veeleer die van eene noodzakelijke betrekking. Bepaalde productietoestanden behooren bij bepaalde stadiën van technische ontwikkeling en omgekeerd. Evenmin als bij het parallellogram de gelijkheid der tegenover elkaar liggende hoeken oorzaak is van de gelijkheid der tegenover elkaar liggende zijden of omgekeerd, maar die beide gelijkheden bij het parallellogram noodzakelijk samengaan, zoo ook is het met de betrekking tusschen techniek en productietoestanden. Bij bepaalde productietoestanden behoort een bepaalde techniek en omgekeerd. Vandaar dat te vroeg komende technische ontdekkingen spoorloos voorbijgaan, omdat de zeden en gewoonten nog niet genoeg ontwikkeld zijn, om de verandering in de productie-

---

[1]) Op hem is toepasselijk wat BELFORT BAX *N. Z.* XV, I, 174, aan KAUTSKY toevoegt: „Ueberhaupt scheint es mir, dass die „ökonomischen Bedingungen" einer Periode bei der neumarxistischen Schule — wie man sie wohl nennen darf — die Rolle des *Dinges an sich* in der Kantschen Philosophie spielen."

verhoudingen, welke voor hare toepassing noodzakelijk zijn, toe te laten. Hand aan hand hebben de techniek en de productieverhoudingen voort te gaan. [1]) Even eenzijdig als MARX aan het eene uiterste is, waar hij de gansche moderne technologie uit de moderne grootindustrie laat geboren worden, [2]) even eenzijdig is hij elders als hij in deze een bloot gevolg ziet van de technologie. Tusschen technologie en productietoestanden bestaat de nauwste wisselwerking; beide worden ze gedragen en voortgestuwd door de algemeene geestesontwikkeling, waaruit beide voorspruiten.

Technische ontwikkeling en economische toestanden zijn loten van één stam, producten van de algemeene maatschappelijke geestesontwikkeling. Maar het zijn loten die onderling in aard verschillen. De technologie is uitsluitend afhankelijk van de verstandelijke ontwikkeling; zij laat zich niet in met de economische toestanden, welke voor hare toepassing noodzakelijk zijn, noch met de veranderingen in die toestanden welke van hare toepassing het gevolg zullen wezen. Voor zoover zij zich daarmede bij uitzondering eens wel mocht inlaten, spreekt zij daarover in elk geval geen zedelijk oordeel uit, maar bekijkt zij die toestanden alleen in verband met haar eigen toepassingskansen. De ontwikkeling der economische toestanden daarentegen is in de eerste plaats eene ontwikkeling van ethischen aard; die toestanden kunnen niet veranderen, wanneer het in de maatschappij levend zedelijk gevoel zich daartegen verzet. Even weinig als de ethica heeft mede te spreken bij de oplossing van technische vraagstukken, even veel heeft zij in te brengen bij de regeling der betrekkingen. welke de toepassing van den vooruitgang in de techniek mogelijk maken, alsmede bij die der nieuwe betrekkingen, welke uit die toepassing ontstaan.

Vandaar dat het kan gebeuren dat de verstandelijke

---

[1]) Zooals STAMMLER te recht opmerkt, komt het daarbij niet aan op de bloot wetenschappelijke, maar op de toegepaste technologie: „Nicht die Technologie in ihrem jeweiligen Stande als eine bloss mögliche Beherrschung der Natur ist von bestimmendem Einfluss auf die Umgestaltung bestehender Rechtsordnung, sondern die social wirklich angewandte Technik." *W. & R.* bl. 311.

[2]) Zie „*Das Kapital*" I, bl. 451.

ontwikkeling gelijk zij zich uit in de *technologie*, vooruit kan loopen op de ethische ontwikkeling, gelijk deze zich uit in de *economie* eener maatschappij; vandaar ook, dat in zulk een geval de technische ontwikkeling voor hare practische toepassing geduld moet hebben tot de ethisch-economische ontwikkeling haar heeft ingehaald. Want — het kan niet genoeg worden herhaald — alle maatschappelijke betrekkingen, ook de economische, hebben zich voor de rechtbank van het ethisch oordeel der maatschappij te rechtvaardigen, dat zich met de algemeene geestesontwikkeling wijzigt, doch zich niet uitsluitend richt naar de eene of andere speciale verstandelijke ontwikkeling.

D. ECONOMIE EN RECHT.

Het inzicht dat de economische betrekkingen steeds ethische en in den regel rechtsbetrekkingen zijn, is echter niet alleen van belang voor de verhouding tusschen economie en technologie, nog meer van belang is het voor een goed begrip van de verhouding tusschen economie en recht. Grootendeels dezelfde betrekkingen zijn het die door de wetenschap der economie en de wetenschap van het recht behandeld worden. Economie en recht beschouwen dezelfde verhoudingen echter van verschillenden kant. De economische zijde eener betrekking tusschen personen beschouwt men, wanneer men onderzoekt welke plaats zij bekleedt in het geheel der uit productie-, verdeeling- en verbruik van goederen ontstaande verhoudingen; wanneer men haar toetst aan de eischen die een op de hoogte der algemeene maatschappelijke ontwikkeling staande organisatie aan den loop der goederen tusschen voortbrenging en verbruik stelt; haar medewerking tot of belemmering voor hetzij de feitelijk bestaande hetzij eene als wenschelijk gestelde organisatie van dien goederenloop, in één woord voor de actueele of eene verlangde economische organisatie onderzoekt. De economist onderzoekt de verhoudingen, welke hij bestudeert, niet op het stuk harer rechtmatigheid; hij neemt het oordeel van den jurist over die

1. De economische zijde d. maatschappelijkebetrekkingen.

rechtmatigheid en hare gronden eenvoudig over. Zijn onderzoek betreft de beteekenis welke de door den jurist als rechtmatig erkende verhoudingen voor de economische organisatie der maatschappij hebben, het meer of minder veelvuldig voorkomen dier verhoudingen, en in verband daarmede den meer of minder overwegenden invloed daarvan op de geheele economische samenstelling der maatschappij. De economist onderzoekt de wording van- en het verband tusschen de verhoudingen op het gebied van het materieele leven in de maatschappij.

De juridische zijde daarentegen onderzoekt men, wanneer men de feitelijk bestaande verhoudingen toetst aan het geheel der rechtsregelen, gelijk het in de wet is neergelegd, of in de publieke opinie of de rechtswetenschap zich verder ontwikkeld heeft. Voor den jurist is het meer of minder veelvuldig voorkomen der bepaalde betrekking onverschillig. Hij onderzoekt niet den invloed daarvan op de economische samenstelling der maatschappij, doch de plaats die aan de betrekking toekomt in het samenstelsel van betrekkingen dat het bestaande recht vormt, het meer of minder passende daarvan in het rechtsstelsel, dat zich uit het bestaande recht ontwikkeld heeft en bezig is zich daarover heen verder te ontwikkelen. Hij legt daarbij in laatste ontleding steeds den ethischen maatstaf aan, waaraan alle maatschappelijke betrekkingen, uit het oogpunt van het recht bekeken, gemeten moeten worden. **2. De juridische zijde.**

Economist en jurist, dezelfde maatschappelijke betrekkingen tot studieobject makende, gebruiken bij het beoordeelen daarvan een verschillenden maatstaf. De jurist vraagt zich af door welke soort van rechtshandelingen elke categorie van die betrekkingen geboren wordt; welke rechts-, dus ethische, verplichtingen daaruit geboren worden; langs welken weg de nakoming dier verplichtingen verzekerd wordt of behoort te worden; hoe die verplichtingen, en dus de rechtsbetrekkingen zelve, een einde nemen. Zijn onderzoek blijft geheel op ethisch terrein en is uitsluitend qualitatief. De economist daarentegen abstraheert juist van de ethische zijde dierzelfde betrekkingen, — evenwel zonder dat hij het ethisch **3. Verschil in maatstaf.**

karakter daarvan vergeten mag, een eisch die niet alleen, maar toch vooral ook van sociaaldemocratische zijde, geregeld onvervuld blijft. De economist vraagt zich af op welke wijze die betrekkingen, afgezien van het ethisch oordeel daarover, uit elkander voortvloeien en met elkander samenhangen; welke de quantitatieve beteekenis is van iedere categorie dier betrekkingen; welke onder die betrekkingen zoo overwegend in aantal zijn dat zij haar stempel drukken op het karakter der maatschappij. Het onderzoek van den economist is in hoofdzaak quantitatief, vandaar dat de statistiek voor hem eene onmisbare hulpwetenschap is; den jurist daarentegen, voor zoover hij niet buiten het strikt juridisch onderzoek gaat, bewijst de statistiek wegens den uitsluitend qualitatieven aard van zijn onderzoek geene diensten.

Ecomisch onderzoek in hoofdzaak quantitief.

Men overdrijve deze tegenstelling evenwel niet; ook de economist toch houdt zich met een qualitatief onderzoek bezig, zij het met een ander qualitatief onderzoek van dezelfde betrekkingen dan de jurist doet. Zijn onderzoek is mede qualitatief, doordien hij de qualitatieve beteekenis der quantiteitsverschillen in de onderscheiden economische betrekkingen heeft na te gaan. Van de quantitatieve verschillen tusschen die onderscheiden betrekkingen in eene bepaalde maatschappij hangt de economische structuur, de aard en het karakter der economische organisatie van die maatschappij af. Zoo wordt bijv. de hedendaagsche maatschappij als kapitalistisch gequalificeerd, niet omdat er geene kleine ondernemers meer zouden zijn, die met eigen arbeidsmiddelen en zonder gehuurde arbeidskrachten werken, en nog minder omdat de handwerksbaas, die met een beperkt aantal gehuurde krachten samenwerkt, van het hedendaagsch maatschappelijk tooneel zou zijn verdwenen; maar omdat de quantitatieve beteekenis van de zoogenaamde kapitalistische productiewijze — d. w. z. de productiewijze, waarbij de eigenaar van het kapitaal zich ten hoogste met de leiding der productie bezig houdt en waarbij zelfs als regel dat kapitaal voor een grooter of kleiner deel aan derden toebehoort, die aan het productieproces niet actief deelnemen — zoo in het oog springend en overwegend is

geworden, dat zij haar stempel drukt op de economische structuur der hedendaagsche maatschappij.

5. Noodzakelijkheid der combinatie van economisch en juridisch onderzoek.

Onnoodig is het wel, er hierbij veel nadruk op te leggen, dat in de practijk der wetenschap deze streng theoretische onderscheiding tusschen het werk van den jurist en dat van den economist niet is vol te houden. Aangezien jurist en economist verschillende kanten beschouwen van dezelfde betrekkingen, en dat wel verschillende kanten die in onafscheidelijk verband met elkander staan en elkander wederkeerig bepalen, zal de jurist zich ter juiste beoordeeling van *zijn* kant der betrekking telkens verplicht zien, haar ook van den economischen kant te bezien; de economist zal op overeenkomstige wijze telkens gedrongen zijn ook de juridische, de ethische zijde der door hem onderzocht wordende betrekkingen in oogenschouw te nemen. Dit is zelfs zoozeer het geval, dat men zonder overdrijving de stelling neerschrijven kan, dat men geen goed economist zijn kan, zonder tevens jurist te wezen, en geen goed jurist zonder tevens economist te zijn. [1]) Dit neemt evenwel niet weg, dat de bovengemaakte onderscheiding tusschen het juridische en het economische element in de economische betrekkingen der maatschappij tot goed begrip van die betrekkingen onmisbaar is.

6. STAMMLER's onderscheiding minder gelukkig.

STAMMLER maakt tusschen het juridische en het economische element in de economische betrekkingen eene onderscheiding van eenigszins anderen aard, die echter meer in de wijze van voorstelling dan in wezen, van de mijne afwijkt. Volgens hem maakt het economische den inhoud, het juridische den vorm uit der economische betrekking. [2]) Ik acht die voorstelling niet gelukkig en niet zonder gevaar. Niet gelukkig acht ik haar, omdat voor het maatschappelijk leven hetgeen hij den regelenden *vorm* noemt even wezenlijk is als de economische inhoud. Een groot deel van zijn werk is gewijd aan de verklaring

1) Vgl. KARL DIEHL, t. a. p. bl. 821.

2) Indem (die Nationalökonomie) der Jurisprudenz die Darlegung der regelnden Form des sozialen Lebens in abstrahierter Absonderung überlässt, verbleibt ihr als eigener Gegenstand wissenschaftlicher Durchforschung die konkrete Ausführung eines geregelten Zusammenwirkens". *W. & R.*, bl. 196.

en staving zijner stelling dat „maatschappelijk leven is *uiterlijk geregeld* samenleven tusschen menschen." [1]) Welnu in die definitie ligt reeds opgesloten, dat de regelen volgens welke die samenleving geschiedt, een *wezenlijk* element van het maatschappelijk leven uitmaken. Het ligt ver van mijne bedoeling aan STAMMLER te betwisten, dat recht en zeden de regelen geven, volgens welke in het maatschappelijk leven de economische en andere doeleinden mogen worden nagestreefd. Maar wat ik niet kan toegeven, is dat die regelen slechts den vorm, niet den inhoud van het maatschappelijk leven raken zouden. Elke verandering in wat STAMMLER vorm van het maatschappelijk leven noemt, brengt onvermijdelijk verandering in hetgeen hij als den inhoud aanduidt.

Eene maatschappij die geen persoonlijk erfrecht erkent, zal geheel andere economische toestanden te zien geven, dan eene maatschappij die dat recht wel huldigt. Eene maatschappij waarin het erfrecht eerstgeboorterecht is, zal een heel andere economische structuur vertoonen dan een maatschappij welker erfrecht verplichte deeling van de nalatenschap der ouders tusschen de kinderen voorschrijft. Eene maatschappij wier recht het persoonlijk eigendom niet kent, zal in zijn economischen inhoud hemelsbreed verschillen van eene maatschappij, die wèl een persoonlijk eigendomsrecht erkent en geëerbiedigd hebben wil. In de maatschappijen die dit laatste doen, zal de economische organisatie wijziging ondergaan, naar gelang de grenzen van het persoonlijk eigendomsrecht ruimer of enger getrokken worden. Het juridische element behoort evenzeer tot den inhoud, het wezen van het van het maatschappelijk leven als het economische [2])

[1]) *W. & R.* bl. 90. Met dit „uiterlijk geregeld" bedoelt STAMMLER, dat het recht er niet naar vraagt, of de menschen in hun binnenste de gestelde regelen billijken, zoo zij in hun handelen, in hun optreden naar buiten zich er maar naar gedragen.

[2]) STAMMLER zelf erkent dit trouwens waar hij schrijft: „*Der rechtlichen Regelung fällt die Aufgabe zu, eine bestimmte Art des Zusammenlebens zu bewirken.* So gipfelt die Eigenthümlichkeit der rechtlichen Ordnung in der Verfolgung von Zielen, welche ohne das Recht so nicht erreicht werden würden." *W. & R.* bl. 401. De cursiveering is van mij.

Wat de quintessens betreft wijk ik intusschen — gelijk ik reeds zeide — niet van STAMMLER's opvatting af. Ik bestrijd slechts zijne voorstelling dat de economie den inhoud het recht den vorm aan het maatschappelijk leven geeft. Met die voorstelling zou ik nog vrede kunnen hebben, als HEGEL's wijsgeerige opvatting van de verhouding tusschen vorm en inhoud met de algemeen gangbare opvatting daarvan strookte. „Bij de tegenstelling tusschen vorm en inhoud is er aan vast te houden, dat de inhoud niet vormloos is, maar den vorm even goed in zich zelf heeft als deze voor hem iets uiterlijks is." [1]) Eene opvatting die HEGEL nog verduidelijkt door de toevoeging: „dat beide (vorm en inhoud) even wezenlijk zijn en dat, terwijl er zoo min een vormlooze inhoud is als een vormlooze stof, deze beide (inhoud en stof of materie) zich juist daardoor van elkander onderscheiden, dat de laatste, ofschoon zij „an sich" niet zonder den vorm, doch in haar verschijning zich als tegenover dezen onverschillig toont, waartegenover de inhoud als zoodanig datgene wat hij is daardoor is, dat hij den „ausgebildeten" vorm in zich bevat."

Klaarblijkelijk heeft STAMMLER zich, waar hij het recht den vorm noemt van het maatschappelijk leven, de verhouding van vorm en inhoud in den zin van HEGEL gedacht, waarbij de zooeven geopperde bezwaren wegvallen. Maar HEGEL zelf merkt het op: „vorm en inhoud zijn een paar bepalingen, waarvan het reflecteerende verstand zich vaak bedient, en wel voornamelijk op die wijze, dat de inhoud als het wezenlijke en zelfstandige beschouwd wordt." Welnu deze laatste opvatting van de verhouding van vorm en inhoud, niet de eerste, de wijsgeerige, is de algemeen gangbare. Waar nu STAMMLER — te recht — de marxistische voorstelling bestrijdt als zou in het maatschappelijk leven het economisch element wezenlijk en zelfstandig, het juridisch element onzelfstandig en secundair zijn, is hij niet gelukkig, waar hij door zijn woordenkeus juist de opvatting in de hand werkt, die hij bestrijden wil. Dat zulk eene op

[1]) *Kleine Logik* § 133.

een dwaalspoor leidende woordenkeus, gelijk ik boven zeide, gevaarlijk is bovendien, behoeft wel geen betoog.

Mijn bezwaar geldt echter niet het wezen van STAMMLER's opvatting. Recht en zeden zijn de regelende elementen in het geheele maatschappelijke en alzoo ook in het economische leven. Het recht bepaalt welke economische doeleinden in de maatschappij wèl en welke daarin niet toegelaten zijn, op welke economische doeleinden de leden der maatschappij wèl en op welke zij niet mogen aansturen, alsmede op welke wijze zij de op zich zelf als geoorloofd erkende economische doeleinden wèl en op welke wijze zij die niet mogen nastreven [1])

7. Het recht niet slechts uiterlijke regeling der samenleving.

STAMMLER legt er voorts den nadruk op, dat het recht zich ten aanzien van zijne regelen geheel anders gedraagt dan de moraal ten aanzien van de hare. Volgens hem vraagt het recht er alleen naar of de *handeling*, de uiterlijke verschijningsvorm der innerlijke motieven, in overeenstemming is met zijne regelen, maar bekommert het zich niet om de innerlijke motieven zelve, welke den handelenden persoon leidden tot het bewerken van die uiterlijke overeenstemming. Het recht heeft, volgens STAMMLER, slechts met het uiterlijk aanzien der handeling te maken. De moraal daarentegen gaat juist omgekeerd te werk: voor haar is het uiterlijk aanzien der handeling niets: het innerlijk motief daartoe alles. [2])

Ook met deze onderscheiding was STAMMLER niet gelukkig, ook hier weer verzwakte hij door zijne slechts

[1]) „Thatsächlich ist auch die Volkswirtschaft keine organische wirtschaftliche Thätigkeit, sondern eine Organisation der Beziehungen, die unter den Menschen auf Grund der Aehnlichkeit und Verschiedenheit ihrer wirtschaftlichen Urteile und Bestrebungen entstehen. Sie ist folglich nicht ein Produkt ihrer wirtschaftlichen Thätigkeit, sondern vielmehr eine Voraussetzung derselben." GRABSKI, t. a. p. bl. 495.

[2]) „Unter einem *äusseren Regel* menschlichen Verhaltens haben wir eine Regel zu verstehen, *welche sich von der Triebfeder des Einzelnen, sie zu befolgen, ihrem Sinne nach ganz unabhängig stellt*. Sie kann von dem Regelunterworfenen befolgt werden, weil er sie in moralischer Gesinnung für die rechte Vorschrift hält, so dass er autonom, aus Achtung vor dem Gesetze, sich fügt. Es kann aber auch sein, dass er dieses lediglich aus eigennützigem Streben, aus Sucht nach Vortheil und Furcht oder sonst drohenden Uebeln thut. Der äusseren Regel ist dieses gleichgultig . . . . so steht die äussere Regelung des menschlichen Zusammenlebens den Lehren der Moral gegenüber". *W. & R.* bl. 105.

ten deele juiste voorstelling zijne positie tegenover het marxisme. Wat STAMMLER van het recht zegt, is slechts juist voor zoover betreft de handhaving van het eenmaal gestelde rechtsvoorschrift, maar het miskent juist datgene waaraan het rechtsvoorschrift zelf zijne innerlijke kracht en waarde ontleent. Het recht eischt meer dan dat de eenmaal gestelde rechtsvoorschriften uiterlijk worden nagekomen, het verlangt ook dat die voorschriften zelve innerlijk strooken met de rechtvaardigheidsideeën, welke leven in de maatschappij voor welke die voorschriften hebben te gelden. Door middel zijner voorschriften tracht het recht overeenstemming te bewerken tusschen de handelingen der maatschappelijk levende personen en hetgeen door de maatschappij, waarin zij leven en waarvan zij deel uitmaken, als rechtvaardig wordt aangemerkt en uit dien hoofde als regel gesteld is. Nu is het, wel is waar, onbetwistbaar dat het eenmaal geldende rechtsvoorschrift niet meer verlangt en niet meer verlangen kan dan uiterlijke nakoming; maar het heeft zijn innerlijke kracht verloren en moet ophouden den verschijningsvorm van het recht te dragen, zoodra die uiterlijke nakoming niet meer als regel, d. w. z. door de meerderheid der aan het voorschrift onderworpenen geschiedt, omdat deze daarin een rechtvaardig voorschrift zien. Het wegvallen ook van den uiterlijken schijn van recht is dan slechts een kwestie van tijd; het rechtsvoorschrift heeft onder die omstandigheden zijn levenswortel ingeboet.

Het recht heeft in de maatschappij de taak te volbrengen het geheele maatschappelijk- en dus ook het economisch leven in overeenstemming te houden met het in de maatschappij levende en met hare ontwikkeling hooger stijgende rechtvaardigheidsbewustzijn.

Door alleen te letten op het uiterlijk geregeld zijn van het maatschappelijk leven door het recht, verzwakt STAMMLER de beteekenis hiervan voor het maatschappelijk leven. Hij versterkt daardoor den verkeerden indruk, — reeds gewekt door zijne voorstelling dat het recht alleen den *vorm* van het maatschappelijk leven raakt en bepaalt, — als zou het recht voor de maatschappij en hare samenstelling van onwezenlijke, bijkomende beteekenis zijn.

Vooral in eene critische behandeling van het historisch-materialisme, is het voet geven aan dien verkeerden indruk weinig gelukkig.

F. DE INVLOED VAN DEN WIL.

Het inzicht dat de economische betrekking tegelijk eene rechtsbetrekking, de economische handeling tegelijk eene rechtshandeling is, geeft den sleutel ook voor de oplossing van een ander voor ons belangrijk probleem. Wij herinneren ons, hoe volgens de marxistische voorstelling de wil der in de maatschappij levende individuen op hare samenstelling geen invloed hebben kan. Welnu, deze belangrijke vraag komt onder een veel helderder licht van het oogenblik af, dat de identiteit van economische handelingen en rechtshandelingen wordt ingezien.

1. De rechtshandeling wilsuiting. Geen jurist twijfelt er aan, of de rechtshandeling is een wilsuiting, hetzij dan van één of van meer personen. Bij de rechtshandeling hebben wij te doen met den naar buiten tredenden wil, gericht op het door de handeling te bereiken en door het recht als geldig erkende doel. De rechtstoestanden, die uit het samenstel der dagelijks gesloten wordende rechtshandelingen geboren worden, vinden hun oorsprong derhalve in den wil der personen, die deze rechtstoestanden te voorschijn riepen en er onder leven. De algemeene rechtstoestand, voor zoover hij uit rechtshandelingen voortspruit, is eene resultante van die ontelbare rechtshandelingen en dat wel niet alleen van de rechtshandelingen van het heden, maar ook van die van het verleden, ook van rechtshandelingen van vroegere geslachten. Elke rechtshandeling op zich zelve draagt aan de nimmer stilstaande reconstructie van den algemeenen rechtstoestand slechts onmerkbaar weinig bij. Eene wijziging in den rechtsgeldigen wil van een of van enkele personen zal op den aard dier reconstructie dus ook een niet of nauwelijks merkbaren invloed hebben. Krijgt daarentegen het rechtsgeldig willen der meerderheid een andere richting, dan zal daardoor de algemeene rechtstoestand eene wijziging in dezelfde richting ondergaan.

2. Van wil onafhankelijke rechtsfeiten. Dit wil niet zeggen, dat de algemeene volkswil de in het volk levende rechtstoestanden geheel bepaalt, maar

wel, dat die wil daarop overwegenden invloed heeft. Bepalen doet de volkswil het rechtsleven niet geheel, 1e omdat elke handeling niet alleen voorziene en gewilde, maar ook niet voorziene en niet gewilde gevolgen heeft, 2e omdat er ook van den wil onafhankelijke feiten zijn, die voortdurend veranderingen in de rechtstoestanden bewerken; het meest belangrijke van deze rechtsfeiten is wel de dood. Maar zelfs hier kan de wil, hoewel niet zoo beslissend als bij de rechtshandeling, ingrijpen. De wil is hier machteloos, wat betreft *het tijdstip waarop* de rechtsgevolgen van den dood zullen intreden, maar hij bepaalt *welke* rechtsgevolgen op dat onzekere tijdstip intreden zullen. Regel daarbij is, dat de wil van den wetgever, dat wil in moderne staten zeggen: de meer of minder zuiver te voorschijn komende meerderheidswil, die gevolgen vaststelt, maar in alle moderne staten wordt daarbij ook een meer of minder groote invloed gelaten aan den wil des overledenen zelven. Hoe sterk zelfs in verband met een van den menschelijken wil gansch onafhankelijk rechtsfeit als de dood, de in het recht belichaamde meerderheidswil op de rechtstoestanden inwerkt, kan ieder gemakkelijk nagaan door vergelijking van de eigendomstoestanden in landen met wettelijk eerstgeboorterecht met die van landen met wettelijke gelijkheid der kinderen ten aanzien van de nalatenschap hunner ouders.

Neemt men nu in aanmerking, dat wat hier gezegd werd van rechtshandelingen en rechtsfeiten, tevens gelden moet van de meeste en de gewichtigste economische handelingen en feiten, daar deze tegelijk rechtshandelingen en rechtsfeiten zijn, dan is met het bovenstaande tevens het betoog geleverd van den overwegenden invloed van den volkswil, zooals hij zich deels in de wet deels in de privaatrechtelijke handelingen openbaart, op de in eene maatschappij bestaande economische toestanden. Deze toestanden zijn producten van wilsuitingen van het in zijne verschillende generaties voortlevende volk. Deze opvatting komt niet in tegenspraak met de boven [1]) als

[1]) Zie bl. 112.

juist erkende opvatting, dat ieders persoonlijke wil van slechts uiterst geringen invloed is op de maatschappelijke toestanden waaronder hij leeft, en dat de maatschappelijke betrekkingen, welke door ontelbare wilsuitingen en ontelbare combinaties en schakeeringen ontstaan, slechts voor een klein deel bedoelde, grootendeels daarentegen buiten de doelstelling der enkele handelingen liggende gevolgen dier uitingen zijn.

3. Wilsuitingen niet ongebonden.

Het hier omtrent den invloed van den wil op de economische rechtstoestanden gezegde, bedoelt niet, dat de wilsuitingen der maatschappelijk levenden vrij zouden zijn, in den zin van ongebonden. De menschelijke maatschappijen zijn wilsproducten, geen producten van wispelturigheid.

Ieders wil wordt, behalve door zijn innerlijken aanleg, bepaald door uitwendige omstandigheden, die van de geboorte af, en eigenlijk reeds vroeger, op hem inwerken. Door de opvoeding wordt de wil van den nog jeugdigen individu gevormd naar de opvattingen omtrent goed en kwaad, recht en onrecht, zedelijkheid en onzedelijkheid van den kring, waarbinnen en waardoor die opvoeding plaats heeft. Daardoor reeds werkt de eene generatie machtig op de andere in en worden de rechts- en zedelijkheidsopvattingen van het eene geslacht op het andere overgebracht. En een tweede, vaak strengere opvoeding wacht de individuen, wanneer zij zich in de breedere maatschappij bewegen. Daar wordt de wil van den enkeling, voor zoo ver hij door de opvoeding in engeren zin nog niet voldoende is beschaafd, gedwongen zich te houden aan de bewegingslijnen, getrokken door den algemeenen volkswil, gelijk deze zich uit in zeden, gewoonten en wet. Die algemeene volkswil, welke door generatie na generatie wordt opgebouwd en herbouwd, neemt bovendien zijn oorsprong niet in het onbepaalde, maar staat van den aanvang af onder den invloed van de natuurtoestanden, waaronder zijne vorming en ontwikkeling geschiedt en van den schat van kennen en kunnen op elk gebied van menschelijk inzicht, door vroegere generaties langzaam vergaard en aan de opvolgende

generaties overgedragen. De aard der gaven die de natuur biedt, de aard der moeilijkheden die zij aan de bemachtiging harer gaven in den weg legt, de aard der gevaren waarmede zij dreigt, zullen op de volksopvattingen onder alle omstandigheden hun werking doen gevoelen. Die werking zal krachtiger zijn, naar mate het volk zich aan de hem omringende natuurkrachten meer op genade en ongenade overgeleverd gevoelt; zij zal afnemen, naar mate het die natuurkrachten meer weet ondergeschikt te maken aan zijne doeleinden en te ontdoen van hare verschrikkingen, doch geheel ophouden zal zij niet. En in gelijke mate als de invloed der omringende natuur afneemt, neemt de invloed van den door sociale overerving verkregen schat van kennen en kunnen toe.

De wil der thans levende leden van een volk en de daaruit door vermenging ontstaande algemeene volkswil wordt bepaald zoowel door innerlijken aanleg als door uiterlijke omstandigheden, en deze laatste zijn gevolg, ten deele van natuurtoestanden, ten deele van overgeleverde inzichten, kundigheden en opvattingen. Zij op wie die invloeden niet krachtig genoeg inwerken om hun persoonlijken wil te houden binnen de door den algemeenen volkswil gestelde perken, worden door dwang genoodzaakt tot hetgeen zij niet vrijwillig doen of, zoo noodig, onschadelijk gemaakt.

4. De beteekenis van het willen.

De opvatting dat de maatschappelijke en daaronder ook de economische organisatie een product is van den algemeenen volkswil, kan geheel samengaan en gaat bij mij geheel samen met de opvatting, dat die volkswil innerlijk en uiterlijk gebonden is. Het gebonden zijn van den wil heft echter den wil niet op. De erkenning dat de wil niet vrij is, in den zin van ongeïnfluenceerd, leidt velen, en ook Marx, er toe, de beteekenis van den wil voor de ontwikkeling der maatschappelijke organisatie te elimineeren. Wanneer — zoo luidt de kern van deze opvatting — de wil bepaald wordt door iets anders, ligt de bewegende oorzaak van hetgeen zich uiterlijk als eene wilsuiting vertoont, in dat andere en heeft men dus ook alleen na te gaan wat dat andere is. Deze conclusie echter is slechts mogelijk door een in zijne gevolgen even grooten

als bedenkelijken sprong. De innerlijke en uiterlijke omstandigheden toch kunnen niet verklaren, *dat* er gewild wordt. Het willen blijft in laatste ontleding eene kracht in zich zelf. [1])

Als met alle, zoowel inwendige als uitwendige invloeden is rekening gehouden, blijft voor den wil nog altijd de keuze over om zich te bepalen binnen den door die omstandigheden omlijnden kring. Het willen is ten slotte niet anders dan het kiezen tusschen meer dan éène mogelijkheid. [2]) Wie dit ontkent, ontkent het bestaan van den wil zelven, ontkent daarmede het bestaan van wat voor ons bewustzijn evenzeer *a priori* geven is, als het denken en het oordeelen. Waar keuze is, wordt door de keuze zelve een nieuwe oorzaak in de rij van oorzaken en gevolgen ingevoegd.

5. Continuïteit en veranderlijkheid van den volkswil.

Op deze wijze is verklaarbaar, zoowel de continuiteit in den algemeenen volkswil als de geleidelijke verandering die deze ondergaat. Hij die door een aan de kenbare wereld niet te ontleenen, metaphysisch determinisme er toe verleid wordt den invloed van den wil geheel te elimineeren, komt er toe de ontwikkeling van den algemeenen volkswil in laatste ontleding uit *niets* te doen

---

[1]) Vgl. LUDWIG STEIN, *Die Soziale Frage im Lichte der Philosophie*, bl. 44—50. „Die Causalität gilt von allem Geschehen, die immanente Teleologie nur von jeder Handlung." (bl. 50).

„Die Erfahrung der Macht des Willens, unsere Arbeitskräfte auf bestimmte Zwecke zu lenken und damit unserem Thun Regel und Einheit zu verschaffen, führt endlich zu der Einsicht, dass auch die Zwecke uns nicht schlechthin zudiktiert sind, sondern von uns selber gesetzt werden können." NATORP, *Sozialpädagogik* bl. 157. Vgl. SIMKHOWITCH, *Die Krisis der Sozialdemokratie*, *Jb. f. Nat. Oek. & St.* III F. XVII, bl. 757.

[2]) „Indem jemand erwägt, welche Mittel er anwenden solle und welches seine Handlung nun zu sein habe, so stellt er eben den fraglichen Gegenstand als einen von ihm zu schaffenden vor. In dem Inhalte seiner Vorstellung ist wiederum nicht die blosse Kausalität vorhanden, da eine solche seine Vorstellung als die eines zu schaffenden Gegenstandes ganz überflüssig, ja widersprechend machen würde... Es ist ganz zweifellos, dass der Gedanke der Zwecksetzung besteht und wirklich ist. Wollte jemand noch zweifeln, so braucht er nur den Begriff der Wahl sich zu vergegenwärtigen. Die Vorstellung einer möglichen Wahl haben wir in ungezählten Fallen; der Gedanke des Wählens schliesst aber denjenigen einer zwingenden Kausalität notwendig aus. Denn er bedeutet nicht nur eine künftige Möglichkeit an und für sich, sondern setzt diese als von dem Wählenden herbeigeführt, mithin gerade nicht in blosser Naturkausalität bewirkt." STAMMLER, *W. & R.* 354/6.

geboren worden, daar de natuur buiten den mensch wel rythmische veranderingen en individueele ontwikkelingen, maar uit zich zelf geene in een menschen- of zelfs in volksleven waarneembare algemeene ontwikkeling vertoont.

Juist deze onveranderlijkheid van den natuurinvloed moet er ons toe brengen, de geleidelijke volksontwikkeling, het geleidelijk hooger stijgen van het menschelijke willen en denken, i. e.: van de menschelijke beschaving, te zoeken in het innerlijk menschelijke zelf, in 's menschen innerlijken drang naar hoogere ontwikkeling, in het geleidelijk hooger stellen van zijn doeleinden, in het geleidelijk en uit eigen innerlijke kracht richten van zijn wil op een hooger ideaal, in één woord: in eene inhaerente eigenschap van 's menschen geest. [1]) De bewegende kracht welke de maatschappij doet vooruitgaan, is in laatste ontleding uitsluitend te zoeken in de eigenschap van 's menschen geest, vatbaar te zijn zich zelven tot hoogere ontwikkeling te brengen, m. a. w. zich steeds nieuwe en hoogere doeleinden te stellen, steeds nieuwe idealen na te jagen. [2]) De graad van ontwikkeling der maatschappij wordt bepaald door het doel, dat zij — d. w. z. de haar samenstellende leden als een geheel genomen — zich ter bereiking stelt, door het ideaal dat zij nastreeft. Naar gelang van het, volgens onze ethische waardeering, hooger of lager peil van dat ideaal — en alleen naar gelang daarvan — spreken wij van een hooger of lager ontwikkelingsstadium.

6. Ontwikkelingsgraad maatschappij bepaald door doeleinden die zij nastreeft.

In het geheele maatschappelijk leven, gelijk in het bij uitstek belangrijke onderdeel daarvan, het economisch-rechtelijke leven, zijn het de onder tal van in- en uitwendige

[1]) „Es ist die edelste Aufgabe der Menschheit, die in empirischer Bedingtheit erwachsenden Zwecke des gesellschaftlichen Lebens in der Richtung des sozialen Ideals zu erfassen und zu verfolgen." STAMMLER, *W. & R.* bl. 604.

„Das Gemeinschaftsleben ist auf keiner gegebenen Stufe abgeschlossen, es ist beständig im Werden begriffen. So wird die sittliche Ordnung des Gemeinschaftslebens zur ewigen Aufgabe, ihre Tugend zur Idee, d. h. zum blossen Richtpunkt einer unendlichen Entwicklung." NATORP, t. a. p. 160.

[2]) „Das Wesen des sozialen Daseins der Menschen liegt in dem Wollen und in der Verfolgung von Zwecken und nicht in der Erkenntniss von einem bloss kausalen Getrieben werden." STAMMLER. *W. & R.* bl. 446.

[3]) Vgl. JELLINEK, t. a. p. bl. 39 en volg.

invloeden staande wilsuitingen der leden van de maatschappij, die het karakter en den ontwikkelingsgraad van deze bepalen. Naar gelang het willen der leden eener maatschappij, en bloc genomen, zich op hoogere of lagere doeleinden richt, is de maatschappelijke ontwikkeling zelve hooger of lager. Het hoogere of lagere van die doeleinden nu wordt alleen en uitsluitend bepaald door ons eigen ethisch ideaal. Zonder erkenning van een ideaal kan er ten hoogste sprake zijn van maatschappelijke verandering, niet van maatschappelijken vooruitgang. Wie van voor- of achteruitgang spreekt, legt onwillekeurig reeds een ethischen maatstaf aan, naar welken hij den aard der maatschappelijke verandering beoordeelt.

7. Het ideaal van MARX.

MARX zelf die, waar hij het wezen van den arbeid uiteenzet, zoo juist aantoont dat alle menschelijk handelen begint met het stellen van een doel, werd alleen door zijne vooropgezette philosophie belet op die juiste ontleding voort te redeneeren, en door zijne philosophie er integendeel toe verleid, aan de doelstelling, welker fundamenteele beteekenis hij zelf had aangewezen, en daarmede aan alle idealisme wezenlijke beteekenis voor de maatschappelijke vorming en ontwikkeling te ontzeggen. Maar terwijl hij herhaaldelijk over de „ideologiëen" die de wereld zouden in beweging zetten, den staf breekt, herhaaldelijk beweert, dat men bij het toekennen van bewegende kracht aan die ideologiëen den schijn met het wezen, het gevolg met de oorzaak verwart, moet hij, bij de uitwerking van zijn wijsgeerig standpunt, ook zelf de bewegende kracht der maatschappij leggen in het menschelijk begeeren (naar stoffelijke goederen), in eene doelstelling derhalve. En waar hij leert, dat de maatschappelijke ontwikkeling het kapitalistische tijdperk zal doen plaats maken voor het socialistische, stelt hij dat niet alleen voor als eene noodzakelijke verandering, maar als eene hoogere, meer geluk en zegen brengende ontwikkeling, waarmede de voorgeschiedenis der menschheid en het maatschappelijk antagonisme zullen verdwijnen; legt hij m. a. w. een maatschappelijk ideaal als maatstaf van beoordeeling aan. En telkens in zijn geschriften kan hij, in spijt van zijn uitgangspunt, niet nalaten de toestanden

van de kapitalistische tijdperken niet alleen te ontleden, maar daarover ook een ethisch oordeel en wel in den regel, gedreven door zijn socialistisch ideaal, eene zeer krasse veroordeeling uit te spreken. Zoo voert hij zelf telkens het begrip van het ideaal als oorzaak van maatschappelijke verandering en maatschappelijken vooruitgang weer in zijn geschiedbeschouwing in. [1])

Intusschen is het noodig bij MARX' idealisme nog een oogenblik stil te staan en den aard daarvan wat nader te onderzoeken. Te meer, omdat de verschillende uitspraken die MARX over het idealisme doet, niet zoo gemakkelijk met elkander overeen te brengen zijn. Hierbij kunnen wij de passages uit zijne geschriften, die een

---

[1]) STAUDINGER schrijft t. a. p. bl. 68: „Wenn wir die Geschichte betrachten, so urtheilen wir nicht bloss kausal, sondern fragen, welche Kräfte dem Fortschritt dienen." Zie ook bl. 110 en volg.; zie voorts VON WENCKSTERN, *Marx*, I Th. Kap. V. MAZARYK, t. a. p. bl. 118 en volg.; FR. MEFFERT, *Arbeiterfrage und Sozialismus*, bl. 245 en volg.; BOURGUIN, *Revue d'Econ. Pol.* VII, bl. 200; WOLTMANN, *Hist. Mat.* bl. 206 en volg. en 365 en volg.; JAURÈS, *N. Z.*, XIII, 2, bl. 555; Dr. A. PANNEKOEK, *Nieuwe Tijd* VI, bl. 681; G. SOREL, *De ethiek van het Socialisme*, vertaald in het *Soc. Weekbl.* 19 Mei—9 Juni 1900; BERNSTEIN, *Wie ist wissenschaftlicher Socialismus möglich*, bl. 19; SIMMEL, *Probleme der Geschichtsphilos.* bl. 192 en volg.

LABRIOLA, een der minst afgedwaalde historisch-materialisten, erkent ook dat in het begrip vooruitgang een waardeering ligt (*Conception Matérialiste*, bl. 277), maar hij acht dien vooruitgang niet noodzakelijk, omdat maatschappijen zich ook wel in achterwaartsche richting ontwikkelen (bl. 281/2). Hetgeen hem niet belet den overgang van de kapitalistische in de socialistische maatschappij als eene immanente noodzakelijkheid van de kapitalistische ontwikkeling voor te stellen (bl. 30, 61, 184, 226, 287). Erkend moet echter worden dat hij later minder stellig spreekt en zelfs eenigszins den draak steekt met hen die de noodzakelijkheid van het socialisme verkondigen. *Socialisme et Philosophie*, bl. 201 en volg.

Een zeer eigenaardig standpunt neemt de KELLÈS-KRAUZ — in navolging van PAUL LAFARGUE, *N. Z.* XIII, 2, bl. 630 — ten aanzien van het idealistisch karakter van het historisch-materialistische socialisme, waarvan hij een overtuigd aanhanger is, in. Hij erkent dat idealisme; maar het is een idealisme dat slechts schijnbaar op zijn economische basis vooruitloopt. „La source d'une conception de l'avenir, aussi bien que toute autre idée, ne peut être cherchée que dans le passé, dans une forme sociale survivante: dans notre cas — dans le communisme primitif. C'est lui, qui, s'étant décomposé insensiblement, remplacé par le premier régime à classes, suscite chez les hommes un douloureux regret, qui se transforme bientôt en tableau idealisé, comme la larme d'un mollusque se cristallise en perle chatoyante." *Annales de Sociologie* VIII, bl. 90. Tot zulk een stoïcijnsch idealistisch materialistisch mysticisme, anders gezegd tot zulk een zonderlingen philosophischen hutspot, moet men zijn toevlucht nemen, als men door zijn historisch-materialistisch dogma weerhouden wordt van de eenvoudige erkenning, dat het op de economische toestanden vooruitloopend ideaal een eigen, zelfstandige kracht heeft bij de verdere ontwikkeling der maatschappij.

bloot verwerpen van het idealistisch standpunt inhouden, met stilzwijgen voorbijgaan. Op een drietal plaatsen spreekt hij zich precieser uit. In zijn „*Klassenkämpfe in Frankreich*" [1]) verwijt hij aan het dogmatisch of utopistisch socialisme niet zijn idealisme zonder meer, maar het idealiseeren der bestaande maatschappij, het stellen van zijn ideaal *tegenover* de werkelijkheid, het najagen van „het product van de hersenen van een enkelen wijsneus."

In „*Der Bürgerkrieg in Frankreich*" [2]) zegt hij dat de arbeidende klasse geen idealen te verwezenlijken heeft, maar alleen de elementen der nieuwe maatschappij, welke zich reeds in de bestaande maatschappij ontwikkeld hebben, in vrijheid te stellen. En in de beroemde passage uit de voorrede van de „*Kritik der Politischen Oekonomie*" heet het, dat de menschheid zich slechts opgaven stelt m. a. w. slechts idealen nastreeft, die zij verwezenlijken kan.

Brengt men deze drie uitspraken met elkander in verband, dan kan men zich, dunkt mij, daaruit een beeld vormen van het soort van idealisme, waaraan MARX meende wèl en het soort van idealisme, waaraan hij meende niet mee te doen. Wat hij bestreed in anderen en waarvan hij meende vrij te zijn voor zichzelven, was het najagen van subjectieve, in eigen hersenen geproduceerde idealen. Daarentegen noemde hij het volgen en bevorderen van den ontwikkelingsgang der maatschappij nu eens het in vrijheid stellen van de reeds aanwezige elementen der nieuwe (en betere) maatschappij, dan weer het voldoen aan een opgaaf door de menschheid, welke deze zich niet stellen zou, indien zij niet voor verwezenlijking vatbaar ware. Hij was wars m. a. w. van het stellen en najagen van subjectieve idealen, doch erkende de waarde van het aansturen op de nieuwe maatschappij, welke uit de maatschappelijke ontwikkeling zelve zou te voorschijn komen en welke voor hem een objectief ideaal was.

In „*Der Bürgerkrieg in Frankreich*" verwierp hij de voorstelling dat de arbeiders *idealen* te verwezenlijken zouden hebben geheel; in de voorrede der „*Kritik der*

[1]) Zie beneden hfdst. III, § 2, D, no. 8.
[2]) Zie boven bl. 120, nt. 2.

Politischen Oekonomie" negeerde hij elk niet objectief, niet door de economische ontwikkeling gerechtvaardigd, ideaal. Bij deze laatste gelegenheid ging hij te werk volgens HEGEL's bekende stelling: „Alles was ist, ist vernünftig", waarvan de eigenlijke beteekenis duidelijker wordt, wanneer men haar omkeert: „Alles was nicht vernünftig ist, ist nicht." Zoo was het maatschappelijk niet „vernünftige" ideaal voor MARX *geen* ideaal en hield hij als eenig ideaal over, de door de maatschappelijke ontwikkeling zelve aan de menschheid ter verwezenlijking gestelde taak.

Ik vlei mij bij deze paraphrase geheel gebleven te zijn bij den marxistischen gedachtengang. Met die paraphrase is echter de kwestie van MARX' ideaal niet opgelost. Want ook hier weer geldt zijn eigen opmerking: men beoordeelt een mensch niet naar hetgeen hij van zichzelven denkt.

De vraag is dus, was MARX' ideaal werkelijk het objectieve ideaal, waarvoor hij het hield, of was het even subjectief als de door hem gehekelde producten der hersenen van enkele wijsneuzen?

Dat reeds de bloote opvatting van de nieuwe maatschappij, die uit de kapitalistische ontwikkeling geboren worden zou, als een ideaal, een beslist subjectieve waardeering inhield, werd zoo even gezegd. Daarop behoef ik dus niet terug te komen. Maar MARX' ideaal was niet alleen subjectief in die eene beteekenis; het is gebleken een ideaal te zijn *tegen* de werkelijkheid, even goed als de andere subjectieve idealen, waarboven hij het zijne verheven achtte. Immers, zonder al te veel vooruit te loopen op hetgeen volgen zal, kan er reeds hier aan worden herinnerd, dat zijn ideaal eene *noodzakelijke* consequentie zijn zou van de kapitalistische ontwikkeling; — zelfs de meerderheid van zijn eigen volgelingen erkent tegenwoordig, dat het niet meer dan eene *mogelijke*, eene, naar zij hopen, te veroveren consequentie van die ontwikkeling der bestaande maatschappij, maar geenszins eene noodzakelijke consequentie daarvan zijn zal. [1]) Is het op dit cardinale punt reeds twijfelachtig, of zijn ideaal

[1]) Zie beneden, hoofdstuk V, § 1.

niet ook tegen de werkelijkheid ingaat; *tegen* de werkelijkheid was stellig zijne voorstelling dat de nieuwe maatschappij komen zou als gevolg van een revolutionairen ommekeer, *tegen* de werkelijkheid ook, dat de elementen dier nieuwe maatschappij in de bestaande reeds ontwikkeld waren en deze slechts in vrijheid behoefden te worden gesteld.

Dat MARX zich vergiste, toen hij omstreeks denzelfden tijd waarin zijn historisch materialisme tot rijpheid kwam, zich voorstelde dat de groote revolutie, die de kapitalistische maatschappij in de communistische zou omzetten, binnen weinig jaren komen zou, is van weinig beteekenis voor de algemeene waarde zijner wijsgeerige beschouwingen, daarentegen is het van overwegende beteekenis voor het karakter van zijn eigen ideaal. De werkelijkheid toch heeft bewezen dat „de menschheid" dat ideaal *niet heeft* kunnen verwezenlijken en dat zij het, zoo al ooit, toch zeker eerst na een lang ontwikkelingstijdperk, hetwelk zij nog heeft door te loopen, verwezenlijken kunnen *zal*. Daarmede heeft de werkelijkheid het vonnis over MARX' ideaal geveld: het is gebleken een subjectief ideaal te zijn, een ideaal *tegen* de werkelijkheid, een product niet van de werkelijke maatschappelijke ontwikkeling maar van de hersenen van MARX, die wegens het uitbroeden van dat product evenwel nog niet voor een wijsneus behoeft te worden uitgemaakt.

MARX' toekomst-voorstellingen zijn even subjectief idealistisch als die van andere, door hemzelven als utopisten in een hoek gezette socialisten.

8. Zijn streven naar verhaasting der verwezenlijking daarvan.

Beging MARX te dezen aanzien eene groote vergissing, niet minder groot was zijne vergissing, waar hij de beteekenis van het menschelijk willen voor de maatschappelijke ontwikkeling loochende en tegelijkertijd de arbeiders aanspoorde, de komst van de socialistische maatschappij te verhaasten door het in vrijheid stellen van de thans reeds ontwikkelde elementen daarvan. [1])

De marxistische theorie wil zijn „eene causaaltheorie, die met de maatschappelijke verschijnselen, haar oorzaken, haar verband en haar beperkingen te maken heeft" —

---

[1]) Zie over de duisterheid dezer beeldspraak, boven bl. 120 nt. 2.

gelijk een der meest orthodoxe marxisten het uitdrukt.[1]) Zij leidt al ons denken, gevoelen en willen in laatste ontleding causaal af uit de economische toestanden, waaronder wij leven. Zij ontkent, dat door de individueele doelstellingen en handelingen ter bereiking van de gestelde doeleinden telkens nieuwe causaliteitsrijen geopend worden. De doelstelling is slechts van schijnbare beteekenis, het willen der individuen heeft op den loop der maatschappelijke ontwikkeling geen invloed. En toch wordt daaruit voor de practijk des levens niet de eenig mogelijke conclusie, die van het fatalisme, getrokken. Integendeel, de marxistische wijsbegeerte wilde van den aanvang af haar steun geven aan de arbeidersbeweging. In naam derzelfde wijsbegeerte, die den invloed van het menschelijk willen en streven op den loop der maatschappelijke ontwikkeling ontkende, werden de arbeiders met ongekende kracht opgeroepen, zich te vereenigen ten einde...... de maatschappelijke ontwikkeling te bespoedigen. MARX' onloochenbare beteekenis voor de opwekking bij de arbeiders van het besef der kracht, welke zij door en in vereeniging op de maatschappelijke ontwikkeling uitoefenen kunnen, is tegelijk de veroordeeling van zijne eenzijdige causaaltheorie. Zich te vereenigen om de komst te verhaasten van dingen, wier komst door de wetten der causaliteit bepaald is, is krankzinnigheid. Wie heeft er — vraagt STAMMLER te recht — ooit aan gedacht eene vereeniging te vormen om de komst van een planeet te verhaasten of de aarde sneller om de zon te doen draaien?[2])

Van tweeën één: òf de marxistische geschiedbeschouwing is niet bloot een causaaltheorie, zij erkent de eigen beteekenis van het menschelijk willen, òf wel MARX' krachtige

[1]) CUNOW, *N. Z.* XVIII, 1, bl. 425. Eigenaardig is het, dat STAUDINGER, die (zie boven nt. 1, bl. 175) de bloot causale geschiedbeschouwing verwerpt, later, t. a. p. bl. 110, toch schrijft: „(Es) ist, wenn auch manche Einzeluntersuchung verbesserungfähig sein mag, an Prinzip und Methode der Marxschen Forschung nichts auszusetzen. Wir vermögen an ihr keinen prinzipiellen Fehler, sondern nur einen Mangel zu entdecken der zu ergänzen ist". Men moet wel sterk marxistisch bevooroordeeld zijn, om hier geen principieel verschil, doch slechts een leemte te zien.

[2]) Zie ook Mr. S. R. STEINMETZ, *Economist*, jaarg. 1901. MEFFERT, t. a. p. bl. 248 en volg.

oproeping aan de arbeiders van alle landen om zich te vereenigen, was een ijdele klank, waardoor op de wereldgeschiedenis niet de minste invloed werd geoefend. Er zullen er wel weinigen zijn, die bij dit dilemma, het laatste zullen kiezen, de leer stellende boven de practijk. Èn bij de uitwerking zijner leer èn bij hare toepassing beging MARX — gelijk wij aanwezen — telkens de schromelijkste inconsequenties. Het was het noodlot, hem door zijne te vroeg gerijpte wijsbegeerte beschoren. Daardoor werd hij gedoemd over het hoofd te zien wat hem anders haast de oogen zou hebben uitgestoken, en een groot deel van zijne ongemeene denkkracht te besteden aan den opbouw van een tot in zijn grondslagen ondeugdelijk sociaal-philosophisch stelsel.

Door zijn aprioristisch en niet vol te houden wegcijferen van de beteekenis der menschelijke idealen op de maatschappelijke ontwikkeling, sloot MARX zich de deur die tot de verklaring daarvan toegang kon verschaffen. „Men kan voor de wetenschappelijke verklaring van maatschappelijke bewegingen het menschelijke streven en willen, het stellen en najagen van doeleinden niet ontberen; daarin ligt veeleer de wezenlijke eigenaardigheid van het maatschappelijke zijn der menschen en van zijne veranderingen opgesloten." [1])

[1]) STAMMLER, t. a. p. bl. 440.

HOOFDSTUK III.

DE LEER VAN DEN KLASSENSTRIJD.

§ 1. WORDING DER LEER.

1. Samenhang v. historisch materialisme en klassenstrijd-theorie.

De leer van den klassenstrijd is bij MARX en ENGELS, ook chronologisch zoozeer met hun wijsgeerig standpunt saamgeweven, dat het moeilijk is uit te maken of de klassenstrijd-theorie tot het historisch materialisme heeft gevoerd of dit laatste tot de klassenstrijd-theorie. Er is tusschen die beide wisselwerking geweest, doch zóó dat de prioriteit daarin toekomt aan de leer van den klassenstrijd. Het standpunt van den klassenstrijd was trouwens door verschillende schrijvers vóór MARX en ENGELS reeds meer of minder scherp uiteengezet. Zij hadden weinig nieuws toe te voegen aan hetgeen FOURIER, PROUDHON, DE SISMONDI en ook LORENZ STEIN reeds over den klassenstrijd tusschen bourgeoisie en proletariaat hadden opgemerkt.[1]) De leer dat het persoonlijk eigendom een onvermijdelijken strijd tusschen bourgeoisie en proletariaat doet ontstaan, behoefde door MARX en ENGELS niet meer te worden gevestigd;[2]) zij behoefden die leer, die zij tot de hunne maakten, nog vóór hun historisch materialisme tot rijpheid kwam, slechts met dit materialisme in overeenstemming te brengen, toen dit vaste vormen begon aan te nemen.

---

[1]) Zie boven, hfdst. I, § 2.

[2]) Een onverdacht getuigenis werd daarvan afgelegd door ENGELS zelf in 1846: „Was die Franzosen und Engländer schon vor zehn, zwanzig, ja vierzig Jahren gesagt — und sehr gut, sehr klar, in sehr schöner Sprache gesagt hatten, das haben die Deutschen jetzt seit einem Jahre stückweise kennen gelernt und verhegelt, oder im allerbesten Falle haben sie es nachträglich noch einmal erfunden und in viel schlechterer, abstrakterer Form als ganz neue Erfindung drucken lassen. Ich nehme hiervon meine eigenen Arbeiten nicht aus". *Lit. Nachl.* II. bl. 408. Dit oordeel over hetgeen ook MARX en ENGELS destijds geleverd hadden, is, hoewel wat zeer kras, in hoofdzaak juist.

Wij vinden de leer van den klassenstrijd dan ook in nauwe aansluiting met de materialistische geschiedbeschouwing gebracht, zoodra deze beschouwing zelve tot volle ontwikkeling komt.

2. Voorstelling van 1843: klassenscheiding eigenaardigheid v. feodaal tijdperk.

In 1843, toen MARX nog grootendeels op het standpunt van HEGEL'S idealisme stond, was de geschiedenis voor hem nog iets anders en hoogers dan de geschiedenis van klassenstrijden. Wel legt hij reeds destijds, in een artikel in de *Rheinische Zeitung*, „*Ueber Kommunismus*" nadruk op het verlangen van „den stand die niets bezit, aan den rijkdom der middelklassen deel te nemen" [1]), maar dat verlangen der arbeidende klasse heeft in 1843 voor hem nog niet de beteekenis van een noodwendigen strijd met de bourgeoisie. Integendeel, in de splitsing der maatschappij in klassen ziet hij, blijkens een reeks artikelen in de *Rheinische Zeitung* van weinig weken later, een uit het kastenwezen overgebleven eigenaardigheid van het leenstelsel [2]).

3. Het recht mag geen klasse-recht zijn.

Voor den tegenwoordigen tijd is het recht, naar MARX' opvatting van 1843, allerminst noodwendig klassenrecht. Integendeel de wetgever, die zich niet boven zijn klassenbelangen weet te plaatsen, die het algemeen belang uit het oogpunt van het privaatrechtelijk belang zijner klasse bekijkt, geeft daarmede blijk, te blijven beneden de roeping des wetgevers, die van privaatrechtelijke klasseoverwegingen vrij behoort te zijn en te blijven. 3) MARX zag reeds destijds het gevaar,

---

[1]) *Lit. Nachl. I, bl. 276.*

[2]) Der Feudalismus im weitesten Sinne ist das geistige Thierreich, die Welt der geschiedenen Menschheit im Gegensatz zur Welt der sich unterscheidenden Menschheit, deren Ungleichheit nichts Anderes ist, als die Farbenbrechung der Gleichheit. In den Ländern des naiven Feudalismus, in den Ländern des Kastenwesens, wo im wahren Sinne des Wortes die Menschheit verschubkastet und die edlen, frei in einander überfliessenden Glieder des grossen Heiligen, des heiligen Humanus zersägt, zerkeilt, gewaltsam auseinander gerissen ist, finden wir daher auch die Anbetung des Thiers, die Thierreligion in ursprünglicher Gestalt, denn dem Menschen gilt immer für sein höchstes Wesen, was sein wahres Wesen ist.... Ebenso zehrt im Feudalismus die eine Rasse an der andern bis zu der Rasse herab, welche, ein Polyp, an die Erdscholle gewachsen, nur die vielen Arme besitzt, um den oberen Rassen die Früchte der Erde zu pflücken, während sie selbst Staub zehrt,..." t. z. p. bl. 286/7.

[3]) Der weise Gesetzgeber.... wird sich nicht darauf beschränken, den Theilnehmern einer Klasse die Unmöglichkeit wegzuräumen, einer höheren berechtigten Sphäre anzuhören, sondern er wird ihre eigene Klasse zu einer realen Möglichkeit

dat bij wetgeving door een bepaalden stand het standsbelang het van het algemeen belang winnen zou, maar hij achtte de verwarring van stands- en algemeen belang nog niet onvermijdelijk; integendeel in naam der „Staatsvernunft" en „Staatssittlichkeit" verlangde hij opoffering van het stands- aan het algemeen belang. Hij was destijds van het historisch materialisme zoowel als van de klassenstrijd-theorie nog mijlen ver af.

4. Rol van het proletariaat.

Doch MARX verkeerde toen in een gistingstijdperk. In zijn „*Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*" komt hij onder invloed van FEUERBACH [1]) tot eene beschouwing over de noodzakelijkheid eener grondige revolutie voor

von Rechten erheben, aber wenn der Staat hierzu nicht human, nicht reich, nicht grosssinnig genug ist, so ist es wenigstens seine unbedingte Pflicht, nicht in ein Verbrechen zu verwandeln, was erst Umstände zu einem Vergehen machen." t. z. p. bl. 292.

„So wenig nun ihr die Menschen mit euern Hühneraugen, so wenig müsst ihr sie mit den Augen eures Privatinteresses beurtheilen. Das Privatinteresse macht die eine Sphäre, worin ein Mensch feindlich mit ihm zusammentrifft, zur Lebenssphäre dieses Menschen." t. z. p. bl. 293.

„Wenn der Staat sich auch nur an einem Punkte so weit herablässt, statt in seiner eigenen Weise, in der Weise des Privateigenthums thätig zu sein, so folgt unmittelbar, dass er sich in der Form seiner Mittel den Schranken des Privateigenthums akkomodiren muss." t. z. p. bl. 298.

»Keiner, auch nicht der vorzüglichste Gesetzgeber darf seine Person höher stellen, als sein Gesetz." t. z. p. bl. 301.

Wir hielten es für unsere Pflicht, an einem Beispiel zu zeigen, was von einer Ständeversammlung der Sonderinteressen, würde sie einmal ernstlich zur Gesetzgebung berufen, zu erwarten sei. — Wir wiederholen noch einmal, unsere Landstände haben ihre Bestimmung als Landstände erfüllt, aber wir sind weit entfernt, sie damit rechtfertigen zu wollen. Der Rheinländer musste in ihnen über den Landstand, der Mensch musste über den Waldeigenthümer siegen. Es ist ihnen selbst gesetzlich nicht nur die Vertretung der Sonderinteressen, sondern auch die Vertretung des Interesses der Provinz überwiesen und so widersprechend beide Aufgaben sind, in einem Koalitionsfalle dürfte man keinen Augenblick anstehen, die Vertretung des Sonderinteresses der Vertretung der Provinz aufzuopfern. Der Sinn für Recht und Gesetz ist der bedeutsamste Provinzialismus der Rheinländer; aber es versteht sich von selbst, dass das Sonderinteresse, wie kein Vaterland, so keine Provinz, wie nicht den allgemeinen, so nicht den heimischen Geist kennt... Holz bleibt Holz in Siberien wie in Frankreich, Waldeigenthümer bleibt Waldeigenthümer in Kamschatka wie in der Rheinprovinz. Wenn also Holz und Holzbesitzer als solche Gesetze geben, so werden sich diese Gesetze durch nichts unterscheiden, als den geographischen Punkt, wo, und die Sprache worin sie gegeben sind. Dieser verworfene Materialismus, diese Sünde gegen den heiligen Geist der Völker und der Menschheit ist eine unmittelbare Konsequenz jener Lehre . . . . bei einem Holzgesetz nur an Holz und Wald zu denken, und die einzelne materielle Aufgabe nicht politisch das heisst nicht in Zusammenhang mit der ganzen Staatsvernunft und Staatssittlichkeit zu lösen." t. z. p. bl. 320/1.

[1]) Vgl. boven bl. 81/2.

Duitschland, waarin het proletariaat de actieve rol zal vervullen en welke grondig zijn zal, doordien het proletariaat met zijne eigene emancipatie alle klassenverschil uit den weg ruimen zal. Om tot die revolutie te komen, zal het proletariaat moeten indringen in de philosophie en de philosophie het proletariaat moeten opheffen. Hier hebben wij nog wel niet de eigenaardige klassenstrijdleer van 1847, maar toch reeds een kenmerkend element daarvan: de emancipatie der arbeidende klasse staat gelijk met vernietiging van alle klassenverschillen. 1)

Het denkbeeld dat het proletariaat tot taak heeft de klassenverschillen op te heffen en de maatschappij over te voeren in het socialisme, komt terug in een zijner artikelen uit het begin van zijn eerste verblijf te Parijs, uit het midden van 1844. En wel speciaal het duitsche proletariaat is daartoe door zijn wijsgeerigen aanleg aangewezen.2) Maar, zegt MARX, — die in dit tijdperk nog eenigszins idealistisch „angehaucht" is — om van den dieperen zin eener eerste uitbarsting van dien drang van het duitsche proletariaat iets te bespeuren „dazu gehört allerdings einige wissenschaftliche Einsicht und einige Menschenliebe." 3)

5. Sociale, niet alleen politieke revolutie noodig.

Onder den invloed zoowel van FEUERBACH als van PROUDHON wordt hier bovendien door MARX betoogd, dat

1) T. z. p. bl. 394-98. MARX zelf geeft daar de volgende samenvatting van zijn betoog: „Die einzige praktisch mögliche Befreiung Deutschlands ist die Befreiung auf dem Standpunkte der Theorie, welche den Menschen für das höchste Wesen des Menschen erklärt. In Deutschland ist die Emanzipation von dem Mittelalter nur möglich als die Emanzipation zugleich von den theilweisen Ueberwindungen des Mittelalters. In Deutschland kann keine Art der Knechtschaft gebrochen werden ohne jede Art der Knechtschaft zu brechen. Das gründliche Deutschland kann nicht revolutioniren, ohne von Grund aus zu revolutioniren. Die Emanzipation des Deutschen ist die Emanzipation des Menschen. Der Kopf dieser Emanzipation ist die Philosophie, ihr Herz das Proletariat. Die Philosophie kann nicht verwirklicht werden ohne die Aufhebung des Proletariats, das Proletariat kann sich nicht aufheben ohne die Verwirklichung der Philosophie."

2) „Man muss gestehen, dass das deutsche Proletariat der Theoretiker des europäischen Proletariats, wie das englische Proletariat sein Nationalökonom und das französische Proletariat sein Politiker ist. Man muss gestehen, das Deutschland einen eben so klassischen Beruf zur sozialen Revolution besitzt, wie es zur politischen Revolution unfähig ist.... Erst in dem Sozialismus kann ein philosophisches Volk seine entsprechende Praxis, also erst im Proletariat das thätige Element seiner Befreiung finden. t. z. p. II bl. 55.

3) t. z. p. II bl. 56.

de arbeiders, zoolang zij in den politieken toestand de oorzaak van hun lijden zien, den schijn voor het wezen nemen en dat zij eerst geleidelijk komen tot het juiste bewustzijn, dat niet door den politieken maar door den socialen toestand hun knechtschap wordt veroorzaakt en dat het hun derhalve moet te doen zijn, om de sociale, niet om de politieke omwenteling.[1] Daarmede bedoelt MARX evenwel niet dat de sociale revolutie zonder de politieke revolutie haar beslag zou kunnen krijgen, maar wèl dat de politieke revolutie geen doel op zich zelve zijn moet, doch een sociale omwenteling heeft te beoogen. De politieke revolutie is wel noodzakelijk, maar bloot als middel niet als doel,[2]

6. De klassenstrijd-opvatting in „Die Heilige Familie".

In „*Die Heilige Familie*", dat geheel onder den invloed der zooeven genoemde voorgangers en wat de klassenstrijd-beschouwingen betreft speciaal onder dien van PROUDHON werd geschreven, komt de klassenstrijd-leer reeds grootendeels gereed, terwijl MARX in dat geschrift wat zijne philosophische denkbeelden betreft, nog niet over het feuerbachianisme heen komt. „Proletariaat en rijkdom zijn tegenstellingen. Zij vormen als zoodanig een geheel. Zij zijn beide gestalten der wereld van het privaat-eigendom. De vraag is, welke bepaalde plaats die beide in de tegenstelling innemen. Het is niet genoeg ze voor twee zijden van één geheel te verklaren. Het privaat-eigendom als privaat-eigendom, als rijkdom, is gedwongen zichzelf en daarmede zijne tegenstelling, het proletariaat in stand te houden. Het is de positieve zijde der tegenstelling, het in zich zelven bevredigde privaat-eigendom. Het proletariaat is, omgekeerd, als proletariaat gedwongen, zich zelf en daarmede zijne bepalende tegenstelling, die het tot proletariaat maakt, het privaat-eigendom, op te heffen. Het is de negatieve zijde der tegenstelling,

---

[1] t. z. p. II bl. 57.

[2] „Die Revolution überhaupt — der Umsturz der bestehenden Gewalt und die Auflösung der alten Verhältnisse — ist ein politischer Akt. Ohne Revolution kann sich aber der Sozialismus nicht ausführen. Er bedarf dieses politischen Aktes, so weit er der Zerstörung und der Aflösung bedarf. Wo aber seine organisirende Thätigkeit beginnt, wo sein Selbstzweck, seine Seele hervortritt, da schleudert der Sozialismus die politische Hülle weg." t. z. p. II bl. 59.

hare onrust in zich zelve, het opgeloste en zich oplossende privaat-eigendom. De bezittende klasse en de klasse van het proletariaat vertoonen dezelfde menschelijke „Selbstentfremdung". Maar de eerste klasse voelt zich daarin wel en gewaarborgd, kent die ontvreemding als haar eigene macht en bezit daarin den schijn van een menschelijk bestaan; de tweede voelt zich in de ontvreemding vernietigd, ziet daarin haar onmacht en de werkelijkheid van een onmenschelijk bestaan.... Binnen die tegenstelling is de eigenaar alzoo de conservatieve, de proletariër de destructieve partij. Van genen gaat de actie tot behoud der tegenstelling, van dezen de actie tot hare vernietiging uit.

„Het privaat-eigendom drijft inderdaad zich zelf in zijne economische beweging voort tot zijne eigene vernietiging, maar alleen door eene van hemzelf onafhankelijke, bewustlooze, tegen zijn wil plaats grijpende, door den aard der zaak bepaalde ontwikkeling, alleen terwijl het het proletariaat als proletariaat in het leven roept, de van hare geestelijke en physieke ellende bewuste ellende, de van hare ontmensching bewuste en daarom zich zelve opheffende ontmensching. Het proletariaat voltrekt het oordeel, dat het privaat-eigendom door het in het leven roepen van het proletariaat over zich zelf velt, gelijk het het oordeel voltrekt, dat de loonarbeid over zichzelven velt, terwijl hij den vreemden rijkdom en de eigen ellende te voorschijn brengt. Als het proletariaat overwint, is het daarmede geensdeels de absolute zijde der maatschappij geworden, want het overwint alleen, terwijl het zich zelf en zijn tegendeel opheft. Alsdan is zoowel het proletariaat als zijne bepalende tegenstelling, het privaat-eigendom, verdwenen." [1]

7. ENGELS' bijdragen tot de ontwikkeling der leer.

Deze opvatting dat het privaat-eigendom noodwendig tot een klassenstrijd tusschen bezitters en proletariaat en tot zijn eigen opheffing voeren moet, vond een overtuigden belijder ook in FRIEDRICH ENGELS. Reeds zijn opstel „*Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie*", in 1844 in de *Deutsch-Französische Jahrbücher* opgenomen,

[1]) t. z. p. II bl. 132/3. Zie ook bl. 151.

spreekt ENGELS zich hieromtrent duidelijk uit.[1]) En vooral zijn voor de kennis der engelsche arbeiderstoestanden uit dien tijd zoo leerzame monographie over „*Die Lage der Arbeitenden Klasse in England*", voor het eerst uitgekomen in 1845, is daarvan een sprekend getuigenis,[2]) waaraan hij door het bijbrengen van een belangrijk feitenmateriaal kracht bijzet.

Niet minder duidelijk zet hij het klassenstrijd-standpunt op den voorgrond in zijne communistische propaganda-rede, gehouden te Elberfeld in Februari 1845.[3])

1) Die Konkurrenz setzt also Kapital gegen Kapital, Arbeit gegen Arbeit, Grundbesitz gegen Grundbesitz, und ebenso jedes dieser Elemente gegen die beiden andern. Im Kampf siegt der Stärkere und wir werden um das Resultat dieses Kampfes vorauszusagen, die Stärke der Kämpfenden zu untersuchen haben. Zuerst sind Grundbesitz und Kapital jedes stärker als die Arbeit, denn der Arbeiter muss arbeiten, um zu leben, während der Grundbesitzer von seinen Renten und der Kapitalist von seinen Zinsen, im Nothfalle von seinem Kapital oder dem kapitalizirten Grundbesitz leben kann. Die Folge davon ist, dass der Arbeit nur das allernothdürftigste, die nackten Subsistenzmittel zufallen, während der grösste Theil der Produkte sich zwischen dem Kapital und dem Grundbesitz vertheilt. Der stärkere Arbeiter treibt ferner den schwächeren, das grössere Kapital das geringere, der grössere Grundbesitz den kleinen aus dem Markt.... Die Folge hiervon ist, dass schon unter gewöhnlichen Verhältnissen das grosse Kapital und der grosse Grundbesitz das kleine Kapital und den kleinen Grundbesitz nach dem Recht des Stärkeren verschlingen — die Zentralisation des Besitzes.... Diese Zentralisation des Besitzes ist ein dem Privateigenthum ebenso immanentes Gesetz, wie alle andern; die Mittelklassen müssen immer mehr verschwinden, bis die Welt in Millionäre und Paupers, in grosse Grundbesitzer und Taglöhner getheilt ist. Alle Gesetze, alle Theilung des Grundbesitzes, alle etwaige Zersplitterung des Kapitals hilft nichts — dies Resultat muss kommen und wird kommen, wenn nicht eine totale Umgestaltung der sozialen Verhältnisse, eine Verschmelzung der entgegengesetzen Interessen, eine Aufhebung des Privateigenthums ihm zuvorkommt." t. z. p. I bl. 457/8.

2) In zijn opdracht dezer monographie „To the working class of Great Britain" schrijft ENGELS: „Having .... ample opportunity to watch the middle-classes, your opponents, I soon came to the conclusion that you are right, perfectly right in expecting no support whatever from them. Their interest is diametrically opposed to yours, though they always will try to maintain the contrary and to make you believe in their most hearty sympathy with your fates."

3) „Dass dieses Proletariat an Zahl stets zunehmen muss, dafür bürgt uns die zunehmende Verarmung der Mittelklasse und die Tendenz des Kapitals, sich in wenigen Händen zu konzentriren.... Unter allen Umständen muss das Proletariat nicht nur fortexistiren, sondern sich auch fortwährend ausdehnen, eine immer drohendere Macht in unserer Gesellschaft werden, so lange wir fortfahren, Jeder auf eigene Faust und im Gegensatze zu allen Anderen zu produziren. Das Proletariat wird aber einmal eine Stufe der Macht und Einsicht erreichen, bei der es sich den Druck des ganzen sozialen Gebäudes, das fortwährend auf seinen Schultern ruht, nicht mehr wird gefallen lassen, wo es eine gleichmässigere Vertheilung der sozialen Lasten und Rechte verlangen wird; und dann wird — wenn sich die

Er is tusschen MARX en ENGELS een zeldzame overeenstemming in opvatting over de bewegende oorzaken in de maatschappij in het algemeen en over het proletariaat als bewegende kracht in de kapitalistische maatschappij in het bijzonder. Zonder dat zeldzame en treffende geestelijk tweelingbroederschap zou het trouwens niet mogelijk geweest zijn, dat zij te zamen in 1847 in „*Das kommunistische Manifest*" de meest klassieke uiteenzetting van de klassenstrijd-theorie gaven en dat zij een gansch menschenleven lang één bleven in denken over de maatschappelijke vraagstukken van hun tijd.

§ 2. DE THEORIE IN VOLLE ONTWIKKELING,

A. „LA MISÈRE DE LA PHILOSOPHIE."

De geleidelijk gerijpte leer, dat de „geschiedenis van alle tot dusver bestaan hebbende maatschappijen de geschiedenis van de klassenstrijden is," komt in 1847 tot volle ontwikkeling. Voor het eerst wordt zij aldus neergelegd in het felle strijdschrift, dat MARX in dat jaar tegen PROUDHON richt. De klassenstrijd-theorie heeft daar, in

---

menschliche Natur bis dahin nicht ändert — eine soziale Revolution nicht zu vermeiden sein." *Lit. Nachl.* II. bl. 394.

„Erst wenn nur eine Klasse — die Bourgeoisie — ausbeutend und unterdrückend dasteht, wenn Noth und Elend nicht mehr bald dem, bald jenem Stande oder blos dem unbeschränkten Könighum und seinen Bureaukraten in das Schuldbuch geschrieben werden können: erst dann entspinnt sich der letzte entscheidende Kampf, der Kampf zwischen den Besitzenden und den Besitzlosen, der Kampf zwischen der Bourgeoisie und dem Proletariat. Dann ist das Schlachtfeld von allen unnöthigen Schranken, von jedem irre führenden Beiwerk gesäubert, die Stellung der beiden feindlichen Heere klar und übersichtlich. — Mit der Herrschaft des Bürgerthums gelangen auch die Arbeiter, von den Verhältnissen getrieben, zu dem unendlich wichtigen Fortschritt, dass sie nicht mehr als Einzelne, als höchstens ein paar Hunderte oder Tausende gegen das Bestehende auftreten und sich empören, sondern dass sie allesammt als *eine* Klasse mit ihren besonderen Interessen und Grundsätzen, ihrem letzten und schlimmsten Erbfeinde — der Bourgeoisie — nach gemeinsamem Plane und mit vereinter Macht zu Leibe rücken. — Der Ausgang dieses Kampfes kann nicht zweifelhaft sein. Die Bourgeoisie wird und muss vor dem Proletariat also zu Boden sinken, wie die Aristokratie und das unbeschränkte Könighum von der Mittelklasse den Todesstoss erhalten hat. Mit der Bourgeoisie zugleich stürzt das Privateigenthum, und der Sieg der arbeitenden Klasse macht aller Klassen- und Kastenherrschaft für immer ein Ende." t. z. p. bl. 431/2, Zie ook *Der Schweizer Bürgerkrieg*, t. z. p. bl. 452.

„*La Misère de la Philosophie*", door middel van de hegeliaansche dialectiek het nauwe verband met het historisch-materialisme gekregen, dat die leer voortaan kenmerkt. [1])

I. Elk maatschappelijk tijdperk ontwikkelt de krachten die het ten val brengen.

De maatschappelijke ontwikkeling gaat revolutionair te werk. In elk maatschappelijk tijdperk ontwikkelen zich de krachten, die bij vollen wasdom de bestaande maatschappelijke organisatie zullen doen overgaan in eene nieuwe. Dit geschiedt geleidelijk in zoover de krachten, die de opheffing der oude organisatie bewerken, langzamerhand in haar eigen boezem worden gewonnen en getogen. Maar in haar uiting is de ontwikkeling plotseling. Eerst wanneer de destructieve krachten tot zoodanige ontwikkeling zijn gekomen, dat zij de bestaande organisatie niet langer kunnen verdragen, komt het punt, waarop deze wordt verbroken en plaats heeft te maken voor eene nieuwe, die de verdere ontwikkeling dezer krachten gedoogt.

In elke maatschappij nu zijn de bezitters der productiemiddelen, de behoudende klasse, zij, die van dat bezit zijn verstoken en daardoor worden onderdrukt, de vernietigende krachten. De maatschappelijke ontwikkeling, die evenals alle ontwikkeling in haar werk gaat, versterkt geleidelijk de krachten welke het bestaande ontwikkelingstijdperk tot oplossing brengen in een volgend bestaanstijdperk; m. a. w. elk historisch tijdperk ontwikkelt in zich zelf de onderdrukte, revolutionaire klasse, die telkens met de heerschende en conservatieve klasse in botsing komt, en die eindelijk — wanneer haar kracht genoegzaam is ontwikkeld — aan de heerschende klasse het uitsluitend bezit der productiemiddelen en daarmede de maatschappelijke heerschappij ontwringt en door zulk eene politieke revolutie de sociale evolutie ook in de formeele maatschappelijke organisatie tot stand brengt. Die dialectische beweging houdt eerst op, als de laagste der onderdrukte

[1]) Geheel overeenkomstige beschouwingen over den klassenstrijd, zijne beteekenis en zijne ontwikkeling gaf MARX in beknopter vorm in een strijdschrift tegen KARL HEINZEN, uit hetzelfde jaar waarin „*La Misère de la Philosophie*" geschreven werd, en dat door MEHRING werd opgenomen in de *Lit. Nachl.* II bl. 454 en volg.

klassen, zij die geene andere maatschappelijke klasse meer onder zich heeft, de productiemiddelen in handen neemt. Eerst dan zal de maatschappelijke evolutie ophouden zich te uiten in politieke revoluties, [1]) of — gelijk Marx het later uitdrukt — „eerst dan sluit zich de voorgeschiedenis der menschheid af."

2. Het ontstaan der tegenwoordige klassen.

In „*La Misère de la Philosophie*" wordt dit op de volgende wijze meer concreet uiteengezet en aanschouwelijk gemaakt. In het leenstelsel zijn het adel en geestelijkheid die de productiemiddelen in handen hebben en dientengevolge de heerschende klasse zijn in de maatschappij; de onderdrukte klasse, het proletariaat onder dat stelsel, zijn de lijfeigenen en hoorigen. Dezen worden langzamerhand onafhankelijker en krachtiger, vormen de klasse der bourgeoisie, welke — krachtig genoeg geworden — zelve op de productiemiddelen beslag legt en de heerschappij van adel en geestelijkheid breekt; deze maatschappelijke evolutie vindt haar hoogste en laatste uiting in de politieke revolutie van het einde der 18e eeuw. Maar als de bourgeoisie door deze revolutie de productiemiddelen in handen heeft gekregen, verandert haar rol in de wereldgeschiedenis. Van revolutionaire partij, gelijk zij was tot het leenstelsel was gebroken, werd zij behoudende partij van het oogenblik dat zij zelve de productiemiddelen beheerschte. Vóór het tot de inbezitneming dier productiemiddelen kwam, had zich onder de bourgeoisie reeds eene andere klasse gevormd, die der arbeiders. Deze werd nu de verdrukte en nam de historische rol, door de bourgeoisie onder het leenstelsel gespeeld, over. De bourgeoisie begint haar geschiedenis als heerschende klasse met een proletariaat, dat zij onderdrukt en dat zich bij verschillende gelegenheden tegen de burgerlijke

3. Het proletariaat wordt krachtiger.

overheersching verzet. Eerst zijn de botsingen onbewuste uitingen van het nog sluimerende gevoel van klassesolidariteit, doch geleidelijk ontwaakt het klasse-bewustzijn, komt er eenheid in die vroeger op zich zelf staande opstootjes; die opstootjes gaan over in den bewusten en georganiseerden klassenstrijd. Ook nu weer werken de

---

1) *Misère de la Phil.* bl. 164.

dialectische ontwikkelingskrachten met onverbiddelijke noodzakelijkheid; het onderdrukte proletariaat wordt krachtiger; ten slotte wordt het punt bereikt, waarop de bestaande burgerlijke maatschappij de verdere ontwikkeling der krachten van het proletariaat belet. Zij wordt door eene geweldige revolutie van het proletariaat gebroken. Het proletariaat, de arbeidende klasse, neemt de productiemiddelen in bezit; de kapitalistische maatschappij heeft afgedaan; zij lost zich op in de socialistische. Deze revolutie heeft echter eene veel grootere historische beteekenis dan die der bourgeoisie. Aangezien de arbeidende klasse de laagste maatschappelijke klasse is, zal er na de totstandkoming der revolutie van het proletariaat geen maatschappelijk klassenonderscheid meer zijn. De maatschappelijke klassen verdwijnen en met haar het maatschappelijk antagonisme. Met het ophouden van het maatschappelijk antagonisme heeft ook de staat, die geene andere functie heeft dan die der onderdrukking van de niet-bezittende door de bezittende klasse, geen reden van bestaan meer en verdwijnt. [1])

4. Einde van het kapitalistische tijdperk.

B. HET COMMUNISTISCH MANIFEST.

1. Grondgedachte van dit manifest.

In het „*Communistisch Manifest*" wordt deze leer meer in den breede ontwikkeld en vooral gepopulariseerd. De grondgedachte van dit voor de geschiedenis van het socialisme zoo gewichtige stuk is, zooals ENGELS in de voorrede van den tweeden druk zegt: „dat de economische productie en de uit haar met noodwendigheid volgende maatschappelijke geleding van elk historisch tijdperk den grondslag vormt voor de politieke en intellectueele geschiedenis van dat tijdperk; dat dientengevolge (sedert de oplossing van het oude gemeenschappelijk grondbezit) de geheele geschiedenis eene geschiedenis is geweest van klassenstrijden, strijden tusschen uitzuigers en uitgezogenen, overheerschte en heerschende klassen op verschillende trappen der maatschappelijke ontwikkeling; dat deze strijd echter nu een trap bereikt heeft, waarop de uitgezogene en onderdrukte klasse (het proletariaat)

[1]) *Misère de la Phil.* 106/7 en 162—164.

zich niet meer van de haar uitzuigende en overheerschende klasse (de bourgeoisie) bevrijden kan, zonder tegelijk de gansche maatschappij voor altijd van uitzuiging, onderdrukking en klassenstrijden te bevrijden."

Dit van MARX en ENGELS samen, maar in de hoofdgedachte — volgens de eigen woorden van ENGELS — van MARX afkomstige stuk, is voor ons onderwerp een zóó gewichtig document, dat ik het eerste gedeelte daarvan, handelende over „bourgeois en proletariërs", hier in zijn geheel invoeg:

2. De geschiedenis van elke maatschappij geschiedenis van klassenstrijden.

De geschiedenis van elke maatschappij [1]) tot op onzen tijd is een geschiedenis van klassenstrijden.

Vrije en slaaf, patriciër en plebejer, baron en lijfeigene, gildemeester en gezel, in het kort onderdrukkers en onderdrukten stonden steeds tegenover elkander, voerden een onafgebroken, nu eens bedekten, dan weer openlijken krijg, een krijg, die telkenmale eindigde met eene revolutionaire vervorming der geheele maatschappij of met den gemeenschappelijken ondergang der strijdvoerende klassen.

In de vroegere tijdvakken der geschiedenis vinden wij nagenoeg overal een volledige splitsing der maatschappij in verschillende standen, een trapsgewijze opklimming der veelvuldige maatschappelijke rangen. In het oude Rome hebben wij patriciërs, ridders, plebejers, slaven; in de middeleeuwen leenheeren, vasallen, gildemeesters, gezellen, lijfeigenen en daarbij nog in bijna elk dezer klassen bijzondere trappen.

De moderne burgerlijke maatschappij, uit den ondergang der feodale maatschappij voortgekomen, heeft de klassen-

---

1) Dat wil, strikt genomen, zeggen de *schriftelijk* overgeleverde geschiedenis. In 1847 was de voorhistorische geschiedenis der maatschappij, de maatschappelijke organisatie, die aan alle neergeschreven geschiedenis voorafging, nog zoo goed als onbekend. Sedert heeft HAXTAUSEN het gemeenschappelijk grondbezit in Rusland ontdekt. MAURER heeft aangetoond, dat het de maatschappelijke grondslag is, waarvan alle duitsche stammen geschiedkundig uitgingen, en langzamerhand vond men, dat dorpsgemeenten met gemeenschappelijk grondbezit de oorspronkelijke vorm der maatschappij waren van Indië tot Ierland. Ten slotte werd de innerlijke organisatie van deze in de grijze oudheid wortelende communistische maatschappij in haar typischen vorm blootgelegd door MORGAN's ontdekking, die de kroon op alles zette en waarmede deze de ware natuur der gens en hare betrekking tot den stam ontvouwde. Met de ontbinding van deze oorspronkelijke gemeenschap begint de splitsing der maatschappij in bijzondere en ten slotte tegenover elkaar staande klassen. Noot van F. ENGELS.

tegenstellingen niet opgeheven. Zij heeft slechts nieuwe klassen, nieuwe onderdrukkingsvoorwaarden, nieuwe vormen, waaronder de strijd zich voordoet, in de plaats der oude gesteld.

3. De klassentegenstellingen worden vereenvoudigd.

Ons tijdvak, het tijdvak der bourgeoisie, onderscheidt zich echter daardoor, dat het de klassentegenstellingen vereenvoudigd heeft. De geheele maatschappij splitst zich meer en meer in twee groote, vijandelijke legers, in twee groote, lijnrecht tegenover elkaar staande klassen: bourgeoisie en proletariaat.

Uit de lijfeigenen der middeleeuwen kwamen de poorters der eerste steden voort; uit deze poorterschap ontwikkelden zich de eerste elementen der bourgeoisie.

De ontdekking van Amerika, de omzeiling van Afrika, schiepen een nieuw terrein voor de opkomende bourgeoisie. De oost-indische en chineesche markt, de koloniseering van Amerika, de ruilhandel met de koloniën, de vermeerdering der ruilmiddelen en der waren in het algemeen brachten handel, scheepvaart en industrie tot een nooit gekende vlucht en daarmede het revolutionaire element in de verrotte, feodale maatschappij tot een snelle ontwikkeling.

De feodale of door de gilden gedrevene industrie was niet meer toereikend voor de met nieuwe markten aangroeiende behoeften. De manufactuur trad voor haar in de plaats. De gildemeesters werden verdrongen door den industriëelen middenstand; de verdeeling van den arbeid tusschen de verschillende corporaties verdween voor de verdeeling van den arbeid binnen de afzonderlijke werkplaats zelve.

Maar steeds breidden de markten zich uit, steeds stegen de behoeften. Ook de manufactuur was niet meer voldoende. Toen revolutioneerden de stoom en de machinerie de industrieele productie. In de plaats der manufactuur trad de moderne groot-industrie, in de plaats van den industriëelen middenstand, traden de industriëele millionairs, de chefs van geheele industriëele legers, de moderne bourgeois.

De groot-industrie heeft de wereldmarkt doen ontstaan, die door de ontdekking van Amerika werd voorbereid. De wereldmarkt heeft aan den handel, de scheepvaart, de communicaties te land een ontzaglijke ontwikkeling gegeven. Deze heeft weder teruggewerkt op de uitbreiding der industrie, en in dezelfde mate ontwikkelde zich de bourgeoisie, vermeerderde zij hare kapitalen, drong zij alle uit

13

de middeleeuwen overgeleverde klassen op den achtergrond.

Wij zien dus, hoe de moderne bourgeoisie zelve het product is van een langen ontwikkelingsgang, van een reeks van omwentelingen in de wijze van voortbrenging en verkeer.

Elk dezer trappen van ontwikkeling der bourgeoisie ging samen met een politieken vooruitgang die er mede in overeenstemming was. Een onderdrukte stand onder de heerschappij der leenheeren, een gewapende en zich zelf regeerende associatie in de Commune, [1]) hier een onafhankelijke stedelijke republiek, ginds een belastingplichtige derde stand in de monarchie, dan weer ten tijde der manufactuur het tegenwicht tegen den adel in de constitutioneele of in de absolute monarchie, in hoofdzaak de grondslag der groote monarchieën in het algemeen, kwam zij eindelijk sinds de opkomst der groot-industrie en der wereldmarkt in den modernen staat met zijn stelsel van vertegenwoordiging tot de politieke alleenheerschappij. De moderne staatsmacht is niets dan een lasthebber, die de gemeenschappelijke zaken der geheele bourgeoisklasse bestiert.

4. Revolutionaire rol van de bourgeoisie.

De bourgeoisie heeft in de geschiedenis een hoogst revolutionaire rol gespeeld.

De bourgeoisie heeft, waar zij tot de heerschappij geraakte, alle feodale, patriarchale, idyllische verhoudingen vernietigd. Zij heeft de bontgekleurde feodale banden, die den mensch verbonden aan de van natuurswege boven hem geplaatsten, onbarmhartig verscheurd en geen anderen band overgelaten tusschen mensch en mensch, dan het naakte belang, dan de gevoellooze „contante betaling". Zij heeft den heiligen angst der vrome dweepzucht, der ridderlijke geestdrift, van den spitsburgerlijken weemoed verdronken in het ijskoude water der egoïstische berekening. Zij heeft de persoonlijke verdiensten opgelost in ruilwaarde en de tallooze, beschreven en wel verworven vrijheden vervangen door de eene gewetenlooze handelsvrijheid. Zij heeft, in één woord, in de plaats van de door godsdienstige en politieke illusiën omhulde uitzuigerij, de openlijke, onbeschaamde, directe, nuchtere uitzuigerij gesteld.

---

[1]) Zoo noemden de burgers van Frankrijk en Italië hun stedelijk gemeentewezen, nadat zij de eerste rechten der zelfregeering van hunne leenheeren hadden afgekocht of afgedwongen.

(Noot van F. ENGELS.)

De bourgeoisie heeft alle werkkringen, die tot hiertoe als eerwaardig golden en met vrome schuchterheid werden aanschouwd, van hun stralenkrans beroofd. Zij heeft den arts, den jurist, den priester, den dichter, den man der wetenschap in hare betaalde loonarbeiders veranderd.

De bourgeoisie heeft der familiebetrekking den roerend-sentimenteelen sluier afgerukt en haar herleid tot een zuivere geldbetrekking.

De bourgeoisie heeft getoond, hoe de brutale krachtsuiting, die de reactie zoozeer bewondert in de middeleeuwen, in de traagste dagdieverij op de meest passende wijze werd aangevuld. Eerst zij heeft bewezen, wat de werkkracht van den mensch tot stand kan brengen. Zij heeft geheel andere wonderwerken voltooid dan egyptische piramiden, romeinsche waterleidingen en gothische kathedralen; zij heeft geheel andere tochten volbracht dan volksverhuizingen en kruistochten.

De bourgeoisie kan niet bestaan zonder de productiemiddelen, dus de gezamenlijke maatschappelijke verhoudingen voortdurend te revolutioneeren. Daarentegen was het onveranderde behoud van de oude productiewijze de eerste bestaansvoorwaarde voor alle vroegere industriëele klassen. De voortdurende omwenteling der productie, de aanhoudende schokken, waaraan de maatschappij blootstaat, de eeuwige onzekerheid en beweging onderscheidt het bourgeoistijdvak van alle overige. Alle vaste, ingeroeste verhoudingen met haar gevolg van oud-eerwaardige voorstellingen en meeningen worden opgelost, alle nieuwgevormde verouderen, eer ze kunnen vastgroeien. Al het vaste en zekere vervliegt, al het heilige wordt ontwijd, en de menschen zijn ten slotte gedwongen, hunne levensomstandigheden, hunne wederzijdsche betrekkingen met nuchtere oogen aan te zien.

De behoefte aan een steeds uitgebreider afzet voor haar producten drijft de bourgeoisie voort over den ganschen aardbol. Overal moet zij zich innestelen, overal zich vestigen, overal banden aanknoopen.

De bourgeoisie heeft door hare exploitatie van de wereldmarkt, aan de productie en de consumtie in alle landen een cosmopolitischen vorm gegeven. Zij heeft tot groot leedwezen der reactionairen aan de industrie den nationalen bodem onder de voeten weggetrokken. De aloude nationale industrieën zijn vernietigd en worden nog dagelijks vernietigd. Zij worden verdrongen door nieuwe industrieën,

wier invoering een levensvraag voor alle beschaafde volken wordt, door industrieën, die niet meer inlandsche grondstoffen verwerken, maar grondstoffen, welke in de verst verwijderde aardstreken thuis behooren en wier fabricaten niet slechts in het land zelf, maar in alle werelddeelen tegelijk worden verbruikt. In de plaats der oude behoeften, door voortbrengselen uit het land zelf bevredigd, treden nieuwe, die de producten van de meest verwijderde gewesten en klimaten tot hare bevrediging vereischen. In de plaats der oude, locale en nationale zelfgenoegzaamheid en afzondering treedt een alzijdig verkeer, een alzijdige afhankelijkheid der natiën van elkander. En evenals met de materieele, zoo staat het ook met de geestelijke voortbrenging. De geestelijke voortbrengselen der afzonderlijke natiën worden gemeengoed. De nationale eenzijdigheid en bekrompenheid wordt meer en meer onmogelijk, en uit de vele nationale en locale literaturen vormt zich een wereldliteratuur.

De bourgeoisie trekt door de snel voortgaande verbetering van alle voortbrengingsmiddelen, door de oneindig vergemakkelijkte communicaties, alle, ook de meest barbaarsche natiën, in de beschaving. De goedkoope prijs harer waren is de artillerie waarmede zij alle chineesche muren in den grond schiet, waarmede zij den hardnekkigsten vreemdelingenhaat der barbaren dwingt tot capitulatie. Zij dwingt alle natiën zich de productiewijze der bourgeoisie eigen te maken, wanneer zij niet te gronde willen gaan, zij dwingt haar, die zoogenaamde beschaving bij zichzelf in te voeren, d. w. z. bourgeois te worden. Met één woord, zij schept zich een wereld naar haar eigen beeld.

De bourgeoisie heeft het platteland aan de heerschappij der stad onderworpen. Zij heeft enorme steden geschapen, zij heeft de stedelijke bevolking tegenover de landelijke in hoogen graad vermeerderd en zoo een belangrijk gedeelte der bevolking aan het idiotisme van het landleven onttrokken. Evenals zij het land van de stad heeft afhankelijk gemaakt, zoo heeft zij het de barbaarsche en half barbaarsche landen gemaakt van de geciviliseerde, de landbouwdrijvende volken van de bourgeoisvolken, het Oosten van het Westen.

5. Bevolking geägglomoreerd, productiemiddelen gecentraliseerd, eigendom geconcentreerd.

De bourgeoisie heft meer en meer de versnippering van de productiemiddelen, van het bezit en van de bevolking op. Zij heeft de bevolking geägglomereerd, de productiemiddelen gecentraliseerd en het eigendom in weinige handen geconcentreerd. Het noodzakelijk gevolg hiervan

was de politieke centralisatie. Onafhankelijke, ternauwernood verbonden provinciën, met van elkaar verschillende belangen, wetten, regeeringen en invoertarieven, werden samengedrongen tot ééne natie, één regeering, één wetgeving, één nationaal klassenbelang, ééne douanenlinie.

De bourgeoisie heeft gedurende hare ternauwernood honderd jaar oude klassenheerschappij reusachtiger en kolossaler productiekrachten geschapen, dan alle vroegere generaties te zamen. Onderwerping der natuurkrachten, machinerie, toepassing der chemie op industrie en landbouw, stoomscheepvaart, spoorwegen, electrische telegraphen, ontginning van gansche werelddeelen, het bevaarbaar maken der stroomen, het uit den grond te voorschijn stampen van geheele bevolkingen, — welke vroegere eeuw vermoedde, dat er zulke voortbrengingskrachten sluimerden in den maatschappelijken arbeid?

Wij hebben dus het volgende gezien. De voortbrengings- en verkeersmiddelen, op welker grondslag de bourgeoisie zich ontwikkelde, werden in de feodale maatschappij gevormd. Op een bepaalden trap van ontwikkeling dezer productie- en verkeersmiddelen beantwoordden de verhoudingen, waarin de feodale maatschappij produceerde en ruilde, de feodale organisatie van agricultuur en manufactuur, in één woord de feodale eigendomsverhoudingen niet meer aan de reeds meer ontwikkelde voortbrengingskrachten. Zij belemmerden de productie, in plaats van haar te bevorderen. Zij werden in zoo vele boeien veranderd. Zij moesten springen en zij sprongen ook.

6. Opstand der moderne productiekrachten tegen de bestaande productieverhoudingen.

In hare plaats trad de vrije mededinging met de daaraan beantwoordende maatschappelijke en politieke constistutie, met de economische en politieke heerschappij der bourgeoisklasse.

Onder onze oogen voltrekt zich een dergelijke beweging. De burgerlijke productie- en verkeersverhouding, de burgerlijke eigendomsverhouding, de moderne, burgerlijke maatschappij, die zulke machtige voortbrengings- en verkeersmiddelen heeft te voorschijn getooverd, zij gelijkt den heksenmeester, die de onderaardsche machten, welke hij bezwoer naar boven te komen, niet meer vermocht te beheerschen. Sinds tientallen van jaren is de geschiedenis van handel en industrie slechts de geschiedenis van den opstand der moderne voortbrengingskrachten tegen de moderne productieverhoudingen, tegen de eigendomsverhoudingen, welke de levensvoorwaarden zijn van de

bourgeoisie en van haar heerschappij. Het is voldoende, de handelscrises te noemen, die, periodiek wederkeerend, steeds dreigender het bestaan der geheele burgerlijke maatschappij in gevaar brengen. In tijden van handelscrisis wordt een groot gedeelte niet slechts der voortgebrachte producten, maar ook der reeds geschapen voortbrengingskrachten, stelselmatig vernietigd. In tijden van crisis breekt er een maatschappelijke epidemie uit, die in alle vroegere tijdvakken als een ongerijmdheid zou hebben gegolden — de epidemie der overproductie. De maatschappij ziet zich plotseling terug verplaatst in een toestand van tijdelijke barbaarschheid; een hongersnood, een algemeene vernietigingsoorlog schijnen haar van alle levensmiddelen verstoken te hebben; de industrie, de handel schijnen vernietigd, en waarom? Omdat de maatschappij te veel levensmiddelen, te veel industrie, te veel handel bezit. De voortbrengingskrachten, die te harer beschikking staan, dienen niet meer ter bevestiging der burgerlijke eigendomsverhoudingen; integendeel, zij zijn voor deze verhoudingen te machtig geworden, zij worden er door belemmerd; en zoodra zij deze belemmering overwonnen hebben, brengen zij de geheele burgerlijke maatschappij in wanorde, brengen zij het bestaan van het burgerlijk eigendom in gevaar. De burgerlijke verhoudingen zijn te eng geworden, om den door haar voortgebrachten rijkdom te kunnen omvatten. Waardoor komt de bourgeoisie de tijden van crisis te boven? Eenerzijds door de gedwongen vernietiging eener massa van voortbrengingskrachten; anderzijds door het in beslag nemen van nieuwe markten, en door een grondigere exploitatie der oude. Waardoor dus? Daardoor, dat zij veelzijdiger en machtiger crises voorbereidt en de middelen waardoor een crisis kan worden voorkomen, verder uitput.

De wapenen, waarmede de bourgeoisie het leenwezen tegen den grond heeft geworpen, keeren zich thans tegen de bourgeoisie zelf.

7. De bourgeoisie brengt het proletariaat voort.

Maar de bourgeoisie heeft niet slechts de wapenen gesmeed, die haar den doodsteek geven; zij heeft ook de mannen voortgebracht, die deze wapenen zullen voeren, de moderne arbeiders, de *proletariërs*.

In dezelfde mate, waarin de bourgeoisie, d. w. z. het kapitaal, zich ontwikkelt, in dezelfde mate ontwikkelt zich ook het proletariaat, de klasse der moderne arbeiders, die slechts zoolang leven, als ze werk vinden, en die slechts

zoolang werk vinden, als hun arbeid het kapitaal vermeerdert. Deze arbeiders, die zich zelf stuksgewijs moeten verkoopen, zijn een waar, evenals elk ander handelsartikel, en zij zijn daarom in gelijke mate blootgesteld aan al de wisselvalligheden der mededinging, aan al de schommelingen van de markt.

De arbeid der proletariërs heeft door de uitbreiding der machinerie en door de verdeeling van den arbeid, alle zelfstandigheid van karakter, en daarmede alle aantrekkelijkheid voor den arbeider verloren. De arbeider wordt een bloot aanhangsel der machine, waarvan slechts de eenvoudigste, eentonigste, en gemakkelijkst te leeren handgrepen worden gevorderd. De kosten, die de arbeider veroorzaakt, zijn daarom bijna uitsluitend beperkt tot de levensmiddelen, die hij voor zijn onderhoud en tot voortplanting van zijn geslacht noodig heeft. De prijs van een waar, dus ook van den arbeid, is echter gelijk aan de productiekosten dier waar. In dezelfde mate, waarin het weerzinwekkende van den arbeid toeneemt, vermindert dus het loon. Nog meer — in dezelfde mate waarin de machinerie en de verdeeling van den arbeid toenemen, in dezelfde mate neemt ook de massa van den arbeid toe, hetzij door vermeerdering der arbeidsuren, hetzij door vermeerdering van den binnen een gegeven tijd gevorderden arbeid, den versnelden loop der machines, enz.

De moderne industrie heeft de kleine werkplaats van den patriarchalen meester in de groote fabriek van den industrieelen kapitalist veranderd. Massa's van arbeiders, in de fabriek saamgedrongen, worden op militaire wijze georganiseerd. Zij worden als gewone industriesoldaten onder het toezicht eener volledige hiërarchie van onderofficieren en officieren geplaatst. Zij zijn niet slechts knechten van de bourgeoisie-klasse, van den bourgeoisstaat, zij zijn elken dag en elk uur ondergeschikt aan de machine, aan den opzichter, en vóór alles aan den afzonderlijken, fabriceerenden bourgeois zelf. Deze dwingelandij is des te kleingeestiger en hatelijker en des te verbitterender, naarmate het behalen van winst meer openlijk tot haar doel wordt geproclameerd.

8. Toenemende vrouwe arbeid.

Hoe minder bekwaamheid en krachtsinspanning er bij den handenarbeid vereischt worden, d. w. z. hoe meer de moderne industrie zich ontwikkelt, des te meer wordt de arbeid der mannen door dien der vrouwen verdrongen. Verschil in geslacht en leeftijd hebben geen maatschap-

pelijke beteekenis meer voor de arbeidersklasse. Er kan alleen nog maar sprake zijn van arbeidsinstrumenten, die al naar gelang van ouderdom en geslacht verschillende kosten veroorzaken.

Is de exploitatie van den arbeider door den fabrikant in zoover afgeloopen, dat hij (de arbeider) zijn loon in gereed geld krijgt uitbetaald, dan komen er andere leden der bourgeoisie op hem af, de huisjesmelker, de winkelier, de lombardhouder, enz.

9. Verdwijning van den kleinen middenstand.

De kleine middenstand, tot hiertoe bestaande, de kleine industriëelen, kooplieden en renteniers, de handwerkslieden en boeren, al deze standen dalen tot het proletariaat af, deels daardoor, dat hun klein kapitaal voor het drijven van groot-industrie niet toereikend is en het onderspit delft in den concurrentie-strijd tegen de grootere kapitalisten, deels daardoor, dat hunne kunstvaardigheid door een nieuwe wijze van produceeren waardeloos wordt gemaakt. Zoo wordt het proletariaat gerecruteerd uit alle klassen der bevolking.

Het proletariaat doorloopt verschillende graden van ontwikkeling. Zijn strijd tegen de bourgeoisie begint met zijn bestaan.

10. De strijd van het proletariaat allengs beter georganiseerd.

Aanvankelijk wordt deze strijd door de afzonderlijke arbeiders gevoerd, vervolgens door de arbeiders van ééne fabriek, daarna door de arbeiders in één tak van bedrijf op ééne plaats tegenover den afzonderlijken bourgeois, die hem rechtstreeks exploiteert. Zij richten hun aanvallen niet slechts tegen de burgerlijke productieverhoudingen, zij richten die tegen de voortbrengingsmiddelen zelf; zij vernietigen de concurreerende waren, zij slaan de machines stuk, zij steken de fabriek in brand, zij trachten de verloren positie van den middeleeuwschen arbeider weder te verwerven.

Tot zoover vormen de arbeiders een massa die door onderlinge mededinging verbrokkeld en over het geheele land verspreid is. Een optreden van de arbeiders in menigte is nog niet het gevolg van hun eigen vereeniging, maar het gevolg van de vereeniging der bourgeoisie, die ter bereiking van haar eigen politiek doel het geheele proletariaat in beweging moet zetten en het voorloopig nog kan doen. Tot dusver bestrijden de proletariërs dus niet hunne vijanden, maar de vijanden hunner vijanden, de overblijfselen der absolute monarchie, de grondbezitters, de niet-industriëele bourgeois, den kleinen burgerstand. De

geheele geschiedkundige beweging is zoodoende in de handen der bourgeoisie geconcentreerd; elke overwinning die zoo bevochten wordt, is een overwinning der bourgeoisie.

11. Toestand van het proletariaat onzekerder.

Maar met de ontwikkeling der industrie vermeerdert het proletariaat zich niet alleen, het wordt tevens in grooter massa's saamgedrongen, zijn krachten groeien aan en het wordt zich van zijn krachten meer bewust. Binnen den kring van het proletariaat worden de belangen, de levensomstandigheden meer en meer aan elkaar gelijk gemaakt, doordien de machinerie meer en meer het onderscheid in arbeid uitwischt en het loon bijna overal naar beneden drukt tot op een even laag peil. De klimmende mededinging tusschen de bourgeois onderling en de daaruit voortvloeiende handelscrises, maken het loon van den arbeider steeds minder standvastig; de onophoudelijke verbetering der machinerie, die al sneller zich voltrekt, maakt hun geheelen levenstoestand steeds onzekerder; de botsingen tusschen de afzonderlijke arbeiders en de afzonderlijke bourgeoisie nemen steeds meer het karakter aan van botsingen tusschen twee klassen. De arbeiders beginnen coalities te vormen tegen de bourgeoisie, zij komen bijeen tot handhaving van hun arbeidsloon. Zij stichten zelfs duurzame vereenigingen, om zich bij voorkomende gelegenheden, als zij in opstand komen, van leeftocht te voorzien. Hier en daar breekt de strijd in volksoploopen uit.

Van tijd tot tijd zegevieren de arbeiders, maar slechts voorbijgaand. Niet datgene, wat onmiddellijk bereikt wordt, is het eigenlijke resultaat van hun strijd, maar de steeds verder om zich heen grijpende vereeniging der arbeiders. Zij wordt bevorderd door de betere verkeersmiddelen, welke de groot-industrie heeft voorgebracht en die de arbeiders der verschillende plaatsen met elkaar in verband brengen. Maar verband is ook het eenig noodige, om de vele plaatselijke worstelingen, die bijna overal hetzelfde karakter dragen, tot een nationalen strijd, tot een klassenstrijd te centraliseeren. Elke klassenstrijd is echter een politieke strijd. En de vereeniging, waarvoor de burgers der middeleeuwen met hun buurtwegen eeuwen noodig hadden, brengen de moderne proletariërs met de spoorwegen binnen weinige jaren tot stand.

12. Elke klassenstrijd een politieke strijd.

Deze organisatie der proletariërs tot een klasse, en daarmede tot een politieke partij, valt elk oogenblik weer uiteen door de mededinging onder de arbeiders zelf. Maar zij ontstaat telkens weer opnieuw, sterker, vaster,

machtiger. Zij dwingt in den vorm van wetgeving de erkenning af van enkele arbeidersbelangen, doordat zij zich de tweespalt der bourgeoisie onderling ten nutte maakt. Zoo ging het met de tienurenwet in Engeland.

De botsingen in de oude maatschappij bevorderen in het algemeen den ontwikkelingsgang van het proletariaat. De bourgeoisie bevindt zich in voortdurenden strijd, aanvankelijk tegen de aristocratie, later tegen die deelen der bourgeoisie zelve, wier belangen met den vooruitgang der industrie in strijd komen, voortdurend eindelijk tegen de bourgeoisie van alle andere landen. Bij al dien strijd ziet zij zich genoodzaakt een beroep te doen op het proletariaat, zich van de hulp des proletariaats te verzekeren, en het zoo in de politieke beweging te trekken. Zij doet alzoo het proletariaat hare eigene opvoedingselementen, d. w. z. wapenen tegen haar zelve, aan de hand.

Voorts worden er, gelijk wij zagen, door den vooruitgang der industrie geheele onderdeelen der heerschende klasse naar beneden in het proletariaat gedrongen of althans in hun levensvoorwaarden bedreigd. Ook zij brengen het proletariaat een massa elementen ter ontwikkeling aan.

13. Een klein deel der heerschende klasse sluit zich aan bij het proletariaat.

Eindelijk neemt in tijden, waarin de klassenstrijd zijn beslissing nadert, het ontbindingsproces binnen de heerschende klasse, binnen de geheele, oude maatschappij, zulk een gewelddadig, zulk een scherp geteekend karakter aan, dat een klein deel der heerschende klasse zich van haar losmaakt en zich aansluit bij de revolutionaire klasse, de klasse, die de toekomst in handen heeft. Gelijk dus vroeger een deel van den adel overliep naar de bourgeoisie, zoo loopt thans een deel der bourgeoisie over tot het proletariaat, en inzonderheid een deel der bourgeois-ideologen, die zich theoretisch geheel op de hoogte der geschiedkundige beweging hebben gesteld.

Van alle klassen, welke heden ten dage tegenover de bourgeoisie staan, is slechts het proletariaat een werkelijk revolutionaire klasse. De overige klassen kwijnen weg en gaan ten onder met de groot-industrie; het proletariaat is er het eigenlijk product van.

De middenstanden, de kleine industriëel, de kleine koopman, de handwerksman, de boer, zij allen bestrijden de bourgeoisie, om hun bestaan als middenstand voor den ondergang te vrijwaren. Zij zijn dus niet revolutionair, maar conservatief. Wat meer is, ze zijn reactionair, zij trachten het rad der geschiedenis terug te draaien. Zijn

zij revolutionair, dan zijn zij het met het oog op den overgang naar het proletariaat, die hun te wachten staat, zij verdedigen dan niet hun tegenwoordige, maar hun toekomstige belangen, zij verlaten zoo hun eigen standpunt, om zich te plaatsen op dat van het proletariaat.

Het lompenproletariaat, die passieve verrotting van de onderste lagen der maatschappij, wordt door een proletariërsrevolutie hier en daar mede in de beweging geslingerd; naar zijn geheelen levenstoestand te oordeelen, zal het echter eerder bereid zijn zich voor reactionaire doeleinden te laten omkoopen.

14. Wetten, moraal, godsdienst voor den proletariër burgerlijke vooroordeelen.

De levensvoorwaarden der oude maatschappij zijn reeds vernietigd in de levensvoorwaarden van het proletariaat. De proletariër is zonder eenig eigendom: zijn verhouding tot vrouw en kinderen heeft niets meer gemeen met de burgerlijke familieverhouding; de moderne industrieële arbeid, de moderne onderworpenheid aan het kapitaal, dezelfde in Engeland als in Frankrijk, in Amerika als in Duitschland, heeft hem alle nationaal karakter ontnomen. De wetten, de moraal, de godsdienst zijn voor hem even zoovele burgerlijke vooroordeelen, waarachter zich even zoovele burgerlijke belangen verschuilen.

Alle vroegere klassen, die de heerschappij veroverden, zochten zich hare reeds verworven levenspositie te verzekeren, doordat zij de geheele maatschappij onderwierpen aan de voorwaarden van haar bedrijf. De proletariërs kunnen zich slechts meester maken van de maatschappelijke productieve krachten, door hun eigen tot nu toe geldende toeëigeningswijze en daarmede de geheele tot nu toe geldende toeëigeningswijze af te schaffen. De proletariërs hebben niets van het hunne in veiligheid te brengen, zij hebben alle bestaande particuliere verzekering te vernietigen.

15. Beweging der proletariërs beweging van de overgroote meerderheid.

Alle bewegingen waren tot nu toe bewegingen van minderheden, of in het belang van minderheden. De beweging der proletariërs is de zelfstandige beweging der overgroote meerderheid in het belang der overgroote meerderheid. Het proletariaat, de onderste laag der hedendaagsche maatschappij kan zich niet verheffen, zich niet oprichten, zonder dat de geheele bovenbouw van die lagen, welke de officiëele maatschappij vormt, uiteenspringt.

Ofschoon niet naar den inhoud, is de strijd van het proletariaat tegen de bourgeoisie toch naar den vorm in de eerste plaats een nationale strijd. Het proletariaat van

elk land moet natuurlijk eerst met zijn eigen bourgeoisie gereed komen.

Terwijl wij de meest algemeene phasen der ontwikkeling van het proletariaat teekenden, volgden wij den meer of minder verscholen burgerkrijg binnen de bestaande maatschappij tot op het punt, waar hij in een openlijke revolutie uitbreekt, en het proletariaat door den gewelddadigen val der bourgeoisie zijn heerschappij grondvest.

16. De moderne arbeider zinkt steeds dieper.

Elke maatschappij berustte tot hiertoe. gelijk wij gezien hebben, op de tegenstelling van onderdrukkende en onderdrukte klassen. Om echter een klasse te kunnen onderdrukken, moeten de voorwaarden verzekerd zijn, waaronder zij althans haar slaafsch bestaan kan rekken. De lijfeigene heeft zich onder de lijfeigenschap tot een lid der Commune opgewerkt, evenals de kleine burger tot een bourgeois onder het juk van het feodale absolutisme. De moderne arbeider daarentegen, in plaats van zich te kunnen opheffen met den vooruitgang der industrie, daalt steeds dieper onder de levenseischen van zijn eigen klasse. De arbeider wordt pauper en het pauperisme neemt nog sneller toe dan bevolking en rijkdom. Hieruit blijkt duidelijk, dat de bourgeoisie niet bij machte is, nog langer de heerschende klasse der maatschappij te blijven en de levensvoorwaarden harer klasse aan de maatschappij op te dringen als een regelende wet. Zij is onbekwaam voor de heerschappij, wijl zij niet in staat is, aan haar slaaf het leven zelfs binnen de grenzen zijner slavernij, te verzekeren; wijl zij zich gedrongen ziet, hem te laten wegzinken in een toestand, waarin zij hem moet voeden, in plaats van door hem gevoed te worden. De maatschappij kan niet meer onder haar leven, d.w.z. haar leven is niet meer vereenigbaar met de maatschappij.

De wezenlijke voorwaarde voor het bestaan en voor de heerschappij der bourgeoisklasse is de opeenhooping van den rijkdom in de handen van particulieren, de vorming en de vermeerdering van het kapitaal; de voorwaarde, waaronder het kapitaal bestaat, is de loonarbeid. De loonarbeid berust uitsluitend op de mededinging der loonarbeiders onderling. De ontwikkeling der industrie, waarvan de bourgeoisie de onvrijwillige draagster is, niet in staat om tegenweer te bieden, stelt in de plaats van de isoleering der arbeiders door de mededinging, hunne revolutionaire vereeniging door de associatie.

Met de ontwikkeling der grootindustrie wordt dus onder

de voeten der bourgeoisie de bodem zelf weggetrokken, waarop zij produceert en zich de producten toeëigent. Zij brengt vóór alles haar eigen doodgraver voort. Haar ondergang en de zegepraal van het proletariaat zijn onvermijdelijk.

17. Het einde van den klassenstrijd.

In aansluiting aan deze schildering van de wording en den ontwikkelingsgang der kapitalistische maatschappij wordt later, aan het einde van het tweede gedeelte gezegd: „Zijn in den loop der ontwikkeling de klasse-onderscheidingen verdwenen en is alle productie in de handen der geassocieerde individuen geconcentreerd, dan verliest het openbaar gezag het politiek karakter. Het politiek gezag in den eigenlijken zin is de georganiseerde heerschappij van eene klasse ter onderdrukking van eene andere. Wanneer het proletariaat in den strijd tegen de bourgeoisie zich noodzakelijk tot klasse vereenigt, door eene revolutie zich tot heerschende klasse maakt en als heerschende klasse met geweld de oude productieverhoudingen opheft, dan heft het met deze productieverhoudingen de bestaansvoorwaarden van de klassentegenstelling, de klassen zelf en daarmede zijne eigene heerschappij als klasse op.

„In de plaats der oude burgerlijke maatschappij met haar klassen en klassentegenstellingen treedt eene associatie, waarin de vrije ontwikkeling van elk de voorwaarde voor de vrije ontwikkeling van allen is."

18. De gewelddadige omverwerping d. maatschappij.

En aan het slot van het manifest verklaarden de schrijvers nog eens rondweg, dat de doeleinden van het proletariaat „slechts kunnen worden bereikt door de gewelddadige omverwerping van de geheele bestaande maatschappelijke ordening. Mogen de heerschende klassen voor eene communistische revolutie sidderen, de proletariërs hebben daarbij niets te verliezen dan hun ketens. Zij hebben een wereld te winnen."

C. LATERE UITINGEN OVER DEN KLASSENSTRIJD.

Meer nog dan de materialistische geschiedbeschouwing was de leer van den klassenstrijd bij Marx en Engels in 1847 kant en klaar. De hoofdpunten daarvan voor het latere kapitalistische tijdperk worden later meer uitge-

1. Na 1848 niets wezenlijk nieuws toegevoegd.

werkt; nieuwe gezichtspunten worden daaraan niet toegevoegd. De toenemende centralisatie der productiemiddelen en concentratie van den eigendom in weinige handen; de toeneming van vrouwen- en kinderarbeid, de verdringing van den volwassen arbeider ook door de machine; de stijging der werkloosheid; de daling van het loon; de uitbreiding van het pauperisme; in één woord: de toeneming van rijkdom bij de eene - van ellende bij de andere klasse; de daarmede gepaard gaande betere organisatie en toeneming in klassebewustzijn bij de onderdrukten; de uit die toenemende klassentegenstelling voortvloeiende periodieke crises, als gevolg van de telkens nieuwe en telkens opnieuw onvermijdelijke overproductie; het zijn altemaal karaktertrekken van het kapitalisme die in het „*Communistische Manifest*" reeds worden aangeduid. Het „*Communistische Manifest*" is op het stuk van den klassenstrijd geheel af. Wat MARX en ENGELS ten aanzien daarvan later doen, is alleen materiaal bijeenbrengen ter staving van hetgeen zij hier stelden. Het „*Communistische Manifest*" is het hoogste wat zij geleverd hebben; al hun socialisme hebben MARX en ENGELS daarin neergelegd en dat wel met een kracht van overtuiging en een gloed van woorden, die men bewonderen moet, ook al kan men in die overtuiging zelve niet deelen.

Natuurlijk hebben MARX en ENGELS op menig punt hunne voorstelling van 1848 breeder ontwikkeld, maar zonder ergens iets wezenlijk nieuws daaraan toe te voegen. Dit geldt niet alleen voor ENGELS en voor de kleinere geschriften van MARX; het geldt ook voor „*Das Kapital*". Dit wil echter niet zeggen, dat men hunne latere uitingen over den klassenstrijd zonder eenig gemis wel zou kunnen ontberen. Die latere uitingen vullen hetgeen zij in 1848 in het licht gaven wel is waar niet aan, maar verduidelijken toch de bedoeling daarvan.

2. Het kenmerk eener maatschappelijke klasse.

Zoo geeft MARX weinige jaren later, eenigszins ter loops, eene verklaring van hetgeen eene maatschappelijke klasse kenmerkt: „In zoover millioenen van families onder economische bestaansvoorwaarden leven, die hunne levenswijze, hunne belangen en hunne beschaving van die der andere klassen afscheiden en daar vijandelijk

tegenover stellen, vormen zij eene klasse. In zoover er slechts een plaatselijke band onder de keuterboeren bestaat, de eenheid hunner belangen geen gemeenzaamheid, geen nationalen band en geene politieke organisatie onder hen in het leven roept, vormen zij geen klasse". [1])

3. Hoe de moderne maatschappelijke klassen zijn ontstaan.

ENGELS beschrijft in zijn monographie over FEUERBACH hoe de moderne maatschappelijke klassen zijn ontstaan [2]) en dat wel op eene wijze, waarop het nauwe verband tusschen de materialistische historieopvatting en de leer van den klassenstrijd zelfs den meest oppervlakkigen beschouwer duidelijk worden moet: „Bourgeoisie en proletariaat waren beiden ontstaan ten gevolge eener verandering van de economische verhoudingen, nauwkeuriger gesproken, van de productiewijze. De overgang eerst van het gilde-handwerk tot de manufactuur, daarna van de manufactuur tot de groot-industrie met stoom- en machine-wezen, had deze klassen ontwikkeld. Op een bepaalden trap werden de door de bourgeoisie in beweging gestelde nieuwe productiekrachten — in de eerste plaats de verdeeling van den arbeid en de samenbrenging der vele „Theilarbeiter" in eene vereenigde manufactuur — en de daardoor ontwikkelde ruilvoorwaarden en ruilbehoeften onvereenigbaar met de bestaande, historisch overgeleverde en door de wet geheiligde productieregeling, d. w. z. de gilde- en tallooze andere persoonlijke en plaatselijke privileges (die voor de niet-bevoorrechte standen even zoo vele ketenen waren) van de feodale maatschappelijke organisatie. De productiekrachten, vertegenwoordigd door de bourgeoisie, kwamen in opstand tegen de productie-regeling, vertegenwoordigd door de feodale grondbezitters en gildemeesters; de uitslag is bekend, de feodale ketenen werden verbroken, in Engeland langzamerhand, in Frankrijk met één slag, in Duitschland is men er nog niet mee klaar. Gelijk echter de manufactuur op een gegeven trap van ontwikkeling in botsing kwam met de feodale, zoo is reeds thans de grootindustrie in botsing gekomen met de in

[1]) *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*, bl. 98.
[2]) Zie ook *Anti-Dühring*, bl. 100-105.

haar plaats gestelde burgerlijke productieregeling. Gebonden door deze regeling, door de enge perken der kapitalistische productiewijze, produceert zij eenerzijds eene steeds stijgende proletariseering van de geheele groote heffe des volks, anderzijds een steeds grootere hoeveelheid onafzetbare producten. Overproductie en ellende der menigte, het eene oorzaak van het andere, dat is de absurde tegenspraak, waarin zij uitloopt, en die eene ontketening der productiekrachten door verandering der productiewijze met noodwendigheid vordert. — In de moderne geschiedenis althans is derhalve bewezen, dat alle politieke strijden klassenstrijden zijn en alle emancipatiestrijden van klassen, trots hun noodzakelijk politieken vorm — want elke klassenstrijd is een politieke strijd — ten slotte over *economische* emancipatie loopen. Hier ten minste is derhalve de staat, de politieke ordening, het ondergeschikte, de burgerlijke maatschappij, het rijk der economische betrekkingen, het beslissende element".[1])

4. Het klassekarakter van den staat. Reeds het „*Communistische Manifest*" waarop door de laatste aanhalingen paraphrasen geleverd worden, kent aan de klassentegenstelling een alles overheerschenden invloed toe op de ideologieën in de maatschappij. Waar er klasseverschil, d. w. z. bewust economisch belangenverschil tusschen de groote groepen van leden der maatschappij bestaat, daar leidt dat verschil van economisch belang noodwendig tot verschil in opvatting omtrent hetgeen recht is en goed, daar doet de overheerschende klasse ook *hare* opvattingen daaromtrent gelden. Waar en zoolang er klassen zijn, zijn moraal, recht en staat noodwendig klasse-moraal, klasse-recht en klassestaat. [2]) Ook dit is voor ieder die lezen kan in het *Communistische Manifest* te vinden. Doch ook op dit

---

1) t. a. p. bl. 47/9.

2) ISSAIEFF, t. a. p. bl. 142 en volg. zegt dat dit alleen opgaat voor landen met politieke vrijheid, niet voor despotisch geregeerde landen. Hier „hat der Staat als ein selbstständig der Gesellschaft gegenüberstehendes Sondergebilde, auch seine eigene Sonderinteresse." Deze marxist beperkt alzoo de juistheid van de klassenstaatopvatting tot een betrekkelijk zeer kort tijdsbestek. Hoe kort betrekkelijk is het voor de meeste landen geleden, dat er van politieke vrijheid voor de burgers nog geen sprake was.

punt verduidelijkt ENGELS de zaak nog voor wie haar niet reeds begrepen mochten hebben. „De maatschappij — zoo schrijft hij [1]) — schept zich een orgaan ter bescherming harer gemeenschappelijke belangen tegenover inbreuken van binnen en van buiten. Dit orgaan is het staatsgezag. Nauwelijks ontstaan, wordt dit orgaan zelfstandig tegenover de maatschappij en wel des te meer, naarmate het orgaan van eene bepaalde klasse wordt en de heerschappij dezer klasse rechtstreeks doet gelden." En elders [2]): „Wij beweren, dat elke zedeleer tot nog toe in laatste ontleding het product was van den economischen toestand der maatschappij op een gegeven oogenblik. En gelijk de maatschappij zich tot nog toe in klassentegenstellingen bewoog, zoo was de moraal steeds een klassemoraal; òf zij rechtvaardigde de heerschappij en de belangen der heerschende klasse, òf wel zij vertegenwoordigde, zoodra de onderdrukte klasse machtig genoeg werd, den opstand tegen deze heerschappij en de toekomstbelangen van de onderdrukten. Dat daarbij, alles bijeengenomen, voor de moraal zoowel als voor alle andere takken van menschelijke kennis een vooruitgang tot stand gekomen is, daaraan wordt niet getwijfeld. Maar over de klassemoraal zijn wij nog niet heengekomen." [3])

5. De moraal klassemoraal.

1) *Feuerbach*, bl. 51. In „*Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats*, 3e dr., bl. 137, drukt ENGELS dit aldus uit, dat de staat — behalve in tijdelijke en zeer kort durende overgangstijdperken — is „Staat der mächtigsten ökonomisch herrschenden Klasse, die vermittelst seiner auch politisch herrschende Klasse wird und so neue Mittel erwirbt zur Niederhaltung und Ausbeutung der unterdrückten Klasse."

2) *Anti-Dühring*, bl. 89/90.

3) Volgens V. D. GOES, *Kroniek*, 5 November 1899, ook niet over de klasse-*kennis*. Indien hij daarmede bedoelde, dat het verschil in klassestandpunt bewust of onbewust het oordeel bepaalt over de samenleving, waarin wij leven, zou hij zuiver marxistisch in de leer zijn en was er geen aanleiding op deze uiting daarvan speciaal de aandacht te vestigen. Maar de heer V. D. GOES maakt van de leer eene caricatuur, waar hij aan de „maatschappelijke werkingen" van den tegenwoordigen tijd toeschrijft dat zij „*de kennis o. a. van de samenleving waarin wij thans verkeeren, beperken tot den kring van eene bepaalde maatschappelijke klasse*" (de arbeidende klasse natuurlijk). Ik zal niet zoo onbillijk zijn de leer van den klassenstrijd aan te vallen in de caricatuur, die de heer V. D. GOES ervan maakt. Ik kan het slechts betreuren, dat ik niet- en hij wel tot de arbeidende klasse behoort. Dientengevolge staat de deur der kennis van de samenleving waarin wij thans leven, voor hem open en voor mij dicht. VAN DER GOES heeft derhalve tegenover mij en mijne klassegenooten in zijne bewering over onze samenleving *a priori* gelijk. Jammer voor ons, prettig voor hem.

D. HET REVOLUTIONAIRE KARAKTER DER KLASSENSTRIJD-THEORIE.

1. De klassenstrijd en de dialectiek.

De klassenstrijd-theorie was niet slechts een vrucht van het historisch-materialisme in het algemeen; zij was meer in het bijzonder een vrucht van de historisch-materialistische dialectiek. De klassen staan als these en antithese tegenover elkander, hare oplossing in eene hoogere synthese is alleen mogelijk, doordien beider tegenstelling allengs grooter wordt, om eindelijk het omslagpunt te bereiken, waarop zij zelve omslaat in haar tegendeel en beide antagonistische klassen oplost in eene hoogere eenheid, hetzij eene breedere klasse hetzij de gansche gemeenschap. Dit laatste was tot nog toe het resultaat van geen enkelen klassenstrijd; tot nog toe kwam daaruit steeds eene nieuwe klasse te voorschijn, die eene lagere klasse ter onderdrukking onder zich had. Eerst van den modernen klassenstrijd zal het einde niet een nieuwe klasse-overheersching, maar de opheffing van alle klasse-onderscheidingen en de vreedzame geassocieerde samenleving zijn. Doch welke ook het resultaat moge wezen, steeds brengt de maatschappelijke ontwikkeling mede dat de strijd tusschen de maatschappelijke klassen allengs ernstiger wordt en beslecht moet worden in en door eene uitbarsting, waarbij aan de heerschende klasse hare heerschappij ontrukt wordt.

2. Geen vooruitgang zonder toeneming van den klassenstrijd.

Hierin ligt het eigenaardige en kenmerkende van MARX' klassenstrijd-theorie. Niet de omstandigheid dat zulk een klassenstrijd bestaat, maakten MARX en ENGELS tot de kern van hun leer op dit punt. De kern daarvan is hunne opvatting dat de maatschappij — zoolang er klassen zullen zijn — slechts kan vooruitgaan door toenemenden strijd tusschen die klassen, dat slechts wanneer en zoolang de onderdrukte klasse in opstand is tegen de klasse, welke haar onderdrukt en tegen de instellingen, waarmede die onderdrukking geschiedt, de voorwaarde aanwezig is om de maatschappij tot een hooger ontwikkelingsstadium te brengen, en dat voor de bereiking van dat hoogere ontwikkelingsstadium omverwerping van de bestaande, aan de klassenoverheersching dienstbare maatschappelijke organisatie onvermijdelijk is.

Uit dien hoofde is de klassenstrijd-theorie in haar wezen eene revolutionaire theorie. Zij is revolutionair in de gewone beteekenis van het woord, niet slechts in den verbleekten zin dien verschillenden van MARX' volgelingen daaraan hechten willen. Zij houdt in, dat de nieuwe maatschappelijke ordening telkens slechts kan worden geboren uit de gewelddadige omverwerping der oude. Dit revolutionarisme is niet een bijkomende karaktertrek van de leer van den klassenstrijd; het behoort tot de kern daarvan. Men kan het niet duidelijker zeggen dan MARX in „*La Misère de la Philosophie*" deed, waar hij getuigt dat zoolang er klassen en klasseverschillen zullen zijn, de sociale evoluties zich in politieke revoluties zullen moeten uiten.

3. De gewelddadige omverwerping der bestaande maatschappij.

Zonder twijfel is het sterk revolutionaire element in de klassenstrijd-theorie mede te verklaren uit de revolutionaire atmospheer, waarin MARX en ENGELS leefden omstreeks den tijd waarin „*La Misère de la Philosophie*" en het „*Communistische Manifest*" ontstonden: maar deze verklaring rechtvaardigt niet het tegenwoordig, vooral in de practijk der sociaaldemocratie nog al in zwang zijnde pogen [1]) om, met behoud van het woord revolutie, het werkelijk revolutionaire element uit de leer van den klassenstrijd te lichten zonder het wezen daarvan aan te tasten. De door mij geciteerde plaatsen uit de beide geschriften die de leer van den klassenstrijd het eerst en het volledigst geven, laten daaromtrent reeds geen twijfel. Zij voor wie die plaatsen nog niet overtuigend genoeg mochten zijn, kunnen zich nog nader vergewissen door het lezen van andere, op dit punt zoo mogelijk nog duidelijkere verklaringen van MARX. In zijne „*Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln*" [2]) van Februari 1849 schrijft hij: „Als het einddoel van den Bond (der communisten) de omverwerping der maatschappij is, dan is zijn middel noodwendig de politieke revolutie."

4. Invloed van het revolutionaire milieu vóór en omstreeks 1848.

5. Het communistenproces te Keulen.

---

[1]) Vgl. *Sociaal Weekblad* van 30 Juni en 14 Juli 1900.
[2]) Uitgaaf van 1885, bl. 22.

6. Laatste nummer van de Neue Rheinische Zeitung.

In het laatste nummer van de door de regeering verboden „*Neue Rheinische Zeitung*", het nummer van 19 Mei 1849, schrijft MARX: „Er is maar één middel, om de moorddadige doodsweeën van de oude maatschappij, de bloedige geboorte-weeën van de nieuwe te verkorten, te vereenvoudigen, te concentreeren, maar één middel — het revolutionaire terrorisme." [1])

7. Toespraak van het Centraal bestuur v. d. Communistenbond.

En in de „*Ansprache der Central-behörde an den Bund*" [2]) (Maart 1850) luidt het: „Terwijl de democratische kleine burgers de revolutie zoo snel mogelijk .... ten einde willen brengen, is het ons belang en onze taak de revolutie permanent te maken, zoolang, tot alle meer of minder bezittende klassen van de heerschappij verdrongen zijn, het staatsgezag door het proletariaat veroverd en de vereeniging der proletariërs niet slechts in één land, maar in alle heerschende landen van de geheele wereld zóó ver gevorderd is, dat de mededinging der proletariërs in deze landen heeft opgehouden en dat ten minste de meest belangrijke productieve krachten in de handen der proletariërs geconcentreerd zijn. Het kan ons niet om eene verandering en verdoezeling der klassentegenstellingen, maar om opheffing der klassen te doen zijn, niet om verbetering der bestaande maatschappij, maar om vestiging eener nieuwe."

Een weinig verder wordt in aansluiting hieraan in dezelfde rede gezegd: „De strijdleus van U (duitsche arbeiders) moet zijn: de revolutie in permanentie." En eindelijk: „Het centraalbestuur.... roept alle leden van den bond op tot de hoogste krachtsinspanning, juist thans, nu de verhoudingen zóó gespannen zijn, dat het uitbreken eener nieuwe revolutie niet lang meer uitblijven kan."

8. Die Klassenkämpfe in Frankreich.

Niet minder duidelijk spreekt het revolutionaire karakter van de klassenstrijd-leer uit „*Die Klassenkämpfe in Frankreich von 1848 bis 1850*", voor het eerst verschenen in de „*Neue Rheinische Zeitung*" en opnieuw, met een inleiding van ENGELS, uitgegeven in 1895. Op bl. 90 van deze uitgaaf noemt MARX de revoluties de „locomotieven der

---

[1]) Aangehaald door SIMKHOWITCH, *Jb. f. N. & St.* IIIe F. XVII bl. 736.

[2]) *Kommunisten-Prozess*, Anhang, bl. 78.

geschiedenis". Dat hiermede geen vreedzame, geleidelijke evoluties worden bedoeld, die door MARX niet met den verwarring stichtenden naam van revoluties worden aangeduid, maar wel gewelddadige staatkundige omwentelingen, kan niemand ontgaan die dat geschrift leest. In welke beteekenis MARX het woord revolutie gebruikt, kan verder blijken uit den hartstochtelijken uitroep, dien de nederlaag van het proletariaat bij de Juni-revolutie van 1848 aan MARX ontwringt: „Eerst in het bloed der Juni-insurgenten gedoopt, werd de driekleur de vaan der europeesche revolutie — de roode vaan. En wij roepen: de revolutie is dood! — Leve de revolutie!" (bl. 41.) Kalmer, maar niet minder duidelijk, spreekt MARX dezelfde gedachte uit, waar hij de volgende tegenstelling maakt tusschen het utopistische socialisme, door hem doctrinair socialisme genoemd, en zijn eigen, het revolutionaire socialisme. „Terwijl de utopie, het doctrinaire socialisme, welke de geheele maatschappelijke beweging ondergeschikt maakt aan één harer bewegingsoorzaken, welke in de plaats van de gemeenschappelijke, maatschappelijke productie, het product van de hersenen van een enkelen wijsneus zet en vóór alles den revolutionairen strijd der klassen met zijne noodwendigheden door kleine kunststukken of groote sentimentaliteiten wegphantaseert, — terwijl dit doctrinaire socialisme, dat in wezen slechts de tegenwoordige maatschappij idealiseert, een schaduwloos beeld van haar opneemt en zijn ideaal tegenover de werkelijkheid doorzetten wil, terwijl dit socialisme door het proletariaat aan de kleine burgerij overgelaten wordt, terwijl de strijd der verschillende socialisten-aanvoerders onder elkander elk der zoogenaamde stelsels als een verwaand vasthouden aan het eene der doorgangspunten van de sociale omwenteling tegenover het andere tentoonstelt, — groepeert zich het proletariaat steeds meer om het revolutionaire socialisme, om het communisme, waarvoor de bourgeoisie zelfs den naam BLANQUI uitgevonden heeft. Dit socialisme is de permanentverklaring der revolutie, de klassendictatuur van het proletariaat als noodzakelijk overgangspunt tot de afschaffing der klasseverschillen, tot de afschaffing van alle productieverhoudingen, waarop zij

rusten, tot de afschaffing van alle maatschappelijke betrekkingen die aan deze verhoudingen beantwoorden, tot de omwenteling van alle ideeën, die uit deze maatschappelijke betrekkingen voortspruiten." (bl. 94/5). Met een tusschenruimte van eenige jaren alzoo wordt het, in „*La Misère de la Philosophie*" uitgesproken denkbeeld, dat de staatkundige revolutie een noodzakelijke voorwaarde is om aan de klassenonderscheidingen een einde te maken, opnieuw uitgesproken en daarin de tegenstelling gezocht tegenover alle stelsels van utopisch socialisme.

8. Marx' geloof aan het spoedig komen van de groote revolutie bijkomstig.

Bijkomstig daarentegen is het geloof van Marx in het spoedig ophanden zijn van die groote revolutie. „Eene nieuwe revolutie is slechts mogelijk tengevolge van een nieuwe crisis. Zij is echter even zoo zeker als deze" — zoo schrijft hij o.a. in „*Die Klassenkämpfe*" op bl. 103. Van deze en dergelijke uitspraken behoort tot de kern der theorie alleen de vaste overtuiging, dat de nieuwe revolutie, welke de afschaffing van de kapitalistische en de vestiging van de socialistische maatschappij zal brengen, komen zal. Bij het ontbreken dezer overtuiging ware zijne geheele opvatting in duigen gevallen. Bijkomstig daarentegen, de kern niet rakende, was het geloof van Marx dat die revolutie reeds door de eerstkomende crisis zou worden gebracht. Dat Marx zich te dien aanzien aan eene illusie overgaf, is door de feiten bewezen. Hieruit echter mag alleen worden afgeleid hoe gevaarlijk het is zich aan sociale profetieën te wagen, zelfs voor een Marx; zijne revolutionaire klassenstrijd-theorie wordt door het ongegrond gebleken zijn van die verwachting niet aangetast. De revolutionaire klassenstrijd-theorie kan juist zijn, ook al komt de laatste en beslissende revolutie eerst over honderd of tweehonderd in plaats van over tien jaar.

§ 3. CRITIEK.

1. Critiek hier nog slechts voorloopig karakter.

Tot zoover de uiteenzetting van de klassenstrijd-theorie. Onze critiek daarop moet hier kort zijn, en dat wel om eene dubbele reden. In haar grondslag tastten wij de klassenstrijd-theorie reeds aan door onze critiek op het historisch-materialisme; de juistheid harer revolutionaire

conclusie moeten wij voorloopig grootendeels in het midden laten, tot wij hebben nagegaan in hoever de feiten met de bewering strooken, dat door opeenhooping van rijkdom bij de bezittende en van ellende bij de arbeidende klasse, de klassen door een allengs breeder kloof worden gescheiden. Het is echter niet overbodig een oogenblik te blijven stilstaan bij de vraag, wat in de leer van den klassenstrijd als gezond en waardevol is te aanvaarden en wat daarin op zijn minst aan ernstigen twijfel onderhevig is. Te meer is dit noodig, omdat door de verwatering, waarvan die leer zoowel in de practische politiek der sociaal-democratie [1]) als in de theorie der neo-marxisten [2]) heeft te lijden, allerlei misverstand gekweekt is.

2. Het feitelijk bestaan van klasseverschillen.

Ik wil daarom beginnen met die elementen van de klassenstrijdtheorie, welke m. i. als juist moeten worden erkend. Daarbij stel ik voorop, dat die leer door de dialectiek is bedorven, doch dat hetgeen overblijft, wanneer men het dialectisch element er uit licht, hoewel overdreven, toch in hoofdzaak juist is te achten.

Zoowel voor vroegere tijdperken van maatschappelijke ontwikkeling, als voor onze hedendaagsche maatschappij geldt, dat er klasseverschilpunten zijn en dat die klasseverschillen in hoofdzaak hun oorsprong vinden in verschil in economische bestaansvoorwaarden. Voor vroegere tijdperken, toen de klasseverschillen rechtens erkend en daardoor standsverschillen waren, tengevolge waarvan de rechtsbevoegdheid der leden van de verschillende standen eene andere was, kon de aanwezigheid van klasse-onderscheidingen zelfs geen punt van verschil uitmaken. Maar ook voor den tegenwoordigen tijd, met zijn gelijkheid van rechtsbevoegdheid voor alle personen, is het feitelijk bestaan van klasseverschillen niet te loochenen, tenzij men deze over het hoofd ziet, omdat men ze niet zien wil. De gansche vorming der leden van de arbeidende klasse, hunne opvoeding en opleiding is, dooreengenomen, eene

[1]) Zie *Sociaal Weekblad* 30 Juni 1900; SIMKHOWITCH, *Jb. f. N. u. St.*, IIIe F. XVII, bl. 768.
[2]) Zie beneden, hoofdst. V, § 2, no. 3 en 4.

andere en minderwaardige dan die der leden van de hoogere lagen der maatschappij. Daarvan moet het gevolg zijn en is het gevolg, dat de gedachtenkring van hen, aan wier vorming minder zorg besteed werd, in velerlei opzicht een andere en veel minder ruime is, dan van hen wier menschwording onder gunstiger omstandigheden plaats had. Dit verschil vindt — gelijk de fransche en engelsche socialisten reeds in de eerste helft der 19e eeuw inzagen — zijn oorsprong in verschil in economische bestaansvoorwaarden. Zij die behooren tot de arbeidende klasse missen, als regel, de economische mogelijkheid om hunne kinderen eene hoogere en daarmede tevens meer langdurige vorming te geven.

1. Bestaande klasseverschillen oorsprong in verschil economische bestaansvoorwaarden.

Terwijl de standsonderscheidingen vroeger, juist omdat het rechtens erkende onderscheidingen waren, nog wel hare beteekenis en haar invloed konden doen gelden, ook al bestonden zij tusschen economisch gelijkstaanden, is voor de hedendaagsche maatschappij inderdaad niet te miskennen, dat de klasseverschillen hun hoofdoorzaak vinden in verschil in economische bestaansvoorwaarden. Dit toegevende, kan men evenmin betwisten, dat wanneer de economisch lagere klassen hun verschil met de beter gestelde lagen der maatschappij als een onrechtvaardig verschil beginnen te gevoelen, zij hun krachten zullen gaan inspannen om de oorzaak van dat verschil weg te nemen, d. w. z. gelijkheid van economische bestaansvoorwaarden voor zich en hunne klassegenooten met de hoogere maatschappelijke lagen zullen nastreven.

Het zich bewust worden van dat economische verschil leidt tot het besef van eenheid van belang tusschen hen die aan den verkeerden kant van de grenslijn staan, kweekt het gevoel van klasse-solidariteit aan. Tevens leidt het tot het besef van het anders zijn der belangen van hen die aan de goede zijde der grenslijn zijn geplaatstst, van de noodzakelijkheid derhalve om, waar men het belang der eigene klasse bevorderen wil, den strijd aan te binden tegen het belang der bevoorrechte klasse. Waar er een regelmatig en beduidend verschil is tusschen de economische bestaansvoorwaarden van de verschillende lagen der maatschappij en dat verschil is doorgedrongen tot

het besef van hen, die er onder lijden, is de klassenstrijd, gericht op de opheffing van dat verschil, onvermijdelijk. Tot zoover ga ik derhalve met het marxisme geheel mede, — maar ook niet verder.

4. Klassenafstand minder groot dan voorheen.

In de eerste plaats betwist ik de juistheid der voorstelling, dat de kloof tusschen de maatschappelijke klassen in onze hedendaagsche maatschappij grooter is dan in vorige tijdperken van maatschappelijke ontwikkeling. Zeker, wanneer men den afstand tusschen de maatschappelijke klassen in bijv. de laatste helft der middeleeuwen meent te mogen afmeten aan de kloof die den handwerksmeester en zijn gezellen scheidde, en men stelt daartegenover de kloof tusschen den modernen groot-industrieel en zijne arbeiders, dan is de laatste klove stellig heel wat breeder dan de eerste. Maar men vergelijkt dan onvergelijkbare grootheden. De moderne groot-industrieel staat op de hoogste sporten der moderne maatschappelijke ladder; de gildebroeder uit de 15[e] eeuw had een aantal sporten boven zich, waarvan de bestijgingsmogelijkheid hem niet eens in het hoofd komen kon. Wil men het verleden met het heden vergelijken op het stuk van de klassen-afstanden, dan make men de vergelijking niet tendentieus en neme voor beide tijdperken de uiterste lagen. Doet men dit: vergelijkt men den afstand tusschen den romeinschen bezitter van duizendtallen, tegen ontvluchting gebrandmerkte, onder den arbeid, waar het ging, vaak aan kettingen vastgelegde slaven, en deze slaven zelven; of wel tusschen den middeleeuwschen graaf of baron en zijne hoorige of lijfeigene boeren en handwerkslieden, die zoo niet rechtens, dan toch feitelijk gevaar liepen het geringste werkelijke of vermeende vergrijp tegen hun heer met hun leven te moeten boeten, wier dochters onderworpen waren aan het jus primae noctis, een recht, dat, waar het thans door moderne industrieele baronnen mocht worden aan zich getrokken, toch niet openlijk meer bekend wordt, maar ook in de „klassemoraal" dezer baronnen als een onrecht en schande geldt; of eindelijk tusschen de regentenklasse eener 15[e]-eeuwsche koopstad en de armen voor wie het voedsel goed genoeg was, dat wegens bederf niet verkocht mocht

worden, [1]) — en stelt men daartegenover de moderne klassetegenstellingen, dan zijn deze laatste nog schril genoeg, maar toch stellig niet schriller dan in die vorige tijdperken.

Klassente-stellingen den niet voudiger.

Het antwoord op de vraag of die tegenstellingen in de moderne kapitalistische maatschappij bezig zijn sterker dan wel zwakker te worden, moet opgeschort worden tot het slot van het tweede gedeelte dezer studie. Wèl echter kan reeds thans worden besproken de voorstelling van het „*Communistische Manifest*", dat de klassetegenstellingen in de kapitalistische maatschappij veel eenvoudiger zijn dan voorheen en dat men thans slechts met twee groote, scherp, en allengs scherper, gescheiden klassen te maken heeft. Ook deze voorstelling is in het licht der feiten niet houdbaar. Het platteland kent heel andere klasseverschillen dan de stad; op het platteland is het klasseverschil tusschen den boer en zijne arbeiders in den regel veel minder groot dan dat tusschen den pachtboer en den grondeigenaar; tusschen den eigengeërfden en den pachtboer daarentegen is weer geen merkbaar klasseverschil. De klassebelangen van den eigengeërfden boer zijn ten deele dezelfde als die van den niet zelf exploiteerenden grondeigenaar, voor een ander deel zijn zij dezelfde als die van den pachtboer. De klassebelangen van den kleinen boer en die van den landarbeider, die een stukje grond voor eigen rekening bebouwt en er enkele stukken klein vee op nahoudt, vloeien weer onmerkbaar in elkaar. Scherpe, duidelijk afgeteekende klasse-afscheidingen vindt men in den boerenstand, vooral waar — gelijk bij ons — het grootbedrijf uitzondering is, niet.

Klasseverllen op land an-s dan in stad.

ok in stad iet twee scherp ge-scheiden lassen.

De stadbewoners hebben over het algemeen heel andere klasseverschillen dan het platteland; maar ook hier evenmin als daar twee scherp gescheiden klassen. Door de uitbreiding vooral van de ambtenaarswereld,

---

[1]) Als teekenend voorbeeld geef ik de volgende bepaling uit het keurboek van Leiden van 1450: „Alle vunstich broot, dat by den scepenen totten backers huysen bevonden wort, dat broot zal verbuert wezen totter armer huyssitten behoef binnen Leyden...."

door de toeneming zoowel der ambtenaren in dienst van publiekrechtelijke lichamen als van diegenen, die in dienst staan van groote commercieele en industrieele ondernemingen wordt tusschen de bezittende klasse en de arbeidersklasse een allengs breeder wordende laag ingeschoven, die in hare belangen voor een deel homogeen is met de arbeidende klasse, voor een ander deel zich veel meer met de belangen van het kapitaal verwant gevoelt. En welk een tal van sociale lagen ook in de wereld van handel en bedrijf tusschen den rondventenden koopman, die veelal eer onder dan boven den arbeider staat, en den groothandelaar of grooten bankier! De toenemende ingewikkeldheid van het maatschappelijk leven, welke tegelijk een noodzakelijk gevolg en een kenmerk is van de maatschappelijke ontwikkeling, brengt telkens nieuwe persoonsgroepeeringen met eigen groepsbelangen en groepsbegrippen in het leven. Wie alleen de uitersten bekijkt, ziet daartusschen begrijpelijkerwijze een scherpe afscheiding; wie daarentegen de verschillende maatschappelijke lagen en groepen wat meer op de keper beschouwt, ziet meer in elkander overgaande schakeeringen dan scherpe afscheidingen. Doch ik behoef dit niet breeder uit te meten, waar twee der meest orthodoxe volgelingen van Marx zelven op dit verschijnsel wijzen. „De maatschappij is en wordt steeds meer een ongemeen samengesteld organisme met de meest verschillende klassen en de meest verschillende belangen, die zich naar gelang van den loop der dingen tot de meest verschillende partijen groepeeren kunnen" — zoo zegt Kautsky, en Mehring neemt die uitspraak met instemming van hem over. [1])

8. Niet opheffing maar uitholling van het privaat eigendom.

Zoo is het inderdaad. De klasse- en partijgroepeeringen worden niet eenvoudiger maar samengestelder. Maar daaruit volgt dan ook dat Marx en Engels het bij het verkeerde eind hadden, toen zij in de kapitalistische maatschappij slechts tweeërlei klassen en tweeërlei klassebelangen onderscheidden en den strijd eenvoudig lieten

---

[1]) *Lessing-Legende*, bl. 446. Zie ook Bernstein, *N. Z.* XVII, 2, bl. 581.

loopen over behoud of afschaffing van het privaat-eigendom aan productiemiddelen. In de werkelijkheid gaat de zaak anders; niet om behoud of afschaffing van het privaat-eigendom wordt gestreden, maar nu eens combineeren verschillende partijen zich om deze bepaalde bevoegdheid aan den particulieren eigenaar te ontnemen of om hem in die bevoegdheid grenzen te stellen, dan weer combineeren dezelfde of ten deele andere partijen zich om hetzelfde te doen met eene andere uit het eigendomsrecht voortspruitende bevoegdheid. Daardoor verliest het eigendomsrecht allengs meer zijne scherpe kanten, wordt het minder klassen-scheidend. Het blijft niet onveranderd in stand tot den grooten dag der omverwerping van de kapitalistische maatschappij; het wordt langzaam maar zeker hervormd, beperkt, uitgehold — gelijk een bernsteiniaansch marxist het uitdrukt [1]) — en met die beperking, met die uitholling wijzigt zich het karakter der kapitalistische maatschappij zelve. Met elke beperking, met elke nieuwe uitholling van het eigendomsrecht, met elke zegepraal die de bezitlooze klasse, in combinatie nu eens met de eene dan weer met de andere partij, bevecht, heeft de klassenstrijd van het proletariaat een motief minder.[2])

[D]e klassenstrijd holt [d]aarmede [o]ok zich[z]elven uit.

Zoo is de klassenstrijd bezig met het eigendomsrecht ook zich zelven te beperken en uit te hollen. Hij zal niet plotseling verdwijnen in een algemeenen „Kladderadatsch"; maar door de economische toenadering tusschen de verschillende maatschappelijke klassen, welke die strijd zelf bewerkt, langzaam afnemen in kracht en in algemeen maatschappelijke beteekenis. Ook voor den klassenstrijd is het leven een langzaam sterven; met elke nieuwe

[1]) Dr. DAVID, *Protokoll des Parteitages der S. D. P. zu Hannover*, October 1899, bl. 127 en volg. Zie ook PAUL KAMPFFMEIJER, *Soc. Monatsh.* 1900, bl. 572/3, die zich daarbij ook op LASSALLE's *System der Erworbenen Rechte* beroept.

[2]) „Die grossen physischen, moralischen und geistigen Vorteile, die den Fabrikarbeitern aus dieser Massregel (tienuren-wet) erwuchsen und die man in den Berichten der Fabrikinspektoren halbjährlich verzeichnet findet, sind jetzt von allen Seiten anerkannt. Die meisten kontinentalen Regierungen nehmen das englische Fabrikgesetz in mehr oder minder veränderter Form an und in England selbst wird seine Wirkungssphäre jährlich vom Parlament ausgedehnt". MARX, *Inaugural-Adresse* aan de *„Internationale"* 28 Sept. 1864, geciteerd door SIMKHOWITCH *Jb. f. N. & St.*, IIIe T. XVII bl. 746.

overwinning van de arbeidende klasse sterft er een grooter of kleiner brok van af. Dit wil niet zeggen, dat de klassenstrijd zich toch niet, ook in de toekomst, in plotselinge en gewelddadige uitbarstingen uiten kan. Wie zoo diep als ik overtuigd is van de ingewikkeldheid der maatschappelijke ontwikkeling, zal zich wel wachten voor zulk eene profetie; maar wèl wil het zeggen, dat het gevaar voor zulke uitbarstingen minder wordt, naarmate de arbeidende klasse op regelmatige en geleidelijke wijze grootere overwinningen weet te behalen.

10. Marx en Engels afscheid van het revolutionarisme.

Dit is trouwens van sociaal-democratische zijde erkend door niemand minder dan Marx zelf, en Engels zegt het hem nog beslister na. Reeds in het zoo even aangehaalde oordeel van Marx uit het jaar 1864 over de beteekenis der wettelijke beperking van den arbeidsduur ligt een stilzwijgend prijsgeven van het revolutionaire standpunt opgesloten. Elf jaren later laat Marx zich over de revolutiedrijverij beslist afwijzend uit. „De gewelddadige onderdrukking eener revolutie laat in de hoofden van hare medespelers, inzonderheid van de uit de eigen schouwplaats in verbanning geworpenen, een geschokten toestand achter, welke zelfs flinke persoonlijkheden voor korteren of langeren tijd om zoo te zeggen ontoerekenbaar maakt. Zij kunnen zich niet in den gang der geschiedenis vinden, zij willen niet inzien, dat de vorm der beweging zich veranderd heeft. Vandaar conspiratie- en revolutie-spelerij, even compromitteerend voor hen zelf als voor de zaak in wier dienst zij staan." [1])

En weer twintig jaren later erkent Engels rondweg, dat deze critiek van Marx tegelijk een verdiende zelfcritiek was. In zijn voorrede voor den herdruk van Marx' „*Klassenkämpfe in Frankreich*" zegt hij niet alleen dat allen die omstreeks 1848 eene revolutie verwachtten, welke een einde zou maken aan de kapitalistische maatschappij, door de geschiedenis zijn in het ongelijk gesteld, maar hij voegt aan die erkentenis nog toe: „De ironie der wereldgeschiedenis stelt alles op zijn kop. Wij, de „revo-

[1]) *Enthüllungen Kommunisten-Prozess zu Köln, Nachwort*, bl. 72.

lutionairen", de „omverwerpers", wij gedijen veel beter bij de wettige middelen dan bij de onwettige en de omverwerping. De partijen der orde, gelijk zij zich noemen, gaan te gronde aan den door hen zelf in het leven geroepen wettigen toestand." [1])

1. Hierin tevens erkenning onjuistheid klassenstrijd-theorie.

Deze erkentenis is van belang. Als de geschiedenis bewijst, dat de arbeidende klasse veel beter gedijt bij het betreden van den weg der wettige hervorming dan bij dien der gewelddadige omverwerping, bewijst zij tevens de onjuistheid van de klassenstrijd-theorie van het „*Communistische Manifest*" en van alle door MARX daaruit afgeleide conclusiën. [2]) Immers daarvan is de dialectische omslag der kapitalistische in de communistische maatschappij, bij welken omslag de klassenstrijd haar toppunt, maar ook haar eindpunt zal bereiken. — gelijk wij weten — een integreerend deel. Door dat dialectische element daaraan te ontnemen, snijdt men het hart uit MARX' klassenstrijd-theorie.

Als de geschiedenis bewijst, dat de arbeidende klasse veel beter gedijt bij het volgen van den wettigen weg dan bij den revolutionairen opstand — en ik vind geen aanleiding om ENGELS op dit punt tegen te spreken — d. w. z. als de arbeidende klasse haar maatschappelijke positie het best en het snelst verbetert door aan te sturen op en mede te werken tot wettelijke en reeds daardoor geleidelijke hervormingen van het eigendomsrecht, dan bewijst zij tevens, dat de dialectische klassenstrijd-theorie tegen het licht der feiten niet bestand is. Van tweeën één: òf wel die geleidelijke hervormingen verminderen de klassenafstanden niet, maar dan kan de arbeidende klasse er, althans relatief, niet bij gedijen; òf zij verminderen de klassenafstanden wel, maar dan ligt daarin tevens opgesloten, dat zij ook den klassenstrijd doen afnemen. Vooral van historisch-materialistische zijde

---

[1]) t. a p. bl. 17.

[2]) Zie JEAN JAURÈS, *Études Socialistes*, Introduction; JOSEPH SARRAUTE, *Socialisme d'opposition, socialisme de gouvernement et lutte de classe*, noemt de voorstelling dat er alleen klassenstrijd en niet ook klassensolidariteit, is eene *utopistische* abstractie, goed voor de propaganda, maar in strijd met de werkelijkheid, (zie bl. 25 en 55).

is aan de noodzakelijkheid van deze consequentie niet te ontkomen [1]).

Maar nog aan eene andere innerlijke tegenspraak is de leer van den klassenstrijd lijdende. Als directe consequentie van de historisch-materialistische dialectiek, die maatschappelijke verandering en dus ook maatschappelijken vooruitgang — want vooruitgang is niets dan verandering in de richting van het ideaal van dengene die de verandering een vooruitgang oordeelt, — alleen kent als gevolg der maatschappelijke tegenstelling, leert zij dat de klassentegenstelling in de maatschappij noodzakelijk was en is, ten einde deze naderbij te brengen bij het punt waarop zij in de socialistische maatschappij zal omslaan. **12. Innerlijke tegenspraak in de klassenstrijd-theorie**

Maar wanneer dit punt zal bereikt zijn, zal het uit zijn met de maatschappelijke tegenstelling; de klassenverschillen zullen na een overgangstijdperk verdwijnen. Is dit zoo, dan zal daarmede dus ook de noodzakelijke voorwaarde voor weer nieuwe maatschappelijke verandering zijn weggevallen en de maatschappelijke ontwikkeling ten einde zijn. [2]) Deze conclusie zou in strijd wezen met het juiste element in de dialectische opvatting dat de maatschappij, gelijk de natuur, zich zonder ophouden vervormt en ontwikkelt. Doch is deze laatste opvatting juist, dan

---

[1]) PETER VON STRUVE, *Arch. f. Soc. Ges.* XIV. bl 686, karakteriseert de klassenstrijdleer met haar voorstelling van den dialectischen omslag van de kapitalistische in de socialistische maatschappij „als eine höchst originelle Art des Utopismus, welche ich — im Gegensatz zu anderen utopistischen Systemen als entwicklungsgeschichtlichen oder historischen Utopismus bezeichen würde".

Zie ook BERNSTEIN, *Geschichte und Theorie*, bl. 173.

[2]) STAMMLER, *W. & R.* bl. 39; BERNSTEIN, *N. Z.* XVII, 2, bl. 333. NOSSIG t. a. p. bl. XXIX »Die angeblichen Ueberwinder des Utopismus sind vor einer neuen Utopie stehen geblieben." Zie ook PESCH, t. a. p. III bl. 249.

GROCE, t. a. p. bl. 138 tracht aan deze tegenspraak te ontkomen, maar dat gelukt hem alleen door aan de klassenstrijd-theorie alle kracht en heerlijkheid te ontnemen: „Quant à la possibilité de la non-existence des classes, les socialistes, qui annoncent cette non-existence pour la société future, doivent tout au moins admettre qu'elle n'est pas une chose intrinsèquement nécessaire au développement historique, parce que, même dans l'avenir, et sans les classes, l'histoire, il faut l'espérer, ne s'arrêtera pas! En un mot, même cette formule particulière, que „l'histoire est une lutte de classe", nous donne simplement une orientation, n'a que la valeur limitée d'une règle générale, d'un canon, comme nous l'avons admis d'une façon générale pour la conception matérialiste".

kan òf ook in de socialistische maatschappij de tegenstelling, m. a. w. de maatschappelijke klasse-onderscheiding niet worden gemist, òf wel, zoo zij daar gemist kan worden, blijkt haar noodzakelijkheid ook voor de ontwikkeling der tegenwoordige maatschappij niet te bestaan, en ligt in de voorstelling der klassenlooze socialistische toekomst de erkenning opgesloten, dat andere invloeden dan de maatschappelijke klassetegenstelling ook in de bestaande maatschappij ontwikkeling en vooruitgang kunnen teweegbrengen. Aan deze innerlijke tegenspraak kan de dialectische klassenstrijd-theorie niet ontkomen. [1]) Of zouden de ontwikkelingswetten, die tot nog toe de maatschappelijke geschiedenis hebben beheerscht, in de socialistische toekomstmaatschappij door den een of anderen metaphysischen invloed buiten werking gesteld worden?

Hiermede is over de klassenstrijd-theorie het voornaamste gezegd, wat ik daarover thans — vóór het feitelijk onderzoek naar den loop der verschijnselen bij de ontwikkeling der kapitalistische maatschappij — te zeggen heb.

Op één belangrijk punt moet evenwel nog de aandacht gevestigd worden.

13. Recht en moraal niet geheel klasserecht en klassemoraal.

Als rechtstreeksche consequentie van het historisch materialisme werd uit het verschil in economische bestaansvoorwaarden tusschen de maatschappelijke klassen geconcludeerd tot verschil in recht en moraal. Waar in eene maatschappij verschillende klassen tegenover elkander staan, drukt de heerschende klasse op het heerschende recht en de heerschende moraal haar stempel, zijn m. a. w. het officieele recht en de gangbare moraal klasserecht en klassemoraal.

Bij deze opvatting nu wordt in de eerste plaats over het hoofd gezien, dat het enkele feit der samenleving in eene zelfde maatschappij tot zekere hoogte gemeenschap van belangen en gemeenschap van opvattingen bij al hare leden doet ontstaan, zoodat moraal en recht,

---

[1]) Vgl. PAUL BARTH, *Die sogenannte materialistische Geschichtsphilosophie, Jb. f. N. & St.* IIIe F. XI, bl. 33.

voor zoover zij van die algemeene opvattingen uiting zijn, ook noodwendig een algemeen, niet een klassekarakter hebben. De ideeën over moord en doodslag, openbare eerbaarheid, smaad en hoon, vrijheid van godsdienst, en dergelijke meer, dragen niet een klassekarakter. In hetzelfde volk zijn die ideeën gemeen goed; bij verschillende volken daarentegen vertoonen zij allerlei schakeeringen.

Recht en moraal zijn derhalve niet geheel klasse-uitingen, al bevatten zij klasse-elementen. Dat zij deze inderdaad bevatten, spreek ik niet tegen. Waarschijnlijk zijn die elementen naar mijne meening quantitatief en qualitatief van mindere beteekenis dan naar de opvatting van de volgelingen van MARX en ENGELS; maar principiëel erken ook ik het bestaan van die elementen, en ook ik meen, dat men ziende blind zijn moet, om ze niet waar te nemen. Doch naar gelang de misdeelde klassen meer deelnemen aan het openbare leven, krijgen hunne opvattingen meer invloed op de algemeen geldende moraal, en verliest deze haar klasse-karakter. [1]) Op dit punt heeft het laatste vierendeel der 19e eeuw groote veranderingen te zien gegeven, die tevens ver-

14. Daarin wèl klasse-elementen.

15. Die elementen nemen af.

[1]) In overeenkomstigen maar voor de verwezenlijking van het communisme meer optimistischen zin schrijft de sterk naar het marxisme buigende neo-kantiaan STAUDINGER: „So wenig das Christentum gesiegt hätte, wenn es nicht in erster Linie von den Armen der römischen Städte getragen worden wäre, so wenig hätte es auch gesiegt, wenn es nicht endlich weite andere Kreise erfasst hätte; und ebensowenig kann auch der Socialismus siegen, wenn er nicht als geistige und sittliche Macht die Besten in allen Gesellschaftsklassen zu erfassen und die Gesellschaft von innen heraus umzugestalten vermag . . . . Falsch ist aber die sektiererisch ausschliessliche Betonung des Klassenkampfs vor allem deshalb, weil dabei die volle Konsequenz der eignen ethischen Grundgedanken nicht gezogen wird. Statt die höhere und reinere Ethik des Socialismus der engeren und verkrüppelten Ethik der Gewalt gegenüberzustellen, stellt die Sozialdemokratie Klasseninteresse gegen Klasseninteresse, Volksschicht gegen Volksschicht. Wenn es auch zweifellos ist, dass die Mitglieder der Mittelklassen sowie der höheren Klassen sich weit schwieriger zu sozialem Denken erheben, als die Arbeiter: unmöglich ist es, wie zahlreiche Bespiele zeigen, nicht; und es wird um so leichter möglich, je weniger roh und abstossend ihnen die neue Richtung entgegentritt und je mehr Mitglieder der höheren Klassen dann sozialistisch zu denken und anderen Anregung dazu zu geben vermögen. — Aus diesen prinzipiellen Gründen, nicht aus dem Bestreben, vorhandne Gegensätze zu vertuschen, darf und muss man die Forderung stellen, dass der Klassenkampf nicht etwa aufgegeben, wohl aber dass er bewusst zum sittlichen Befreiungskampfe erhoben werde." t. a. p. bl. 144-146.

beteringen waren. De algemeen geldende moraal ten aanzien der verhouding van meesters en ondergeschikten — om slechts één voorbeeld te noemen — is tegenwoordig volstrekt niet meer uitsluitend meestersmoraal; ook de opvattingen der ondergeschikten omtrent hunne rechten en plichten tellen daarbij zonder twijfel mede.

16. Invloed der arbeidende klasse op de wetgeving. Reeds zulk eene verandering in de moraal doet haar invloed op het recht gelden, ook zonder de directe medewerking van de misdeelde klasse tot de wetgeving. Maar die indirecte invloed op wetgeving en recht is natuurlijk veel minder sterk dan de directe, welke den arbeiders gegeven wordt, waar ook zij het stemrecht deelachtig worden. Vandaar de noodzakelijkheid dat ter wille der verzwakking en ten slotte algeheele wegneming van het klasse-element in het recht, den arbeiders het kiesrecht worde gegeven, waar zij het nog niet hebben. Vandaar ook het alleszins gerechtvaardigde in hun streven het kiesrecht te verkrijgen. Immers de wegneming van het klasse-element uit het recht is een zaak niet alleen van arbeiders- maar ook van hoog algemeen belang. Maar afgezien van de deelneming der arbeidende klasse aan het staatsbestuur, zal door de economische toenadering tusschen de maatschappelijke klassen als gevolg van den klassenstrijd, met dezen strijd zelf, ook het klasse-element in de geldende moraal en het geldende recht zwakker worden, en hiervan geleidelijk waarlijk algemeene moraal en waarlijk algemeen recht groeien. [1]) Ook hier geen dialectische omslag, maar geleidelijke ontwikkeling en opvoering naar een hooger peil.

---

[1]) „Der Staat ist ein Klassenstaat! Gewiss, aber der Staat ist ein sich mit den wirthschaftlichen und sozialen Machtverhältnissen verändernder Klassenstaat, der Staat ist nicht fest, wie Granit, er wälzt sich ständig um . . . . und von diesem Staate erwartet man eine allmählige Sozialisirung der heutigen Wirthschaftsweise. Die Schule öffnet sich allen sozialen Klassen, die Rechtshilfe wird unentgeltlich geleistet, die Kranken und Rekonvalessentenhäuser stehen allen frei, die gewerblichen Betriebe werden staatlich überwacht, Arbeitsämter regeln die Arbeitsverhältnisse in Stadt und Land, die ganze Arbeiterversicherung übernimmt der Staat. Der Staat bricht überall in den Herrschaftsbereich des kapitalistischen Monopolismus ein, er knebelt dem Kapitalismus Hände und Füsse und streift von den Lohnarbeitern eine Fessel nach der andern". Aldus de neo-marxist PAUL KAMPFFMEIJER, *Soc. Mon.* 1899, bl. 472/3. Zie ook het artikel van „Marxist" in *The Intern. Soc. Rev.* I, bl. 225 en volg.; SARRAUTE, t. a. p. bl. 32-49.

Het antagonistisch element in de maatschappelijke levensvoorwaarden en in moraal en recht verscherpt zich niet, om op zijn culminatiepunt gekomen, plotseling inéén te zakken; het stompt geleidelijk af en met die afstomping verandert even geleidelijk de kapitalistische maatschappij zelve van karakter. [1])

---

[1]) „Soll die Sozialisirung wirklich werden, so muss sie fortschreitende Abschwächung und schliessliches Verschwinden der Klassengegensätze mit sich führen." v. STRUVE, *Arch. f. Soc. Ges.* XIV, bl. 691. In gelijken geest: STAUDINGER, *Ethik und Politik*, bl. 144-146. BERNSTEIN, *N. Z.* XVII, 2, bl. 622; dezelfde, *Theorie und Gesch.* bl. 333 en volg.; R. N. MC. DOUGALL, *Social Democrat*, III, bl. 12. PAUL KAMPFFMEIJER, *Soc. Mon.*, 1899, bl. 463 en volg., 1901, bl. 500 en volg.

HOOFDSTUK IV.

DE MEERWAARDE-THEORIE.

INLEIDING.

1. Wetenschappelijke analyse of pleidooi?

Lang voordat MARX zich zette aan de analyse der verschijnselen van het economisch leven in de kapitalistische maatschappij, was hij het met zich zelven eens geworden niet alleen over het wijsgeerig standpunt van waaruit alle maatschappelijk gebeuren moet worden onderzocht en verklaard, maar ook over het resultaat waartoe de onvermijdelijke ontwikkelingsgang de kapitalistische maatschappij voeren zou. [1])

De analyse der kapitalistische maatschappij werd eerst in Londen, dus in 1849, goed begonnen en leidde tot MARX' eerste zuiver economisch geschrift: *„Zur Kritik der Politischen Oekonomie"*, dat in 1859 verscheen en later

---

1) Vgl. STAMMLER, *W. & R.* bl. 41; BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 177. KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 30, tracht dit te ontzenuwen door de opmerking, dat MARX *twee* economisch-historische onderzoekingen deed. „Die erste endigte mit dem Kommunistischen Manifest. Damit hielt MARX seine These so wenig für fertig, dass er nach der Revolution nochmals mit neuem Material „von vorne anfing". Er kam dabei im Wesentlichen zu demselben Resultat, wie das erste Mal. Diese Wiederholung der Untersuchung muss für jeden Unbefangenen von seltener und unübertroffener Gründlichkeit und Gewissenhaftligkeit zeugen". Deze poging om *„Das Kapital"* als onbevooroordeeld wetenschappelijk werk te redden, zou zonder nadere bewijzen voor hare onhoudbaarheid al zwak genoeg zijn. Immers, men moet MARX wel bovenmenschelijke eigenschappen toekennen — en dat doet zelfs KAUTSKY niet (bl. 28) — wanneer men van hem aanneemt, dat hij bij zijn tweede onderzoek niet onwillekeurig onder den sterken invloed stond van het resultaat, waartoe zijn eerste onderzoek geleid had. Maar het zoogenaamde onderzoek, dat in 1847 eindigde, was zoo overwegend philosophisch, dat volgens getuigenis van ENGELS (Voorrede voor den 2en druk zijner monographie over *Feuerbach)* het niet verschenen werk dat hij en MARX in 1845/46 over HEGEL schreven, „nur beweist, wie unvollständig unsre damaligen Kenntnisse der ökonomischen Geschichte noch waren".

tot „*Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie*", waarvan het eerste deel in 1867 voor het eerst het licht zag. De noodzakelijkheid der maatschappelijke ontwikkeling van het kapitalisme naar communisme stond voor MARX reeds in 1847 buiten twijfel, — getuigen: „*la Misère de la Philosophie*" en het „*Communistische Manifest*".

Deze eenvoudige herinnering aan de opvolging van de geschriften van MARX stelt aanstonds buiten twijfel, dat zijn socialisme niet kan steunen op hetgeen zijne analyse der kapitalistische maatschappij te voorschijn bracht. Zijn socialisme was kant en klaar, vóór die analyse nog werd begonnen. Het is van belang dit voor oogen te houden bij de bepaling van de plaats welke de waardeleer in het marxistische stelsel inneemt.

Toch geeft die herinnering niet meer dan een negatief resultaat. Zij stelt buiten twijfel dat MARX' socialisme niet een uitvloeisel is van zijn waardeleer; maar over de plaats welke deze leer in zijn stelsel van sociale wijsbegeerte dan wel inneemt, zegt zij niets. De bepaling van de beteekenis der waardeleer in het marxistische stelsel is niet eenvoudig. De grondslagen van die leer werden gelegd in „*Zur Kritik der Politischen Oekonomie*". Daar wordt voor het eerst de analyse van de „waarde-substantie en de waarde-grootte" gegeven, welke „de menschelijke geest — gelijk MARX in de voorrede van de eerste uitgave van „*Das Kapital*" I zegt — sedert meer dan 2000 jaren tevergeefs heeft getracht te doorgronden." Daar m. a. w. wordt voor het eerst het tweeslachtig karakter blootgelegd van den arbeid, die niet voor bevrediging van eigen behoefte, maar voor het ruilverkeer verricht wordt. Of deze ontdekking wel zoo nieuw en zoo gewichtig was, als MARX zich inbeeldde, kan voorloopig in het midden worden gelaten. In zijn oog was zij in elk geval de kern van zijne gansche analyse der kapitalistische maatschappij. Met een minder gelukkige beeldspraak noemde hij „dit punt het springpunt, waarom zich het inzicht in de staathuishoudkunde draait." [1]

2. Tweeslachtig karakter van den arbeid in de kapitalistische maatschappij

De „*Kritik der Politischen Oekonomie*" blijft bij de

[1] *Kapital* I, bl. 8.

ontdekking van dit „springpunt" staan. Het trekt daaruit nog geene voor de propaganda van het socialisme bruikbare conclusie.

3. De sleutel der kapitalistische maatschappij.

De voor de socialistische propaganda zooveel beteekenende meerwaarde-leer wordt voor het eerst in „*Das Kapital*" uit de waardeleer afgeleid. Als MARX zijne meerwaardeleer echter eenmaal gevonden heeft, meent hij daarmede ook den sleutel in handen te hebben voor de verklaring van een aantal verschijnselen uit het verloop der kapitalistische maatschappij, welke door hem en ENGELS reeds vroeger — met name in het „*Communistische Manifest*" — aangewezen waren. De concentratie van arbeid en kapitaal, de verdringing van de volwassen mannelijke arbeiders door vrouwen en kinderen, de voortdurende aangroeiing van het reserveleger van den arbeid, de daling van het arbeidsloon, de periodieke productie-crises, altemaal verschijnselen, die reeds twintig jaren vóór de verschijning van het eerste deel van „*Das Kapital*" als noodzakelijke producten van de kapitalistische ontwikkeling waren aangewezen. Maar zij worden in „*Das Kapital*" secundaire ontwikkelingswetten, afgeleid uit de hoofdwet van de kapitalistische maatschappij: productie is meerwaarde-productie ten behoeve der kapitaalbezitters. [1])

4. Tendentieus karakter van „das Kapital".

Hierdoor krijgt „*Das Kapital*" een tendentieus karakter, dat aan de „*Kritik der Politischen Oekonomie*" vrij wel vreemd was, en komen waarde- en vooral meerwaardeleer in eene scheeve positie te staan. MARX heeft stellig bij het opstellen en ontwikkelen dezer leerstukken zich aan geene bewuste oneerlijkheid schuldig gemaakt. Hij heeft er voor zich zelf geen oogenblik aan getwijfeld, dat hij met die leerstukken niet anders had te geven en niets anders gaf dan eene objectieve ontleding van het innerlijk wezen van het waarde- en meerwaarde-verschijnsel in de

---

[1]) „Die Lehre von Mehrwerth und Profit, die Auffassung des Kapitals und seines Verhältnisses zum Proletariat, alles muss sich total ändern, wenn die grundlegende Werththeorie sich ändert". KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 40.

In gelijken geest schrijft A. B. in *De Nieuwe Tijd*, I, bl. 239: „Wat de atoomtheorie is voor den scheikundige, is de waardetheorie voor den theoretischen socialist. Dit is zijn eenig houvast." Hoewel eenigszins overdreven, is dit toch niet geheel onjuist.

kapitalistische maatschappij. Maar men beoordeelt iemand — om met MARX zelf te spreken — niet naar wat hij van zichzelven meent. MARX *meende* in zijne analyse van van het kapitalisme naar streng wetenschappelijke methode te werk te gaan en daarbij niets te zoeken dan de waarheid; maar het van te voren vaststaan van de resultaten dier analyse maakte het hem onmogelijk die analyse onbevooroordeeld te doen. Hij had een „Uebermensch" moeten zijn om zijne analyse te houden buiten den invloed van de van te voren vastgestelde resultaten.

De omstandigheid dat die resultaten van te voren vaststonden, heeft den aard van „*Das Kapital*" veranderd. Die omstandigheid belette het iets anders te zijn dan een eerlijk bedoeld pleidooi voor een pasklare stelling, al is, „was es sich selbst dünkt" heel wat anders en heel wat hoogers. Men heeft dit bij de lezing en de waardeering van „*Das Kapital*" in het oog te houden, want ware het werkelijk een objectieve analyse van het kapitalistische ontwikkelingstijdperk der maatschappij geweest, dan zou het onverklaarbaar zijn, hoe daarin zooveel diepte van denken en scherpzinnigheid kunnen samengaan met een zoo in 't oog vallend voorbijzien van voor de hand liggende onvolledigheden en onjuistheden in de analyse [1]). In een pleidooi is dat alleszins verklaarbaar; ook de eerlijkste advocaat slaagt er niet in, de argumenten zijner tegenpartij op hunne juiste waarde te schatten. Aan een arbeid, die aanspraak maakt op wetenschappelijke objectiviteit, ontneemt het een goed deel zijner waarde. Indien MARX vóór het schrijven van „*Das Kapital*" zijne conclusies niet reeds kant en klaar had gehad, zou zijn werk aan wetenschappelijke waarde waarschijnlijk evenveel hebben gewonnen, als het aan propagandistische kracht zou hebben ingeboet.

Zooals de wordingsgeschiedenis van „*Das Kapital*"

---

[1]) „Er wusste, was er herausbringen wollte und herausbringen musste, und so künstelte und schraubte er an den geduldigen Begriffen und Prämissen mit bewunderungswürdigem Raffinement so lange herum, bis das vorausgewusste Ergebnis in äusserlich reputierlicher Schlussform wirklich herauskam." v. BÖHM-BAWERK, *Festgaben für Karl Knies, Zum Abschluss des Marxschen Systems*, bl. 163.

nu eenmaal is, heeft men in de daarin ontwikkelde meerwaarde-theorie de kern te zien van het pleidooi van den machtigsten advocaat van het socialisme, die zich zelven bij het opmaken van zijn pleidooi te goeder trouw in het karakter daarvan vergiste en zich verbeeldde eene onbevooroordeelde ontleding van het kapitalisme te geven.

Ik stel dit bij de behandeling van de waarde- en meerwaarde-theorie voorop, ten einde ontslagen te zijn van het telkens aangeven van de reden waarom het mogelijk was, dat MARX bij de ontwikkeling van die theorie nu en dan zulke sterksprekende bewijzen van eenzijdigheid geven kon, zonder zich daarvan zelf bewust te worden.

Zijne vooropgezette en sterk sprekende socialistische overtuiging had ten gevolge dat de kapitalistische werkelijkheid — om in de marxistische beeldspraak te blijven — zich in zijn geest rood weerspiegelde en dat in dat spiegelbeeld het complementaire groen van de weerspiegelde werkelijkheid niet werd opgenomen.

§ 1. DE WAARDE DER WAREN.

A. OORSPRONG EN INHOUD DER LEER.

RICARDO s uitgangspunt.

Bij de uiteenzetting van MARX' waardeleer behoeft men niet verder terug te gaan dan tot RICARDO [1]). De

[1]) De zoowel in afleiding als in vorm zonderlinge waardeleer van FICHTE, opgenomen in Hfdst. I, § 5 van „*Der Geschlossne Handelsstaat*", schijnt weinig indruk op MARX te hebben gemaakt. FICHTE's waardeleer komt trouwens wat het wezen der zaak betreft met die van RICARDO overeen. Hij gaat bij de uiteenzetting daarvan uit van de stelling, dat elke werkzaamheid er op gericht is, het leven mogelijk of aangenaam te maken. Van de meerdere of mindere aangenaamheid voorloopig abstraheerende, leidt hij uit zijn uitgangspunt af, dat de relatieve waarde der waren bepaald wordt *door den tijd gedurende welken men ervan leven kan.* Maar, zoo werpt hij zichzelven tegen, men kan van oesters niet langer leven dan van brood en toch zijn zij meer waard. Dit is te verklaren uit verschil in de werkelijke of vermeende eigenschap van verschillende goederen om het leven te veraangenamen. Onder alle producten nu is er één voor het leven volstrekt noodzakelijk, nam. het graan; dit kan daarom tot maat der waarde genomen worden. Gesteld bijv. men heeft om een dag te leven noodig één K.G. of $^1/_2$ K.G. vleesch, dan is vleesch dubbel zooveel waard als graan. Maar — zegt FICHTE — de arbeider moet in staat wezen zijn vak te leeren. Zijn product is dus zooveel graan waard

waardeleer van MARX is, naar bijna [1]) eenparig erkend wordt, eene verdere ontwikkeling van de waardeleer van dezen grootmeester van het liberalisme.

RICARDO's waardeleer nu is zeker even weinig eene origineele theorie als die van MARX. Gelijk de waardeleer van dezen laatste een voortzetting was van die van den eerstgenoemde, zoo was RICARDO's waardeleer een voortzetting van die van ADAM SMITH; en SMITH had voorloopers zoowel in schrijvers uit de physiocratische school als in JAMES STEUART en anderen. Zulk een vervolgen tot haar oorsprong van de theorie, welke de verklaring van de ruilwaarde zoekt in den arbeid aan de waren besteed, is van belang voor de geschiedenis der staathuishoudkunde; voor ons doel is het niet noodig. Wij kunnen ons onderzoek bij RICARDO aanvangen, omdat MARX aan diens voorgangers niets principieels ontleende, dat hij niet ook bij RICARDO zelf vond.

Alleen op één punt zal ik tot SMITH teruggaan, niet omdat dit voor de verklaring van MARX' waardeleer noodig is, maar omdat, naar mijn oordeel — dat ik later zal trachten te staven — eene bevredigende verklaring van het ruilwaarde-verschijnsel, die de kloof tusschen arbeids- en nuttigheidstheorie overbrugt, bij SMITH heeft aan te sluiten juist op het punt waar RICARDO hem verliet.

2. Gebruiks- en ruilwaarde bij RICARDO.

Volgens RICARDO kan een zaak geen ruilwaarde hebben, indien zij geen nuttigheid heeft. Alleen nuttige zaken,

---

als hij met dezelfde moeite had kunnen winnen, indien hij gedurende den voor zijn product noodzakelijken leer- en werktijd graan had voortgebracht. Wordt nu voor een goed met gelijke voedingswaarde als graan meer arbeid uitgegeven, dan duidt die hoogere arbeidsuitgaaf op de hoogere eigenschap van het goed om het leven te veraangenamen. De waarde van zulk een goed is derhalve samengesteld uit twee componenten: zij bevat 1°. de waarde van eene hoeveelheid graan die gedurende denzelfden tijd een mensch in het leven houdt, en 2°. de waarde van de hoeveelheid graan die men had kunnen winnen, indien men den tijd, dien men langer aan de productie van het goed besteed heeft dan noodig was voor de productie van de sub 1 bedoelde graanhoeveelheid, eveneens aan de graanproductie besteed had.

Men heeft hier te doen met eene nog tamelijk onvolkomen voorstelling van de waarde der waren, maar die toch in wezen met de voorstelling van RICARDO overeenstemt. Voor alle waren is noodig dat zij gebruikswaarde hebben, de ruilwaarde wordt echter niet aan die gebruikswaarde gemeten, maar aan den arbeid, noodig om ze te vervaardigen, uitgedrukt in hoeveelheden graan.

[1]) „Bijna", want er zijn uitzonderingen, zie beneden, bl. 244, nt. 1.

zaken m. a. w. die op eenigerlei wijze ons van dienst kunnen zijn, kunnen ruilwaarde hebben; maar de maat van de ruilwaarde ligt niet in de nuttigheid. Dit geldt, volgens RICARDO, althans voor die goederen, wier hoeveelheid door arbeid kan worden aangevuld en „bij welker voortbrenging mededinging plaats heeft zonder beperking."

Ten aanzien van deze te reproduceeren goederen — en alle producten van landbouw en nijverheid behooren daartoe — is de werkelijke prijs, wat zij ons werkelijk kosten: de arbeid die noodig is om ze te verkrijgen. Hierin ligt — volgens RICARDO — de grondslag van de ruilwaarde dezer goederen.

3. De ruilwaarde volgens SMITH, afhankelijk van den arbeid dien men met de waar koopen kan.

ADAM SMITH is, gelijk RICARDO niet geheel ten onrechte opmerkt, ten aanzien van dit essentieele punt min of meer weifelend. Hij zoekt de maat der ruilwaarde zoowel in den arbeid, besteed aan de vervaardiging van een zaak, als in den arbeid dien men met die zaak op de markt kan koopen. [1]) RICARDO heeft, gelijk ik zeide, niet geheel ongelijk, waar hij aan SMITH op dit hoofdpunt gebrek aan klaarheid verwijt; toch straalt bij SMITH voldoende door, dat hij de maat der ruilwaarde niet zoozeer zoekt in den arbeid dien de zaak gekost heeft, als in den arbeid dien zij op de markt koopen kan. [2])

RICARDO nu merkt, alweer te recht, op dat beide voorstellingen van SMITH niet gelijkwaardig zijn en hij kiest van die beide met groote beslistheid diegene, welke de bedoeling van SMITH zeker het minst uitdrukte.

4. Volgens RICARDO, van den arbeid aan de waar besteed.

De beide voorstellingen zouden alleen gelijkwaardig zijn, zegt RICARDO, indien de belooning van den arbeider altijd evenredig was aan wat hij voortbracht. Nu dit niet het geval is, is de arbeid dien men met zijn zaak op de markt koopen kan, aan allerlei wisselingen onderhevig;

---

[1]) The value of any commodity to the person who possesses it, and who means not to use or consume it himself but to exchange it for other commodities, is *equal to the quantity of labour which it enables him to purchase or command.... The real price of every thing, what everything really costs to the man who wants to acquire it, is the toil and trouble of acquiring it.*" *Wealth of Nations*, Bk I, ch. V.

[2]) „The real value of all the different component parts of price.... is measured by the quantity of labour *which they can, each of them, purchase or command.*" t. z. p. Bk I, ch. VI.

de arbeid, die aan de vervaardiging van de zaak is besteed, is daarentegen onder alle omstandigheden een onveranderlijke standaard. [1])

5. Verschillende soorten van arbeid.

Men meene evenwel niet — zoo zegt RICARDO verder — dat ik het onderscheid tusschen verschillende soorten van arbeid over het hoofd zie, noch de moeilijkheid om een uur of een dag arbeid in het eene bedrijf te vergelijken met arbeid van denzelfden duur in een ander bedrijf. „De schatting van de verschillende soorten van arbeid wordt op de markt spoedig bepaald met voldoende nauwkeurigheid voor alle practische doeleinden; zij hangt hoofdzakelijk af van de meerdere of mindere bekwaamheid van den arbeider en van de intensiteit van den verrichten arbeid." [2])

Het is duidelijk, dat RICARCO op dit punt zelfs geen poging doet om de moeilijkheid op te lossen; hij maakt er zich eenvoudig van af. Dat de onderlinge waardeering van de verschillende soorten van arbeid in het practische leven wel terecht komt, zal niemand tegenspreken. Bij eene verklaring van het verschijnsel der ruilwaarde kan men echter niet volstaan met de verzekering dat de vaststelling daarvan wel terecht komt, en dat wel met voor de practijk voldoende nauwkeurigheid. De vraag die daarbij beantwoord worden moet, is *hoe* dat terecht komt, naar welken maatstaf daarbij gewaardeerd wordt. Is het een maatstaf die zelf weer tot den maatstaf arbeid is terug te brengen? Zoo ja: op welke wijze? En zoo neen: welke andere maatstaf moet dan behalve de maatstaf arbeid — en welke arbeid? — aangelegd worden? Op deze punten laat RICARDO ons in den steek. Hij verzekert ons plechtig, dat het wel in orde komt en gaat rustig zijns weegs.

6. Wat te verstaan onder arbeid aan eene zaak besteed?

Op dien weg ontmoet hij nog andere moeilijkheden. Maar deze weet hij beter te beheerschen. De eerste der nieuwe moeilijkheden is: wat heeft men te verstaan onder den arbeid aan een zaak besteed? Alleen den arbeid die er de laatste hand aan legde? Of allen

---

[1]) *Principles of Political Economy and Taxation*, ch. I, sect. I.
[2]) t. z. p. sect. II.

arbeid, die van het te voorschijn brengen van de grondstof af tot het brengen van de zaak onder het bereik van den verbruiker, daaraan rechtstreeks of zijdelings heeft medegewerkt? Begrijpelijkerwijze laat RICARDO de ruilwaarde van de goederen afhangen van allen arbeid die tot de totstandkoming daarvan heeft bijgedragen. „Bij de schatting bijv. van de ruilwaarde van kousen, in vergelijking met andere zaken, zullen wij vinden dat hun waarde afhangt van de geheele hoeveel arbeid, noodig om ze te vervaardigen en ter markt te brengen. In de eerste plaats hebben wij den arbeid noodig voor de bebouwing van het land waarop de ruwe katoen is gekweekt; in de tweede plaats den arbeid noodig om het katoen te brengen naar het land waar de kousen gemaakt moeten worden, welke weer in zich sluit een deel van den arbeid, besteed aan den bouw van het schip, waarin het katoen vervoerd wordt, en welke vergoed wordt in de vracht der goederen; in de derde plaats, den arbeid van spinnen en weven; in de vierde plaats, een deel van den arbeid van den ingenieur, smid en timmerman, die de gebouwen en machinerieën vervaardigden, met behulp waarvan de kousen werden gemaakt; in de vijfde plaats den arbeid van den winkelier en van vele anderen, die niet nader behoeven te worden aangeduid. De som van deze verschillende soorten van arbeid bepaalt de hoeveelheid andere zaken waarvoor de kousen zullen worden geruild, terwijl dezelfde overweging van de verschillende hoeveelheden arbeid die zijn besteed aan die andere dingen, evenzeer het deel daarvan zal bepalen, dat voor de kousen zal worden gegeven."[1])

Op dit punt is RICARDO's antwoord duidelijk en bevredigend. Het rekening houden met al die soorten van arbeid zal in de practijk wel niet geheel tot zijn recht komen, maar dat ontneemt niets aan de volledigheid der theoretische verklaring. Als de waarde der goederen in het ruilverkeer afhangt van de hoeveelheid daaraan besteden

[1]) t. z. p. ch. I, sect. III.

arbeid, moet daarbij ook met allen arbeid, die er voor noodig was, rekening worden gehouden.

7. Invloed v. verbeteringen in de productiewijze.

Even bevredigend is ook RICARDO's verklaring omtrent den invloed, dien eene verbetering in de productiewijze tusschen het oogenblik, dat de goederen gemaakt werden en het oogenblik dat zij ter markt komen, op de ruilwaarde der goederen heeft. „Indien minder personen noodig waren om het ruwe katoen te kweeken, of indien minder matrozen gebruikt werden voor de vaart of scheepstimmerlieden voor den bouw van het schip, waarin het katoen vervoerd werd; indien minder handen werden gebruikt voor de vervaardiging der gebouwen en machinerieën of, indien deze, eenmaal opgericht, productiever werden gemaakt, zouden de kousen onvermijdelijk in waarde dalen en bijgevolg met minder van andere zaken gelijk staan. Zij zouden dalen, omdat eene kleinere hoeveelheid arbeid noodig was voor hun productie en zij zouden derhalve geruild worden voor een kleinere hoeveelheid van die zaken, bij welke zulk eene verkorting van den arbeid niet had plaats gevonden." [1])

Ook dit is duidelijk. Het komt voor de bepaling van de waarde der producten, volgens RICARDO, niet aan op den arbeid die daaraan werkelijk is besteed, maar op den arbeid welke aan goederen van die soort, op het oogenblik dat zij ter markt komen en volgens den stand van de productiemiddelen op dat oogenblik, besteed moet worden.

8. Ruilwaarde van den arbeid.

Wat RICARDO op die wijze in het algemeen in het midden brengt over de maat van de ruilwaarde der koopwaren, geldt bij hem ook voor de ruilwaarde van den arbeid. „De natuurlijke prijs van den arbeid — zoo schrijft hij — is de prijs die noodzakelijk is, om de arbeiders in staat te stellen, door elkander genomen, te bestaan en hun klasse voort te planten, zonder toe- of afneming." De waarde van den arbeid hangt m. a. w. af „van de hoeveelheid voedsel, levensbenoodigdheden en geriefelijkheden, die door gewoonte voor den arbeider en zijn gezin onmisbaar is geworden." [2]) En de waarde

[1]) t. z. p. ch. I, sect. III.
[2]) t. z. p. ch. V.

van deze levensmiddelen enz. wordt, volgens de leer van RICARDO, bepaald door den arbeid, noodig om ze te produceeren en binnen het bereik van den arbeider te brengen.

Ziedaar in hoofdtrekken de waardeleer waarop MARX eerst in zijn „*Kritik der Politischen Oekonomie*" en later in „*Das Kapital*" voortbouwde.

9. Wijsgeerige vorm van MARX' waardeleer.

MARX begon er mede, de waardeleer van RICARDO in een duitsch wijsgeerig pak te steken. Daarmede veranderde hij veel meer aan den vorm dan aan den inhoud der ricardiaansche opvatting van het ruilwaardeverschijnsel, en wat hij aan den vorm veranderde was niet altijd eene verbetering. Zien wij voorloopig van de meerwaardetheorie af, dan voegde MARX aan RICARDO's leer veel minder wezenlijks toe dan hij zelf meende, en verrijkte hij die leer vooral met eenige in een diepzinnigen sluier gehulde vanzelfsprekendheden, die haar wel veel geheimzinniger deden schijnen, maar die niet bijdroegen om dieper in het wezen der zaak in te dringen. Dit geldt niet alleen voor zijne uitweiding over de noodzakelijkheid, dat twee dingen, om met elkander vergeleken te kunnen worden, iets gemeenschappelijks moeten hebben, maar ook voor de door hem zelven zoo hoog aangeslagen bespiegeling over het tweeslachtig karakter van den arbeid.

De volgende uiteenzetting van de hoofdtrekken van MARX' waardeleer zal aanstonds duidelijk maken, dat zij in vergelijking met die van RICARDO meer aan breedte dan aan diepte heeft gewonnen. Ik begin met eene objectieve, critieklooze uiteenzetting; de critiek, welke, juist omdat RICARDO's en MARX' theorieën in wezen gelijk zijn, op beide gelijkelijk van toepassing is, laat ik later volgen.

10. MARX' ruilwaardeleer alleen v. kapitalistische maatschappij.

In één opzicht brengt MARX in vergelijking met RICARDO, reeds aanstonds eene verandering, die inderdaad ook eene verbetering is. Hij beperkt zijne beschouwingen tot het tijdperk der kapitalistische productiewijze. De goederen, die kunnen dienen ter bevrediging eener menschelijke behoefte of begeerte, hebben onder elke maatschappelijke organisatie *gebruiks*waarde; *ruil*waarde

hebben zij alleen in die stadiën van maatschappelijke organisatie, waarin de productie niet rechtstreeks geschiedt voor het goederenverbruik, maar voor de goederen*markt*. De gebruikswaarde is derhalve een natuurlijk, de ruilwaarde een historisch verschijnsel.

11. MARX' onderzoek n. het wezen der waar.

In de kapitalistische maatschappij nu, waarin de productie voor de markt en niet voor het directe gebruik geschiedt, bestaat de maatschappelijke rijkdom in eene geweldige opeenhooping van waren. De waar is in die maatschappij het element van den maatschappelijken rijkdom. Vandaar dat MARX zijn onderzoek naar de kapitalistische productiewijze met de analyse van de waar begint.

De waar nu is een zaak, die door hare eigenschappen menschelijke behoeften van eenigerlei aard bevredigt. De aard dier behoeften en de wijze waarop zij bevredigd worden, hetzij rechtstreeks hetzij middellijk, doen niets ter zake. Genoeg, maar ook onmisbaar voor de waar is, dat zij, hoe dan ook, kunne strekken ter bevrediging eener menschelijke behoefte, — dat zij nuttig zij, gebruikswaarde hebbe. Deze gebruikswaarde is geheel onafhankelijk van den meerderen of minderen arbeid dien het kost, de zaak te verkrijgen. Door haar verschil in gebruikswaarde zijn de zaken alleen qualitatief van elkander onderscheiden. „De gebruikswaarden vormen den stoffelijken inhoud van den rijkdom, welke ook zijn maatschappelijke vorm zij. In de door ons te behandelen maatschappelijke ordening vormen zij tegelijk de stoffelijke dragers der ruilwaarde."

12. Ruilwaarde eene quantitatieve betrekking.

„De ruilwaarde verschijnt in de eerste plaats als de quantitatieve betrekking, de verhouding, waarin gebruikswaarden van de eene soort tegen gebruikswaarden van de andere soort geruild worden." In het ruilverkeer worden waren van de meest uiteenloopende soort met elkaar gelijk gesteld; een hoeveelheid *a* ijzer, *b* zijde, *c* goud enz. is gelijk aan een last tarwe. De tarwe heeft dus menigvuldige ruilwaarden in plaats van één. De verschillende hoeveelheden ijzer, zijde, goud enz. die een gelijke ruilwaarde hebben als een last tarwe, moeten ook onderling een gelijke ruilwaarde hebben. „Daaruit volgt 1°. De verschillende ruilwaarden van dezelfde waar

drukken een gelijke grootheid uit en 2e de ruilwaarde kan „überhaupt" slechts de uitdrukkingswijze, de „verschijningsvorm" zijn van een van haar onderscheidbaren inhoud.

13. De waren moeten iets gemeenshappelijks hebben.

Maar men kan verschillende dingen alleen met elkaar gelijk stellen, als die dingen iets gemeenschappelijks hebben van dezelfde grootte.

Dat geldt ook van de ruilwaarden. Het feit harer gelijkstelling sluit in zich, dat zij iets gemeenschappelijks hebben van dezelfde grootte. Wanneer een last tarwe gelijke ruilwaarde heeft als *a* tonnen ijzer, zijn zij beiden gelijk aan een derde, iets dat „an und für sich" noch het een, noch het ander is. Elk van beide moet, voorzoover het ruilwaarde is, tot dit derde te herleiden zijn,

„Dit gemeenschappelijke kan niet eene geometrische, physische, chemische of andere natuurlijke eigenschap der waren zijn. Haar lichamelijke eigenschappen komen slechts in aanmerking, voor zoover deze de waren bruikbaar maken, alzoo tot gebruikswaarden. Aan den anderen kant is het juist de abstractie van haar gebruikswaarde, die de ruilbetrekking der waren klaarblijkelijk karakteriseert. Daarbinnen geldt de eene gebruikswaarde precies evenveel als de andere, als zij maar in behoorlijke verhouding voorhanden is...... Als gebruikswaarden zijn de waren vóór alles van verschillende kwaliteit, als ruilwaarden kunnen zij slechts van verschillende kwantiteit zijn, bevatten zij derhalve geen atoom gebruikswaarde."

14. Zij zijn allen arbeidsproducten.

„Ziet men nu van de gebruikswaarde der waren af, dan blijft haar nog slechts één eigenschap over, die van arbeidsproducten te zijn. [1])

Maar ook het arbeidsproduct is onder de bedrijven veranderd. Abstraheeren wij van zijn gebruikswaarde, dan abstraheeren wij ook van de lichamelijke bestanddeelen en vormen, die het tot gebruikswaarde maken. Het is niet langer tafel of huis of garen of een ander

[1]) Tout produit est un signe représentatif du travail. Tout produit peut en conséquence être échangé pour un autre et la pratique universelle est là qui en témoigne. Mais supprimez le travail: il ne vous reste que des utilités plus ou moins grandes, qui n'étant frappées d'aucun caractère économique, d'aucun signe humain, sont incommensurables entre elles, c'est-à-dire logiquement inéchangeables. PROUDHON, *Contradictions Économoniques* I, bl. 87.

nuttig voorwerp. Al zijne zinnelijk waarneembare eigenschappen zijn opgelost. Het is ook niet langer het product van den timmermansarbeid of den bouwarbeid of den spinarbeid of van eenigen anderen productieven arbeid. Met het nuttige karakter der arbeidsproducten verdwijnt het nuttige karakter der daarin belichaamde werkzaamheden, en verdwijnen derhalve ook de verschillende concrete vormen van deze werkzaamheden, zij zijn niet langer onderscheiden, maar zijn allen te zamen teruggebracht tot gelijken menschelijken arbeid, abstract menschelijken arbeid."

15. Tweeslachtig karakter van den arbeid.

Dit tweeslachtig karakter van den arbeid des arbeiders die voor het ruilverkeer werkt, wordt vooral in de „*Kritik der Politischen Oekonomie*" in den breede uiteengezet en MARX hecht aan de ontdekking van dat tweeslachtig karakter — gelijk wij zagen — groote beteekenis. Vandaar dat ik er hier nogmaals den nadruk op laat vallen. De arbeider die voor het ruilverkeer werkt, verricht, al arbeidende, twee geheel verschillende soorten van arbeid. Voor zoover hij eene gebruikswaarde produceert, verricht hij concreten arbeid van een bepaalde soort; voor zoover hij eene ruilwaarde produceert, verricht hij onderscheidsloozen, algemeen menschelijken arbeid. En aangezien hij, al arbeidende, tegelijk zoowel gebruiks- als ruilwaarde voortbrengt, heeft zijn arbeid dus ook het aangegeven tweeledige karakter.

Abstraheerende van de concrete gebruikswaarde van het product en daarmede tevens van den concreten arbeid waardoor het tot stand kwam, blijft er van de goederen die aan het ruilverkeer deelnemen, niets over dan dat zij een zekere hoeveelheid algemeen menschelijken arbeid, in gematerialiseerde gestalte voorstellen.

„Een gebruikswaarde of goed heeft derhalve slechts een waarde, omdat abstract menschelijke arbeid daarin belichaamd of gematerialiseerd is. Hoe nu de grootte dier waarde te meten? Door de hoeveelheid van de daarin opgesloten „waardevormende substantie", van den arbeid. De hoeveelheid van den arbeid zelf wordt gemeten aan zijn duur en de arbeidstijd heeft weer zijn maatstaf in bepaalde tijdsdeelen, als uur, dag, enz."

16. Gemiddeld maatschappelijk noodzakelijke arbeid.

Bij de bepaling van de waarde der waren komt het echter niet aan op den toevallig grooten of toevallig kleinen arbeidstijd, dien de eene of andere individueele arbeider daaraan besteed heeft, hetzij tengevolge van buitengewone langzaamheid of buitengewone vlugheid, hetzij tengevolge van het voorzien zijn van verouderde of van nog pas bij uitzondering gebezigde nieuwe machines. Voor de bepaling van de waarde der waren komt het aan op den voor hunne voortbrenging maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd.

„Maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd is arbeidstijd, vereischt om de eene of andere gebruikswaarde onder de voorhanden maatschappelijk normale productievoorwaarden en met het maatschappelijk gemiddelde van ervarenheid en arbeidsintensiteit te vervaardigen."

17. Waarde omgekeerd evenredig aan de productieve kracht van den arbeid.

Neemt door verbetering der productiemiddelen de voor de voortbrenging eener waar maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd af, dan vermindert hare waarde. „De waarde van elke waar staat tot de waarde van elke andere waar, als de arbeidstijd die voor de voortbrenging van de eene noodzakelijk is tot den arbeidstijd noodzakelijk voor de voortbrenging der andere."

Hoe grooter nu de productiekracht van den arbeid is, hoe korter de arbeidstijd noodzakelijk om de waar voort te brengen. Vandaar dat de waarde der waren evenredig is aan de hoeveelheid en omgekeerd evenredig aan de productieve kracht van den daarin belichaamden arbeid.

De gebruikswaarden komen intusschen niet zonder hulp van de natuur tot stand.[1]) De menschelijke arbeid kan niet anders te werk gaan dan de natuur zelve; zij kan de stof slechts vervormen, zoodat deze grooter nuttigheid krijgt voor de menschen. Daarbij moet de natuur steeds medewerken; meer dan de natuurkracht leiden in de richting van het door hem gestelde doel kan de mensch bij zijn arbeid niet. Maar hoezeer de medewerking van de natuur

---

[1]) Dr. VERRIJN STUART, *Ricardo en Marx*, bl. 40, vergist zich waar hij het voorstelt alsof MARX — in tegenstelling tot RICARDO — de noodzakelijke medewerking der natuur in elk productieproces niet erkent.

voor het ontstaan der *gebruiks*waarden noodig is, voor de *ruil*waarde is zij onverschillig; daarbij wordt juist van de verschillende natuurlijke eigenschappen der waren afgezien. [1]) Bij de ruilwaarde der waren komt het alleen en uitsluitend aan op den daarin belichaamden abstract menschelijken arbeidstijd en wel den gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd.

18. Hoogere arbeid is gepotentieerde lagere arbeid.

„De eenvoudige gemiddelde arbeid zelf wisselt wel is waar in verschillende landen en beschavingstijdperken van karakter, hij is echter in een bepaalde maatschappij gegeven. Gecompliceerde arbeid geldt slechts als „gepotentieerde" of liever gemultipliceerde arbeid, zoodat een klèiner quantum gecompliceerde arbeid gelijk is aan een grooter quantum eenvoudigen arbeid. Dat deze herleiding voortdurend plaats heeft, leert de ervaring." [2])

Men ziet dat MARX voor deze laatste moeilijkheid al evenmin eene oplossing weet als RICARDO, en dat beiden zich gelijkelijk ervan afmaken, door te zeggen dat deze herleiding in het ruilverkeer wel terecht komt, maar beiden een even hardnekkig stilzwijgen bewaren over de wijze waarop en den maatstaf volgens welken die herleiding geschiedt. [3]) Ik merk dit hier terloops op, daar ik er later niet op terugkom. Dit bezwaar toch is wel is waar niet van gewicht ontbloot, maar principieele beteekenis heeft het niet; de kern van de theorie van RICARDO en MARX laat het onaangetast.

19. MARX en RICARDO.

Doch niet alleen op dit punt brengt MARX ons niet

---

[1]) Zie hierover beneden onder B van deze §, no. 2.

[2]) De hier kort weergegeven quintessens van MARX' waardetheorie is te vinden in *Das Kapital* I, bl. 1—28, en *Zur Kritik der Pol. Oek.*, bl. 1—32.

[3]) Vgl. DÜHRING, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus*, 4e dr., bl. 505; KARL KNIES, *Das Geld*, 2e dr., bl. 157/8; v. BÖHM-BAWERK, *Zum Abschluss des Marxschen Systems*, *Festgaben für Karl Knies*, bl. 164 en volg. FRIEDLAENDER, *Vier Hauptrichtingen*, bl. 42/3. KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 39 erkent, dat MARX' waardetheorie op dit punt onvolledig is, maar niet omdat MARX niet heeft ingezien, hoe die herleiding van gepotentieerden in eenvoudigen arbeid in haar werk ging, doch omdat hij er niet toe is gekomen, het mede te deelen: „In der „Kritik der Politischen Oekonomie" (2, Aufl. S. 6) bemerkt er „Die Gesetze, die diese Reduktion regeln, gehören noch nicht hierher." LEIDER ist er nicht mehr dazu gekommen diese Gesetze zu entwickeln, *die er jedenfalls selbst schon erkannt hatte, sonst wiese er nicht auf sie hin.*" (Ik cursiveer.) Een opmerkelijker staaltje van gelooven op gezag in eene discussie die van wetenschappelijk gehalte zijn wil is moeilijk denkbaar.

verder dan RICARDO. Ontdoet men de beschouwingen van MARX van haar wijsgeerig omhulsel, dan blijft daarvan niets over dan wat wij uit RICARDO reeds wisten:

De goederen hebben geen ruilwaarde als zij geen gebruikswaarde hebben; bij de bepaling van de ruilwaarde komt het echter op de gebruikswaarde niet aan; de ruilwaarde van de waren hangt af van de hoeveelheid arbeid, die — in verband met den stand der productiemiddelen — gemiddeld voor de vervaardiging der waren vereischt wordt op het oogenblik dat zij ter markt komen; bij de bepaling van dien gemiddeld noodzakelijken arbeid wordt de hoogere arbeid tot eenvoudigen arbeid herleid.

Dit alles werd reeds door RICARDO over het wezen der ruilwaarde en de bepaling van hare grootte geleerd en meer leert ook MARX ons er niet van. [1])

---

[1]) De poging van Dr. VERRIJN STUART, *Ricardo en Marx*, bl. 32—45, om wegens het compromitteerende der familierelatie, op gezag van Mr. N. G. PIERSON, de nauwe verwantschap tusschen RICARDO'S en MARX' waardetheorie te verloochenen, was dan ook hopeloos. Al was de ongemotiveerde uitspraak van PIERSON, dat het „eene zonderlinge vergissing" is, wezenlijke eenheid in RICARDO's en MARX' waardetheorie te zien (*De Economist*, 1890, bl. 618), voor den heer STUART een baken in zee; zij behoedde hem voor het stranden niet. De conclusie waartoe hij kwam: „De verhouding waarin goederen onderling geruild zullen worden, hangt bij MARX af van de verhouding, waarin bij hun productie betaalde tot onbetaalden arbeid stond; bij RICARDO van de verhouding tusschen arbeid en kapitaal in beider productiekosten. Het verschil tusschen beide formulen is juist daarin gelegen, dat MARX den kapitalist het recht op eene belooning voor zijn dienst ontzegt, welk recht voor RICARDO geen oogenblik twijfelachtig is" (bl. 44) — deze conclusie is „eene zonderlinge vergissing."

Zoowel waar RICARDO als waar MARX hunne waardetheorieën ontwikkelen, hebben wij te doen met hetgeen WIESER — op wiens autoriteit STUART zich herhaaldelijk beroept — noemt philosophische theorieën. Volgens die philosophische theorieën nu is het volstrekt onjuist, dat de ruilwaarde der waren afhangen zou: bij MARX van de verhouding waarin bij haar productie betaalde tot onbetaalden arbeid stond (deze verhouding is voor de ruilwaarde — gelijk zij in het 1e deel van *Das Kapital* geleerd wordt — volstrekt onverschillig, zij bepaalt alleen welk deel der waarde *meer*waarde is) bij RICARDO van de verhouding tusschen arbeid en kapitaal; — bij de ontwikkeling zijner waardeleer denkt RICARDO zich het kapitaal klaarblijkelijk als gecristalliseerden arbeid; ook bij hem komt de verhouding tusschen kapitaal en arbeid wel te pas bij de verdeeling der waarde tusschen kapitaalrente en loon, doch niet bij de bepaling der waarde zelf. Wat STUART in het tweede gedeelte der aangehaalde zinsnede zegt, zou — indien het juist ware — niet bewijzen dat RICARDO's en MARX' waardetheorie niet in wezen overeenstemden, maar alleen dat beide schrijvers uit hunne overeenstemmende waardetheorie zeer verschillende gevolgtrekkingen maakten, — hetgeen niemand ontkent. Maar die tweede zinsnede is eveneens onjuist, want ook voor MARX is de kapitaalinterest een noodzakelijk gevolg van de kapitalistische productiewijze, zoodat hij daarin, zoolang die

B. CRITIEK.

Wij hebben thans na te gaan of deze waardeleer den toets der critiek kan doorstaan, daarbij voorloopig afziende van het meerwaardevraagstuk en van den onherstelbaren knak dien MARX zelf, in verband met dat vraagstuk, aan zijn eigen waardeleer gaf. [1])

Daarbij zal ik veelal bedenkingen hebben te opperen, die herhaaldelijk ook reeds door anderen werden in het midden gebracht.

1. Willekeurige beperking van MARX' waardeleer.

In de eerste plaats geldt tegen RICARDO's en MARX' waardetheorie de grief, dat zij niet het gansche gebied van het ruilverkeer bestrijkt, d. w. z. alleen eene verklaring tracht te geven van de waarde der door menschelijken arbeid reproduceerbare zaken, terwijl er toch andere zaken zijn, die evenzeer aan het ruilverkeer deelnemen en een waarde hebben, zonder product van menschelijken arbeid te zijn (zooals woeste grond), [2]) of zonder door menschelijken arbeid te kunnen worden gereproduceerd (zooals schilderijen van gestorven meesters).

---

productiewijze bestaan zal, geen onrecht ziet noch — volgens zijne historisch-materialistische beschouwingswijze — zien kan.

Niet alleen MARX, maar een gansche school van engelsche socialisten (zie boven Hoofdst. I, § 3) zijn bij hun analyse der kapitalistische maatschappij van RICARDO's waardeleer uitgegaan en hebben haar in wezen overgenomen. Dr. STUART had beter gedaan, indien hij in deze in plaats van PIERSON met zijne „zonderlinge vergissing", WIESER tot baken genomen had, die in *Der Natürliche Werth*, bl. 186 schreef: „RICARDO's System bezeichnet den Höhepunkt der Arbeitstheorie, das socialistische System ist ihre letzte Consequenz."

[1]) Zie hierover § 8 van dit hoofdstuk.

[2]) MARX komt er in den loop zijner uiteenzetting toe, terloops van deze „dingen" te spreken, doch eerst nadat hij de elementen zijner waardeleer lang en breed heeft uiteengezet. Hij maakt het zich dan gemakkelijk: aangezien, volgens zijne leer, alleen die goederen welke producten van arbeid zijn, eene waarde hebben, hebben deze dingen eenvoudig *geen* waarde. Maar zij hebben toch een prijs! Ja, zegt MARX, maar dat bewijst alleen dat de dingen een prijs kunnen hebben zonder waarde te hebben, al is de prijs de geld-uitdrukking der waarde.

Ik wil dit schijn-wetenschappelijk abracadabra in zijn eigen woorden weergeven: „Dinge, die an und für sich keine Waaren sind, z. B. Gewissen, Ehre u. s. w., können ihren Besitzern für Geld feil sein und so durch ihren Preis die Waarenform erhalten. Ein Ding kann daher formell einen Preis haben, ohne einen Werth zu haben. Der Preisausdruck wird hier imaginär, wie gewisse Grössen der Mathematik. Andrerseits kann auch die imaginäre Preisform, wie z. B. der Preis des unkultivirten Bodens, *der keinen Werth hat, weil keine menschliche Arbeit in ihm vergegenständigt ist,* ein wirkliches Werthverhältniss oder von ihm abgeleitete Beziehung verbergen." *Kapital* I bl. 67.

Behalve dat MARX, voor zoover hetgeen hij hier zegt eenigen zin heeft, zich

Voor beide laatstgenoemde soorten van zaken kan de waarde niet verklaard worden uit den voor hare productie of reproductie noodzakelijken arbeidstijd. [1]) Dit is reeds een bedenkelijke leemte in de ricardiaansche en marxistische waardeleer. Deze zaken toch hebben even goed waarde als de waren, hetgeen voor MARX wil zeggen: de voor de markt reproduceerbare goederen. Van tweeën één: of de waarde dier niet-reproduceerbare goederen is te verklaren op een wijze, die ook de waarde der wèl-reproduceerbare zaken omvat, maar dan kan de verklaring ook van de waarde dezer laatste soort van zaken in laatste ontleding niet zijn te vinden in den slechts bij een deel van het geheel der waardehebbende zaken medetellenden reproductie-arbeid, — of wel er is een waardeverklaring alleen passend voor de niet- en eene andere alleen passend voor de wèl-reproduceerbare zaken, maar dan had buiten twijfel moeten worden gesteld, waarom de waardewet voor de eene soort van zaken niet geldt voor de andere. Door hun waardewet te beperken tot de reproduceerbare waren, deden RICARDO en MARX daaraan van den beginne af eene onjuistheid of eene onvolledigheid kleven en kozen zij van de verschillende waardehebbende zaken willekeurig diegene uit, voor welke hun arbeidstheorie niet reeds aanstonds onhoudbaar bleek.

Zij gaan — gelijk v. BÖHM-BAWERK het geestig uitdrukt — te werk „als iemand die dringend wenscht, dat uit de bus alleen een wit kogeltje te voorschijn komen zal en die deze gebeurlijkheid voorzichtigheidshalve daardoor in de hand werkt, dat hij geen andere dan witte kogeltjes in de bus legt." [2])

schuldig maakt aan een *petitio principii*, vervalt hij ook in de fout van de beeldspraak, dat iemand zijn geweten of zijn eer verkoopt, letterlijk op te nemen. Wanneer van iemand gezegd wordt dat hij zijn geweten of zijn eer verkoopt, wordt daarmede bedoeld, dat hij voor geld een handeling verricht, die hem tot een eer- of gewetenloos mensch stempelt; hij wordt dan echter niet betaald voor zijn eer- of gewetenloosheid, maar voor de waarde, welke zijne *handeling* heeft voor dengene die haar betaalt. Dat handelingen eene waarde hebben en voor zeer reëele, niet slechts imaginaire, prijzen verricht worden, is een in het ruilverkeer heel gewoon verschijnsel. Men denke slechts aan de handelingen van zangers, tooneelspelers, advocaten, enz.

[1]) Vgl. KNIES, *das Geld*, 2e dr., bl 155 en volg.

[2]) *Zum Abschluss*, bl. 153 en volg.

Zien wij nu verder van deze zeer principieele tekortkoming af en volgen wij MARX in zijne beperking der waardeleer tot de waren, d. w. z. tot de voor reproductie vatbare arbeidsproducten, dan is de vraag of die leer, aldus beperkt, met de verschijnselen uit het werkelijke ruilverkeer strookt. Daarbij doet zich al aanstonds een tweede niet minder principieele bedenking voor.

2. Gemeenschappelijk karakter van alle waren.

Te recht zegt MARX, dat de waren geen ruilwaarde zouden hebben, m. a. w. niet quantitatief met elkander gemeten zouden worden, indien zij niet eene eigenschap gemeen hadden, die in elk der waren in grootere of kleinere quantiteit aanwezig is. Tot zoover gaat de redeneering goed; maar MARX laat daarop volgen, dat de waren als gebruikswaarden voor alles van verschillende hoedanigheid zijn en als ruilwaarden daarentegen verschillende quantiteiten van dezelfde hoedanigheid; dat zij dus als ruilwaarde geen atoom gebruikswaarde bevatten, m. a. w. dat het gemeenschappelijke, waardoor de waren quantitatief met elkander vergeleken kunnen worden, niet kan zijn gelegen in de meerdere of mindere gebruikswaarde die daarin ligt opgesloten.

Voor den lezer, die niet verdacht is op MARX' buitengemeen handige logische kunstgrepen, schijnt dit zeer overtuigend. Maar om er toe te komen de waren wel als arbeidsproducten met elkander quantitatief vergelijkbaar te maken, moet MARX, gelijk wij zagen, zijn toevlucht nemen tot het ontleden van elke speciale soort van arbeid (en elke concrete arbeid is arbeid van een speciale soort) in concreten, op de vervaardiging van een bepaald goed gerichten arbeid en in abstracten, algemeen menschelijken arbeid. Welnu, dezelfde logische ontleding kan men op geheel dezelfde wijze doen ten aanzien van de waren niet als producten van arbeid maar als dragers van gebruikswaarde. Elke waar is als draagster van eene speciale concrete gebruikswaarde, tegelijk draagster eener algemeen menschelijke gebruikswaarde, m. a. w. elke speciale menschelijke begeerte is tegelijk eene abstracte, algemeen menschelijke begeerte. Daardoor zijn de verschillende concrete begeerten quantitatief met elkaar te vergelijken, evenals de speciale arbeidssoorten, hoewel in

concreto qualitatief verschillend, quantitatief tegenover elkander af te meten zijn, omdat zij tegelijk abstract menschelijken arbeid vertegenwoordigen. Het tweeledig karakter dat MARX in den arbeid aanwijst, is evenzeer aanwezig in de menschelijke begeerte; de eene waar is met de andere quantitatief te vergelijken als draagster van de in alle waren aanwezige eigenschap der geschiktheid tot bevrediging van abstracte, algemeen menschelijke begeerte, niet minder dan als product van in alle waren belichaamden abstracten, algemeen menschelijken arbeid. [1])

De schijnbaar zoo streng wijsgeerige en wetenschappelijke methode om bij de ruilwaarde de gebruikswaarde te elimineeren, was niets dan een handige kunstgreep, waarmede MARX bij den opzet van zijn leer terstond verwijderde, wat in zijn kraam niet te pas kwam. Hij wilde wel erkennen, dat waren om ruilwaarde te hebben ook gebruikswaarde hebben moeten, maar dat de meerdere of mindere mate van algemeene, abstracte gebruikswaarde de ruilwaarde der waren zou kunnen bepalen of mede-bepalen, paste in zijn stelsel niet. Het werd derhalve botweg genegeerd.

Een tweede, niet minder bedenkelijk staaltje alzoo van in een wetenschappelijk betoog onduldbare willekeur.

Doch wij laten ook deze tweede principieele bedenking verder rusten en stellen ons met MARX op het standpunt, dat wij alleen met de waarde der reproduceerbare waren te doen hebben en dat deze uitsluitend afhankelijk is van den daarin belichaamden abstract menschelijken arbeid. Wij stuiten dan echter terstond op het van verschillende zijden herhaaldelijk geopperde bezwaar, dat de ruilwaarde der waren telkens verandering ondergaat, zonder dat er verandering komt in den arbeidstijd die voor haar vervaardiging gemiddeld maatschappelijk noodzakelijk is.

3. Waarde en prijs. Bij de bespreking van deze bedenking dient vooropgesteld, dat zoowel volgens MARX als volgens RICARDO de waarde

[1]) Vgl. v. BÖHM—BAWERK, *Zum Abschluss*, bl. 159; VON WENCKSTERN, *Marx*, bl. 6; KNUT WICKSELL, *Ueber Wert, Kapital und Rente*, bl. 19. PESCH, t. a. p. III, bl. 356.

der waren zich in het ruilverkeer uitdrukt in den prijs. „Als maat van waarde, zegt MARX, dient het geld er toe, de waarden der bont verschillende waren in prijzen te veranderen, in voorgestelde goudquanta." [1]) Of — gelijk hij het enkele bladzijden verder uitdrukt — „de prijs is de geldnaam voor den in de waar belichaamden arbeid."[2])

Dat wil evenwel niet zeggen, dat de prijs in werkelijkheid steeds de juiste uitdrukking van de waarde zijn zal. Hij zal dit alleen dan zijn, indien het den warenverkooper gelukt, zijn waar tegen de juiste waarde van de hand te doen, die waarde in het ruilverkeer te realiseeren. Dit nu gelukt hem zelden volkomen, soms zal hij in den prijsvorm meer, soms minder dan de waarde ontvangen. Dit laatste zal in sterke mate het geval zijn in tijden van crisis, wanneer het eene onmogelijkheid is de waarde der over-geproduceerde waren te realiseeren en de prijzen zelfs ver beneden de waarden der waren kunnen vallen.

Maar dit neemt niet weg, dat zulk eene afwijking van prijs en waarde abnormaal is. „Waren kunnen wel is waar tegen prijzen verkocht worden, die van hare waarden afwijken, maar deze afwijking verschijnt als schending der wet van het ruilverkeer",[3]) gelijk MARX het owenistisch of proudhonistisch uitdrukt.

In normalen toestand derhalve is prijsverandering uitdrukking van waardeverandering. Toch is het een onweersprekelijk feit, dat wij de ruilwaarde der waren, uitgedrukt in haar prijs, telkens zien veranderen zonder dat

---

[1]) *Kapital* I, bl. 63.

[2]) t. z. p. bl. 66. Zie ook bl. 67, 71, 82; *Zur Kritik der Pol. Oek.*, bl. 49: „Der Preis ist der verwandelte Form, worin der Tauschwerth der Waaren innerhalb des Zirkulationsprozesses *erscheint*."

Zoo mogelijk nog duidelijker drukt MARX dit uit in zijn voordracht, gehouden in de „Internationale" den 26 Juni 1865. (*N. Z. XVI*, 2, bl. 73.) „Wenn Ihr . . . . die Bewegungen untersucht, welche die Marktpreise während längeren Perioden aufweisen, wie dies zum Beispiel Mr. TOOKE in seiner „Geschichte der Preise" gethan hat, so werdet Ihr finden, dass die Schwankungen der Marktpreise ihre Abweichungen von den Werthen, ihr Steigen und Fallen einander aufheben und ergänzen, so dass die . . . . . Waaren *jeder Art* (ik cursiveer) im Durchschnitt zu ihren entsprechenden Werthen oder natürlichen Preisen verkauft werden."

[3]) *Kapital* I, bl. 121.

er verandering komt in den arbeidstijd die voor hare vervaardiging gemiddeld maatschappelijk noodzakelijk is.

4. Natuur en arbeid in den landbouw.

De landbouwproducten vereischen bij onveranderd blijvende productiewijze het eene jaar niet meer arbeid dan het andere; toch wisselt hun waarde naar gelang van den uitslag der oogsten. MARX rijmt dit aan niemand onbekende verschijnsel op deze wijze met de theorie: is de oogst slecht, heeft de natuur weinig medegewerkt, dan is de productiviteit van den arbeid gering en is derhalve de gemiddeld maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd ter verkrijging van een bepaalde hoeveelheid, bijv. een last graan groot, haar waarde en prijs hoog. Bij gunstige weersgesteldheid en daaruit voortgesproten overvloedigen oogst, is het omgekeerde het geval: de productiviteit van den arbeid is alsdan groot, de gemiddeld maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd voor de productie van een last graan gering; waarde en prijs zijn derhalve laag. [1])

Deze wijze van de zaak in het reine te brengen klinkt op het eerste gehoor nog al aannemelijk, maar het blijkt, bij nadere beschouwing, met den arbeidstijd als waardemaat daarbij toch wel wat zonderling gesteld te zijn. Een maat kan haar functie als zoodanig niet vervullen, ten ware zij bij die vervulling zich zelve onder alle omstandigheden gelijk blijve. Een el van gomelastiek, die naar gelang er wat meer of minder aan getrokken wordt, langer of korter is, zou als lengtemaat volkomen onbruikbaar wezen. Toch is de arbeidstijd als waardemaat in zich zelve niet minder afhankelijk van uitwendige omstandigheden dan onze el van gomelastiek als lengtemaat. Een gelijk aantal uren arbeids, van gelijke hoedanigheid en met gelijke hulpmiddelen verricht, levert in den landbouw het eene jaar een heel ander resultaat op dan het andere.

Het eene jaar vertegenwoordigt een zekere hoeveelheid producten een veel grooter of veel kleiner aantal uren arbeids, van gelijke hoedanigheid en met gelijke hulpmiddelen verricht, dan het andere. De oorzaak van dit verschil ligt *niet in* den arbeid maar *daarbuiten*. Het is

---

[1]) *Kapital* I, bl. 6/7; zie ook III, 1, bl. 94.

niets dan een handige kunstgreep, wanneer MARX de zaak zoo voorstelt, alsof het de productiviteit van den arbeid zelf is, die verandert. Productieve arbeid is leiden van natuurkrachten in een vooraf bepaalde richting, waardoor de stof zoodanig vervormd of verplaatst wordt, dat zij geschiktheid krijgt tot bevrediging van menschelijke behoeften [1]). Daar waar men bij die leiding de natuurkrachten zóó vast in handen heeft, dat zij blind hebben te gehoorzamen —, en bij de industrie is dat regel —, is het resultaat, uitgedrukt in hoeveelheid product bij gelijk blijvende gemiddelde ijver en geschiktheid der arbeiders en gelijkblijvende hulpmiddelen voor den arbeid, evenredig aan het aantal arbeidsuren.

Dat dit bij den landbouw anders is, komt juist hier van daan, dat zich hier elementen doen gelden, die zich aan de menschelijke leiding onttrekken, die — bij den huidigen stand van onze kennis der natuur — geen arbeidsobject vormen. De spankracht van den stoom in de stoommachine is door arbeid, geestes- en handenarbeid, te regelen; de drukkracht van den wind op de molenwieken niet. [2]) In den landbouw hebben wij te rekenen met twee van elkander grootendeels onafhankelijke factoren, waarvan de eene, de factor arbeid, bij gelijkheid van productiemiddelen, jaar in jaar uit tamelijk wel constant, de andere, de natuur, daarentegen uiterst veranderlijk is.

Dit zoo zijnde, is het in strijd met de werkelijkheid, de veranderlijkheid van de resultaten van den landbouw te stellen op rekening van veranderlijkheid in de productiviteit van den arbeid, in stede van haar toe te schrijven aan veranderlijkheid in de mate van mee- of tegenwerking van de in vrijheid zich bewegende natuur.

5. Natuur en arbeid in de industrie.

In de industrie werken de factoren arbeid en natuur ook wel samen, maar de verhouding is daar een andere; de natuurkracht is daar de gehoorzame dienares van den

[1]) Vgl. boven, bl. 242.

[2]) Ook ENGELS schrijft: „Die Beherrschung der Natur wird in der Industrie in ganz anders kolossalem Massstab ausgeübt als im Ackerbau, der sich bis heute vom Wetter beherrschen lassen muss, statt das Wetter zu beherrschen." *Anti-Dühring*, bl. 183. Van deze juiste opmerking heeft hij echter voor de waardetheorie geen gebruik weten te maken

arbeid; in den landbouw is zij de nukkige heerscheres over dezen. De veranderlijkheid van het resultaat van den landbouw ligt niet in maar buiten den productiefactor arbeid; indien dit resultaat inderdaad in laatste ontleding geheel van den productiefactor arbeid afhankelijk ware, zou het — gelijk in de industrie het geval is — ook uitsluitend door de meerdere of mindere medewerking van dezen factor, door den langeren of korteren arbeidsduur, het hoogere of lagere gehalte en de meerdere of mindere intensiteit van den arbeid bepaald worden. De omstandigheid dat een gelijke quantitatieve en qualitatieve arbeidshoeveelheid het eene jaar in den landbouw een geheel ander resultaat oplevert dan het andere, is juist een bewijs dat hier een factor medewerkt, die van den arbeid onafhankelijk is; zonder het laatste zou het eerste eene onmogelijkheid zijn.

[.] Waarde af[h]ankelijk van [a]lle factoren [d]ie hoeveel[h]eid bepalen.

Wie deze redeneering tot hiertoe gevolgd heeft, zal waarschijnlijk geneigd zijn mij tegen te werpen, dat het vorenstaande geheel langs MARX heen gaat. Immers MARX ontkende natuurlijk niet, dat dezelfde hoeveelheid arbeid in den landbouw het eene jaar een ander resultaat oplevert dan het andere; hij beweerde alleen dat dezelfde hoeveelheid arbeid ook in dien tak van bedrijf een gelijke ruilwaarde te voorschijn bracht. Dit laatste is inderdaad wat MARX beweert, maar dat maakt het bovenstaande betoog niet overbodig. Immers, als dat betoog juist is en het resultaat van de landbouwproductie, uitgedrukt in hoeveelheid product, slechts ten deele van den daaraan besteden arbeidstijd en ten deele van een factor afhankelijk is, die zelf met dien arbeidstijd niet in eenig oorzakelijk verband staat, kan datzelfde resultaat, uitgedrukt in de ruilwaarde van het product, niet plotseling alleen van den factor arbeidstijd afhankelijk wezen. De factor natuur is van den factor arbeid in den landbouw afhankelijk of hij is dat niet; is hij er van afhankelijk, dan heeft hij geen primaire beteekenis bij de bepaling noch van de hoeveelheid, noch van de ruilwaarde van het product; is hij daarvan onafhankelijk, dan heeft hij zulk eene primaire beteekenis ook, zoowel bij de bepaling van het een als bij de bepaling van het ander.

De ruilwaarde is in het product — zooals MARX zelf zegt — gematerialiseerd; bij de bepaling der ruilwaarde wordt wel afgezien van het verschil in aard, niet van het verschil in hoeveelheid der producten. Alles wat zelfstandigen invloed op deze hoeveelheid heeft, heeft derhalve ook zelfstandigen invloed op de ruilwaarde daarvan. De elimineering van den factor natuur, voor zoover die factor niet van den arbeid afhankelijk is, bij de bepaling van de ruilwaarde, komt neer op een wetenschappelijken goocheltoer of een petitio principii. [1])

De feiten slaan .dan ook MARX' beweringen op dit punt omver. Immers, de onvermijdelijke consequentie van zijne opvatting is, dat hoe groot of hoe klein ook de geheele hoeveelheid product moge wezen, de waarde van die geheele hoeveelheid onveranderlijk is bij gelijk gebleven arbeidstijd. De waarde van elk deel is dan, bij onveranderden arbeidstijd, omgekeerd evenredig aan het getal der deelen waaruit de geheele hoeveelheid bestaat. Nu bestaat er inderdaad wel eene zekere neiging tot waardedaling per eenheid bij overvloedige productie, en omgekeerd, maar de constantheid der waarde van het totale product is een van de vele aprioristische hersenschimmen, waarmede zoowel de liberale school als MARX en ENGELS de staathuishoudkunde verrijkt (?) hebben. Zoowel bij zeer karigen als bij zeer overvloedigen oogst daalt de waarde van het totale product beneden het peil der normale jaren. Dat wist onze Oost-Indische Compagnie in de 17ᵉ eeuw heel wat beter dan MARX in de 19ᵉ, — getuige haar kruidnagel-politiek. De fransche wijnbouwers hebben het verleden jaar weer eens op gevoelige wijze ondervonden.

Voor zoover de factor natuur zijn zelfstandigheid tegenover den factor arbeid weet te bewaren, spreekt hij ook zelfstandig mede bij de bepaling zoowel van de waarde van het geheele product als van de waarde van elk deel daarvan.

---

[1]) Dit betoog komt, wat de quintessens betreft, overeen met hetgeen VON BÖHM-BAWERK, *Zum Abschluss*, bl. 120/1 en 143 en volg. meer in het algemeen, en vooral in verband met het element *tijd*, tegen het stelsel van MARX aanvoert.

Hiermede is nu wel een bres in RICARDO's en MARX' arbeidstheorie geschoten, maar zij bleef niettemin voor een goed deel nog staande. Immers wij moesten er zelf op wijzen, dat in de industrie de natuur tot den rang van afhankelijken productiefactor is afgedaald en dat zij derhalve hier — d. w. z. op het door MARX in het bijzonder doorploegde gebied — geen zelfstandigen invloed bij de bepaling der ruilwaarde heeft. Dit laatste is volkomen waar, maar daaruit volgt wel, dat bij de bepaling der ruilwaarde van de industrie-producten met den factor natuur niet behoeft gerekend te worden, doch er volgt nog allerminst uit, dat daarbij met niet anders dan met den factor gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd behoeft te worden gerekend.

7. Afhankelijkheid waarde van graad van begeerte.

Ook bij de industrieproducten komt het voor, dat de ruilwaarde verandert bij constantheid in den gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd d. w. z. in den „arbeidstijd, vereischt om de eene of andere gebruikswaarde onder de voorhanden maatschappelijk normale productievoorwaarden en met het maatschappelijk gemiddelde van ervarenheid en arbeidsintensiteit te vervaardigen." [1])

Het duidelijkste voorbeeld hiervan leveren wel de mode-artikelen. Het uit de mode geraken bijv. van japonstoffen van eene bepaalde kleur of eene bepaalde samenstelling doet de waarde dier stoffen somtijds zóó sterk dalen, dat zij vrijwel onverkoopbaar worden. Zulk eene waardedaling gaat geheel buiten den gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd, in den zooeven aangewezen zin, om; zij heeft telkens plaats zonder eenige verandering in dien arbeidstijd. Bij de waardestijging der waren, welke *in* de mode komen, speelt de verandering in den arbeidstijd, noodig om die waren te vervaardigen, evenmin eene rol.

De oorzaak der waardeschommelingen ligt bij deze waren alleen in de veranderlijkheid van den smaak der gebruikers daarvan. Die veranderlijkheid doet zich nu bij de mode-artikelen wel veel sterker voor, dan bij

---

[1]) *Kapital* I, bl. 5.

de artikelen van dagelijksche behoefte, maar toch bestaat er tusschen de zoogenaamde mode-artikelen en de andere waren te dezen aanzien geen kwalitatief verschil. De ruilwaarde van alle waren is aan verandering onderhevig door de veranderlijkheid in de gemiddelde waardeschatting harer verbruikers. Bij de mode-artikelen uit die veranderlijkheid zich alleen plotselinger en sterker; de sterke schommelingen in de waardeschattingen in die artikelen zijn uitingen van abnormale menschelijke wispelturigheid, de zwakkere schommelingen der andere waren zijn gevolgen van normale menschelijke veranderlijkheid.

Zulke waardeschommelingen bij onveranderd blijven van den ter productie van het goed gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd komen trouwens niet alleen voor bij verbruiksgoederen, maar ook bij de productiemiddelen. Marx zelf noemt onder de oorzaken, welke het constante kapitaal een deel van zijn waarde kunnen doen verliezen in de eerste plaats „de voortdurende verbeteringen, welke voorhanden machinerie, fabrieksinrichting enz. relatief van haar gebruikswaarde en daarmede ook van haar waarde berooven" [1]. Het is duidelijk, dat de invoering eener verbeterde machine de oudere van een deel harer waarde berooft, niet omdat er minder arbeid noodig zijn zou voor haar reproductie, maar wel omdat de verbeterde machine beter aan haar doel beantwoordt en daarom de vraag naar de oudere machine doet verminderen. De logische kunstgreep, welke Marx te baat neemt om schijnbaar met zijne theorie in overeenstemming te blijven, de voorstelling namelijk dat door de invoering der verbeterde machine de oudere haar gebruikswaarde relatief *verliest* en dit relatief verlies van gebruikswaarde ook verlies van ruilwaarde met zich brengt, — deze kunstgreep is zoo in het oog vallend sophistisch, dat het ongeoorloofde daarvan alleen den door autoriteitsgeloof verblinde verborgen blijven kan. Bij invoering van eene verbeterde machine verliest de oudere machine in de overgroote meerderheid der gevallen niet geheel hare waarde, maar boet zij slechts een grooter of

[1]) *Kapital* III, 1, bl. 90.

kleiner deel daarvan in. Door deze waardevermindering voor te stellen als relatief waardeverlies kan MARX toch niet aan de consequentie ontkomen dat de oudere machine, hoewel zij nog gebruikswaarde behoudt, in waarde vermindert onafhankelijk van den voor hare reproductie noodigen arbeidstijd, — eene waardevermindering die haar oorsprong alleen vindt in verandering in de gebruikswaardeschatting, in de nuttigheid der machine.

Zoowel bij productiemiddelen als bij gebruiksgoederen hangen de waardeveranderingen in laatste ontleding af van de veranderlijkheid in het nut dat de waren afwerpen, m. a. w. van de veranderlijkheid in de mate waarin zij door de met elkander in eene maatschappij levende personen begeerd worden. [1])

8. Het fetischisme van MARX.

MARX, die bij zijn waardeleer deze veranderlijkheid geheel ter zijde stelt, komt er toe de ruilwaarde der waren te beschouwen als onafhankelijk van de veranderingen in de intensiteit van het begeeren naar bepaalde goederen door de in maatschappelijk verkeer met elkander staande personen, en geeft daarmede van het waardeverschijnsel eene voorstelling als ging dit geheel buiten de menschen en de veranderlijkheid hunner begeerten om. Hij objectiveert dat verschijnsel, maakt het los van het menschelijk gevoelen en willen en schakelt den invloed hiervan uit. De psychologische motieven die bij de waardeschattingen in het spel zijn, worden door hem geheel voorbij gegaan; met een onderzoek naar die motieven houdt zijn waardetheorie zich in het geheel niet bezig. [2]) Dat hij aldus te werk gaat, is niet toevallig;

1) Een zeer duidelijk en beteekenend voorbeeld van den samenhang tusschen begeerte naar- en waarde van eene warensoort, levert de sterke zilverdepreciatie in de laatste drie decaden van de 19e eeuw. Deze depreciatie was niet een gevolg van eene verbeterde methode van zilverproductie, waardoor abnormaal groote zilverhoeveelheden op de markt geworpen werden. Integendeel, de zilverproductie hield juist onder den druk der depreciatie van het product met de goudproductie geen gelijken tred. De depreciatie was een gevolg van eene tamelijk plotselinge en zeer sterke daling in de begeerte naar zilver bij de grootste afnemers van dit product, namelijk bij Duitschland, de Vereenigde Staten en de Latijnsche Muntunie, die het zilver voor hun standaardmunt niet langer begeerden en in verband met die verandering in hunne begeerte, overvloed van zilver hadden.

2) Vgl. SOMBART *Arch. f. Soc. Ges. VII*, bl. 590 en volg.; v. BÖHM-BAWERK, *Zum Abschluss*, bl. 199 en volg.; VERRIJN STUART, *Ricardo & Marx*, bl. 46 en volg.; MASARYK, t. a. p. bl. 263 en volg.; WEISENGRÜN, t. a. p. bl. 217, 232 en 253.

het is een rechtstreeksch gevolg van zijn wijsgeerig uitgangspunt. Waar 's menschen gevoelens en denkbeelden slechts weerspiegelingen zijn van de werkelijkheid buiten hem, kunnen die gevoelens door de werkelijkheid wel bepaald worden, maar daarop niet bepalend inwerken. Van het spiegelbeeld kan geen actieve werking uitgaan, het weerkaatst alleen de veranderingen van de buitenstaande werkelijkheid.

Even onhoudbaar als dit materialistisch-objectivisme is, even verklaarbaar is het dat MARX, die dat objectivisme was toegedaan, geen aanleiding zocht om eene waardetheorie, welke hij gereed vond en welke met dat objectivisme zoo uitnemend strookte, in hare grondslagen te onderzoeken. RICARDO's waardetheorie was voor hem het gegeven paard, dat men niet in den bek ziet.

Deze waardeleer, met haar verwaarloozing van den invloed, welken de schommelingen in het begeeren van de leden der maatschappij hebben op de hoogte der ruilwaarde, paste zoo wonderwel in het wijsgeerig stelsel, hetwelk MARX zich had gevormd, vóór hij met de studie der staathuishoudkunde begon, dat het waarlijk geen verbazing wekken kan, dat hij deze theorie blindelings overnam en hare gebreken over het hoofd zag.

Verbazingwekkend zou het veeleer geweest zijn, als hij, niettegenstaande zijne materialistische wijsbegeerte, de gebreken dier theorie toch ingezien had. [1]

Doch wél verwondering mag het wekken, dat hij aan anderen een fout verwijt, waarin niemand in zoo sterke mate is vervallen, als RICARDO en hij zelf. Hij die, in navolging van RICARDO, zich beijvert het ruilwaardeverschijnsel los te maken van 's menschen begeeren en willen, en er eene zuiver objectivistische, buitenmenschelijke verklaring van te geven, verwijt anderen, dat zij zich de waren, welke „producten (zijn) van het menschelijk hoofd, (als) begaafde onder elkander en met de menschen in betrekking staande zelfstandige figuren" [2]) voorstellen.

Hij noemt dat — gelijk bekend is — het fetischisme

[1]) Vgl. v. BÖHM-BAWERK, *Zum Abschluss*, bl. 162/3.
[2]) *Kapital* I, bl. 39. Zie ook *Kritik der Pol. Oek.* bl. 29.

der waren; maar hij bemerkt niet dat hij zelf, door zijne verwaarloozing van den invloed van 's menschen begeeren bij de verklaring der waar en haar ruilwaarde, behoort tot de meest fanatieke aanbidders van dien fetisch. De waar is voor hem de verstoffelijking der verhoudingen, die zich in een bepaald tijdperk van maatschappelijke ontwikkeling tusschen de warenproducenten *noodwendig* — d. w. z. onafhankelijk van den wil dergenen die in die verhoudingen leven — voordoen. Heeft de waar eenmaal de werkplaats verlaten, dan krijgt zij — juist voor MARX — een zelfstandig bestaan, een eigen leven. Eenmaal in het ruilverkeer ingetreden, krijgt de waardebetrekking der waren, voor hem, „den phantasmagorischen vorm eener betrekking van dingen", onafhankelijk van de menschen voor de bevrediging van wier begeerten die dingen hebben te dienen. De waar, in haar ontstaan uitdrukking van bepaalde en van 's menschen willen onafhankelijke verhoudingen tusschen menschen, in haar omloop en bestaan een met eigen leven begaafde, met andere waren in betrekking staande zelfstandige figuur: ziedaar de fetisch door MARX gediend en aangebeden.

Dat de waardeleer van RICARDO en MARX voor het feit der waardeschommelingen van de waren, ook onafhankelijk van den voor hare voortbrenging noodigen arbeidstijd, geene verklaring heeft, is een rechtstreeksch gevolg hiervan dat zij de waren, van het oogenblik af dat deze de werkplaats hebben verlaten, een zelfstandig leven laten leiden, in stede van te erkennen, dat deze van het begin tot het einde van haar loopbaan, in de eerste plaats afhankelijk zijn van de behoeften en begeerten der leden van de maatschappij, te wier behoeve zij bestemd zijn.

RICARDO en MARX erkennen wel dat een zaak geen waar kan wezen, tenware zij gebruikswaarde hebbe; maar in het ruilverkeer telt deze gebruikswaarde, naar zij meenen, niet mede. Daar wordt van de gebruikswaarde geabstraheerd. De waar is daar „niet langer tafel of huis of garen of welk ander nuttig ding ook." Indien dit werkelijk zoo ware, zou de ruilwaarde van de schommelingen in de gebruikswaarde onafhankelijk zijn. De

ervaring leert evenwel het tegendeel en veroordeelt daarmede de ruilwaardeleer van RICARDO en MARX. [1])

9. Het gemendeerde begrip van maatschappelijk noodzakelijken arbeid.

Uit meer dan één plaats in „*Das Kapital*", uit het heele derde deel daarvan, blijkt dat MARX dit zelf heeft ingezien. Dit inzicht leidde hem er evenwel niet toe, zijn waardeleer te herzien; alleen werd de gebruikswaarde, die bij de bepaling van de ruilwaarde eerst de voordeur was uitgezet, ter oplossing van de moeilijkheid, later, voor een oogenblik, ter sluiks door een achterdeur weer binnengehaald.

Men leze de beschrijving van hetgeen een linnenwever kan overkomen, die met gemiddelde ijver en geschiktheid en ondersteund door gemiddelde hulpmiddelen, 20 el linnen heeft vervaardigd en ter markt brengt:

„Het product bevredigt heden eene maatschappelijke behoefte. Morgen wordt het misschien geheel of gedeeltelijk door een overeenkomstig soort van producten verdrongen. Al is ook de arbeid, gelijk die van onzen linnenwever, een gepatenteerd lid in de maatschappelijke arbeidsdeeling, is daarmede nog geensdeels de gebruikswaarde juist van zijne 20 ellen gegarandeerd. Als de maatschappelijke behoefte aan linnen — en deze heeft haar maat, gelijk alle andere dingen — reeds door mededingende linnenwevers verzadigd is, wordt het product van onzen vriend overtollig, overvloedig en daarmede nutteloos.... Gesteld echter de gebruikswaarde van zijn product ging niet verloren en er werd derhalve geld door de waar aangetrokken. De vraag is nu, hoeveel geld? Het antwoord is trouwens reeds geanticipeerd in den prijs der waar, de uitdrukking van hare waarde. Wij zien af van mogelijke, zeer subjectieve rekenfouten van den warenbezitter, die op de markt terstond objectief verbeterd worden. Wij nemen aan, dat hij aan zijn product slechts den maatschappelijk noodzakelijk gemiddelden arbeidstijd

[1]) LABRIOLA, die een volbloed marxist is, zegt van MARX en ENGELS te recht, dat zij zijn de opvolgers en de voortzetters van de klassieke staathuishoudkunde. Volgens hem is *dat* de reden waarom de waardetheorie van RICARDO verlaten wordt: „C'est pour cela que certains critiques, WIESER par exemple, proposent d'abandonner la théorie de la valeur de RICARDO parce qu'elle conduit au socialisme." *Conception Matérialiste* bl. 104, noot. LABRIOLA geniet bij de marxisten de reputatie van groote wetenschappelijkheid!

besteed heeft. De prijs der waar is derhalve de geldnaam voor de in haar belichaamde hoeveelheid maatschappelijken arbeid. Maar zonder verlof en achter den rug van onzen linnenwever geraakten de oude en beproefde productievoorwaarden der linnenweverij in gisting. Wat gisteren zonder twijfel maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd was ter voortbrenging van een el linnen, houdt heden op het te zijn, gelijk de geldbezitter met den meesten ijver aantoont uit de prijsnoteeringen van verscheidene mededingers van onzen vriend, Tot zijn ongeluk zijn er vele wevers op de wereld. Gesteld eindelijk elk op de markt aanwezig stuk linnen bevat slechts noodzakelijken arbeidstijd. Toch kan de totaalsom dezer stukken overvloedig uitgegeven arbeidstijd bevatten. Vermag de marktmaag het geheele quantum linnen tegen den normalen prijs van 2 sh. per el niet te nemen, dan bewijst dit, dat een te groot deel van den geheelen maatschappelijken arbeidstijd in den vorm van linnenweverij is uitgegeven. De werking is dezelfde, alsof elke wever op zich zelf meer dan den noodzakelijken arbeidstijd op zijn individueel product besteedt."[1])

„Deze quantitatieve grens der aan de verschillende bijzondere productiesferen te besteden gedeelten van den maatschappelijken arbeidstijd — zegt MARX later[2]) — is slechts een verder ontwikkelde uitdrukking van de waardewet in het algemeen; hoewel de noodzakelijke arbeidstijd hier een anderen zin krijgt. Er is maar zoo en zooveel daarvan noodzakelijk ter bevrediging van de maatschappelijke behoefte. De beperking geschiedt hier door de gebruikswaarde."[3])[4])

---

[1]) *Kapital I*, bl. 71/2. De spatieering is van mij.

[2]) T. z. p. III, 2, bl. 176.

[3]) De spatieering is van mij.

[4]) Op eene andere plaats geeft MARX van de zaak eene afwijkende voorstelling. *Kapital III*, 1, bl. 164, schrijft hij: „Die Waarenmassa befriedigt nicht nur ein Bedürfniss, sondern sie befriedigt es in seinem gesellschaftlichen Umfang. Ist dagegen das Quantum kleiner oder grösser als die Nachfrage dafür, so finden Abweichungen des Marktpreises vom Marktwerth statt."

Volgens deze voorstelling heeft de verandering in de verhouding tusschen aangeboden en begeerde hoeveelheid weer *geen* invloed op de waarde; zulke veranderingen bewerken alleen afwijkingen tusschen waarde en marktprijs.

Dat de woorden „gemiddeld maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd" hier een geheel andere beteekenis krijgen, dan zij eerst hadden, is duidelijk, en wordt trouwens door MARX zelf erkend. [1]) Bij den opzet der waarde-theorie werd het tweeslachtig karakter van den arbeid aangewezen als de spil waar het geheele ruilwaardeverschijnsel om draait. Voor zoover de arbeid gebruikswaarde voortbrengt, is hij arbeid van een speciale soort; voor zoover hij ruilwaarde voortbrengt, is hij slechts abstract menschelijke arbeid. Het uitgangspunt van de geheele leer was, dat de quantitatieve vergelijking der waren slechts mogelijk is, doordien zij allen onderscheidsloozen abstract menschelijken arbeid belichamen; de slotsom is, dat het voor de waarde der waren *niet* alleen aankomt op den daarin geïncorporeerden abstract menschelijken arbeid, maar ook op de juiste verdeeling van het totaal van dien abstract menschelijken arbeid over de verschillende soorten van concreten en specialen arbeid. M. a. w. eerst moest van het speciale karakter van elken arbeid ter verklaring van het ruilwaardeverschijnsel geheel worden afgezien, later blijkt het ruilwaardeverschijnsel niet te verklaren, zonder er mede rekening te houden, niet alleen hoeveel abstract menschelijke arbeid aan een bepaalde waar, maar ook hoeveel concrete en speciale arbeid aan het totale quantum dier waren is besteed.

Met het nieuwe element dat MARX hier in het begrip „gemiddeld maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd" legt, geeft hij niet eene verdere ontwikkeling van de waardewet, gelijk hij zich zelven tracht diets te maken, maar ondermijnt hij het geheele uitgangspunt daarvan. Eerst zou de grootte der vraag naar waren van een bepaalde soort voor de bepaling van de maat der ruilwaarde onverschillig zijn en het alleen aankomen op het quantum abstract menschelijken arbeid in de waren belichaamd; later echter wordt de grootte dier vraag juist een essentieel element bij die bepaling. De in de waren belichaamde

[1]) Vgl. KARL DIEHL, *Festgabe für Joh. Conrad: Verhältniss v. Werth & Preis im ökon. System v. K. Marx*, bl. 26/7.

abstract menschelijke arbeid bepaalt nu de waarde der waren nog slechts, voor zoover bij de productie van elke waar, met de vraag naar goederen van die eene bepaalde soort op juiste wijze is rekening gehouden. De abstract menschelijke arbeid wordt hierbij naar den tweeden rang teruggezet; in de eerste plaats komt het er op aan, of bij de productie der bepaalde waren met de vraag naar *die* waren wel voldoende is rekening gehouden. Indien er te veel van die waren in verhouding tot de vraag geproduceerd is, daalt de waarde van elk daarvan, ook al is aan de productie van geen enkel stuk meer dan de gemiddeld maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd besteed.

Met de „verdere ontwikkeling" zijner waardewet heeft MARX deze van haar voetstuk getrokken. De laatstelijk aangehaalde zinsneden staan echter op zich zelf. Bij alle deducties uit zijne waardewet vat MARX deze op in den zin, dien hij daaraan in de „*Kritik der Politischen Oekonomie*" en in het eerste hoofdstuk van „*Das Kapital*" heeft gegeven. De zijdelingsche maar doodelijke critiek op zijne waardeleer, die hij zelf in de aangehaalde zinsneden gaf, wordt door hem in zijne verdere beschouwingen in „*Das Kapital*" geheel verloochend; en zij moest wel verloochend worden, wilde MARX aan zijne meerwaardetheorie, waarom het hem juist te doen was, niet den grond onder de voeten wegtrekken.

C. HOOFDVEREISCHTEN WAARAAN EENE WAARDELEER HEEFT TE VOLDOEN.

Alvorens tot de bespreking van de verdere elementen der meerwaardetheorie over te gaan, wil ik eerst aan de bovenstaande afbrekende critiek op MARX' waardeleer — die hoofdzakelijk aan hem zelf ontleend is — eene poging tot opbouwende critiek toevoegen. Die opbouwende critiek is hier te meer op haar plaats, omdat ook zij voor een groot deel op beschouwingen van MARX zelf kan steunen.

1. Eenzijdigheid der arbeids- en nuttigheidstheorieën.

Zoowel de arbeidstheorie van RICARDO en MARX als de nuttigheidstheorie van J. B. SAY, ook in de meer ontwikkelde en verfijnde gedaante, waarin de oostenrijksche

school haar heeft weergegeven, zijn onvoldoende ter verklaring van het ruilwaardeverschijnsel, omdat zij slechts voor één der beide zijden daarvan oog hebben. De arbeidstheorie brengt alles tot den arbeid terug, noodzakelijk om de waar voort te brengen, omdat de waarde der waren met dien arbeid in verband staat; de nuttigheidstheorie, ook de theorie van het grensnut, herleidt alles tot de nuttigheid der waar, de intensiteit waarmede zij begeerd wordt, omdat de waarde der waren niet minder stellig met die nuttigheid in verband staat. Waar het nu — *omnium consensu* — vaststaat, dat een ding alleen dàn een economisch goed is en in onze op het ruilverkeer gevestigde maatschappij waarde heeft, indien het de beide elementen in zich vereenigt van nuttig te zijn en niet zonder inspanning te kunnen worden verkregen, — daar behoort eene waardetheorie, die tot een bevredigend resultaat leiden wil, aan deze beide elementen hun juiste plaats toe te kennen.

2. Het karakter van den arbeid.

Dit geschiedt het gemakkelijkst door uit te gaan van MARX' analyse van het karakter van den menschelijken arbeid. [1]) Menschelijke arbeid is, gelijk hij kort en duidelijk uiteenzet, op een doel gerichte inspanning. Productieve arbeid, in den zin van stoffelijke goederen voortbrengende arbeid, bestaat derhalve uit twee elementen, de stelling van het doel om een bepaald goed voort te brengen en de inspanning om het gestelde doel te bereiken.

3. De doelstelling primair

Het is duidelijk, dat van deze twee elementen de stelling van het doel het primaire is. Vergist men zich in de stelling van het doel, is het goed dat men voortbrengen wil, slechts schijnbaar nuttig, maar blijkt het, eenmaal voortgebracht, onbruikbaar te wezen, in de maatschappij niet begeerd te worden, dan is het geen economisch goed, al is er nog zooveel inspanning aan de vervaardiging ten koste gelegd.

Het hier gestelde geval komt in werkelijkheid herhaaldelijk voor. Men denke slechts aan den arbeid die besteed wordt aan het vinden en in toepassing brengen van nieuwe of verbeterde machines. De uitvinder meent

---

[1]) Zie boven, bl. 123/4.

met de machine, die hij in zijn hoofd gebouwd heeft, eene verbeterde productiemethode te hebben gevonden; hij gaat zijne machine maken (of laat haar maken, wat hier op hetzelfde neerkomt), doch als zij voltooid is, blijkt het een of ander over het hoofd te zijn gezien en de machine voldoet niet aan hetgeen daarvan werd verwacht. De herseninspanning, door den uitvinder aan zijne mislukte machine besteed, behoeft *voor hem* niet verloren te zijn; hij zal wellicht, door de mislukking wijzer geworden, na de eerste proef later tot eene betere en wél voldoende uitvinding komen, maar het als machine mislukte voorwerp heeft als zoodanig geen waarde.

In elken arbeid, ook in den meest eenvoudigen, is het doel primair. Te dezen aanzien is er geen verschil tusschen de verschillende soorten van arbeid. Wél verschil daarentegen is er in dit opzicht, dat soms de stelling van het doel nauwelijks eenige inspanning kost en de inspanning van den arbeid bijna geheel bestaat in die der verwezenlijking van het gestelde doel, soms ook de arbeidsinspanning zoo goed als geheel bestaat in die, welke de doelstelling vordert. Bij den arbeid van den opperman bijv. die steenen aandraagt, is de doelstelling van zóó ondergeschikte beteekenis dat zij geen inspanning kost, en dat de arbeid zoo goed als geheel bestaat in spierinspanning. Bij den arbeid daarentegen van den werktuigkundige, die het plan voor eene nieuwe of verbeterde machine uitwerkt, is de herseninspanning bij de doelstelling zoo goed als alles, de spierinspanning voor het neerschrijven of in teekening brengen van zijn plan van uiterst ondergeschikte beteekenis. Tusschen deze beide uitersten liggen ontelbare gradueel verschillende gevallen. Maar voor allen zonder uitzondering geldt, dat de arbeid met de doelstelling begint, hoeveel of hoe weinig inspanning deze ook moge kosten.

4. Veranderlijkheid in het maatschappelijk doel der voortbrenging.

Het doel nu, waarmede alle arbeid begint, kan niet alleen technisch maar ook maatschappelijk meer of minder goed gesteld zijn. Zoolang de maatschappij nog niet in het tijdperk van het ruilverkeer is getreden, komt het zoo goed als alleen er op aan, dat de doelstelling technisch juist zij. In het tijdperk der productie voor eigen

behoefte is eenerzijds de arbeid nog zóó weinig gedeeld, anderzijds de opvolging der werkzaamheden zóózeer door de natuur aangewezen, dat vergissingen van eenige beteekenis bij de verdeeling van den arbeidstijd over het veld der productie nog niet kunnen voorkomen.

Anders werd dit, toen de productie voor eigen gebruik begon plaats te maken voor de marktproductie. Aanvankelijk was daarbij het gevaar van het verkeerd stellen van het doel, in verband met de maatschappelijke behoefte, nog gering. De productie voor derden was grootendeels productie op bestelling, en voor zoover de productie werkelijk voor de markt geschiedde, d. w. z. op de vraag vooruitliep, had zij te rekenen met een binnen engen kring beperkte en aan weinig schommelingen onderhevige vraag, met eene vraag derhalve die gemakkelijk te overzien en met genoegzame juistheid te voorzien was.

5. Gevaren van de kapitalistische productie.

Doch ook dit werd anders; de markt breidde zich uit, en thans omspant zij voor tal van producten de gansche aarde. Thans is het gevaar dat bij de marktproductie het doel, hoewel technisch juist, uit een maatschappelijk oogpunt verkeerd gesteld wordt, voor hen die voor de markt produceeren, steeds in meerdere of mindere mate aanwezig. De intensiteit en de uitgebreidheid der begeerte naar het product dat men ter markt brengt, de omvang der vraag, zijn voor de producenten meer een object van vermoeden dan een object van positieve kennis. Tal van omstandigheden, die aan de producenten eerst te laat of in het geheel niet bekend worden, kunnen in den omvang der vraag verandering brengen. En al blijft de vraag constant, dan nog is de producent aan het gevaar van eene verkeerde doelstelling niet ontkomen. Hij weet niet, hoeveel zijne, onafhankelijk van hem produceerende, concurrenten van de ook door hem geproduceerd wordende waar op de markt zullen uitstorten.

Neemt *hun* productie zoodanig toe, dat zij voor de onveranderd gebleven vraag reeds toereikend is, dan wil dat zeggen, dat onze producent bij het stellen van zijn doel om nog meer van die waren op de markt te werpen, op een dwaalspoor was en derhalve de arbeid, dien hij aan de uitvoering van dat doel besteedde of

deed besteden, in meerdere of mindere mate verkwist werd. De arbeid toch, ter uitvoering van een gesteld doel is slechts nuttig en derhalve waardevoortbrengend, voor zoover het doel zelf nuttig is. Blijkt dit achteraf onnuttig te zijn geweest, of minder nuttig dan verwacht werd, dan is de aan de verwezenlijking ten koste gelegde arbeid weggeworpen of minder waardegevend dan in de bedoeling lag en werkelijkheid zou zijn geworden, indien men zich bij de doelstelling niet vergist had.

Afgezien nu van de meerdere of mindere technische juistheid bij het stellen van het doel, dat in den arbeid vooropstaat, hangt in de kapitalistische, op ruilverkeer gegrondveste, maatschappij het waardegevende karakter van den arbeid af van de meerdere of mindere juistheid, waarmede bij het begin daarvan de vraag, waarop hij gericht werd, overzien en voorzien werd. [1]) Hierbij nu kunnen fouten worden begaan niet alleen ten gevolge van subjectieve vergissingen, maar ook ten gevolge van niet te berekenen schommelingen in de medewerking der natuur — gelijk bij de landbouwproductie het geval is. Voor den producent blijft het echter hetzelfde of eene onevenredigheid in de aangeboden en de gevraagde hoeveelheid gevolg is van zijne eigen kortzichtigheid of van omstandigheden, waarmede hij bij het stellen van zijn doel geen rekening houden *kon*. Blijkt zijn warenhoeveelheid overvloedig of overbodig, dan vermindert zij in waarde of heeft zij geen waarde.

6. Waarde in de eerste plaats afhankelijk v. nuttigheidsgraad.

Ik kom alzoo langs dezen weg, uitgaande van de door MARX zelf gegevend efinitie van den menschelijken arbeid, bij de nuttigheids-theorie terecht. En ik mag mij ontslagen rekenen deze conclusie hier verder uit te werken, daar ik op dit punt verder niets zou kunnen toevoegen aan hetgeen de oostenrijksche school er over heeft gegeven.

Voeren de producenten van eenige warensoort, hetzij ten gevolge van eene overschatting der vraag, hetzij ten

---

[1]) „Seine geistige Arbeit — namelijk van den zaakkundigen kapitalist — ist die Maschine, welche die Arbeit der Hände produktiv macht, aber nicht diese Maschine presst diesen Mehrwert aus den Händen heraus, die Hände verkörpern die Idee des voraussehenden Leiters." v. WENCKSTERN, *Marx*, bl. 90.

gevolge van eene buitengewoon groote medewerking van de natuur, eene in verhouding tot de vraag overvloedige hoeveelheid daarvan aan, dan daalt daardoor de intensiteit waarmede de waren van die soort worden begeerd, daalt dus ook hetgeen men bereid is voor die waren in ruil te geven, dan daalt m. a. w. hare waarde. Blijft het aanbod om de eene of andere reden bij de vraag ten achter, dan treedt het tegenovergestelde geval in; er heeft dan eene waardestijging plaats, totdat de producenten zich ten doel stellen meer waar van die soort op de markt te brengen en dat doel ook ten uitvoer brengen.

In zoover strookt de nuttigheidstheorie, vooral in den verfijnden vorm, dien zij in handen van de oostenrijksche school kreeg, geheel met het karakter van den voor het ruilverkeer produceerenden arbeid.

Maar bij het voorgaande werd nog slechts met het eene deel van den arbeid rekening gehouden, met de doelstelling waarmede de arbeid begint. Voor de warenproductie echter is het noodig, dat het bij den aanvang van den arbeid gestelde doel ook worde ten uitvoer gelegd.

7. Invloed der arbeidsinspanning op de waarde.

Onafhankelijk van de meerdere of mindere juistheid van het gestelde doel, kost de arbeid eene zekere inspanning zoowel voor de stelling van het doel als voor de verwezenlijking daarvan. Aangenomen nu dat de doelstelling bij de productie van verschillende waren juist was, dat m. a. w. van elk dier warensoorten niet meer werd geproduceerd dan noodig is voor eene gelijkmatige bevrediging van de bestaande vraag daarnaar, dan zullen die waren in vergelijking met elkander worden gewaardeerd en tegenover elkander worden geruild, in verhouding tot de inspanning welke hare vervaardiging kost. Aangenomen dat bij den arbeid, aan de vervaardiging van een waar besteed, de doelstelling juist was, m. a. w. dat er niet meer van werd vervaardigd, dan gewettigd wordt door de vraag naar die soort van waren, dan ligt hierin opgesloten dat zij die de waar begeeren, bereid zijn er voor in ruil te geven, wat haar vervaardiging aan arbeidsinspanning kost.

Is de begeerte naar de waar — en deze begeerte

wordt bepaald door de begeerte naar de laatst toegevoegde eenheden aan de geheele hoeveelheid — niet zoo groot dat zij de verkrijgingsmoeite daarvan vergoeden wil, dan wil dat zeggen dat de producenten hun doel voorbij geschoten hebben, hun doel verkeerd hebben gesteld. Zij moeten dan de productie inkrimpen, totdat de vermindering der hoeveelheid de intensiteit der begeerte naar elke eenheid daarvan genoegzaam zal hebben doen stijgen, om de vragers der waar bereid te doen zijn de verkrijgingsmoeite der waar te vergoeden.

8. Prijs en noodzakelijke arbeidstijd. Waarmede te vergoeden? Met het in ruil geven van waren voor welke precies hetzelfde geldt. Het geld vervult in het ruilverkeer de rol van omzetting der waarde van een gegeven waar in eene gelijke waarde, geïncorporeerd in onverschillig welke andere waar. Bij het aanbod zijner waar brengt de producent een object ter markt, bij welks vervaardiging technische en sociale fouten kunnen zijn gemaakt, die eene afwijking tusschen den daaraan besteden arbeid en haar waarde, uitgedrukt in gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeid, verklaren en noodzakelijk maken. In den prijs zijner waar ontvangt hij niet een waarde-equivalent in de eene of andere bepaalde soort van waren, maar in een vorm, die hem in staat stelt dit equivalent om te zetten in elke willekeurige waar die hij verlangt. Het equivalent, de prijs, is derhalve los van fouten in de doelstelling bij de productie van waren van een bepaalde soort, los ook van afwijkingen tusschen de waarde van bepaalde waren en den werkelijk daaraan besteden arbeid.

In den prijs zijner waar ontvangt de producent een equivalent voor het quantum arbeid, dat bij juiste doelstelling, [1]) gemiddeld maatschappelijk noodzakelijk is voor de vervaardiging der waren, welke hij met dien prijs koopen kan.

9. Terug tot Smith. Deze beschouwing brengt ons terug tot de waardeleer van ADAM SMITH op het punt, waar RICARDO haar te kwader ure verliet. Volgens SMITH wordt de waarde

---

[1]) Nog juister uitgedrukt: bij eene doelstelling, bij welke de persoonlijke fout overeenkomt met de gemiddelde fout.

eener zaak bepaald door den arbeid, dien men daarmede koopen kan. Hij was echter — gelijk reeds opgemerkt werd — op dit punt niet zeer vast en liet elders de waarde weer afhangen van den arbeid, dien de zaak gekost heeft. Te recht wees RICARDO er op, dat dit geen gelijkwaardige wijzen van voorstelling zijn van dezelfde verklaring, maar dat door SMITH twee verschillende verklaringen werden dooreen gehaspeld. Maar RICARDO zelf zag de zaak niet minder verkeerd in, waar hij meende, dat die twee verklaringen wel gelijkwaardig zouden zijn, „indien de belooning van den arbeider altijd in verhouding stond tot wat hij voortbracht". De vraag of de arbeider in werkelijkheid al dan niet de waarde van zijn product ontvangt, heeft niets uit te staan met de zuiver theoretische vraag, hoe groot de waarde der waren is, naar welken maatstaf die waarde gemeten wordt.

Het verschil tusschen beide verklaringen is, dat bij den arbeid die aan de waar besteed wordt, allerlei persoonlijke fouten en tekortkomingen en allerlei exceptioneel gunstige of ongunstige omstandigheden, waaronder gearbeid werd, mede hun invloed doen gelden, terwijl die fouten en die exceptioneele omstandigheden niet den minsten invloed hebben op den, in andere waren geincorporeerden arbeid, dien men met zijn eigen waar koopen kan.

10. Waardevorming en waardemaat.

RICARDO, en MARX na hem, kwamen op een dwaalspoor, doordien zij de factoren die de waarde eener zaak veroorzaken, verwarden met de maat waaraan de hoegrootheid dier waarde gemeten wordt. Zij maakten dezelfde fout, als waarin men vervallen zou, door de snelheid van beweging van een wielrijder niet alleen te willen meten aan- maar te willen doen veroorzaken door den cyclometer, die aan zijn wiel bevestigd is. Die snelheid van den wielrijder wordt door den cyclometer wel gemeten; veroorzaakt wordt zij door de hoogte en de versnelling van zijn wiel en de snelheid van beweging zijner beenen. Dit onderscheid dient men ook in de waardeleer in het oog te houden.

Veroorzaakt wordt de waarde eener zaak door een tweeledigen factor: de meerdere of mindere technische en sociale juistheid van het doel dat bij haar vervaardi-

ging voorzat, en het quantum arbeid dat voor hare vervaardiging gemiddeld maatschappelijk noodzakelijk was; gemeten wordt die waarde aan den arbeid, dien haar bezitter er op de markt voor koopen kan.

Het tweeledig karakter van den menschelijken arbeid werd door MARX goed geanalyseerd, maar hij maakte van zijne analyse een verkeerd gebruik. Bij de waardevorming komt het aan op het speciale doel waarop de arbeid gericht is, d. w. z. op de meerdere of mindere juistheid der stelling van dat doel en op de inspanning welke ter verwezenlijking daarvan noodzakelijk is; dáár heeft men dus te maken, niet met abstract menschelijken arbeid, maar met concreten, op een speciaal doel gerichten en doeltreffend uitgevoerden arbeid. Bij het meten der waarde daarentegen zoekt en vindt men haar maatstaf in algemeen menschelijken arbeid. Door specialen en concreten arbeid wordt de waarde voortgebracht, aan algemeen menschelijken arbeid wordt zij gemeten.

e hoo- rbeid.

Wij hebben hiermede tevens de oplossing gevonden van de voor RICARDO en MARX onoplosbare moeilijkheid, dat niet alle arbeid op gelijke lijn is te stellen. Eene moeilijkheid, die zij beiden voorbijgingen met de even leuke als van verlegenheid getuigende opmerking, dat dit in het werkelijke ruilverkeer wel terecht komt.

Bij de vorming der waarde eener waar zal het gehalte van den arbeid, die voor haar voortbrenging noodig is, de mate van hersen- en spierinspanning welke hij in zich sluit, een niet minder groote rol spelen dan de duur daarvan. Hoe moeilijker de arbeid, des te hooger — bij gelijkheid van duur — de waarde van het product. Reductie tot gelijken abstract menschelijken arbeid is bij de vorming der waarde noch mogelijk noch noodig.

Gemeten daarentegen wordt de waarde niet aan exceptioneel hoogen arbeid, belichaamd in enkele bij uitzondering voorkomende producten, maar aan den naar geestes- en lichaamsinspanning normalen, algemeenen arbeid, zooals de overgroote meerderheid der waren dien belichaamt. Dat bij het aanleggen van die maat de producten van

den hoogeren arbeid, onder overigens gelijke omstandigheden, ook eene hoogere waarde krijgen, spreekt van zelf. Het bloote feit dat de geschiktheid tot het verrichten van dien hoogeren arbeid minder veelvuldig te vinden is, maakt dat ook de producten van dien arbeid schaarscher zijn. Bij deze schaarschte is de begeerte daarnaar grooter en worden die producten — onder overigens gelijke omstandigheden — hooger gewaardeerd dan de producten van den algemeen verkrijgbaren arbeid. De producten van een dag hoogeren arbeid worden hooger in waarde gesteld, dan de producten van een gelijk quantum veelvuldiger voorkomenden alledaagschen arbeid.

Met elke verhooging van de algemeene denk- en arbeidskracht van het volk, wordt de hoogere arbeid minder buitengewoon, zijn voorsprong minder groot, omdat met elke dusdanige verhooging de maat der ruilwaarde van de waren als het ware langer wordt. Vandaar ook, dat MARX, niettegenstaande de vele tekortkomingen van zijn waardeleer, in de kern gelijk heeft, waar hij zegt, dat de waarde der waren — bij overigens gelijke omstandigheden — omgekeerd evenredig is aan de productieve kracht van den arbeid.

Het zou te ver voeren en in het kader van dit boek niet passen, indien ik deze hoofdpunten van mijne eigene, op vele punten aan anderen ontleende, verklaring van het ruilwaardeverschijnsel hier wilde uitwerken. Zulk een uitwerking is ook niet noodig, omdat ook voor de waarde eener waarde-theorie hare grondslagen beslissend zijn, hare uitwerking daarentegen van ondergeschikten aard is. Wanneer de grondslagen niet doeltreffend gesteld zijn, kan de grootste ijver bij de uitwerking aan het geheel geen waarde geven.

§ 2. DE WAARDE DER ARBEIDSKRACHT.

De hooge plaats, die MARX' waardetheorie in zijn stelsel inneemt, dankt zij aan de meerwaardeleer, welke hij er uit heeft afgeleid.

1. Ruil aanvankelijk verkoopen om te koopen.

De ruil heeft in de kapitalistische maatschappij eene geheel andere beteekenis gekregen, dan middel te zijn

om tegen afgifte van waren, waarvan men meer heeft dan men kan gebruiken, andere waren, waaraan men gebrek heeft, te verkrijgen. Dit is wel het oorspronkelijke doel van de ruilhandelingen geweest en het is dit ook nog langen tijd gebleven, nadat het geld de ruil der waren had vergemakkelijkt. Het geld was in het vóór-kapitalistische tijdperk de verbindingsschakel tusschen de verschillende waren in het ruilverkeer. Er werden destijds waren in het ruilverkeer gebracht, om er met behulp van geld andere waren uit te trekken. De functie van het geld is voor dat tijdperk uit te drukken in de formule W—G—W'.

Wanneer het ruilverkeer zich ontwikkelt tot het kapitalistische stadium, krijgt het geld daarin echter eene andere en meer gewichtige functie. Het geld wordt daar kapitaal in vloeibaren toestand; d. w. z. in het kapitalistische ruilverkeer wordt het geld een vorm van kapitaal en wel die vorm, waarin het los is van elke bepaalde kapitaalgoederensoort.

In de productie heeft het kapitaal steeds een concrete gedaante, bestaat het uit productiemiddelen: fabrieken, machines, grondstoffen enz.; in het ruilverkeer legt het die gedaante af en krijgt het in den geldvorm de eigenschap verwisselbaar te zijn in elke willekeurige kapitaalgoederensoort.

2. Het begrip kapitaal bij Marx.

Ten einde duidelijk te maken wat Marx hiermede bedoelt, dient eerst met een enkel woord te worden besproken, wat Marx onder kapitaal verstaat.

Voor hem zijn de productiemiddelen niet onder alle omstandigheden kapitaal; zoolang zij in eigendom zijn van hen die met die productiemiddelen arbeiden, hebben zij de kapitaal-eigenschap niet, welke hierin bestaat, een deel van het product tot zich te trekken, zonder dat arbeid als contrapraestatie daartegenover staat. Het kapitaal is derhalve, naar de opvatting van Marx, een historisch verschijnsel; op een zeker ontwikkelingsstadium van de maatschappij worden de productiemiddelen kapitaal, krachtens hun aard zijn zij dit niet.[1]) Men heeft deze van het kapitaal-

[1]) „Die Produktionsmittel selbst werden nur gegenständliche Gestalten des produktiven Kapitals, oder produktives Kapital, von dem Augenblick, wo ihnen die Arbeitskraft, als persönliche Daseinsform desselben, einverleibbar geworden ist. So wenig also menschliche Arbeitskraft von Natur Kapital, so wenig sind es

begrip der klassieke staathuishoudkunde afwijkende opvatting goed in het oog te houden. Het maakt natuurlijk een hemelsbreed verschil, of men alle productiemiddelen onder het kapitaal rangschikt, dan wel alleen die welke in eigendom zijn van de niet-arbeiders. Toch is aan dit cardinale verschil in opvatting van het kapitaalbegrip tusschen MARX en de meerderheid der staathuishoudkundigen niet altijd genoeg aandacht geschonken, met het gevolg dat in den strijd over het kapitaal tusschen sociaaldemocraten en niet-sociaaldemocraten heel wat op rekening komt van het gebruik van denzelfden term in zeer verschillende beteekenissen. Dientengevolge loopt er onder dien strijd veel misverstand en woordenstrijd door.

Het is hier niet noodig er ons mede bezig te houden, welk kapitaalbegrip de voorkeur verdient; het is genoeg dat alle misverstand is weggenomen over de beteekenis die het kapitaalbegrip bij MARX heeft. [1])

---

die Produktionsmittel. Sie erhalten diesen specifischen gesellschaftlichen Charakter nur unter bestimmten geschichtlich entwickelten Bedingungen, wie nur unter solchen der edlen Metallen der des Geldes, oder gar dem Geld der des Geldkapitals aufgeprägt wird." *Kapital II*, bl. 13.

Ook hier gaat DE SISMONDI aan MARX voor: „Le blé que (le cultivateur) avait recolté par delà celui qu'il devait manger pendant son propre travail et par delà celui qu'il devait semer pour maintenir son exploitation au même point était une richesse, qu'il pouvait donner, dissiper, consommer dans l'oisiveté, sans en devenir plus pauvre: c'était un revenu; mais une fois qu'il l'avait employé à nourrir des ouvriers productifs, une fois qu'il l'avait échangé contre le travail, ou contre les fruits à venir du travail de ses laboureurs, de ses tisserands, de ses mineurs, c'était une valeur permanente, multipliante, et qui ne périssait plus; c'était un capital. Or cette valeur se détachait de celle de la denrée qui l'avait créée; elle demeurait comme une quantité métaphysique et insubstantielle, toujours dans la possession de ce même cultivateur, pour qui elle revêtait seulement des formes différentes." *Nouveaux Principes d'Econ. Pol.* Livre II, Chap. IV.

[1]) Het invoeren van een nieuw kapitaalbegrip, waar het woord kapitaal eenmaal een in de hoofdzaak vaste beteekenis onder de staathuishoudkundigen had gekregen, was om een dubbele reden geen gelukkige greep van MARX en ENGELS.

In de eerste plaats moest het verwarring stichten een gangbaren term te gaan gebruiken in een geheel nieuwe beteekenis. „Un chimiste peut donner le nom qu'il lui plait à un nouveau corps qu'il a découvert, mais s'il lui prenait fantaisie d'appelir oxygène, le soufre; fer, le mercure, etc., les autres chimistes trouveraient que c'est là une logomachie." V. PARETO, *Les systèmes socialistes*. I bl. 364.

In de tweede plaats is het door MARX en ENGELS ingevoerde nieuwe kapitaalbegrip — afgezien van de verwarring welke door die invoering gesticht werd — voor wetenschappelijke doeleinden veel minder bruikbaar dan het bij de niet-sociaal-democratische staathuishoudkundigen gangbare begrip.

3. Kapitalistische ruil: koopen om duurder te verkoopen.

Het kapitaal nu, in den geldvorm, heeft, volgens hem, dezelfde eigenschap als de andere kapitaalvormen, het trekt onverdiende baten aan. In het ruilverkeer wordt dientengevolge de functie van het geld een geheel andere dan die, welke het in het vóór-kapitalistische tijd-

---

Wanneer men onder kapitaal elk product verstaat, dat tot nieuwe productie bestemd is, onverschillig aan wien het toebehoort, heeft men een begrip dat aan zijne grenzen wel ruimte laat voor verschil van opvatting — gelijk aan alle staathuishoudkundigen genoegzaam bekend is — maar dat, behoudens de grensgeschillen, welke bij geen enkel begrip ontbreken, voor het gewone economische spraakgebruik duidelijk genoeg omlijnd is. Het kapitaal-begrip van MARX en ENGELS daarentegen is vaag en onbestemd, of liever, het is zoodanig, dat het in de meerderheid der gevallen in de werkelijkheid niet in staat stelt uit te maken of productiemiddelen al dan niet tot het kapitaal behooren. Hun kapitaalbegrip: productiemiddelen in het bezit van niet-producenten, *schijnt* duidelijk genoeg, maar toch is het voor wetenschappelijke doeleinden ongeschikt, zelfs al gaat men zoover van allen, die niet behooren tot de arbeidende klasse, onder de niet-producenten te rangschikken.

De middeleeuwsche handwerksbaas bijv. had, volgens het marxistisch spraakgebruik, wel productiemiddelen maar geen kapitaal, hoewel hij zijn bedrijf met medehulp van bezitlooze knechts uitoefende. De moderne ondernemer daarentegen, die eigenaar is van zijn eigen zaak en de daartoe behoorende productiemiddelen — en de ondernemer-eigenaar van eigen zaak is nog verreweg de meest algemeene vertegenwoordiger van het genus ondernemer — is daarentegen kapitalist, hoewel hij ook zelf in zijn bedrijf mede-arbeidt.

Dit voorbeeld zou met verschillende andere te vermeerderen zijn. Recht op door anderen gebruikt wordende productiemiddelen komt op zoo verschillende wijzen en in zoo verschillende graden voor, dat het tot allerlei vaagheid en twijfel leiden moet, het kapitaal-begrip aan zulk een cameleontisch recht vast te knoopen. Eigenaardig is het dan ook, dat waar MARX en ENGELS een juridiek element in hun kapitaalbegrip leggen, zij daarbij een der juridisch meest tot controversen leidende termen: „bezit" gebruiken.

V. PARETO, t. a. p. bl. 366 en volg., onderstelt dat MARX en ENGELS en hunne volgelingen aan hun eigenaardig kapitaalbegrip zoo met hand en tand vasthouden, omdat in de communistische maatschappij wel hetgeen *zij* kapitaal noemen, kan verdwenen zijn, maar toch hetgeen de andere economisten kapitaal noemen, een deel van het product van kapitaal en arbeid voor zich opeischen zal. Daarbij zoekt PARETO m. i. in de verte wat heel dichtbij ligt. De sociaal-democraten blijven aan het marxistische kapitaal-begrip vasthouden omdat het voor de propaganda even doeltreffend als, ter vervanging van het bij de economisten gangbare kapitaal-begrip, voor de wetenschap onbruikbaar is.

Aangezien „kapitalist" in het sociaal-democratische vocabularium synoniem is met uitzuiger, en de kapitalist moeilijk zich zelf uitzuigen kan zonder zich tegelijk weer vol te zuigen, is het voor de propaganda zeker wel aan te bevelen den term kapitaal te beperken tot *uitzuigend* productievermogen, d. w. z. productie-vermogen in het bezit van den niet-arbeidenden uitzuiger, alias kapitalist.

Waar MARX en ENGELS zelf erkenden, dat de eisch als zou de arbeider de volle opbrengst van zijn arbeid moeten ontvangen, ook in eene communistische maatschappij niet voor verwezenlijking vatbaar is, (MARX, *N. Z.* IX, 1, bl. 569; ENGELS, *Anti-Dühring*, bl. 213/4 en voorrede voor de duitsche uitgaaf van *Misère de la Philosophie* bl. XIX), erkenden zij zelven implicite de wetenschappelijke onhoudbaarheid van hun kapitaalbegrip.

perk had. Het dient nu niet meer als verbindingsschakel tusschen twee waren. De verkoop van waren is niet meer het begin der ruilhandeling die met den koop van andere waren, waaraan men behoefte heeft, wordt voldongen. In het kapitalistische ruilverkeer worden de zaken omgekeerd. Er wordt daar niet verkocht om te koopen, maar gekocht om te verkoopen. De verhouding tusschen het geld en de waren wordt nu een heel andere dan vroeger; vroeger was het geld de verbindingsschakel tusschen twee waren, nu wordt de waar de verbindingsschakel tusschen twee geldsommen. Die nieuwe verhouding tusschen geld en waar is uit te drukken in de formule G—W—G'. De handeling begint derhalve met het brengen van een geldsom in het ruilverkeer; daarmede wordt een waar gekocht, met het doel haar voor eene andere geldsom te verkoopen; met dezen verkoop is de kapitalistische ruilhandeling voltooid. Ruilhandelingen in dezen vorm nu zouden geen zin hebben, indien zij niet plaats hadden met het doel en het gevolg uit den verkoop der waren niet bloot een andere maar een grootere som te trekken, dan voor haar aankoop gegeven werd. In het normale kapitalistische ruilverkeer is de G' grooter dan G. [1]) Men kan de kapitalistische ruilhandeling daarom nog aanschouwelijker voorstellen in deze formules:

$$G—W—G'; \; G' = G + \triangle G.$$

4. Ruilverkeer niet waardescheppend.

Hierin dat het geld in het kapitalistische ruilverkeer meer geld aantrekt, toont het zijn kapitalistisch karakter. De vraag is nu, hoe gaat dat in zijn werk? In het ruilverkeer zelf, in engeren zin, is de verklaring niet te vinden.

Het komt trouwens wel meer voor dat de propaganda andere eischen stelt dan de wetenschap en dat de laatste bij dit conflict voor de eerste wijken moet.

Het historische kapitaalbegrip van Marx en Engels is in de wetenschap alleen bruikbaar *naast* het zuiver economische kapitaalbegrip der economisten (zie Ad. Wagner, *Grundlegung*, 3e dr. I, bl. 315 en volg.); ter vervanging daarvan is het te eenenmale ondeugdelijk.

[1]) „Kaufen um zu verkaufen, oder vollständiger, kaufen um theurer zu verkaufen, G—W—G', scheint zwar nur einer Art des Kapitals, dem Kaufmannskapital, eigenthümliche Form. Aber auch das industrielle Kapital ist Geld, das sich in Waare verwandelt und durch den Verkauf der Waare in mehr Geld rückverwandelt . . . . In der That also ist G—W—G' die allgemeine Formel des Kapitals, wie es unmittelbar in der Cirkulationssphäre erscheint." *Kapital*, I. bl. 118.

Immers alle kapitalisten beginnen met kapitaal in den geldvorm in het ruilverkeer te brengen; zij allen ruilen dat geld tegen waren en die waren weer tegen geld. Bij die ruilhandelingen worden steeds gelijke waarden tegenover elkaar omgezet, en bij die omzetting van gelijke waarden kan er uit het ruilverkeer geen grootere geldsom te voorschijn komen, dan er ingestoken werd. Maar zelfs al neemt men aan, dat er ongelijke waarden tegenover elkander geruild worden, dan zou daaruit wel verklaard zijn, dat de eene geld- en warenbezitter won en de andere verloor, maar die winst en dat verlies zouden tegen elkaar opwegen. De geheele klasse der geld- en warenbezitters, de geheele klasse der kapitalisten zou daarbij geen cent meer waarde uit het ruilverkeer trekken, dan zij er had in gebracht. „De vorming van meerwaarde en derhalve de omzetting van geld in kapitaal, kan alzoo noch daardoor verklaard worden, dat de verkoopers de waren boven haar waarde verkoopen, noch daardoor dat de koopers ze onder haar waarde koopen." [1])

Toch is het een feit, dat het geld in het moderne ruilverkeer meer geld aantrekt, dat het m. a. w. fungeert als kapitaal, of wel (daar de prijs der waar het equivalent harer waarde is) dat uit den afzet der waar meer waarde wordt verkregen dan voor hare verkrijging wordt besteed. Aangezien de warencirculatie geen waarde schept, schijnt dit een onoplosbaar raadsel. De oplossing van dit raadsel nu ligt hierin, dat de geldbezitter op de markt één soort van waren vindt, welke eenig is door haar eigenaardigheid, hierin bestaande, dat haar verbruik nieuwe waarde schept. Deze eigenaardige waar is de arbeidskracht. „Onder arbeidskracht of arbeidsvermogen — zegt MARX — verstaan wij het samenstel der lichamelijke en geestelijke vaardigheden, die in de lichamelijkheid, de levende persoonlijkheid van een mensch aanwezig zijn en die hij in beweging zet, zoo vaak hij gebruikswaarden van eenigerlei soort voortbrengt." [2])

3. Eigenaardig karakter der waar arbeidskracht.

Niet onder alle omstandigheden vindt de geldbezitter

---

[1]) *Kapital* I, bl. 128.
[2]) t. a. p. I, bl. 130.

deze eigenaardige waar op de markt. Zoolang degeen die deze waar in zich zelf belichaamt, daarover niet vrij beschikken kan, kan hij haar ook niet ter markt brengen. D. w. z. zoolang de arbeiders verkeeren in een toestand van slavernij of hoorigheid, waardoor hun arbeidskracht rechtens geheel of ten deele aan een ander toebehoort, kan er van aanbod van deze waar op de markt, zoover als deze rechts-afhankelijkheid reikt, geen sprake zijn. Doch ook waar de arbeider rechtens vrij is, brengt dat nog niet van zelf mede, dat hij zijn arbeidskracht ter markt brengen zal. Wanneer hij zelf de noodige hulpmiddelen voor het gebruiken zijner arbeidskracht bezit, zal hij niet die arbeidskracht zelve, maar het product van het gebruik daarvan, de door hem voortgebrachte waar, te koop bieden.

Eerst wanneer de beide voorwaarden samenloopen, dat de arbeider zoowel rechtens vrij is als verstoken van het bezit der arbeidsmiddelen, zal hij niet anders kunnen dan zijn arbeidskracht zelve als koopwaar ter markt brengen. Deze samenloop van omstandigheden doet zich nu in het tijdperk der moderne kapitalistische productiewijze als resultaat van eene langdurige historische ontwikkeling, inderdaad voor. De moderne arbeider is zoowel rechtens vrij als bezitloos, vandaar dat hij gedwongen is zijn arbeidskracht als een koopwaar ter markt veil te bieden.

6. Waarde der arbeidskracht bepaald evenals waarde der andere waren.

De waarde nu dezer eigenaardige waar wordt, „evenals die van elke andere bepaald door den ter productie, derhalve ook ter reproductie, van dit specifieke artikel noodzakelijken arbeidstijd. Voor zoover zij waarde heeft, vertegenwoordigt de arbeidskracht zelve slechts een bepaald quantum in haar belichaamden gemiddeld maatschappelijken arbeid. De arbeidskracht bestaat slechts als eigenschap van den levenden individu. Haar productie onderstelt dus zijn bestaan. Het bestaan van den individu gegeven zijnde, bestaat de productie der arbeidskracht in zijn eigen reproductie of onderhoud. Voor zijn onderhoud behoeft de levende individu een zekere som van levensmiddelen. De ter reproductie der arbeidskracht noodzakelijke arbeidstijd lost zich derhalve op in den ter productie dezer levensmiddelen noodzakelijken arbeidstijd,

of de waarde der arbeidskracht is de waarde der tot onderhoud van haar bezitter noodige levensmiddelen." [1])

Doch deze levensmiddelen moeten niet alleen voldoende zijn om den arbeider op krachten en in zijn normalen levenstoestand te houden. De arbeidskracht is bovendien vergankelijk door de sterfelijkheid van haar drager, zij moet derhalve niet alleen gereproduceerd worden in hem zelf, zoolang hij bestaat, maar ook in zijne kinderen, voor den tijd dat hij niet meer bestaan zal. „De som der tot productie van de arbeidskracht noodzakelijke levensmiddelen sluit alzoo de levensmiddelen der plaatsvervangers, d. w. z. der kinderen van de arbeiders in zich, zoodat dit ras van eigenaardige warenbezitters zich op de warenmarkt vereeuwigt."

Voorts moet de arbeider, voor zoover hij arbeidskracht van een hoogere soort bezit, welke slechts door onderwijs en speciale vorming is te verkrijgen, een voldoende hoeveelheid levensmiddelen ontvangen, opdat zijne plaatsvervangers daaruit kunnen worden onderhouden, zoolang hun vorming duurt. „Deze leerkosten, die onbeteekenend klein zijn voor de gewone arbeidskracht, gaan derhalve in het geheel der voor hare productie uitgegeven waarden op."

In zoover staat de waar arbeidskracht met alle andere waren gelijk. Maar toch wijkt zij in één opzicht van andere waren af; hare reproductiekosten staan namelijk niet objectief vast, maar hangen af van de eigenaardigheden der levenswijze van de arbeidende klasse, van zeden en gewoonten, van den levensstandaard der arbeiders. „In tegenstelling tot andere waren bevat de waardebepaling der arbeidskracht derhalve een historisch en zedekundig element. Voor een bepaald land in een bepaald tijdperk is de gemiddelde som der noodzakelijke levensmiddelen echter gegeven." [2])

MARX' de d. ar- kracht CARDO'S urlijk ar- loon.

Deze leer van de waarde der arbeidskracht, die een der hoofdpeilers is van de meerwaardetheorie, is eene

---

[1]) *Kapital* I, bl. 133.
[2]) t. z. p. bl. 134.

herziene uitgaaf van RICARDO's leer van het natuurlijke arbeidsloon. Herzien, omdat MARX als waarde van de arbeidskracht aanwijst, wat RICARDO waarde van den arbeid noemde [1]). Doch behoudens dit verschil, dat niet het wezen der zaak raakt, doch de termen waarin dit wordt blootgelegd, hetgeen van heel wat minder beteekenis is, dan MARX zelf en zijne school het zich inbeelden, dekken MARX' theorie over de waarde van de arbeidskracht en RICARDO's theorie van het natuurlijke arbeidsloon elkander volkomen. [2]) De volgende aanhalingen uit RICARDO's „*Principles of Political Economy and Taxation*" laten geen ruimte voor twijfel hieromtrent.

„De natuurlijke prijs van den arbeid — zegt RICARDO — is die prijs welke noodig is om de arbeiders, door elkander genomen, in staat te stellen te bestaan en hun ras te vereeuwigen zonder vermeerdering of vermindering. Het

---

[1]) „Was sie (de engelsche staathuishoudkunde) Werth der Arbeit (value of labour) nennt, — zegt MARX zelf, *Kapital*, I, bl. 501 — ist in der That der Werth der Arbeitskraft, die in der Persönlichkeit des Arbeiters existirt, und von ihrer Funktion, der Arbeit, ebenso verschieden ist, wie eine Maschine von ihren Operationen."

[2]) Men heeft ook op dit punt niet te doen met eene nieuwe ontdekking van MARX. SIMONDE DE SISMONDI schreef reeds in 1819 in zijne „*Nouveaux principes Econ. Pol.*" I, bl. 105: „La production nouvelle, ou le résultat de tous les travaux faits dans l'année par la nation, se compose de deux parties; l'une est le profit qui résulte de la richesse; *l'autre est supposée égale à la puissance de travailler, contre laquelle elle se donne en échange: c'est la subsistance de ceux qui travaillent*... Le salaire ne représente pas une quantité absolue de travail, mais seulement une quantité de subsistances qui a suffi pour entretenir les travailleurs de l'année précédente," bl. 104. „Ils (les capitalistes) s'efforcent de se réserver pour eux-mêmes tout le profit de leur travail (des ouvriers), et de ne laisser à l'ouvrier que *la part nécessaire pour* le maintenir en vie, et *lui conserver la vigueur dont il a besoin pour recommencer son travail.*" Bl. 106 „La volonté et *la puissance de travailler, ne devient une richesse réelle qu'à mesure que l'occasion de travailler se présente* et que cette puissance s'échange en même temps contre des objets de consommation."

En als complement op deze voorstelling van DE SISMONDI, dat de kapitalisten het jaarlijksch product naar zich toehalen, voor zoover het niet als equivalent dient voor „la puissance de travailler", vond MARX bij PROUDHON de stelling dat men van waarde van den arbeid niet spreken kan. „La *valeur du travail* est une expression figurée, une anticipation de la cause sur l'effet. C'est une fiction au même titre que la *productivité du capital.* Le travail produit, le capital vaut; et quand, par une sorte d'ellipse, on dit valeur du travail, on fait un enjambement qui n'a rien de contraire aux règles du langage, mais que des théoriciens doivent s'abstenir de prendre pour une réalité. Le travail, comme la liberté, l'amour, l'ambition, le génie, est chose vague et indéterminée de sa nature, mais qui se définit qualitativement par son objet, c'est-à-dire qui devient une réalité par le produit.... L'utilité fonde la valeur; le travail en fixe le rapport." *Contradictions Economiques*, I, bl. 81/2.

vermogen van den arbeider om zoowel zich zelf te onderhouden als het gezin, dat noodig is om het aantal arbeiders op peil te doen blijven, hangt niet af van de hoeveelheid geld die hij als loon ontvangt, maar van de hoeveelheid voedsel, levensbenoodigdheden en genotmiddelen, welke voor hem uit gewoonte onmisbaar zijn, en die hij met dat geld koopen kan." En eenige bladzijden verder: „Men meene niet dat de natuurlijke prijs van den arbeid, gewaardeerd in voedsel en levensbenoodigdheden, absoluut vast en constant is. Hij varieert op verschillende tijdstippen in hetzelfde land en hij verschilt in hooge mate in verschillende landen. Hij hangt wezenlijk af van de zeden en gewoonten van het volk." [1])

Men ziet het: MARX heeft de quintessens zijner leer omtrent de waarde der arbeidskracht bijna woordelijk uit RICARDO overgenomen. Alleen veranderde hij de voorstelling van RICARDO door zijne opvatting, dat het niet de door den arbeider geleverde arbeid maar de in zijn persoon belichaamde arbeidskracht is, welker waarde wordt bepaald door hetgeen de arbeider behoeft om met zijn gezin, volgens de gewoonten van zijn klassegenooten, te kunnen leven.

Hoe staat het nu met de kracht dezer leer omtrent de waarde of den natuurlijken prijs van de arbeidskracht? Is zij er wel tegen bestand wat meer op de keper te worden bekeken? Bij het onderzoek naar die kracht is het geraden, voorloopig af te zien van de bedenkingen die wij moesten doen gelden tegen de waardetheorie, waarvan zij een uitvloeisel bedoelt te zijn. Ik begin dus met mij, bij dit onderzoek, te stellen op het standpunt van RICARDO's en MARX' waardetheorie.

Arbeids- ·acht een ·ar?

De quintessens nu van die theorie is, gelijk RICARDO SMITH nazegt, dat de waarde eener waar bestaat in „den last en de moeite om haar te verkrijgen" of te reproduceeren.

De allereerste vraag nu, die zich hierbij voordoet, is deze: is het geoorloofd hetzij den arbeid, gelijk RICARDO doet, hetzij de arbeidskracht — zooals MARX RICARDO's voor-

[1]) t. a. p. hfdst. V.

stelling wijzigt — onder de waren te rangschikken? Een waar is elke lichamelijke of onlichamelijke zaak die gekocht wordt om haar te verkoopen, of — volgens de engere opvatting van MARX zelf — elk arbeidsproduct dat gekocht wordt om het te verkoopen.

Houdt men aan deze definities vast, dan is het duidelijk, dat volgens de engere opvatting van MARX noch de arbeid noch de arbeidskracht een waar genoemd kan worden. De arbeid niet, omdat het onzinnig wezen zou den arbeid als product van arbeid voor te stellen; de arbeidskracht niet, omdat zij niet gekocht en dus a fortiori niet ten verkoop gekocht worden kan.

Houdt men zich aan de ruimere definitie, dan is RICARDO's voorstelling dat de arbeid een waar is, althans *cum grano salis* te aanvaarden; de arbeid toch kan inderdaad worden gekocht en dat wel hetzij voor eigen gebruik (men denke aan den arbeid van den advocaat, den zanger, den tooneelspeler, enz.) hetzij om het product daarvan, de voortgebrachte zaak, als gematerialiseerden arbeid te verkoopen. Bij die ruime definitie kan men het begrip „waar" althans per analogie over den arbeid uitstrekken. Maar noch bij de ruimere noch bij de engere opvatting van het warenbegrip kan de arbeidskracht daaronder vallen. De arbeidskracht toch is zoo onafscheidelijk met den arbeider verbonden, dat men haar niet koopen kan zonder den arbeider zelf te koopen; alleen daar waar slavernij rechtsgeldig is, kan van koop van arbeidskracht sprake wezen. De vrije arbeider verkoopt niet zijn arbeidskracht maar hare functie: arbeid. Arbeid is in de kapitalistische maatschappij te koop; arbeidskracht niet.

MARX had bij zijne enge opvatting van het warenbegrip gelijk, dat hij aan den arbeid het warenkarakter ontzegde, en evenzeer gelijk had hij hierin, dat wie de waarde der waren afhankelijk stelt van den arbeid, noodig voor hare reproductie, van waarde van den arbeid niet spreken kan. Maar hij had ongelijk, toen hij de onhoudbare voorstelling dat arbeid eene waar zijn zou, door de nog onhoudbaarder voorstelling verving, die de arbeids*kracht* onder de waren rangschikt.

Zoowel de arbeid als de arbeidskracht gelijken in één — en dat wel niet in hetzelfde — opzicht op een waar, maar geen van beide vallen zij geheel onder het warenbegrip of zijn zij daarmede gelijk te stellen. Waarin de arbeid met een waar overeenstemt, en waarin hij daarvan verschilt, zagen wij reeds; de arbeidskracht heeft met de waar geen andere overeenkomst dan dat zij na verbruik gereproduceerd moet worden. Doch deze analogie, waarop MARX zijne gansche meerwaarde-theorie bouwde, is eene geheel misleidende analogie. De arbeidskracht moet inderdaad voortdurend gereproduceerd worden, maar die reproductie is — juist andersom als bij de waren-productie — niet een resultaat van arbeid, maar van de onthouding daarvan, van voeding, rust en ontspanning. [1])

Het toepasselijk verklaren van de waardewet op de arbeidskracht beteekent, dat voor den arbeider het eten, rusten en zich uitspannen „de last en de moeite" zijn, die hij zich getroost om zijn waar arbeidskracht in stand te houden. Het is duidelijk, dat dit eene averechtsche voorstelling is: de arbeider verkoopt zijn arbeid, de functie van zijn arbeidskracht om te kunnen eten, rusten en zich ontspannen; maar hij eet, rust en ontspant zich niet om

[1]) Dit wordt goed betoogd in het artikel van P., *Arbeidskracht en Rust*, in *De Nieuwe Tijd IV*, bl. 644 en volg. „De arbeidskracht wordt dus gereproduceerd terwijl de arbeider rust. Niet als iets positiefs, maar als wegneming van het beletsel, dat arbeiden onmogelijk maakt; wegneming van de vermoeienis, die hier een positief karakter blijkt te hebben. Daaruit volgt reeds, dat men dezen productietijd der arbeidskracht economisch niet mag vergelijken met productietijd van andere waren. Economisch beteekent juist rusttijd niet anders dan productietijd van arbeidskracht." (bl. 645.) En verder: „De waarde der arbeidskracht van een arbeider wordt dus niet bepaald door en is in bedrag niet gelijk aan de waarde der door hem verbruikte levensmiddelen."

Men zou nu meenen, dat daarop een critiek op MARX' leer omtrent de waarde der arbeidskracht volgen zou, maar dat is buiten den marxistischen waard gerekend. Op de tweede aanhaling volgt zonder eenigen overgang en zonder een poging zelfs van bewijsvoering: „Met de definitie die MARX geeft, strijdt dit niet. De gelijkstelling der waarden is een economische stelling voor een warenproduceerende maatschappij en ze geldt alleen maatschappelijk, niet individueel. Voor het maatschappelijk geheel, voor het gemiddelde is de waarde der arbeidskracht hetzelfde als de waarde der noodzakelijke levensmiddelen; voor den afzonderlijken arbeider geldt dit niet." Waarom? Hoe wordt het verklaard dat voor het gemiddelde, de componente, geldt wat onwaar is voor elk der samenstellende elementen? Daarover bewaart P. een geheimzinnig stilzwijgen. Voor de argumentatie treedt het onwrikbare geloof in MARX' onfeilbaarheid in de plaats. Maar toch wetenschappelijk!

zijn arbeid te kunnen verkoopen. [1]) Dat dit zoo is, zal wel niemand betwisten; maar aangezien dit zoo is, valt de gelijkstelling van de arbeidskracht met stoffelijke koopwaren aan alle kanten in duigen.

9. Reproductie goederen gevolg v. inspanning, reproductie arbeidskracht gevolg v. ontspanning.

De reproductie der koopwaren kost inspanning, daarom wordt — volgens de theorie van Ricardo en Marx — haar waarde door die inspanning bepaald en aan die inspanning gemeten. Bij de reproductie der arbeidskracht is juist het omgekeerde het geval; de reproductie is hier niet een resultaat van *in*spanning, maar van *ont*spanning. Doch dan kan de waarde van de functie der arbeidskracht — de arbeidskracht zelve heeft geen waarde, omdat zij niet verkoopbaar is — ook niet worden bepaald door een quantum inspanning. De gelijkstelling van arbeidskracht en koopwaar is een denkfout van de ergste soort. De arbeidskracht zelve heeft geen waarde; en tusschen de waarde van haar functie, den arbeid, en hetgeen de arbeider noodig heeft om zijn arbeidskracht te reproduceeren, bestaat niet het geringste logisch verband.

De hoeveelheid levensmiddelen, welke de arbeider behoeft om volgens zijne gewoonten te kunnen blijven leven, vormt het *minimum*, waarvoor hij zijn arbeid, niet zijn arbeidskracht, verkoopen zal; immers als hij die hoeveelheid niet verkrijgt, zal hij zijn arbeidskracht niet in stand kunnen houden. De waarde van zijn arbeid is echter overigens aan dat minimum niet gebonden. Er is geen enkel logisch motief, waarom zij dat minimum niet meer of minder ver zou overschrijden. [2])

Over het begrip, „waarde der arbeidskracht" spreek ik verder niet, het is een wanbegrip dat door Marx te

---

[1]) Wij moeten niet vergeten — zegt Senior in zijn *Political Economy*, op bl. 169 van de editie 1850 der Encyclopaedia Metropolitana — „that it is not employment, but food, clothing, shelter and fuel, in short, the materials of subsistence and comfort, that the labouring classes require. The word „employment" is merely a concise form of designating toil, trouble, exposure and fatigue. It is indeed sometimes elliptically used as implying the subsistence which is purchased by enduring it. A poor man complains that he wants *work*. He might work to his heart's content, and with no man's leave, if he chose to carry stones from the bottom to the top of a hill. But what he wants is work as a means of obtaining payment. He would be happy to get the payment without the work."

[2]) Vgl. Von Wieser, *Der natürliche Werth*, § 55.

kwader ure in de economische wetenschap is ingevoerd en waarvan het gebruik slechts tot onnauwkeurigheid en verkeerde voorstellingen leiden kan.

Dit wil niet zeggen, dat de waarde van den arbeid niet feitelijk met het aangewezen minimum samenvallen kan; integendeel het feitelijk onderzoek der loonen in het verleden en het heden leert, dat deze vroeger in den regel en tegenwoordig nog maar al te dikwijls met dat minimum correspondeeren.[1] Maar wel volgt er uit, dat, voor zoover die waarde met het aangewezen minimum samenviel, dit niet was een noodzakelijke consequentie van het aanbod van arbeid op de markt, maar een gevolg van de bijzondere omstandigheden waaronder dat aanbod plaats had. Er is geen enkele reden, waarom niet, bij behoud van het ruilverkeer ook ten aanzien van den arbeid, de waarde hiervan niet zou kunnen stijgen boven hetgeen de arbeider en zijn gezin noodig hebben om overeenkomstig hun stand te leven; geen enkele reden, waarom hetgeen hij voor zijn arbeid in ruil ontvangt niet zoodanig zou kunnen toenemen, dat het hem in staat stelt een gedeelte daarvan ter zijde te leggen. Alleen dàn zou dit niet mogelijk zijn, wanneer het eene natuurwet was, althans voor de kapitalistische maatschappij, dat de arbeiders elke lotsverbetering omzetten in een grooter aantal kinderen. Aan die natuurwet hebben de oudere economisten, onder den invloed van MALTHUS, inderdaad geloofd en ook MARX heeft haar voor het kapitalistische ontwikkelingstijdperk aangenomen.[2] Doch die wet was, voor zoover zij juist was, geen natuurwet maar ten hoogste eene empirische wet, die, zoo zij vroeger al heeft gegolden, tegenwoordig gelukkig niet meer van kracht is. De verbetering der positie van de arbeidende klasse gaat tegenwoordig samen niet met toeneming maar met afneming van het geboortecijfer.

Ras-re- uctie v. eids- cht-ver- rs even- ι door eid.

Dit brengt ons van zelf tot het tweede onderdeel van de theorie omtrent de waarde van den arbeid (volgens MARX: van de arbeidskracht); die waarde zou mede worden

[1]) Zie hieromtrent beneden, Deel II, Hoofdst. III, § 1.
[2]) Zie beneden, Deel II, Hoofdst. V, § 2, no. 6.

bepaald door hetgeen noodzakelijk is om de arbeidskracht van den vader in de kinderen te reproduceeren en zoodoende het ras van arbeidverkoopers (volgens MARX: arbeidskrachtverkoopers) te vereeuwigen. Doch op dit punt gaat de gelijkstelling van den arbeid of de arbeidskracht met een koopwaar nog minder op, dan wanneer men alleen let op de reproductie der arbeidskracht in den arbeider zelf. Bij de reproductie van zichzelven in zijn nageslacht neemt de arbeider geen last en moeite op zich, ter vereeuwiging van zijn arbeidskracht. De zaak is hier juist andersom. Zooals CAIRNES te recht opmerkt, kost het den arbeider geen last en moeite om kinderen de wereld in te sturen, het kost hem integendeel last en moeite om zich daarvan te onthouden. [1]) Wèl last en moeite kost het hem de kinderen, die hij eenmaal in de wereld gestuurd heeft, te onderhouden en behoorlijk groot te brengen; maar dezen last ondervindt hij eerst, als hij zijne „plaatsvervangers" reeds heeft geproduceerd. De voorstelling van dezen last zal hem er ten hoogste toe kunnen brengen, den last der onthouding van die productie te dragen.

Eene reproductie onder zulke omstandigheden gelijk te stellen met eene goederenreproductie, bij welke de last en moeite juist in de reproductie zelve gelegen zijn, is meer dan een logische bokkesprong, het is een logische bok.

MARX' leer van de waarde der arbeidskracht is zelfs voor dengene die zijn leer van de waarde der stoffelijke waren aanvaardt, volstrekt onaannemelijk; voor ons die, niettegenstaande de goede elementen dezer laatste leer, haar als geheel toch verwerpen moesten, kan de conclusie dus zeker geen andere zijn.

De waarde der waren wordt — gelijk wij zagen — bepaald door den daaraan ten koste gelegden arbeid, voor

1) CAIRNES, *Some leading principles of Political Economy newly expounded*, Part. II. Ch. I, § 2. „The production of commodities is an onerous act, which will only be undertaken in the prospect of reward;... On the other hand, the production of labor, which in other words is the production of human beings, is not an onerous act, but a consequence of complying with one of the strongest instincts of humanity — an instinct, which, so far from needing the stimulus of reward, can only be kept under due control by powerful restraints. In the one case, action entails self-denial; in the other, self-denial lies in abstaining from action."

zoover deze doelmatig is, d. w. z. gericht is op een technisch en sociaal juist gekozen doel. De zoogenaamde waarde der arbeidskracht, d. w. z. de waarde van hare functie, den arbeid, kan op die wijze niet bepaald worden, daar zij 1e niet gereproduceerd wordt door arbeid en 2e hetgeen waardoor zij wel gereproduceerd wordt, die reproductie niet ten doel maar tot bijkomend gevolg heeft.

11. De arbeider „Selbstzweck", niet productiemiddel. De mensch, ook de arbeider, is „Selbstzweck" in zijn rust, in zijn ontspanning en ook in de voortzetting van zijn geslacht; dat hij met en in zichzelven of zijn kroost zijn arbeidskracht in stand houdt en vereeuwigt, staat als het ware aan gene zijde van de instandhouding en vereeuwiging van zijne eigene persoonlijkheid. Hij bereikt het er mede, zonder het er om te doen.

Bij RICARDO wordt de arbeider alleen beschouwd als levend productiemiddel, en MARX werd door zijn afkeer van het kapitalisme er toe gebracht, die voorstelling voor het kapitalistische tijdperk critiekloos over te nemen. [1]) Vandaar hun leer, dat de arbeider leeft om arbeidskracht te reproduceeren en dat de waarde van de functie dezer arbeidskracht bepaald wordt door den arbeid, noodig ter reproductie van de levensmiddelen, die de arbeider behoeft om te leven, m. a. w. om zijn arbeidskracht in stand te houden.

Gelukkig staat de zaak in onze moderne maatschappij anders. De slaaf leeft om zijn arbeidskracht in stand te houden; de vrije arbeider verkoopt de functie van zijn arbeidskracht om te leven. Daarbij wordt zijn arbeidskracht wel is waar gereproduceerd, doch dit is niet doel, maar gevolg van zijn leven.

De waarde der waren en de waarde van de functie der arbeidskracht staan hierin gelijk 1e. dat beide in hoeveelheden arbeid gemeten worden, niet echter in den arbeid die voor hunne reproductie noodig zijn zou, maar in den arbeid dien men er — om met SMITH te spreken —

---

[1]) „Der Begriff des productiven Arbeiters schliesst... ein specifisch gesellschaftliches, geschichtlich entstandnes Produktionsverhältniss (ein), welches den Arbeiter zum unmittelbaren Verwerthungsmittel des Kapitals stempelt." *Kapital* I. bl. 473. Zie ook III, 1, bl. 61.

voor koopen kan, en 2e. dat beide waarden bepaald worden door nuttigheid en zeldzaamheid. Maar zij verschillen hierin, dat de mate van zeldzaamheid der *waren* veroorzaakt wordt door het quantum maatschappelijk en technisch doelmatigen arbeid, dat voor hun voortbrenging noodig is, terwijl de zeldzaamheid der *arbeidskracht* en van hare functie niet wordt veroorzaakt door eenig quantum arbeid maar door invloeden, die buiten het menschelijk doelmatigheidsstreven liggen, voor zoover dit op productie gericht is.

De arbeidskracht houdt dientengevolge het midden tusschen de reproduceerbare en de niet-reproduceerbare goederen, wier waarde zonder onderscheid in quantiteiten arbeids gemeten wordt. Zij wordt wel gereproduceerd, doch niet als gevolg van een op die reproductie gerichte inspanning. Is dit reeds onmiskenbaar, wanneer men denkt aan de reproductie der door vermoeienis tijdelijk verlamde arbeidskracht in den persoon des arbeiders; nog duidelijker springt het in het oog, als men denkt aan de reproductie van zijn arbeidskracht in zijn kroost. Of de arbeidskracht waarvan zijne kinderen den aanleg ter wereld brengen, van hoogere of lagere orde is dan de zijne, hangt samen met invloeden, die zoo goed als geheel van zijn wil onafhankelijk zijn. De aanleg van een kind hangt toch niet af van meer of minder inspanning bij de productie van zulk een rasvereeuwiger.

De reproductie der arbeidskracht is niet het gevolg van eene door den menschelijken wil gerichte inspanning der hersenen en spieren, maar van natuurinvloeden die grootendeels buiten 's menschen heerschappij liggen en welke, voor zoover zij daarbinnen liggen, niet in werking worden gesteld met het doel om arbeidskracht voort te brengen, doch om den arbeider op de eene of andere wijze eene voldoening te verschaffen, waarvan de reproductie der arbeidskracht het, in den regel niet onwelkome maar nimmer rechtstreeks bedoelde, gevolg is. **12. Conclusie.**

Men behoort dan ook af te zien van elke gelijkstelling tusschen de functie der arbeidskracht en stoffelijke waren, wat aangaat de oorzaken die de grootte harer waarde bepalen, tenzij men niet dieper tasten wil dan de zeld-

zaamheid in verband met de nuttigheid. De waarde der functie van de arbeidskracht wordt gemeten met dezelfde maat, waarmede de waarde zoowel der niet-reproduceerbare als der reproduceerbare waren gemeten wordt; zij wordt veroorzaakt door gansch andere omstandigheden dan die der stoffelijke zaken.

§ 3. DE BRON DER MEERWAARDE EN DE IMPRODUCTIVITEIT VAN HET KAPITAAL.

1. Wat de kooper betaalt en wat hij ontvangt.

Intusschen, al is de leer van RICARDO en MARX omtrent hetgeen de waarde der arbeidskracht [1]) bepaalt, onhoudbaar, dit neemt niet weg, dat MARX gelijk heeft, waar hij zijne redeneering vervolgende, betoogt dat de kooper der arbeidskracht (van den arbeid) hare ruilwaarde betaalt en haar gebruikswaarde ontvangt. Dit is trouwens niets bijzonders; bij elke ruilhandeling doet zich hetzelfde voor: de kooper betaalt de ruilwaarde en ontvangt de gebruikswaarde. Dit wil niet zeggen, dat de kooper de waar niet weder-verkoopen kan en veelal weder-verkoopen zal, maar dan zal de gebruikswaarde der waar voor hem als handelaar juist bepaald worden door de omstandigheid, dat hij haar, na haar al dan niet eene bewerking te hebben doen ondergaan, met voordeel verkoopen kan. Geschiedt de koop door iemand, die de waar voor eigen gebruik noodig heeft, dan is het nog duidelijker dat hij de ruilwaarde betaalt en de gebruikswaarde ontvangt.

Ruilhandelingen zijn slechts mogelijk, wanneer de gebruikswaarde der waar voor den kooper hooger is dan de ruilwaarde die hij er voor betaalt.

2. Toepassing op koop van arbeidskracht.

In zoover heeft bij ruil of koop van arbeidskracht (arbeid) niets bijzonders plaats; de kooper betaalt de ruilwaarde en krijgt daartegenover een recht van beschikking over de gekochte arbeidskracht (arbeid), dat voor hem eene hoogere waarde heeft dan de ruilwaarde die

[1]) Ik behoud in deze en de volgende paragrafen den term „waarde der arbeidskracht" om in de marxistische terminologie te blijven, maar waarschuw eens en voor goed, dat ik er niet anders onder versta noch verstaan *kan*, dan: waarde van den arbeid.

hij betaalde. Het eigenaardige is alleen dat het gebruik van de arbeidskracht de arbeid zelf is, en dat de arbeid waardevoortbrengend is. De geldbezitter die arbeidskracht (arbeid) gekocht heeft, heeft daarmede een bron van nieuwe waarde gekocht en wel van meer waarde dan hij er voor betaalde. [1])

Steunende op zijne boven uiteengezette en verworpen theorie over de waarde der arbeidskracht, beschrijft MARX de meerwaardeproductie als volgt:

„Dat een halve arbeidsdag noodig is om hem gedurende 24 uren in het leven te houden, hindert den arbeider geenszins een heelen dag te arbeiden. De waarde der arbeidskracht en hare „Verwerthung" in het arbeidsproces zijn derhalve twee verschillende grootheden. Op dit waardeverschil had de kapitalist het oog, toen hij de arbeidskracht kocht. Haar nuttige eigenschap, garen of laarzen te maken, was slechts eene conditio sine qua non, daar arbeid in nuttigen vorm verricht worden moet, om waarde te vormen. Wat echter besliste, was de specifieke gebruikswaarde dezer waar (van de arbeidskracht), bron van waarde te zijn en van meer waarde dan zij zelve heeft. Dit is de specifieke dienst, dien de kapitalist van haar verwacht. En hij gaat daarbij te werk volgens de eeuwige wetten van den warenruil. Inderdaad, de verkooper van de arbeidskracht, gelijk de verkooper van elke andere waar, realiseert haar ruilwaarde en vervreemdt haar gebruikswaarde. Hij kan de eene niet krijgen, zonder de andere weg te geven. De gebruikswaarde der arbeidskracht, de arbeid zelf, behoort evenmin den verkooper als de gebruikswaarde van de verkochte olie den oliehandelaar. De geldbezitter heeft de dagwaarde van de arbeidskracht betaald; hem behoort derhalve haar gebruik gedurende den dag, de arbeid van een dag lengte. De omstandigheid dat het dagelijksche onderhoud der arbeidskracht slechts een halven arbeidsdag kost, hoewel de arbeidskracht een heelen dag werken, arbeiden kan, dat derhalve de waarde, die haar gebruik gedurende een dag te voorschijn brengt, dubbel zoo groot is als

[1]) *Kapital* I, 138/9.

haar eigen dagwaarde, is een bijzonder geluk voor den kooper, maar in het minst geen onrecht voor den verkooper.

„Onze kapitalist heeft het geval, dat hem doet lachen, voorzien. De arbeider vindt derhalve in de werkplaats de noodige productiemiddelen niet alleen voor een zesurig, maar voor een twaalfurig arbeidsproces."

MARX verduidelijkt zijne bedoeling door een voorbeeld: „Indien 100 pond katoen zes arbeidsuren opslorpen en zich in 10 pond garen omzetten, dan slorpen 20 pond katoen 12 arbeidsuren op en worden in 20 pond garen omgezet. Beschouwen wij nu het product van dit verlengde arbeidsproces. In de 20 pond garen zijn 5 arbeidsdagen belichaamd, 4 in de verbruikte hoeveelheid katoen en spoeltjes, 1 door het katoen opgeslorpt gedurende het spinproces. De gelduitdrukking van 5 arbeidsdagen is echter 30 sh. of 1 £ 10 sh. Dit is derhalve de prijs van 20 pond garen. Het pond garen kost voor en na 1 sh. 6 d. Maar de som der in het proces geworpen waren bedroeg 27 sh. [1]). De waarde van het garen bedroeg 30 sh. De waarde van het product is met 1/9 gestegen boven de voor zijne voortbrenging voorgeschoten waarde. Zoo hebben zich 27 sh. in 30 sh. omgezet. Zij hebben een meerwaarde van 3 sh. gevormd. Het kunststuk is eindelijk gelukt. Geld is kapitaal geworden." [2])

MARX stuit bij deze beschouwing natuurlijk aanstonds op de vraag of de hoogere waarde, die aldus uit het productieproces te voorschijn komt, wel geheel het resultaat is van den daarin verrichten arbeid, of niet veeleer die hoogere waarde ten deele het resultaat is van de medewerking der productiemiddelen.

Het antwoord dat MARX op deze vraag geeft, is een rechtstreeksch gevolg van zijne, ons bekende, beschouwing dat een zaak, om ruilwaarde te hebben, gebruikswaarde hebben moet, maar dat het voor de ruilwaarde volstrekt

---

[1]) MARX komt tot deze som door de waarde der arbeidskracht, die volgens zijne onderstelling in een halven arbeidsdag wordt gereproduceerd, op 3 sh. aan te nemen. Er gaan nu in het proces de waarde van 4 arbeidsdagen (als koopprijs van het katoen) 24 sh. en de waarde der voor een dag gekochte arbeidskracht: 3 sh., maakt samen 27 sh.

[2]) *Kapital* I, 156/7.

onverschillig is, in welke soort van gebruikswaarde zij belichaamd is.

In het arbeidsproces nu gaat de gebruikswaarde van het productiemiddel door afslijting en veroudering geleidelijk achteruit. Die afslijting en veroudering is echter niet eene vermindering van ruilwaarde; voor zoover de ruilwaarde in den machinevorm teloorgaat, komt zij in den productvorm opnieuw te voorschijn. „Hieruit volgt dat in het arbeidsproces waarde van het productiemiddel op het product slechts overgaat, voor zoover het productiemiddel met zijne zelfstandige gebruikswaarde ook zijn ruilwaarde verliest. Het geeft slechts die waarde aan het product af, die het als productiemiddel verliest." [1]

3. Het kapitaal geeft aan het product niet meer waarde dan het zelf verliest.

De verschillende productiemiddelen staan — zoo gaat MARX verder — te dezen aanzien echter niet gelijk. Van de grond- en hulpstoffen gaat de volle waarde in het product over; van de machines, van het vaste kapitaal, alleen de waarde der afslijting. „Heeft een spinmachine bijv. in 10 jaren haar leven geëindigd, dan is gedurende het tienjarige arbeidsproces hare geheele waarde op het tienjarige product overgegaan.... Men weet uit ervaring hoe lang een arbeidsmiddel, bijv. eene machine van een bepaalde soort, het gemiddeld uithoudt. Stel, zijn gebruikswaarde in het arbeidsproces duurt slechts 6 dagen. Dan verliest het gemiddeld elken arbeidsdag $^1/_6$ van zijne waarde en geeft derhalve $^1/_6$ van zijne waarde aan het dagelijksche product af. Hieruit blijkt alzoo zonneklaar, dat een productiemiddel nooit meer waarde aan het product afgeeft, dan het in het arbeidsproces door vernietiging van zijne eigene gebruikswaarde verliest.... Het maximum van het waardeverlies dat de productiemiddelen in het arbeidsproces lijden kunnen, is klaarblijkelijk begrensd door de oorspronkelijke grootte der waarde waarmede zij in het arbeidsproces intreden, of door den tot hun eigen productie noodigen arbeidstijd. Productiemiddelen kunnen aan het product nooit meer waarde toevoegen, dan zij, onafhankelijk van het arbeidsproces waarin zij dienen, bezitten.... Wat „überhaupt" aan de productie-

[1]) *Kapital* I, bl. 165.

middelen verbruikt wordt, is hun gebruikswaarde, door welker vertering de arbeid producten maakt. Hun waarde wordt inderdaad niet verbruikt en kan dus ook niet gereproduceerd worden. Zij wordt behouden, maar niet omdat met haarzelve een operatie in het arbeidsproces geschiedt, maar omdat de gebruikswaarde, waarin zij oorspronkelijk bestaat, wel is waar verdwijnt, doch slechts in eene andere gebruikswaarde verdwijnt. De waarde der productiemiddelen verschijnt derhalve opnieuw in de waarde van het product, maar zij wordt — nauwkeurig gesproken — niet gereproduceerd. Wat gereproduceerd wordt, is de nieuwe gebruikswaarde, waarin de oude ruilwaarde opnieuw te voorschijn komt." [1])

4. De arbeid schept nieuwe waarde.

Tot zóóver Marx' betoog over de improductiviteit van wat hij, juist wegens die improductiviteit, wegens de eigenschap van geen nieuwe waarde toe te voegen in het productieproces, het *constante* deel van het kapitaal noemt.

Anders daarentegen is het — naar hij zegt — gesteld „met den subjectieven factor van het arbeidsproces, de in werking zijnde arbeidskracht. Terwijl de arbeid door zijn doelmatigen vorm de waarde der productiemiddelen op het product overdraagt en behoudt, vormt elk moment zijner beweging toegevoegde, nieuwe waarde. Gesteld, het productieproces breekt af bij het punt, waarop de arbeider een equivalent voor de waarde van zijn eigen arbeidskracht geproduceerd, door zesurigen arbeid bijv. eene waarde van 3 sh. toegevoegd, heeft. Deze waarde vormt het overschot der waarde van het product boven het bestanddeel dat zij aan de waarde der productiemiddelen verschuldigd is. Zij is de eenige oorspronkelijke waarde, die binnen dit proces ontstond, het eenige waardedeel van het product, dat door het proces zelf geproduceerd is. Wel is waar compenseert het slechts het door den kapitalist bij den koop der arbeidskracht voorgeschoten, door den arbeider zelven in levensmiddelen uitgegeven geld. Met betrekking tot de uitgegeven 3 sh.

[1]) t. z. p. I. 166—70. Zie voorts het gedeelte handelende over *Werthabgabe der Maschinerie an das Produkt*, bl. 350 en volg.

verschijnt de nieuwe waarde van 3 sh. slechts als reproductie. Maar zij is werkelijk gereproduceerd, niet slechts schijnbaar, gelijk de waarde der productiemiddelen. De vervanging van de eene waarde door de andere is hier geschied door middel van nieuwe waardevorming.

„Maar wij weten reeds dat het arbeidsproces voortduurt over het punt heen, waarop een bloot equivalent voor de waarde der arbeidskracht gereproduceerd en aan het arbeidsobject toegevoegd wordt. In plaats van de 6 uren die hiervoor voldoende zijn, duurt het arbeidsproces bijv. 12 uren. Door de werking der arbeidskracht wordt derhalve niet slechts haar eigene waarde gereproduceerd, maar eene grootere waarde geproduceerd. Deze meerwaarde vormt het overschot van de waarde der producten boven de waarde der verbruikte productenvormers, d. w. z. de productiemiddelen en de arbeidskracht." [1])

Aangezien het deel van het kapitaal, dat besteed wordt voor den koop van arbeidskracht, zijne waarde derhalve in het productieproces verandert, noemt MARX het, in tegenstelling tot het eerstgenoemde, constante, deel, het *variable* kapitaal.

5. Grondslagen door voorgangers gelegd.

Wij hebben hiermede de kern van MARX' meerwaardetheorie, zoo goed als geheel in zijn eigen woorden leeren kennen. Alvorens tot een beoordeeling daarvan over te gaan, een enkel woord over de vraag in hoever bij de ontwikkeling dezer leer door MARX werd voortgebouwd op grondslagen door voorgangers gelegd. De meerwaarde-leer, gelijk zij zooeven werd uiteengezet, is onbetwistbaar een product van MARX' eigen denken, maar dat wil niet zeggen, dat hij niet elementen van die leer reeds bij anderen vond. In de eerste plaats bij THOMPSON, die in zijn in 1824 verschenen „*Inquiry into the principles of the Distribution of Wealth*" reeds den term meerwaarde, „surplus value", gebruikt voor hetgeen de kapitalist meer uit het productieproces trekt, dan hij aan den arbeider betaalt. Men leide daaruit echter niet af, dat MARX THOMPSON's beschouwingen over de meerwaarde eenvoudig overnam; MARX' en THOMPSON's

[1]) t. z. p. bl. 170/1.

meerwaarde hebben niet veel meer dan den naam gemeen. THOMPSON'S kapitalistische meerwaarde toch is de hoogere waarde, welke door den arbeid wordt voortgebracht, wanneer deze bijgestaan wordt door machines en ander kapitaal, boven hetgeen de arbeid voortbrengt zonder die hulpmiddelen.[1]) Het is duidelijk, dat dit meerwaarde-begrip, ook al kan het hebben bijgedragen tot de vorming van het meerwaarde-begrip van MARX, een geheel ander is dan het laatste.

Meer heeft MARX op dit punt te danken aan BRAY, dien hij in zijn „*Misère de la Philosophie*" zoo uitvoerig citeert. BRAY toch noemt in zijn in 1839 verschenen werk „*Labour's wrongs and labour's remedy*" als oorzaak van de ongelijkheid van welvaart: „de arbeiders hebben aan den kapitalist den arbeid van een geheel jaar in ruil gegeven tegen de waarde van slechts een halfjaar, en hieruit en niet uit eene vermeende ongelijkheid van de physieke en intellectueele krachten der individuen, is de ongelijkheid van welvaart en macht voortgesproten.... Dit feit bewijst alzoo duidelijk, dat de kapitalisten en eigenaars den arbeider voor den arbeid van eene week slechts een deel van den rijkdom geven, dien zij in de afgeloopen week van hem ontvingen, d. w. z., dat zij hem niets voor iets geven. De overeenkomst tusschen arbeiders

---

[1]) „Doubtless the laborer must pay for the use of these (machinery, materials, etc.), when he is so unfortunate as not himself to possess them: the question is, *how much* of the products of his labor ought to be subtracted for their use? — Two measures of the value of this use, here present themselves; the measure of the laborer, and the measure of the capitalist. The measure of the laborer consists in the contribution of such sums as would replace the waste and value of the capital by the time it would be consumed, with such *added compensation to the owner and superintendent of it* as would support him in equal comfort with the more actively employed productive laborers. The measure of the capitalist, on the contrary, would be *the additional value produced by the same quantity of labor in consequence of the use of the machinery or other capital;* the whole of such surplus value to be enjoyed by the capitalist for his superior intelligence and skill in accumulating and advancing to the laborers his capital or the use of it." (de laatste drie cursiveeringen zijn van mij) *Distribution of Wealth,* bl. 167.

A. MENGER, *Das Recht auf dem vollen Arbeitsertrag,* 2e dr., bl. 100, zegt dan ook meer dan hij verantwoorden kan, waar hij beweert: „Sieht man von den zahlreichen mathematischen Formeln ab, die MARX in die Darstellung einmischt, und welche die Sache mehr verdunkeln als aufklären, so ist die ganze Mehrwertstheorie: der Begriff des Mehrwertes, seine Bezeichnung und die Ansichten über die Höhe desselben im Wesentlichen den Schriften THOMPSON's entnommen".

en kapitalisten is eene bloote comedie; feitelijk is zij in duizenden gevallen een openlijke doch wettelijke diefstal." [1])

Wat BRAY hier schrijft, was in hoofdzaak reeds twaalf jaar vroeger uitgesproken door HODGSKIN, die in 1827 in zijn „*Popular Political Economy*" de stelling verkondigde, dat alleen en uitsluitend de arbeid waardescheppende kracht heeft, en dat het verkeerd is aan het kapitaal productieve kracht toe te kennen. [2]) Bij HODGSKIN en BRAY vond MARX inderdaad een kant en klaar denkbeeld, dat hij slechts in RICARDO's waardeleer had in te weven, om tot zijn meerwaardetheorie te komen.

Niet minder zeker dan door THOMPSON, BRAY en HODGSKIN is MARX op het stuk zijner meerwaardeleer geïnspireerd geworden door DE SISMONDI, die de quintessens der marxistische meerwaarde-theorie in zijne in 1819 verschenen „*Nouveaux Principes d'Economie Politique*" meer dan eenmaal uiteenzet. [3])

Ook PROUDHON heeft de stellingen, dat alleen aan den arbeid waardescheppend vermogen toekomt, dat het kapitaal passief en improductief is en de kapitaalrente derhalve onttrekking aan den arbeider van een deel der door hem te voorschijn gebrachte waarde, meermalen uitgesproken. [4]) Alleen wijkt hij hierbij van MARX af door

[1]) Zie *Misère de la Philosophie*, bl. 48.

[2]) Zie Quack, *de Gids*, 1902.

[3]) „Par opposition avec la terre, on pourrait réunir les deux autres sources de richesses; la vie qui donne la faculté du travail, et le capital qui le salarie. Lorsque ces deux puissances sont réunies, elles possèdent en commun une force expansive, et *le travail que l'ouvrier fera dans cette année vaudra plus que le travail de l'année passée, avec lequel cet ouvrier s'entretiendra. C'est à cause de cette mieux value que l'industrie procure un accroissement constant de richesses, qui peut, ou former le revenu des classes industrieuses, ou s'ajouter à leurs capitaux. Mais en général, le capital qui salarie le travail et qui le rend possible, n'est point resté aux mains de celui qui travaille. Il en est résulté un partage* plus au moins inégal entre le capitaliste et l'ouvrier, partage *dans lequel le capitaliste s'efforce de ne laisser à l'ouvrier, que justement ce qu'il lui faut pour maintenir sa vie, et se réserve à lui même tout ce que l'ouvrier a produit par delà la valeur de cette vie*". I, bl. 102/3. Zie ook bl. 91—93.

[4]) „Il faut au travailleur un salaire qui le fasse vivre pendant qu'il travaille, car il ne produit qu'en consommant. Quiconque occupe un homme lui doit nourriture ou entretien, ou salaire équivalent.... Il faut que le travailleur, outre sa subsistance actuelle, trouve dans sa production une garantie de sa subsistance future, sous peine de voir la source du produit tarir, et sa capicité productive devenir nulle; en d'autres termes il faut que le travail à faire renaisse perpétuellement du

in die onttrekking eene onrechtvaardigheid te zien, terwijl MARX — geleid door zijn historisch materialisme — haar in de kapitalistische maatschappij door de omstandigheden geboden, en in het ontwikkelingsstadium, waarin die maatschappij verkeert, dus ook niet in strijd met de rechtvaardigheid acht.

Dat MARX ook op dit belangrijk deel van zijne leer voorgangers gehad heeft, is niet te miskennen. Doch dit belet niet, dat hij de meerwaarde-leer tot de

travail accompli: telle est la loi universelle de reproduction.... comme autrefois le roturier tenait sa terre de la munificence et du bon plaisir du seigneur, de même aujourd'hui l'ouvrier tient son travail du bon plaisir et des besoins du maître et du propriétaire: c'est ce qu'on nomme posséder à titre précaire. Mais cette condition précaire est une injustice car elle implique inégalité dans le marché. Le salaire du travailleur ne dépasse guère sa consommation courante et ne lui assure le salaire du lendemain, tandis que le capitaliste trouve dans l'instrument produit par le travailleur un gage d'indépendence et de sécurité pour l'avenir." *Qu'est-ce que la Propriété?* bl. 94/5.

„Qu'est-ce que la rente, le fermage, le bénéfice, sinon un prélèvement fait sur le produit par un producteur fictif, qu'on appelle capitaliste ou propriétaire? Du travail, encore du travail et toujours du travail, c'est toute l'Economie politique". *Création de l'Ordre* no. 399.

„La nature est comme une vaste matière d'exploitation et de production; mais la nature ne produit rien que pour la nature; dans le sens économique, ses produits, à l'égard de l'homme, ne sont pas encore des produits. — Les capitaux, les outils et les machines sont pareillement improductifs.... Le propriétaire qui exige une aubaine pour prix du service de son instrument, de la force productive de sa terre, suppose donc un fait radicalement faux, savoir, que les capitaux produisent par eux-mêmes quelque chose; et en se faisant payer ce produit imaginaire, il reçoit, à la lettre, quelque chose pour rien.... Le propriétaire ne produisant ni par lui-même ni par son instrument, et recevant des produits en échange de rien, est ou un parasite ou un larron." *Qu'est-ce que la Propriété?* bl. 131—133.

„En France, 20 millions de travailleurs, répandus dans toutes les branches de la science, de l'art et de l'industrie, produisent toutes les choses utiles à la vie de l'homme; la somme de leurs journées égale, chaque année, par hypothèse, 20 milliards; mais, à cause du droit de propriété et de la multitude des aubaines, primes, dîmes, intérêts, pots-de-vin, profits, fermages, loyers, rentes, bénéfices de toute nature et de toute couleur, les produits sont estimés par les propriétaires et patrons 25 milliards: qu'est-ce que cela veut dire? que les travailleurs, qui sont obligés de racheter ces mêmes produits pour vivres, doivent payer 5 ce qu'ils ont produit pour 4. ou jeûner de cinq jours l'un." t. z. p. bl. 149/50.

„Voilà donc ce qui fait que richesse et pauvreté sont corrélatives, inséparables, non seulement dans l'idée, mais dans le fait; voilà ce qui les fait exister concurremment l'une à l'autre, et qui donne droit au salarié de prétendre que le riche ne possède rien de plus que le pauvre, dont celui-ci n'ait été frustré. Après que le monopole a fait son compte de frais, de bénéfice et d'intérêt, le salarié-consommateur fait le sien; et il trouve qu'en lui promettant un salaire représenté dans le contrat de travail par cent, on ne lui a donné réellement que soixante-quinze. Le monopole fait donc banqueroute au salariat, et il est rigoureusement vrai qu'il vit de ses dépouilles". *Contrad. Écon.* ch. VI § II

zijne heeft gemaakt, door het logisch verband dat hij bracht tusschen de leer der waarde van de waren en de meerwaarde-productie in de kapitalistische maatschappij.

Hoe moet nu het oordeel over MARX' meerwaarde-theorie luiden? Bij de beantwoording van deze vraag stel ik voorop, dat ik in twee opzichten de voorstelling van MARX zonder voorbehoud aanvaard.

6. De ondernemer moet bij koop arbeidskracht meer ontvangen dan hij betaalt.

In de eerste plaats acht ik het onbetwistbaar, dat de ondernemer tengevolge van den koop van arbeid (arbeidskracht) eene hoogere waarde ontvangt, dan hij betaalt. Alleen in abnormale omstandigheden kan dit anders zijn. Ontving de ondernemer niet meer dan de ruilwaarde van den arbeid (arbeidskracht), dan zou hij de ruilhandeling niet aangaan. Op dit punt staat — gelijk ik boven reeds zeide — de koop van arbeid met den ruil van stoffelijke goederen volkomen gelijk. Ruilhandelingen zijn, althans als normaal weerkeerende handelingen, alleen mogelijk, bijaldien ieder der partijen een voordeel ziet in het sluiten daarvan, m. a. w. hetgeen hij ontvangt voor hem eene hoogere waarde heeft dan hetgeen hij geeft. Natuurlijk kan het wel zijn, dat een der partijen bedrogen uitkomt en komt dat feitelijk vaak genoeg voor, maar dat zijn toch uitzonderingsgevallen. Ook bij den koop van arbeid komen zulke misrekeningen aan de zijde van ondernemers voor; zulk eene misrekening beteekent dan dat het productieproces verlies in plaats van winst afwerpt, en indien dit eenigen tijd aanhoudt, is het stilzetten der onderneming daarvan het noodzakelijk gevolg.

Deze erkenning dat er onder normale omstandigheden een voor den ondernemer voordeelig verschil zijn moet tusschen de waarde van den arbeid, dien hij aan den arbeider betaalt, en de waarde der waren, die hij met medewerking van dien arbeid vervaardigt, sluit echter niet in zich, dat ook de wijze waarop MARX het bedrag van dit verschil meent te kunnen bepalen, moet worden aanvaard. Na de boven geleverde critiek op MARX' waardeleer en op zijne toepassing daarvan op de zoogenaamde waarde der arbeidskracht, behoeft hier niet te worden herhaald, waarom zoowel de waarde der geproduceerde waren als de waarde van den bij die productie door de

arbeidskracht gepraesteerden arbeid veelal eene andere zijn zal dan MARX aanneemt. De waarde der waren zal somtijds hooger, somtijds lager zijn dan het aantal uren dat voor hun vervaardiging gemiddeld maatschappelijk noodzakelijk was; de waarde van den arbeid zal in den regel hooger zijn dan zij is in de marxistische voorstelling.

De voorstelling van MARX over het verschil in de waarde, die de kapitalistische ondernemer ontvangt, en de waarde, die hij aan den arbeider afgeeft, is dientengevolge overdreven. Maar behoudens deze overdrijving, die een rechtstreeksch gevolg is van de fouten zijner waardeleer en van hare toepassing op de arbeidskracht, is zijne voorstelling juist: de kapitalistische ondernemer krijgt tengevolge van den koop van arbeid (arbeidskracht) meer waarde dan hij er voor betaalt.

7. Invloed van factor natuur hier buiten rekening te laten.

In de tweede plaats schaar ik mij geheel aan de zijde van MARX, waar hij betoogt, dat de goederenproductie bestaat in samenwerking van natuurkrachten en menschelijke arbeidskrachten, indiervoege dat die samenwerking bestaat in de leiding van beide krachten naar een vooraf gesteld doel, voortbrenging van geschiktheid tot bevrediging eener menschelijke behoefte of begeerte. Ik heb er ook vrede mee, dat het kapitaal daarbij niet als derde factor wordt genoemd, in zoover als het wordt opgevat als gematerialiseerde arbeid en dus onder den factor arbeid wordt begrepen.

Het ontstaan van gebruikswaarden door het productieproces is derhalve te danken zoowel aan de natuur als aan den arbeid. Hier echter hebben wij alleen met den factor arbeid te maken. De natuurkrachten verleenen, voor zoover zij goed geleid worden, haar dienst zonder

8. Vergoeding voor gemonopoliseerde natuurkracht.

dat zij eene vergoeding vragen. Dat wil niet zeggen, dat niet somtijds eene vergoeding moet worden gegeven aan de eigenaars van zaken, waarin eenigerlei natuurkracht is belichaamd. Men denke slechts aan de vergoeding welke aan grondeigenaren moet worden gegeven voor de uitoefening van het landbouwbedrijf op hunne gronden; doch dan wordt die vergoeding alleen gegeven voor zoover de factor natuur in de meerderheid der gronden vrijgeviger medewerkt dan in die gronden,

welker bebouwing men in verband met de vraag naar producten niet kan achterwege laten, maar die in de waarde hunner producten — goede en slechte jaren door elkander genomen — alleen den daaraan besteden doelmatigen en gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeid beloonen. Aangezien nu 1° de waarde van elke eenheid eener (ook quantitatief doelmatig voortgebrachte) hoeveelheid producten bepaald wordt door de waarde van het deel daarvan, dat onder de ongunstigste omstandigheden wordt voortgebracht, 2°. dat laatste deel in hetgeen het in het ruilverkeer opbrengt, toch nog eene voldoende vergoeding ontvangt voor de daaraan bestede voortbrengingsmoeite en 3°. voor de medewerking der natuur onder die ongunstigste omstandigheden niets wordt betaald, — heeft het feit dat zij, die het geluk hebben te kunnen beschikken over goederen waarin de natuurkrachten vrijgeviger medewerken, daarvoor eene vergoeding vragen en verkrijgen, op de ruilwaarde der waren, wanneer men afziet van de waardeschommelingen in verschillende jaren als gevolg van wisselingen in de medewerking der natuur, [1]) geen invloed.

Wat RICARDO zeide van de vergoeding die de grondeigenaren ontvangen, is veel algemeener waar. Het geldt zoo dikwijls producenten onder ongelijke omstandigheden werken. [2]) Hij die onder gunstiger omstandigheden werkt dan degeen wiens product de maatschappij nog verlangt, blijkens haar bereidwilligheid er de voortbrengingsmoeite van te vergoeden, krijgt een bijkomende bate, waardoor de waarde van zijn product niet hooger wordt, maar welke hij ontvangt, omdat de waarde van zijn product hooger *is* dan zij zijn zoude, indien de gansche benoodigde hoeveelheid kon worden voortgebracht onder even gunstige omstandigheden, als waaronder hij zelf produceert.

Als het particuliere grondeigendom werd afgeschaft, zou de waarde der landbouwproducten niet dalen, maar de grondrente komen in de beurs der gemeenschap in plaats van in de beurzen der particuliere eigenaren. Gesteld

[1]) Zie boven, § 1, B, no. 4 van dit hoofdstuk.

[2]) SCHÄFFLE, *Das gesellsch. System der menschl. Wirtschaft*, 2e dr. bl. 192 en volg.

dat het mogelijk ware elk conjunctuur-voordeel, elke bate tengevolge van bijzondere gunstige productieomstandigheden, aan de particuliere producenten te onttrekken, dan zou het resultaat hetzelfde wezen. De gemeenschap zou er baat bij vinden, maar de waarde der producten zou er niet door veranderen.

Vandaar dat men met den factor natuur bij de bespreking der waarde van de goederen geen rekening behoeft te houden, voor zoover die factor werkelijk onder 's menschen leiding staat. De waardeschommelingen die de factor natuur kan teweegbrengen, voor zoover zij aan 's menschen leiding is onttrokken, vallen buiten het onderdeel van het waardevraagstuk, dat wij thans bespreken. Die waardeschommelingen zijn niet een gevolg van- maar werken storend in op de verhoudingen in de kapitalistische maatschappij. Hier nu hebben wij alleen te doen met het waardeverschijnsel, voor zoover het van de kapitalistische verhoudingen een normaal gevolg is.

9. Drieledig voorbehoud bij stelling: waarde afhankelijk v. arbeid.

De ruilwaarde der waren is alzoo afhankelijk van den daaraan ten koste gelegden arbeid. Bij het onderschrijven dier stelling moet evenwel een drieledig voorbehoud worden gemaakt, dat overbodig zijn zou als het bij Marx en zijne volgelingen niet telkens vergeten werd: 1°. komt het voor de waardebepaling alleen aan op technisch en maatschappelijk doelmatigen arbeid, 2°. komt het daarbij aan op *elken* technisch en maatschappelijk doelmatigen arbeid die ter vervaardiging van het product heeft medegewerkt, en 3° komt het daarbij aan niet alleen op den tegenwoordigen, maar ook op den in het verleden verrichten en in het kapitaal belichaamden arbeid, die voor de vervaardiging van het product noodig was.

10. Ondernemers-arbeid.

Bij het eerste voorbehoud behoef ik niet lang stil te staan, na hetgeen daaromtrent in § 1 van dit hoofdstuk gezegd werd. Het tweede voorbehoud is daarom noodig, omdat Marx wel is waar de productiviteit van den arbeid van den kapitalist-ondernemer in beginsel erkent [1]), maar

---

[1]) „Alle unmittelbar gesellschaftliche oder gemeinschaftliche Arbeit auf grösserem Massstab bedarf mehr oder minder eine Direktion, welche die Harmonie der individuellen Thätigkeiten vermittelt und die allgemeinen Funktionen vollzieht, die aus

deze erkentenis bij zijn betoog, zoo goed als voortdurend verwaarloost en steeds den indruk wekt als ware alleen de arbeid des arbeiders in engeren zin waardescheppend. Aan den arbeid van den kapitalist-niet-ondernemer ontzegt hij ook principeel alle productiviteit. De arbeid nu van dezen laatste, bestaande in het daarheen leiden van het kapitaal, waar het de meeste kansen heeft van vruchten af te werpen, moge niet van hooge beteekenis zijn — ik zelf hecht daaraan ook geen hooge beteekenis —, geheel verwaarloosd mag hij niet worden [1]). Hij telt in het kapitalistische productieproces, en met *dat* productieproces hebben wij hier te maken, wel degelijk mede, zij het ook in bescheiden mate. Veel erger is de, niettegenstaande de principieele erkenning, in MARX' betoog vrijwel stelselmatige verwaarloozing van den arbeid des kapitalistischen ondernemers, als onderdeel van den waardescheppenden arbeid. Waar het voor de waarde der waren in de eerste plaats aankomt op de meer of minder, technisch en maatschappelijk, juiste doelstelling bij hare productie en deze doelstelling in de eerste plaats door den ondernemer geschiedt, is *zijn* arbeid in het productieproces van de hoogste beteekenis. De arbeid zijner werklieden zal alleen waardegevend zijn, onder de voorwaarde dat zijn arbeid, zoowel wat betreft de inwendige organisatie en leiding zijner onderneming als wat aangaat het zoeken van een afzetgebied voor zijne producten, doeltreffend zij [2]).

Men meene niet, dat dit minder geldt naar mate de onderneming grooter wordt en de ondernemer meer onderdeelen van den aangewezen arbeid aan anderen overlaat. De opperste leiding, die in handen van den ondernemer blijft, wordt daardoor hoe langer zoo gewichtiger, al kan zij geschieden met minder détailkennis

---

der Bewegung des produktiven Gesammtkörpers im Unterschied von der Bewegung seiner selbständigen Organe entspringen.... Diese Funktion der Leitung, Ueberwachung und Vermittlung, wird zur Funktion des Kapitals, sobald die ihm untergeordnete Arbeit kooperativ wird." *Kapital* I, bl. 295, zie ook bl. 472/3.

[1]) Vgl. WAGNER, *Grundlegung* 3e dr. II, bl. 333/4; SCHÄFFLE, *Bau und Leben des Soz. Körpers*, 2e dr. II, bl. 211/12.

[2]) Vgl. v. WENCKSTERN *Marx*, bl. 52 en volg.

van de onderdeelen van het bedrijf. De zorg dat alles goed in elkaar grijpt, dat het bedrijfsorganisme goed werkt, vereischt hoogere kwaliteiten en is van meer beteekenis op de uitkomsten van het bedrijf, naar mate dit grooter en meer in onderdeelen gesplitst is. Het onderschatten van de uiterst moeilijke kunst een uitgebreid personeel goed te doen werken en samenwerken, getuigt alleen van gebrek aan inzicht in de moeilijkheden niet alleen van het kapitalistisch maar ook van het openbaar bedrijf.

11. Waardevorming door arbeids-combinatie.

Daarbij komt dat in de kapitalistische productie, door de combinatie van in kleine onderdeelen gesplitste arbeidspraestaties, eene veel hoogere waarde te voorschijn komt, dan, onder overigens gelijke omstandigheden, het geval zou zijn, indien een gelijk aantal arbeiders ieder op zich zelf arbeidde. [1]) De gecombineerde arbeid schept door de combinatie zelve, mits zij doelmatig is, hoogere waarde dan de geïsoleerde arbeid. [2]) Nu kan men zich zeer goed voorstellen, dat die combinatie en de zorg voor haar instandhouding niet van een kapitalistischen ondernemer uitgaan, maar in de kapitalistische maatschappij waarvoor de analyse van het waardeverschijnsel geschiedt, gaan zij

---

[1]) „Das Werken einer grössern Arbeiteranzahl zur selben Zeit, in demselben Raum (oder, wenn man will, auf demselben Arbeitsfeld) zur Produktion derselben Waarensorte, unter dem Kommando desselben Kapitalisten, bildet historisch und begrifflich den Ausgangspunkt der kapitalistischen Produktion". *Kapital* I, bl. 286.

[2]) MARX ontkent dit weliswaar niet, en hij kan het trouwens niet ontkennen. Voor hem is echter hoofdzaak, dat de kapitalist, die 100 werklieden in zijn dienst heeft, de waarde hunner individueele arbeidskrachten koopt en betaalt, „aber er zahlt nicht die kombinirte Arbeitskraft der Hundert". t. z. p. bl. 297. Dit is volkomen waar, doch dit doet aan het meerwaarde-vraagstuk, in den zin van MARX zelf, niets af, daar de hoogere waarde die uit de combinatie voortspruit, niet een product is van de arbeidskracht der werklieden, maar van die des ondernemers en derhalve ook geen *meer*waarde vormt in den zin van zijne theorie.

MARX beweert wel, dat de coöperatieve fabriek bewijst, dat de kapitalist als functionaris der productie overbodig is geworden (*Kapital* III, 1, bl. 373), maar in werkelijkheid bewijst de coöperatieve fabriek veeleer het tegendeel. Zie hierover beneden deel II, hfdst. I § 6, C, no. 4.

De voorstelling dat de kapitalist, die de waarde ontvangt van het product van den gecombineerden arbeid van 100 werklieden, toch slechts ieder hunner betaalt, als werkte hij geïsoleerd, werd door MARX ontleend aan PROUDHON: „Le capitaliste, dit-on, a payé *les journées* des ouvriers; pour être exact, il faut dire que le capitaliste a payé autant de fois *une journée* qu'il a employé d'ouvriers chaque jour, ce qui n'est point du tout la même chose. Car, cette force immense qui résulte de l'union et de l'harmonie des travailleurs, de la convergence et de la simulta-

in de meerderheid der gevallen van kapitalistische ondernemers uit of althans van personen, die tevens deel hebben in het kapitaal der onderneming welke zij leiden. Voor de kapitalistische maatschappij is dus ook niet te loochenen, dat door dien kapitalisten-arbeid waarde wordt gevormd. Het deel der waarde, dat op deze wijze tot stand komt, is dus geen product van den arbeid der arbeiders, die in en onder die combinatie werken. [1])

Wanneer men de waarde van het product laat afhangen van den voor de vervaardiging noodigen arbeid en men telt daarbij alleen den arbeid der werklieden, in de beteekenis van de taal van het dagelijksch leven — en dit doet MARX doorloopend — dan begaat men een fout die alleen verklaarbaar is uit beperktheid van gezichtskring als gevolg van aprioristische eenzijdigheid en partijdigheid, van eigenschappen dus die den wetenschappelijken onderzoeker minder geschikt maken voor zijn taak, naarmate zij sterker bij hem vertegenwoordigd zijn.

12. De machine bij de waardevorming.

Het derde voorbehoud eindelijk brengt ons midden in het vraagstuk der improductiviteit van het kapitaal, de levenskwestie voor de meerwaarde-theorie. Het betoog van MARX hieromtrent steunt op het verschil in functie tusschen den arbeid en het kapitaal bij de vorming van de waarde van het product. De arbeid schept in de stof eene gebruikswaarde en daarmede tevens eene ruilwaarde die er nog niet was; de machine daarentegen verliest aan gebruikswaarde terwijl zij andere gebruikswaarde aan het product helpt geven, en dit verlies aan gebruikswaarde doet haar ruilwaarde gaandeweg in het product overgaan. Door den arbeid komt alzoo een ruilwaarde te voorschijn, die er nog niet was; door de medewerking der machine, daarentegen geeft deze een deel van haar eigen ruilwaarde aan het product af en wel evenveel als zij

néité de leurs efforts, il ne l'a point payé. Deux cents grenadiers ont en quelques heures dressé l'obélisqne de Luxor sur sa base; suppose-t-on qu'un seul homme, en deux cents jours, en serait venu à bout? Cependant, au compte du capitaliste, la somme des salaires eût été la même. Eh bien, un désert à mettre en culture, une maison à bâtir, une manufacture à exploiter, c'est l'obélisque à soulever, c'est une montagne à changer de place." *Qu'est-ce que la Propriété?* bl. 94. Zie ook *Création de l'Ordre*, ch. IV, § I.

[1]) Vgl. v. WENCKSTERN, *Marx*, bl. 69.

verliest, niet meer en ook niet minder. [1]) MARX herhaalt eenige malen en met telkens meer klem, dat de machine niet meer waarde kan afgeven dan zij zelve verliest en dus in totaal niet meer dan zij heeft. De machine verkeert in deze beschouwing in het geval van het mooiste meisje dat, volgens het fransche spreekwoord, ook niet meer geven kan dan het heeft.

Doch de herhaalde verzekering dat de machine precies evenveel waarde geeft als zij verliest, wordt door niets gestaafd dan door de kracht der woorden, waarmede zij geuit wordt. Op dit meest vitale punt van zijne theorie, laat de redeneerkunde, die hij zoo meesterlijk kan hanteeren, MARX jammerlijk in den steek. Hij blijft hier in een kringetje ronddraaien. Het kapitaal is niet waardescheppend, omdat de arbeid alleen waardescheppend is, en de arbeid is alleen waardescheppend, omdat het kapitaal niet waardescheppend is.

Men heeft hier te doen met eene gewijzigde editie van de bewering der physiocraten, dat de industrieelen niet productief zijn, omdat zij evenveel waarde verteren als zij voortbrengen. [2]) De steriliteit van de nijverheid in tegenstelling tot den landbouw werd door de physiocraten niet minder stellig verzekerd dan de steriliteit van het kapitaal in tegenstelling tot den arbeid door MARX wordt staande gehouden. En evenals bij de physiocraten de persoonlijke overtuiging in de juistheid hunner leer de plaats verving van het bewijs dier juistheid, zoo is het ook bij MARX. Men zal te vergeefs op dit

---

[1]) Zonder het te bedoelen, heeft ENGELS het onhoudbare dezer voorstelling uitgesproken: „Es ist doch klar: was een Arbeiter leistet und was er kostet, sind ebenso verschiedene Dinge, wie was eine Maschine leistet und was sie kostet." *Anti-Dühring*, bl. 204.

[2]) „Le cultivateur, tout borné qu'il est à la rétribution de son travail, conserve cette primauté naturelle et physique qui le rend le premier moteur de toute la machine de la société, qui fait dépendre de son travail seul et sa subsistance, et la richesse du propriétaire, et le salaire de tous les autres travaux. — L'artisan au contraire, reçoit son salaire, soit du propriétaire, soit du cultivateur, et ne leur donne, pour l'échange de son travail, que l'équivalent de ce salaire, rien de plus. Ainsi, quoique le cultivateur et l'artisan ne gagnent l'un et l'autre que la rétribution de leur travail, le cultivateur fait naître au dela de cette rétribution, le revenu du propriétaire; et l'artisan ne fait naître aucun revenu, ni pour lui, ni pour d'autres." TURGOT, *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, § 17.

cardinale punt zijner leer een argument bij hem zoeken, dat niet op de meest banale tautologie uitloopt.

Schijnbaar wordt de verklaring van MARX door de ervaring geheel bevestigd. Immers, dat eene machine, die na tien jaar buiten werking moet worden gesteld, in de tien jaar van haar in werking zijn haar waarde van haar product moet hebben afgegeven, zal geen industrieel tegenspreken. De jaarlijksche afschrijving bewerkt practisch den overgang der ruilwaarde van de machine in die van het product, welke door MARX theoretisch wordt uiteengezet. Maar in de werkelijkheid krijgt de machine, d. w. z. haar eigenaar, een grooter aandeel van het product, dan als afschrijving voor haar ter zijde gelegd wordt, zij ontvangt ook interest over haar kapitaalwaarde.

13. Grond van den kapitaal-interest.

Quaeritur: is deze interest een deel van de door den arbeid geproduceerde meerwaarde, of staat hij als equivalent tegenover de medewerking der machine bij de productie van die meerwaarde? MARX beweert het eerste; het gezond verstand van hen die aan de industrie deelnemen, zegt het tweede. MARX, die het met het gezond verstand vaak te kwaad heeft, behoeft nu stellig voor de uitspraken daarvan niet uit den weg te gaan als het deze niet motiveeren kan; maar het gezond verstand behoeft evenmin voor MARX ruim baan te maken, waar deze zijne bewering even grondloos stelt, als het zelf pleegt te doen.

Bij zulk een strijd van bloote, ongefundeerde beweringen, doet men, dunkt mij, voorzichtig zich aan de zijde van het gezonde verstand, d. w. z. aan de zijde der opvatting van de groote menigte te houden. Die opvatting is in den regel een slechte leidster, waar het geldt vragen betreffende hetgeen de toekomst brengen zal; doch bij vragen betreffende de werkelijkheid, waarin de menigte zelve leeft, tast zij zelden volslagen mis.

Toch zou het wat heel zwak zijn, alleen op dien grond MARX' theorie omtrent de improductiviteit van het kapitaal te verwerpen. Maar het ontbreekt daarvoor niet aan krachtiger motieven.

SENIOR's theorie dat de kapitaalinterest te verklaren is

14. SENIOR's verklaring. als loon voor de onthouding van improductieve vertering van de zijde van den kapitalist, heeft thans vrijwel uitgediend. De geheele voorstelling, die aan die theorie ten grondslag ligt, gaat mank. Het loon voor zijne onthouding van onmiddellijke vertering van een deel van zijn inkomen, vindt hij, die dat deel kapitaliseert, in de omstandigheid, dat hij het later te zijner beschikking vindt, als hij het noodig heeft. Ook als het kapitaal geen interest afwierp, zou er gekapitaliseerd worden, hoewel waarschijnlijk in mindere mate.

In de middeleeuwen was de schatvorming niet onbekend, hoewel de munten, die opgepot werden, geen bate afwierpen, maar alleen dienst deden als appeltje voor den dorst. En het oppotten op die primitieve manier is zelfs thans nog niet geheel de wereld uit. Ik zelf heb in mijn korte loopbaan in de praktijk van het notariaat eene boedelbeschrijving medegemaakt, waarbij eene aanzienlijke geldsom werd gevonden in den vorm van een jarenlang gevormde kluwe munt- en bankbiljetten, die telkens om hun voorgangers waren gerold en met een draadje sajet waren vastgebonden. Die kluwe vormde het hoofdbestanddeel van het vermogen van den overledene. Het loon voor zijn onthouding van vertering was de zekerheid, die hij zich daarmede verschaft had, van op zijn ouden dag voor armoede gevrijwaard te zijn.

Het vormen en bewaren van vermogen, hetgeen synoniem is met de onthouding van vertering, draagt zijn loon in zich zelf, het behoeft niet bovendien een loon in den vorm van interest te ontvangen.

15. v. BÖHM-BAWERK. Ook VON BÖHM—BAWERK's theorie dat de kapitaalinterest zijn verklaring vindt in de omstandigheid, dat de waardeschatting van toekomstig goed minder is dan van tegenwoordig goed, [1]) acht ik onvoldoende. Zóó algemeen gesteld, is de bewering in de eerste plaats niet waar. Wie in het heden van eenig goed overvloed heeft en reden heeft om te vreezen dat hij daarvan later verstoken zijn zal, zal in zijn waardeschatting juist andersom

[1]) Zie *Kapital und Kapitalzins*, Deel II *Positive Theorie des Kapitals*, vooral Bch. III, Abschn. III.

te werk gaan en gaarne zelfs meer dan één stuk van zijn overvloed afstaan tegen elk stuk, dat hij zich daarmede voor den tijd van gebrek verzekeren kan. Gesteld iemand heeft een groot inkomen, maar loopt de kans het niet lang te houden; hij zal dan, als hij een goed huisvader is, een deel daarvan bewaren voor de magere jaren en hij zou dit doen, ook al moest hij van dat deel bewaarloon betalen, in stede van er interest van te trekken. Zoo algemeen als v. BÖHM—BAWERK de bewering geeft, gaat zij niet op; het zal bij goederen, die niet den kapitaalvorm hebben, van de omstandigheden afhangen of de zekerheid van hun bezit hooger gesteld wordt voor het heden of voor de toekomst.

Bij goederen die wel den kapitaalvorm hebben, heeft v. BÖHM—BAWERK wel is waar gelijk; daarbij zal de waardeschatting lager zijn naarmate het tijdstip van verkrijging verder verwijderd is. Maar hierin is moeilijk een verklaringsgrond voor het verschijnsel van den kapitaalinterest te vinden. De zaak wordt bij die verklaring op haar kop gezet. Bij het kapitaal is de algemeenheid der hoogere waardeschatting van het tegenwoordige boven het toekomstige bezit niet oorzaak maar gevolg van den interest dien het afwerpt. [1])

Doch VON BÖHM—BAWERK's theorie gaat nog aan een ander been mank. Zij kan, voor zoover den interest van geleend geld betreft, ten hoogste verklaren dat bij den afstand van kapitaal interest *bedongen* wordt, omdat men dan een hoogere waarde geeft, dan men — zonder interest — naar zijne tegenwoordige schatting later zou terug ontvangen. Maar bij het einde van het tijdperk waarop men de beschikking van het kapitaal terugkrijgt, zijn de bordjes verhangen. Men schat nu het kapitaal dat men terugontvangt, even hoog als men deed, toen men het gaf, en komt dus achteraf in den toestand van den interest te hebben ontvangen zonder rechtvaardigingsgrond. Ditzelfde geldt — *mutatis mutandis* — ook voor het kapitaal dat niet wordt uitgeleend, maar door den eigenaar rechtstreeks in de goederenproductie wordt gebezigd.

---

[1]) Vgl. v. WIESER, *Der natürliche Werth*, bl. 138.

16. WAGNER en SCHÄFFLE.

Beter is WAGNER's en SCHÄFFLE's theorie, dat de kapitaalinterest eene belooning is voor den dienst, dien de kapitalist bewijst, door het kapitaal daarheen te leiden, waar het vruchtdragend kan worden gemaakt, d. w. z. waar het nuttig gebruikt worden kan. [1]) Die verklaring is evenwel van meer kracht voor het handels- dan voor het industrieele kapitaal. Heeft eenmaal een kapitaalgoed zijne bestemming in een bepaald bedrijf gekregen, dan houdt deze dienst op. Deze grond kan wel verklaren, waarom het vlottend kapitaal, dat altijd door opnieuw daarheen gericht moet worden, waar het nuttig gebruikt worden kan, voor den voortdurenden dienst dien zijn bezitter bewijst, aan dezen eene vergoeding afwerpen moet. Hij verklaart niet, waarom het vaste kapitaal — eenmaal gebracht, waar het nuttig aangewend worden kan, — het geheele productieproces door, tot aan zijne totale afslijting of veroudering toe, een interest geeft.

17. De machine gematerialiseerde geestesarbeid ter besparing v. lichamelijken arbeid.

De verklaring hiervan ligt dieper; zij moet aansluiten bij MARX' juiste beschouwing dat kapitaal gematerialiseerde, gecristalliseerde arbeid is.

Uitgangspunt hierbij moet weer zijn de opvatting van de beteekenis van den arbeid van MARX zelf, waarvan ik reeds meer dan eenmaal gebruik maakte en die ik hier nogmaals in zijn eigen woorden geven wil: „Het arbeidsproces is doelmatige werkzaamheid ter vervaardiging van gebruikswaarden, toeëigening van het natuurlijke voor menschelijke behoeften, algemeene voorwaarde der stofwisseling tusschen mensch en natuur, eeuwige natuurlijke voorwaarde van het menschelijk leven." [2])

Elke economische arbeid is op de voortbrenging van gebruikswaarden gericht, maar niet elke arbeid is daarop op dezelfde wijze gericht. Voor een deel, dat absoluut en relatief toeneemt naarmate de goederenvoortbrenging een hooger ontwikkelingsstadium bereikt, is de arbeid slechts middellijk gericht op de productie dier gebruikswaarden en is zijn onmiddellijk doel de vervaardiging

---

[1]) WAGNER, *Grundlegung* 3e dr. I, bl. 317, II, bl. 333/4; SCHÄFFLE, *Bau und Leben*, 2e dr. II, bl. 211/12.

[2]) *Kapital* I, bl. 146.

van arbeidsparende werktuigen, die dezelfde hoeveelheid gebruikswaarden met minder menschelijke voortbrengingsmoeite opleveren, of die met dezelfde voortbrengingsmoeite meer gebruikswaarden geven. Met het arbeidsmiddel, het werktuig, vergemakkelijkt de mensch zich den arbeid niet slechts voor een enkele maal. Het is een, behoudens afslijting en veroudering, blijvend middel ter besparing en vervanging van menschelijken arbeid, en voor zoover het dezen bespaart en vervangt, heeft het dezelfde werking als deze arbeid zelf. Het is „een orgaan, dat (de mensch) aan zijne eigene lichaamsorganen toevoegt, zijne natuurlijke gestalte verlengend." [1])

18. Overdracht waardescheppend vermogen v. werktuig.

In den arbeid, gericht op de vervaardiging van het arbeidsmiddel, brengt de mensch de eigenaardige waardegevende eigenschappen van zijn arbeid op het arbeidsmiddel over, voor zoover deze voor overbrenging op een zaak vatbaar zijn.

Als primaire waardegevende eigenschap van allen menschelijken arbeid nu zagen wij de juiste doelstelling en daarachter de physieke krachtsinspanning tot uitvoering van het gestelde doel.

Zijn physieke kracht nu legt de mensch in zijn arbeidsmiddel niet of althans voor een onbeteekenend doel. De kracht die de machine uitoefenen kan, ontleent zij niet aan de physieke kracht van haar vervaardiger, welke vaak met de hare niet in vergelijking is te brengen. Wat hij in het werktuig legt, is zijne doelstelling en ook deze niet geheel. Voor zoover die doelstelling economisch is, d. w. z. rekening houdt met de verhoudingen tusschen de leden der maatschappij, met productie voor eigen behoefte of voor de markt, met de koopkracht van de groote menigte enz. is die doelstelling voor overbrenging op het werktuig niet vatbaar. Zijne technische doelstelling, zijn geestkracht, zijn vinding ten aanzien van de leiding der natuurkracht, waardoor hij deze dwingt eene voor den mensch nuttige stofwisseling teweeg te brengen, belichaamt, materialiseert hij in zijn werktuig.

19. Gematerialiseerde technische doelstelling.

[1]) *Kapital* I, bl. 141/2.

De waarde nu die in de gebruikswaren wordt te voorschijn gebracht, als met behulp van het werktuig deze waren worden geproduceerd, is noch uitsluitend gevolg van den arbeid die in het werktuig werd gematerialiseerd, noch uitsluitend gevolg van den arbeid die bij het gebruik van het werktuig verricht wordt. Zij is het resultaat van beider combinatie. Zoowel het arbeidsmiddel als de arbeid zijn, als zij doelmatig zijn, waardegevend en dat wel beide om dezelfde reden, dat zij uitingen zijn van geestkracht, gericht op de voortbrenging van gebruikswaren.

Dit is, evenzeer als de aangehaalde beschouwing van MARX over het karakter van den menschelijken arbeid, waar voor alle vormen van maatschappelijk leven. Maar in het kapitalistische, op ruilverkeer steunende tijdperk van het maatschappelijk leven, komen de menschen in verband met hunne werktuigen in eigenaardige verhoudingen met elkaar.

20. Voor werklieden onverschillig of zij arbeidsmiddel of eindproduct vervaardigen.

De arbeidende klasse, voor zoover zij zich met de vervaardiging van machines en werktuigen bezig houdt, geeft daarbij slechts voor een zeer klein deel haar geestkracht, voor het grootste deel haar lichamelijke arbeidskracht uit, en voor zoover zij daarbij ook geestkracht uitgeeft, legt zij deze niet in het doel der machine. De arbeidskracht der bloote uitvoerders wordt in de machine niet gereproduceerd. Welke arbeidskracht daarin wel gereproduceerd en gematerialiseerd wordt, is in de eerste plaats die van den uitvinder en in de tweede plaats die van den werktuigkundige, die haar telkens opnieuw in zijn hoofd samenstellen moet, om haar materieele samenstelling te kunnen leiden.

21. Voor geestelijke arbeiders niet.

Ten aanzien van de uitvoerders maakt het geen verschil of zij hun arbeidskracht uitgeven aan de voortbrenging van een gebruiksgoed of van een arbeidsmiddel; ten aanzien van de in hoofdzaak geestelijken arbeid verrichtenden is dit anders. Wanneer dezen hun arbeid richten op de vervaardiging van gebruiksgoederen, reproduceeren zij daarin hun geestkracht niet; wanneer zij hun arbeid richten op het uitvinden of hervinden van arbeidsmiddelen, doen zij dit wel. In de arbeidsmiddelen blijft de geest hunner uitvinders en hervinders levendig en werkt in de

goederenproductie mede, zoo dikwijls het arbeidsmiddel in werking gesteld wordt.

Vandaar dat het onjuist is, met MARX, te beweren, dat de waarde van hetgeen met behulp der machine wordt voortgebracht, uitsluitend product is van den arbeid van dengene die haar hanteert. Zij is product van den gecombineerden arbeid, gepraesteerd bij het materialiseeren van menschelijken geest in de machine en bij het in werking stellen van dien gematerialiseerden geest. Vandaar dus ook de onjuistheid der bewering, dat het vaste, uit hulpmiddelen voor de productie bestaande, kapitaal improductief zou wezen en alleen het waardegevend vermogen van den arbeid, die zich van de machine bedient, verhoogen zou.

22. Kapitaal niet improductief.

Maar — zal men mij te gemoet voeren — de kapitalisten zijn niet allen en zoo goed als geen van allen uitvinders van arbeidsmiddelen. De tegenwerping is onweersprekelijk, maar zij is niet zoo sterk als zij schijnt. Wij behandelen hier niet het goed recht der kapitalisten op de kapitaalgoederen, maar de vraag of het aandeel van het product, dat zij als bezitters der kapitaalgoederen ontvangen, een deel is van de meerwaarde welke uitsluitend door de arbeiders, die met die kapitaalgoederen werken, wordt voortgebracht, dan wel een equivalent voor hetgeen in de meerwaarde-productie door de kapitaalgoederen zelve wordt bijgedragen. Deze vraag beantwoord ik, lijnrecht in tegenstelling met de meerwaardetheorie van MARX, in den laatsten zin.

23. Kapitalist vertegenwoordigt uitvinder en hervinder

Dat het aandeel der meerwaarde dat op rekening der productiemiddelen komt, niet of slechts voor een deel bij de uitvinders en hervinders dier productiemiddelen terecht komt, is een gevolg hiervan dat ook het zoogenaamde geestelijk eigendom voorwerp van ruilverkeer is. Men denke slechts aan de in de meeste landen erkende auteursrechten en octrooien voor uitvindingen. Ook het nieuwe of verbeterde denkbeeld wordt verkocht, en na dien koop vertegenwoordigt de kooper verder de rechten van den schepper van het denkbeeld. Daarbij trekt de geldbezittende kooper in den regel aan het langste, de geniale verkooper aan het kortste eind. Vooral bij

nieuwe uitvindingen is het eer regel dan uitzondering, dat de uitvinder er niet in slaagt de waarde zijner uitvinding te realiseeren, maar dit ontneemt niets aan het recht van den kooper zijner uitvinding om verder zijn plaats in te nemen, bij het aanspraak maken op het deel der meerwaarde dat geschapen wordt als resultaat dier uitvinding. En ook de hervinders, de wetenschappelijke werktuigkundigen zien zich dikwijls gedwongen hun arbeidskracht beneden de werkelijke waarde te verkoopen, maar hier zoo min als bij de uitvinders doet dat iets af aan het zoo even geleverde betoog.

24 Economische, niet ethische rechtvaardiging van den interest.

Dat betoog liet de vraag over de ethische rechtvaardiging van het ruilverkeer in het algemeen of van het ruilverkeer met kapitaalgoederen in het bijzonder, geheel onaangeroerd. Natuurlijk kan men dit uit ethische overwegingen afkeuren, maar zoodra men zich op dat terrein begeeft, treedt men buiten het gebied der marxistische wijsbegeerte. Bij zijne waarde- en meerwaarde-theorie werkt MARX niet met ethische maar met economische overwegingen; bij onze critiek hebben wij hem daarin trouw gevolgd.

Een tweetal opmerkingen eindelijk nog tot slot van deze paragraaf. In de eerste plaats acht ik het voorzichtig, er op te wijzen, dat hier wel eene principiëel economische rechtvaardiging werd gegeven van den kapitaal-interest, maar dat daarmede in het minst niets werd gezegd over de vraag of het aandeel dat het kapitaal in werkelijkheid uit het maatschappelijk product ontvangt, niet hooger is dan een equivalent voor den dienst, dien de kapitalisten rechtstreeks of als vertegenwoordigers van de uitvinders en de werktuigkundigen in de productie bewijzen. Integendeel ben ook ik van oordeel, dat zoowel de hoogere als de lagere arbeiders tegenover het kapitaal in den regel niet sterk genoeg staan, om zich bij het arbeidscontract het deel in de opbrengst te verzekeren, dat overeenkomt met hun aandeel in de voortbrenging daarvan. Doch deze kwestie is hier niet aan de orde. Hier geldt het alleen de principiëele economische rechtvaardiging van den kapitaalinterest.

In de tweede plaats wil ik er op wijzen, dat indien

eens alle productiemiddelen aan de gemeenschap kwamen, ook deze aan de uitvinders van nieuwe of verbeterde en de hervinders van bestaande productiemiddelen een aandeel zou moeten toekennen in de meerwaarde, welke mede door die productiemiddelen werd voortgebracht. Deed zij dit niet, dan zou zij aan die uitvinders en hervinders onthouden, wat hun op economische gronden toekomt en aan arbeiders van lagere orde niet onthouden wordt, en zou zij tevens het gevaar doen geboren worden, dat de hooger begaafden hun geest allengs minder op de uitvinding en hervinding van arbeidsmiddelen zouden richten. Geschiedde dit laatste, dan zou de gemeenschap door de verwaarloozing ten aanzien der hoogere arbeiders van het zoowel ethisch als economisch principe, dat de arbeider zijn loon waard is, haar eigen economische ontwikkeling aan banden leggen, zoo niet onmogelijk maken.

§ 4. IMPRODUCTIVITEIT DER WARENCIRCULATIE.

Naast de leer der improductiviteit van het kapitaal, die wij in de vorige paragraaf behandelden, maakt de leer der improductiviteit van de warencirculatie een belangrijk, hoewel minder essentieel, onderdeel uit van MARX' waardetheorie. Deze leer, die reeds in het eerste deel van „*Das Kapital*" bij de uiteenzetting der grondslagen van de theorie, wordt aangeduid, wordt in het tweede deel, dat het circulatieproces van het kapitaal behandelt, nader uitgewerkt.

1. In den handel worden gelijke waarden geruild.

De warencirculatie is wel een noodzakelijk bestanddeel van het kapitalistische reproductieproces, maar zij brengt toch geen waarde voort. Haar functie in dat proces is eene andere. Zij heeft de waarde te realiseeren, die in de productie is voortgebracht. MARX drukt dit duidelijk uit in de volgende zinsnede van het derde deel van „*Das Kapital*": „Het circulatieproces is eene phase van het geheele reproductieproces. Maar in het circulatieproces wordt geen waarde geproduceerd, derhalve ook geen meerwaarde. Er hebben slechts vormveranderingen van dezelfde waardehoeveelheid plaats. Er heeft inderdaad

niets plaats dan de metamorphose der waren, die als zoodanig met waardeschepping of waardeverandering niets te maken heeft. Als bij den verkoop der geproduceerde waar eene meerwaarde gerealiseerd wordt, dan geschiedt dat, omdat deze reeds in haar aanwezig is." [1])

In overeenstemming hiermede spreekt hij elders van eene „*algemeene wet, dat alle circulatiekosten, die slechts uit de vormverwisseling der waren ontspringen, aan deze laatste geene waarde toevoegen.* Het zijn bloot kosten ter realiseering der waarde of voor hare overzetting uit den eenen vorm in den anderen. Het aan deze kosten bestede kapitaal (met inbegrip van den daardoor beheerschten arbeid) behoort tot de faux frais der kapitalistische productie. De instandhouding daarvan moet uit het meerproduct geschieden en vormt, als men de heele kapitalistenklasse in aanmerking neemt, een aftrek van de meerwaarde of het meerproduct, evenals voor een arbeider de tijd, dien hij tot inkoop zijner levensmiddelen gebruikt, verloren tijd is." [2])

2. Warenvervoer wèl waardevormend.

Hierbij is in het oog te houden, dat MARX het warenvervoer niet onder de warencirculatie maar onder de warenproductie rangschikt; het vervoer schept dus, in tegenstelling met de circulatie, wèl waarde en meerwaarde. „Wat de transportindustrie verkoopt, is de plaatsverandering zelve. Het teweeggebrachte nuttig effect is onverbrekelijk verbonden met het transportproces, d. w. z. het productieproces der transportindustrie ... De ruilwaarde van dit nuttig effect wordt echter bepaald, gelijk die van elke andere waar, door de waarde van de daarin verbruikte voortbrengingselementen (arbeidskracht en productiemiddelen) plus de meerwaarde, die de meerarbeid der in de transportindustrie werkzame arbeiders geschapen heeft." [3]) „Productenhoeveelheden vermeerderen zich niet door haar transport. Ook de daardoor bewerkte verandering

1) t. a. p. III, 1, bl. 263. T. z. p. bl. 282 drukt MARX het aldus uit: „Die kaufmännische Arbeit ist die Arbeit, die überhaupt nothwendig ist, damit ein Kapital als Kaufmannskapital fungire, damit es die Verwandlung von Waare in Geld und Geld in Waare vermittle. *Es ist Arbeit, die Werthe realisirt, aber keine Werthe schafft.*"

2) t. z. p. II, bl. 120.

3) t. z. p. II, bl. 28.

van hare natuurlijke eigenschappen is, behoudens zekere uitzonderingen, geen bedoeld nuttig effect, maar een onvermijdelijk kwaad. Maar de gebruikswaarde van dingen verwezenlijkt zich alleen in hun verbruik, en hun verbruik kan hun plaatsverandering, alzoo het bijkomende productieproces van de transportindustrie, noodzakelijk maken. Het hierin belegde productieve kapitaal voegt derhalve aan de vervoerde producten waarde toe, deels door de waarde-overdraging van de transportmiddelen, deels door waarde-toevoeging tengevolge van den transportarbeid. Deze laatste waardetoevoeging splitst zich, gelijk bij elke kapitalistische productie, in compensatie van arbeidsloon en meerwaarde." [1])

3. Handel = koopen om te verkoopen.

Onder het circulatieproces verstaat MARX derhalve uitsluitend het omzetten van geld in waren en van waren in geld, het koopen om te verkoopen en het verkoopen om opnieuw te koopen. Het spreekt wel van zelf, dat als de warencirculatie uit haar aard improductief is, zij niet van aard verandert, wanneer de koopman den arbeid, welke voor die circulatie noodig is, niet zelf verricht, maar door betaalde agenten laat verrichten. Toch loont het, tot goed begrip van MARX' leer op het stuk der improductiviteit van de circulatie, de moeite, een oogenblik te blijven stilstaan bij de wijze waarop hijzelf dat uitlegt.

4. Circulatie improductief hoewel noodzakelijk.

„De circulatie is even noodzakelijk bij de warenproductie als de productie zelve, derhalve de circulatie-agenten even zoo noodig als de productie-agenten. Het reproductieproces omvat de beide functies van het kapitaal, derhalve ook de noodzakelijkheid der uitoefening dezer functies, hetzij door den kapitalist zelven, hetzij door diens loonarbeiders, agenten. Dit is echter evenmin een grond de circulatie-agenten met de productie-agenten te verwisselen, als het een grond is, de functies van warenkapitaal en geldkapitaal met die van productief kapitaal te verwisselen. De circulatie-agenten moeten betaald worden door de productie-agenten. Als echter kapitalisten, die onder elkander koopen en verkoopen, door deze handeling noch producten noch waarde scheppen, dan verandert daarin

[1]) t. z. p. II, bl. 120/1.

niets, wanneer de omvang van hun bedrijf ze in staat stelt en noodzaakt, deze functie op anderen af te wentelen." [1])

. Arbeid in lenst d. circulatie evenens improductief.

De arbeid der in- en verkoopsagenten voor het circulatieproces is alzoo wel nuttig en noodzakelijk maar toch niet waardescheppend. De agent „verricht eene noodzakelijke functie, omdat het reproductieproces zelf improductieve functies omvat. Hij arbeidt zoo goed als een ander, maar de inhoud van zijn arbeid schept noch waarde noch product [2])…. Wij willen aannemen, dat hij bloot loonarbeider is, voor mijn part een beter betaalde. Welke ook zijne betaling zij, als loonarbeider werkt hij een deel van zijn tijd om niet. Hij krijgt misschien dagelijks het waardeproduct van acht arbeidsuren en fungeert gedurende tien uren. De twee uren meerarbeid dien hij verricht, produceeren evenmin meerwaarde als zijne acht uren noodzakelijke arbeid, hoewel door middel van deze laatste een deel van het maatschappelijk product op hem overgedragen wordt. Ten eerste wordt ook nu, van maatschappelijk standpunt bekeken, eene arbeidskracht gedurende tien uren in deze bloote curculatiefunctie verbruikt. Hij is voor niets anders te gebruiken, niet voor productieven arbeid. Ten tweede echter betaalt de maatschappij deze twee uur meerarbeid niet, hoewel zij door den persoon, die ze verricht, uitgegeven worden. De maatschappij eigent zich daardoor geen overschietend product of waarde toe. Maar de circulatiekosten, die hij vertegenwoordigt, worden met een vijfde verminderd, van tien uren op acht. De maatschappij betaalt geen equivalent voor een vijfde van dezen actieven circulatietijd, waarvan hij de agent is. Is het echter de kapitalist die dezen agent gebruikt, dan verminderen de circulatiekosten van *zijn* kapitaal, die een aftrek van zijn inkomsten vormen, door niet-betaling der twee uren. Voor hem is het eene positieve winst, omdat zich de negatieve grens van de tot waardebrenging van zijn kapitaal samentrekt." [3])

---

[1]) t. z. p. II, bl. 98.
[2]) Zie ook III, 1, bl. 274.
[3]) t. z. p. II, bl. 102/3. Zie ook III, 1, bl. 278.

Gelijk het gesteld is met den arbeid van den in- en verkoopsagent, is het gesteld met dien van de andere functionarissen in het circulatieproces: dit geldt in de eerste plaats voor de handelsboekhouders [1]) en voorts ook voor allen die arbeid verrichten ter bewaring der waren.

6. Ook het bewaren der waren.

„Het vertoeven van het warenkapitaal als warenvoorraad op de markt vereischt gebouwen, magazijnen, reservoirs der waren, derhalve uitgaaf van constant kapitaal, evenzoo betaling van arbeidskrachten ter opberging van de waren in haar reservoirs. Bovendien bederven de waren en zijn zij aan schadelijke natuurinvloeden blootgesteld. Ter bescherming daartegen moet opnieuw kapitaal uitgegeven worden, deels in arbeidsmiddelen, in materieelen vorm, deels in arbeidskracht". [2])

„Deze uitgaven vormen steeds een deel van den maatschappelijken arbeid ... die niet in de productvorming zelve opgaan, derhalve verminderingen van het product. Zij zijn noodzakelijk, onkosten van den maatschappelijken rijkdom. Zij zijn de behoudskosten van het maatschappelijke product". [3]) „Alleen door deze voorraadvorming is de bestendigheid en continuiteit van het circulatieproces en derhalve van het reproductieproces, dat het circulatieproces insluit, verzekerd..... (Toch) blijven de kosten der voorraadvorming verminderingen van den rijkdom, hoewel zij eene bestaanvoorwaarde daarvan zijn." [4])

7. Paradoxaal karakter dezer leer.

Wanneer een ander dan Marx deze dingen had neergeschreven, zou weerlegging daarvan overbodig zijn; tegenover Marx is het plicht nog met een enkel woord uiteen te zetten, waarom deze onderscheiding der noodzakelijke uitgaven van arbeid (en kapitaal) in het repro-

[1]) t. z. p. II, bl. 104—106.
[2]) t. z. p. II, bl. 109.
[3]) t. z. p. II, bl. 115.
[4]) t. z. p. II, bl. 118/9. Waar Sombart, *Archiv. f. Soc. Gesetzg.* VII, bl. 579/80 schrijft: „Alle im eigentlichen Arbeitsprozess beschäftigten Personen vom letzten Arbeiter bis zum Leiter des Betriebes.... *alle bei der Aufbewahrung*, dem Transport, der *Spedition* und *Zerteilung* (Detaillirung) der Produkte thätigen Individuen machen die „*produktive*", *wertbildende* Arbeiterschaft aus" — daar laat hij zich door zijn zucht tot apologie verleiden een pseudo-Marx ten tooneele te voeren. (De cursiveering in dit citaat is van mij).

ductieproces in productieve en improductieve, eene ongerijmdheid is.

MARX heeft zich laten verleiden door zijn uitgangspunt, dat in het ruilverkeer gelijke waarden tegenover elkander worden afgegeven en dat, ook voor zoover dit niet het geval mocht wezen, door het koopen en verkoopen geen nieuwe waarde geboren wordt, doch ten hoogste de een te veel, de ander te weinig waarde terug ontvangt tegenover de waarde welke hij geeft. Dit uitgangspunt kan men toegeven, mits men er niets in legt, wat er niet in ligt. Het koopen en verkoopen zonder meer schept geen waarde, maar dit belet niet dat het koopen en verkoopen uiting zijn kan van een doelmatig gerichten (geestelijken) arbeid en als zoodanig wèl waarde schept. Nieuwe waarde ontstaat, zoo dikwijls de gebruikswaarde der waren wordt verhoogd, hetzij door verwerking hetzij door verplaatsing. Voor de waardevorming is niet noodig dat er een stoffelijke verandering geschiede in de waren zelve; de waarde der waren wordt ook verhoogd, wanneer zij door verplaatsing beter beantwoorden aan haar bestemming tot bevrediging van menschelijke behoeften. Wat MARX te dezen aanzien van het vervoerwezen zegt, stelt dit ook voor hem buiten twijfel.

8. Handel geeft doel aan vervoer.

Welnu, als dit vaststaat, dan zal hier, gelijk bij elken arbeid, de eerste voorwaarde voor waardevorming daarin gelegen zijn, dat de handelaarsarbeid geleid worde door eene doelstelling, welke, bij vervulling, de waren meer onder het bereik der verbruikers brengt. Daarvoor is het bloote vervoer niet voldoende; de verplaatsing der waren, zonder meer, verhoogt haar waarde niet; alleen *die* verplaatsing heeft dit gevolg, waardoor de waar dichter bij haar bestemming komt. De verhouding nu tusschen den handelaar en den vervoerder is te dezen aanzien analoog aan die van den fabrieksondernemer en zijne arbeiders. De ondernemer, hier de handelaar, stelt het doel bij de productie, hier bij het vervoeren; de arbeider, hier de vervoerder, voert het doel uit. De uitvoering schept geen waarde, indien het doel niet goed gesteld is, en omgekeerd schept de doelstelling geen waarde, indien zij niet tot uitvoering komt.

De voorstelling van MARX, volgens welke de handelaar, die richting geeft aan het vervoer, niet, de schipper die het uitvoert, wèl productief is, leidt tot de allerzonderlingste conclusie. De handelaar die een schip huurt tot aanvoer van koloniale waren uit de Oost, omdat die waren hier gezocht worden en zij bij aanwezigheid hier dus nader zijn bij hare bestemming, doet daarmede aan de waarde dier waren niets toe; — doch de kapitein en de bemanning van het schip, die varen volgens de ontvangen opdracht, en voor wie het onverschillig is of zij de waren dichter bij hare bestemming dan wel verder daarvan af brengen, verhoogen met dien (zonder de doelstelling des handelaars) voor de waardevorming neutralen arbeid de waarde dier waren wèl. Indien die voorstelling juist ware, dan zouden zij met hun arbeid de waarde der waren evenzeer verhoogen, wanneer zij deze brachten naar een plaats, waar ze niet, in stede van naar een plaats, waar ze wèl begeerd worden. Dit nu is, volgens de leer van MARX zelven, niet het geval, maar dan kan het ook niet anders of de waardevorming, als gevolg van het vervoer der waren, is een resultaat van den gecombineerden arbeid van handelaar en vervoerder.

Als MARX den noodzakelijken arbeid van den handelaar slechts rekent tot de onkosten van het reproductieproces, heeft hij in zoover gelijk, dat men dezen arbeid zou kunnen missen, indien de waren tengevolge van een sociaal magnetisme zich automatisch richtten naar de plaatsen, waar zij noodig zijn. Maar als er op het veld brood in plaats van korenhalmen groeide, dan kon men ook den arbeid der broodbakkers missen.

9. Producti- viteit va winkelien arbeid.

En niet alleen door verplaatsing naar de plaats waar zij begeerd worden, wordt de waarde der waren verhoogd; ook door hare verdeeling in zoodanige hoeveelheden als door de verbruikers worden begeerd, wordt hetzelfde effect bereikt. De winkelier die zijne waren bij balen inslaat en ze bij ponden of onzen verkoopt, verhoogt de waarde dier waren door het enkele feit dat hij ze in kleine hoeveelheden ter beschikking van de verbruikers stelt. Zonder de waren te verplaatsen, brengt hij ze meer onder het bereik der verbruikers. De vraag is niet, of

de distributieve arbeid van den winkelier bij betere organisatie van dit onderdeel van het kapitalistische reproductieproces, in verhouding tot het resultaat dat hij oplevert, niet aanmerkelijk zou kunnen worden ingekrompen. Wij hebben hier alleen te maken met de principiëele vraag of het kapitaal en de arbeid, besteed wordend aan het beschikbaar stellen der waren in de hoeveelheden die door de verbruikers worden verlangd, de waarde dier waren verhoogen en derhalve productief zijn. Deze principiëele vraag nu is evenmin ontkennend te beantwoorden, als het waardevormend karakter kan worden betwist van kapitaal en arbeid, besteed aan het goederenvervoer. Om een en dezelfde reden zijn beide onderdeelen van het reproductieproces waardegevend: zij brengen de waren meer onder het bereik der verbruikers daarvan.

0. De handelsboekhouder.

Waar MARX den handel improductief noemt, kan zijne consequentie dat ook elke arbeid in dienst van den handel improductief is, geen verwondering wekken. Doch wél verwonderen moet het, dat hij bij het trekken van die consequentie niet terugschrikt voor de meest aperte ongerijmdheden. Dat hij den arbeid van den handelsboekhouder improductief noemt, kan er desnoods nog mede door; deze consequentie is althans niet ongerijmder dan zijn geheele beschouwing over de improductiviteit van den handel. De administratie over het brengen der goederen van de productieplaats naar de plaats van verbruik zal, gelijk MARX niet nalaat te erkennen, in eene communistische maatschappij even noodig zijn als in de kapitalistische. Daarbij kan men hem grif toegeven, dat tegenwoordig overmatig veel arbeid aan die administratie besteed wordt en dat hierin, bij eene hoogere ontwikkeling der maatschappij, verbetering komen zal. De vraag is echter niet of er te veel personen met de handelsadministratie belast zijn in verhouding tot hetgeen voor eene geregelde toezending der waren, daarheen waar zij begeerd worden, noodig wezen zou. De vraag is alleen of voor die toezending ook eene behoorlijke boekhouding noodig is. Deze vraag nu beantwoordt MARX zonder voorbehoud bevestigend; dat hij niettemin den arbeid aan die boekhouding besteed,

improductief noemt, is niet meer maar ook niet minder zonderling dan dezelfde bewering ten aanzien van den handelsagent, waarover wij reeds spraken.

11. Bewaren en bederfweren.

Maar stellig nog gekunstelder en ongerijmder is de consequentie, welke hij zich genoodzaakt ziet te trekken ten aanzien van den arbeid, besteed aan de bewaring der waren en haar bescherming tegen bederf. Deze arbeid is eveneens improductief, omdat hij geen nieuwe waarde schept, maar het teloor gaan van bestaande waarde tegengaat. Nu zal niemand zeker aan MARX betwisten, dat indien de waren niet aan bederf onderhevig waren, de arbeid, die thans noodig is om ze te bewaren en voor bederf te behoeden, besteed zou kunnen worden aan de voortbrenging van nieuwe waren en dus ook van nieuwe waarde. Doch nu de waren eenmaal behoorlijk bewaard en verzorgd moeten worden, opdat zij niet in bruikbaarheid en daarmede in waarde verminderen, is de arbeid, gemiddeld noodig voor hare bewaring tot het oogenblik dat zij verbruikt worden, evenzeer maatschappelijk noodzakelijk als de arbeid voor hare voortbrenging in engeren zin. MARX die dit niet ontkent, maar niettemin dien arbeid niet waardegevend noemt, staat hier bij zijn leermeester RICARDO heel wat achter. Voor dezen bepaalt elke arbeid, die noodzakelijk is om de waar binnen het bereik des verbruikers te brengen, haar waarde.

MARX, die alleen den arbeid in dienst der voortbrenging in engeren zin productief gelieft te noemen, maakt eene volstrekt willekeurige onderscheiding en komt daarbij met zijne eigene leer in den zonderlingsten tweestrijd, juist omdat hij haar tot de uiterste consequenties doortrekt. Hij noemt den bewarenden en bederfwerenden arbeid niet productief, niet waardegevend, omdat deze de gebruikswaarde der waren niet verhoogt, maar alleen hare vermindering tegenhoudt. En dat, terwijl zoowel zijn eigen als RICARDO's uitgangspunt juist was, dat voor de ruilwaarde van een zaak wel onmisbaar is dat zij gebruikswaarde hebbe, doch dat de grootte dezer gebruikswaarde geen invloed heeft op de grootte der ruilwaarde en deze laatste alleen afhankelijk is van de hoeveelheid arbeid, noodig om haar voor het gebruik geschikt te

maken. Doch als dit zoo is, dan is elke arbeid, die noodig is om de zaak geschikt te doen zijn voor het gebruik of verbruik op het oogenblik dat dit begeerd wordt, ook waardegevend, onverschillig of die arbeid bruikbaarheid-verhoogend of bederfwerend is.

2. Marxistische ongerijmdheden. De volslagen ongerijmdheid van MARX' consequenties op dit punt blijkt nog duidelijker, wanneer men deze aan enkele voorbeelden toetst.

Wie groenten eene bewerking doet ondergaan, waardoor haar bederf voor langen tijd wordt geweerd, wie m. a. w. groenten verduurzaamt, is productief, hoewel zijn arbeid alleen bederfwerend is; wie groenten voor korten tijd voor bederf behoedt door ze in een koele bewaarplaats op te slaan, is improductief, omdat zijn arbeid alleen bederfwerend is. Wie visch ter wering van bederf doet bevriezen, is productief; wie visch ter wering van bederf in ijs verpakt, is improductief. Maar hoe dan met den fabrikant van het ijs, waarin de visch verpakt wordt? Hij is productief, want hij doet het water eene bewerking ondergaan, waardoor het bruikbaar wordt voor een nuttig doel; maar hij is improductief, wanneer dit doel bestaat in een wel nuttig en noodig maar niettemin improductief bestanddeel van het reproductieproces. Elke arbeid toch — zoo zagen wij — in dienst van het improductieve deel van het reproductieproces is eveneens improductief, nietwaardevormend.

Maar, dit zoo zijnde, komt men tot nog zonderlinger consequenties. Als het opslaan van goederen in magazijnen improductief is, is de arbeid om die magazijnen te bouwen eveneens improductief, hoewel dit behoort tot het productieve gebied der industrie; en wat geldt voor de magazijnen geldt ook voor de werktuigen om de waren van spoorwagen of schip in de magazijnen te brengen. De arbeiders in een werktuigfabriek zijn derhalve improductief als zij een stoomlier produceeren ten dienste van een magazijn, productief als die stoomlier bestemd is voor een schip.

Wie zich de moeite getroost MARX' leer over de improductiviteit van den handel door te denken, verdrinkt ten slotte in een zee van absurditeiten.

MARX' onderscheiding tusschen noodzakelijken arbeid

die wél en noodzakelijken arbeid die niet productief is, is volstrekt willekeurig en ongerijmd. [1]) Elke arbeid die noodig is om waren te brengen binnen het bereik van degenen die ze begeeren, is productief; elke arbeid die dat niet doet, is improductief, in den zin van niet, in lichamelijke zaken gematerialiseerde, nuttigheid voortbrengend. Productief is daarom niet alleen de arbeid van den industrieel en zijn personeel, maar ook van den handelaar en zijn bedienden. De groothandelaar brengt de waren nader bij de verbruikers door haar vervoer te leiden; de winkelier door ze in kleine, voor de gebruikers geschikte hoeveelheden te detailleeren; de grossiers door als schakel te dienen tusschen producent of groothandelaar en winkelier.

Nog eens, dat aan den handel te veel arbeidskracht besteed wordt, blijft hier buiten beschouwing. Hier komt het alleen aan op de principieele vraag of de handel productief is, en die vraag is niet ontkennend te beantwoorden zonder in absurditeiten te vervallen.

De leer van MARX ten aanzien van de improductiviteit van den handel is niet minder ongerijmd, dan de leer der physiocraten ten aanzien van de improductiviteit der industrie. [2])

§ 5. DE VERHOOGING VAN DEN MEERWAARDE-GRAAD.

1. Wat de meerwaarde-graad is.

Voor de behandeling van de vraag waardoor de meerwaarde-graad verhoogd wordt, is het in de eerste plaats noodig te weten, wat MARX onder den graad der meerwaarde, „die Rate des Mehrwerths" verstaat. Hierin ligt trouwens geen moeilijkheid. Stelt men zich op het standpunt dat

---

[1]) „Ceci n'est qu'une survivance du vieux préjugé des physiocrates sur le travail stéril." WINIARSKI, *Étude critique sur le IIIe Vol. du „Capital" de K. Marx, Revue d'Ec. Pol.* XI, bl. 434.

[2]) Voor het marxistische stelsel geldt dan ook haast woordelijk wat ADAM SMITH van het physiocratische stelsel schreef: „Its followers are very numerous; and as men are fond of paradoxes, and of appearing to understand what surpasses the comprehension of ordinary people, the paradox which it maintains, concerning the unproductive nature of the manufacturing labour (hier: handelsarbeid), has not perhaps contributed a little to increase the number of its admirers". *Wealth of Nations* Bk. IV ch. IX.

het kapitaal niet waardescheppend maar alleen waardeverplaatsend is, en dat waarde en meerwaarde uitsluitend door den arbeid (in landbouw en industrie) worden voortgebracht, dan volgt daaruit vanzelf hetgeen MARX leert over den meerwaardegraad.

In alle stadiën der maatschappelijke ontwikkeling brengt de arbeid nieuwe waarde voort en wel meer waarde dan er ter instandhouding der arbeidskracht, waarvan hij de uiting is, verbruikt en vernietigd wordt. In het kapitalistische ontwikkelingsstadium echter krijgt men deze eigenaardige verhouding, dat de kapitalist, die de functie der arbeidskracht koopt en deze betaalt met haar waarde, d. w. z. de onderhoudskosten der arbeidskracht, daartegenover verkrijgt het product van den arbeid. Voor zoover die arbeid meer waarde afwerpt, komt deze alzoo niet aan den arbeider zelf, maar aan den kapitalist. In het kapitalistische tijdperk is de meerwaarde, die door den arbeid wordt voortgebracht, eene bate van het kapitaal en wel van dat deel van het kapitaal dat dient tot aankoop van arbeid (arbeidskracht).

Het constante kapitaal toch brengt, gelijk wij weten, in de theorie van MARX geen waarde voort, de meerwaarde is alleen product van het variabele kapitaal; de graad der meerwaarde is daarom ook alleen afhankelijk van dit gedeelte van het kapitaal. MARX bedoelt dan ook met graad der meerwaarde niets anders dan de „verhältnissmässige Verwerthung des variablen Kapitals, oder die verhältnissmässige Grösse des Mehrwerths." [1]

2. Noodzakelijke en surplus-arbeid.

Met zijn variabel kapitaal koopt de kapitalist het recht tot gebruik van de arbeidskracht, dus den arbeid, over een geheelen dag. Een gedeelte van dien arbeidsdag is noodig ter reproductie van de waarde der gedurende dien dag uitgegeven wordende arbeidskracht. „Het deel van den arbeidsdag, waarin deze reproductie geschiedt, noem ik (MARX) noodzakelijken arbeidstijd, den gedurende dien tijd uitgegeven arbeid noodzakelijken arbeid. Noodzakelijk voor den arbeider, omdat hij onafhankelijk is van den maatschappelijken vorm van zijn arbeid. Nood-

[1]) *Kapital* I, bl. 177.

zakelijk voor het kapitaal en zijn wereld, omdat de bestendige aanwezigheid des arbeiders hun grondslag is.

„Het tweede tijdperk van het arbeidsproces, gedurende hetwelk de arbeider zich over de grenzen van den noodzakelijken arbeid afbeult, kost hem wel is waar arbeid, uitgaaf van arbeidskracht, maar vormt geene waarde voor hem. Hij vormt meerwaarde, die den kapitalist, met de aantrekkelijkheid eener schepping uit niets, toelacht. Dit deel van den arbeidsdag noem ik (MARX) surplusarbeidstijd en den daarin uitgegeven arbeid: meerarbeid (surplus labour). Even beslissend als het voor de kennis der waarde in het algemeen is, haar als bloote vastwording van arbeidstijd, als bloot gematerialiseerden arbeid op te vatten, even beslissend is het voor de kennis der meerwaarde, haar als bloote vastwording van surplusarbeidstijd, als bloot gematerialiseerden meerarbeid te verstaan. Alleen de vorm waarin deze meerarbeid van den onmiddellijken producent, den arbeider, wordt afgeperst, onderscheidt de economische samenstellingen der maatschappij, bijv. de maatschappij der slavernij van die van den loonarbeid.

„Aangezien de waarde van het variabele kapitaal gelijk is aan de waarde van de daarmede gekochte arbeidskracht, aangezien de waarde dezer arbeidskracht het noodzakelijke deel van den arbeidsdag bepaalt, en de meerwaarde van haar kant bepaald is door het overschietende deel van den arbeidsdag, zoo volgt daaruit: de meerwaarde staat in verhouding tot het variabele kapitaal, als de meerarbeid tot den noodzakelijken, of de graad der meerwaarde $\frac{m}{v} = \frac{\text{meerarbeid.}}{\text{noodzakelijke arbeid.}}$ Beide verhoudingen drukken dezelfde betrekking in verschillenden vorm uit, den eenen keer in den vorm van gestolden, den anderen keer in dien van vloeibaren arbeid.

„De graad der meerwaarde is derhalve de juiste uitdrukking voor den exploitatiegraad van de arbeidskracht door het kapitaal of van den arbeider door den kapitalist." [1])

De meerwaarde is het product van den onbetaalden

[1]) *Kapital* I, bl. 178/9. Zie ook bl. 266 en volg.

3. Noodzakelijk antagonisme tusschen kapitaal en arbeid.

arbeid; het belang van den kapitalist dwingt hem er derhalve toe de verhouding tusschen betaalden en onbetaalden arbeid zoo gunstig mogelijk te stellen voor het laatstgenoemde deel. Bij gelijkblijvende waarde der arbeidskracht bereikt hij dit door den arbeidsdag zooveel mogelijk te verlengen; het belang des arbeiders daarentegen is juist tegenovergesteld, als verkooper van arbeidskracht heeft hij er belang bij, de inspanning daarvan zooveel mogelijk te verkorten. „En zoo uit zich in de geschiedenis van de kapitalistische productie de vaststelling van den arbeidsdag als een strijd om de grenzen van den arbeidsdag — een strijd tusschen de gezamenlijke kapitalisten, d. w. z. de klasse der kapitalisten, en de gezamenlijke arbeiders, of de arbeidende klasse." [1])

Zoo heeft Marx dan met zijne meerwaardetheorie — aangenomen dat deze leer eene juiste verklaring der feiten geeft — de economische noodzakelijkheid van den klassenstrijd in de kapitalistische maatschappij bewezen.

4. Verlenging van den arbeidsdag.

Bij zijn jacht op meerwaarde, d. w. z. meerarbeid, kent het kapitaal geen perken, ook de grenzen die de natuur aan de geregelde arbeidspraestatie stelt, bestaan voor het kapitaal niet. „De kapitalistische productie, die in wezen productie van meerwaarde, opzuiging van meerarbeid is, produceert alzoo met de verlenging van den arbeidsdag niet slechts de verzwakking van de menschelijke arbeidskracht, welke van haar normale zedelijke en physische ontwikkelings- en werkingsvoorwaarden beroofd wordt. Zij produceert de ontijdige uitputting en vernietiging der arbeidskracht zelve. Zij verlengt den productietijd van den arbeider gedurende een zekeren termijn door verkorting van zijn levenstijd." [2])

Deze verkorting van den levenstijd des arbeiders is echter niet in het belang van het kapitaal, want zij maakt dat de vervanging van den versleten arbeider door jonge krachten zooveel te eerder noodig is, m. a. w. dat de waarde der arbeidskracht stijgt door verhooging der noodzakelijke reproductiekosten. „Het kapitaal schijnt

[1]) t. a. p. I, bl. 196.
[2]) t. a. p. I, bl. 228.

derhalve door zijn eigen belang naar een normalen arbeidsdag te worden gedreven." [1])

Deze laatste overweging spreekt evenwel bij de marxistische voorstelling verder niet meer mede [2]) en strookt ook niet met het eenige bladzijden te voren zoo vierkant gestelde antagonisme van kapitaal en arbeid ten aanzien van de lengte van den arbeidsdag.

Toch is de terloops gemaakte opmerking, dat ook het kapitaal belang heeft bij het inachtnemen van de normale grenzen van den arbeidsdag, welke natuur en zeden stellen, door de feiten bevestigd en wordt de voorstelling dat het kapitaal steeds streeft naar verlenging van den arbeidsdag, door diezelfde feiten gelogenstraft. Beter inzicht bij de kapitalisten leidt, ook buiten wettelijke dwangmaatregelen, tot geleidelijke inkrimping van den arbeidsdag, niet uithoofde van marxistische overwegingen betreffende de waarde der arbeidskracht, maar omdat, na zeker maximum, verlenging van den arbeidsdag op de arbeidspraestatie geen gunstig effect meer heeft. Gebrek aan voldoende rust leidt, bij nietinachtneming van dat maximum tot voortdurende vermoeidheid van den arbeider waaronder zijne arbeidspraestatie zoodanig lijdt, dat hij in den langeren arbeidstijd niet meer doch minder werk levert dan in den korteren. [3])

---

[1]) t. z. p. I, bl. 228.

[2]) Zie bijv. de verlenging van den arbeidsdag als een der „nächtste Wirkungen des maschinenmässigen Betriebs auf den Arbeiter." t. a. p. I, bl. 367 en volg.; III, 1, bl. 51: „Die stets wachsende Nothwendigkeit der Vermehrung des fixen Kapitals im modernen Industriesystem war daher ein Hauptstachel zur Verlängerung des Arbeitstags für profitwüthige Kapitalisten." I, bl. 373 spreekt MARX over „die masslose Verlängerung des Arbeitstags, welche die Maschinerie in der Hand des Kapitals producirt." III, 1, bl. 213 noemt hij „die Verlängerung des Arbeitstag" eene „Erfindung der modernen Industrie".

[3]) De litteratuur hierover is zeer uitgebreid. Ik noem slechts: BRENTANO, *Ueber das Verhältniss von Arbeitslohn und Arbeitszeit zur Arbeitsleistung;* Mr. G. M. DEN TEX, *Verkorting van den Arbeidsdag;* HADFIELD AND GIBBONS, *A shorter Working Day;* SIDNEY WEBB AND HAROLD COX, *The eight Hours Day;* ROBERTSON, *The eight hours question;* JOHN RAE, *Eight hours for work.*

MARX wil deze gunstige werking van de verkorting van den arbeidsdag alleen voor de manufactuur erkennen: „In Manufakturen, der Töpferei z. B., wo die Maschinerie keine oder unbedeutende Rolle spielt, hat die Einführung des Fabrikgesetzes schlagend bewiesen, das blosse Verkürzung des Arbeitstags die Regelmässigkeit, Gleichförmigkeit, Ordnung, Kontinuität und Energie der Arbeit wunder-

5. Absolute en relatieve meerwaarde.

Doch ook op andere wijze dan door verlenging van den arbeidsdag kan de meerwaarde worden vergroot. Bij de voorgaande beschouwingen werd namelijk het gedeelte van den arbeidsdag, dat de waarde der arbeidskracht heeft te reproduceeren, als een constante grootheid verondersteld; in werkelijkheid echter is dat geen constante grootheid.

Komt er eene verbetering in de productiemiddelen waarmede wordt gearbeid in de takken van nijverheid, welke levensmiddelen voor de arbeiders voortbrengen, dan heeft dit tengevolge, dat ter voortbrenging van eene zelfde hoeveelheid van die levensmiddelen minder arbeidstijd gemiddeld maatschappelijk noodzakelijk is dan vóór die verbetering. Aangezien nu de zoogenaamde ruilwaarde der arbeidskracht afhangt van de ruilwaarde der levensmiddelen, welke een arbeider noodig heeft om met zijn gezin, overeenkomstig zijn stand, te leven, en eene verbetering der productiemiddelen als zooeven werd aangegeven, waardevermindering dier levensmiddelen tot rechtstreeksch gevolg heeft, leidt zij er toe, dat, onder overigens gelijkblijvende omstandigheden, het gedeelte van den dag, gewijd aan de reproductie van de waarde der arbeidskracht af- en het gedeelte, gewijd aan de de meerwaarde-productie toeneemt.

. De intensificatie van den arbeid.

„De meerwaarde, geproduceerd door verlenging van den arbeidsdag, noem ik (Marx) absolute meerwaarde, de meerwaarde daarentegen, welke uit verkorting van den noodzakelijken arbeidstijd en overeenkomstige verandering in de grootteverhouding der beide bestanddeelen van den arbeidsdag ontspringt, — relatieve meerwaarde." [1])

De relatieve meerwaarde-productie behoeft nu, zonder meer, geen invloed te hebben op de intensiteit der arbeidspraestatie. Zij kan haar beslag krijgen en bij constanten arbeidstijd toenemen door verbetering der productiemiddelen, door verhooging alzoo van de pro-

---

voll erhöht. Diese Wirkung schien jedoch zweifelhaft in der eigentlichen Fabrik, weil die Abhängigkeit des Arbeiters von der kontinuierlichen und gleichförmigen Bewegung der Maschine hier längst die strengste Disziplin geschaffen hatte". *Kapital* I, bl. 375.

[1]) *Kapital* I, bl. 279.

ductiviteit van hetzelfde quantum arbeid. Maar dit neemt niet weg, dat het belang van den kapitalist medebrengt, met de verhooging der productiviteit van den arbeid verhooging van zijn intensiteit te doen hand aan hand gaan. Als de arbeider door verhoogde arbeidsintensiteit in denzelfden tijd meer arbeid verricht dan voorheen, wordt er voor den kapitalist een met de relatieve meerwaarde-productie nauw verwant effect bereikt. „Afgezien van de verhooging der relatieve meerwaarde door de stijging der productieve kracht van den arbeid, leveren nu bijv. 3¹/3 uur meerarbeid op 6²/3 uur noodzakelijken arbeid den kapitalist dezelfde hoeveelheid waarde als vroeger 4 uur meerarbeid op 8 uur noodzakelijken arbeid." [1])

Vandaar dat de kapitalist er toe wordt gedrongen den arbeid zoo intens mogelijk te maken. Een nieuwe drijfveer in deze richting wordt geboren, wanneer de arbeidende klasse krachtig genoeg is geworden om een wettelijk maximum van arbeidsduur door te drijven. Van dat oogenblik af trachten de kapitalisten door verhooging van de arbeidsintensiteit te vergoeden, wat zij door verkorting van den arbeidsdag verliezen. „Tegelijkertijd treedt eene verandering in het karakter van de relatieve meerwaarde in. In het algemeen bestaat de productiewijze van de relatieve meerwaarde daarin, door stijging der productiekracht van den arbeid den arbeider in staat te stellen, met uitgaaf van eenzelfde arbeidshoeveelheid in denzelfden tijd meer te produceeren. Dezelfde arbeidstijd voegt, evenals vroeger, aan het geheele product dezelfde waarde toe, hoewel deze onveranderde ruilwaarde thans in meer gebruikswaarden is geïncorporeerd en derhalve de waarde der individueele waren daalt. Anders echter, zoodra de verplichte verkorting van den arbeidsdag, met den ongehoorden stoot, dien zij aan de ontwikkeling der productiekracht en de besparing der productievoorwaarden geeft, tegelijk verhoogde uitgaaf van arbeid in denzelfden tijd, verhoogde inspanning der arbeidskracht, dichtere aanvulling der poriën van den arbeidstijd, d. w. z. con-

[1]) *Kapital*, I, bl. 375.

densatie van den arbeid aan den arbeider oplegt in een mate die alleen binnen den verkorten arbeidsdag te bereiken is. Deze samenpersing van een grootere hoeveelheid arbeid in een gegeven tijdsbestek telt nu voor wat zij is, als grooter arbeidsquantum. Naast de maat van den arbeidstijd als „extensieve grootheid" treedt nu de maat van zijn verdichtingsgraad. Het intensievere uur van den tienurigen arbeidsdag bevat thans even zooveel of meer arbeid, d. w. z. uitgegeven arbeidskracht, als het meer poreuse uur van den 12-urigen arbeidsdag." [1])

De verhoogde arbeidsintensiteit is volgens deze voorstelling wel is waar geen noodzakelijke voorwaarde voor de relatieve meerwaarde-productie, [2]) maar zij gaat daarmede in het latere tijdperk van het kapitalisme regelmatig gepaard. De middelen waardoor in den korteren tijd meer arbeid uit den arbeider geperst wordt, zijn voornamelijk: „verhoogde snelheid der machines en vergrooting van den omvang der door denzelfden arbeider te bewaken machinerie of van zijn arbeidsveld." [3])

7. Dubbelzinnigheid der voorstelling.

Wat MARX hier van de verhooging der intensiteit van den arbeid schrijft, is dubbelzinnig, en daarom met voorzichtigheid te behandelen. Men kan namelijk den term intensificatie van den arbeid in twee beteekenissen gebruiken: 1e kan er mede bedoeld zijn verhooging der arbeidspraestatie, 2e verhooging der arbeidsinspanning. In de eerste beteekenis echter gebruikt MARX den term hier niet, want dan zou verhooging van arbeidsintensiteit synoniem zijn met verhooging van arbeidsproductiviteit; en MARX maakt tusschen deze beide begrippen nadrukkelijk onderscheid. Blijft alzoo de tweede beteekenis. Doch dat de ontwikkeling van het machinewezen tot verhooging van de arbeidsinspanning voert, wordt door MARX wel beweerd, maar is niet meer dan eene bloote bewering, ook al beroept MARX zich op enkele voorbeelden tot staving daarvan. Het hoog ontwikkeld machinewezen stelt zonder

---

[1]) t. z. p. I, bl. 374/5.

[2]) In zijne bekende critiek op het partijprogram, *N. Z.* IX, 1, bl. 571, spreekt MARX daarentegen van „Entwicklung der Productivität, resp. grössere Spannung der Arbeitskraft. . . . ."

[3]) *Kapital*, I, bl. 377.

twijfel aan sommige arbeiders hoogere eischen dan de minder ontwikkelde machinerie, maar zeker niet voor alle arbeiders brengt de verbeterde machine verhooging van arbeidsinspanning; het tegendeel van dien is even gewoon. Ook de vergrooting van het arbeidsveld behoeft nog volstrekt geen verhoogde arbeidsinspanning in zich te sluiten. Het is zeer wel mogelijk en een herhaaldelijk voorkomend geval, dat bij verbetering der arbeidsmachine het opzicht over twee exemplaren daarvan, na de verbetering, minder oplettendheid en inspanning vordert, dan vóór de verbetering voor het opzicht over één exemplaar vereischt werd. Noch de verhoogde snelheid der machine noch de vergrooting van het arbeidsveld des arbeiders stellen noodwendig verhoogde eischen aan de inspanning des arbeiders; dat kàn het geval zijn, maar het behòeft niet zoo te wezen. Ware MARX niet door zijn aprioristischen afkeer van het kapitalisme misleid geworden, hij zou niet verzuimd hebben deze eenvoudige waarheid in te zien, en niet als een natuurlijk gevolg van het kapitalisme hebben aangewezen, wat daarin slechts in zekere gevallen voorkomt en opgewogen wordt door andere gevallen die de tegengestelde werking doen zien.

8. Verhooging relatieve meerwaarde = vermindering waarde der waren.

Voor zoover de hoogere productie gevolg is van hoogere arbeidsintensiteit laat zij de waarde der producten onveranderd. Anders daarentegen is de werking der verhooging van de productiekracht van den arbeid. Deze doet de waarde der waren verminderen; maar terwijl zij de waarde der waren doet dalen, verhoogt zij voor den kapitalist de relatieve meerwaarde. Zoo „lost zich het raadsel op dat de kapitalist, wien het slechts om de productie van ruilwaarde is te doen, de ruilwaarde der waren voortdurend tracht te drukken.... Besparing van arbeid door ontwikkeling van de productiekracht van den arbeid heeft in de kapitalistische productie derhalve volstrekt geen verkorting van den arbeidsdag ten doel. Zij bedoelt alleen de verkorting van den ter productie van eene bepaalde warenhoeveelheid noodzakelijken arbeidstijd." [1])

Toch ligt hierin eene der vele innerlijke tegenspraken

[1]) t. z. p. bl. 284/5.

die MARX in het kapitalistische stelsel meent te kunnen aanwijzen. Hoe toch wordt de productiviteit van den arbeid verhoogd? Door uitbreiding en verbetering van het machinewezen; maar uitbreiding en verbetering van het machinewezen wil zeggen uitbreiding van het constante kapitaal in vergelijking met het variabele. Aangezien nu de meerwaarde alleen uit het variabele kapitaal ontspringt, doet dezelfde oorzaak die de relatieve meerwaarde verhoogt, haar bron relatief verminderen. „Er ligt alzoo in de aanwending der machinerie ter productie van meerwaarde een innerlijke tegenspraak, wijl zij van de beide factoren der meerwaarde, welke een kapitaal van gegeven grootte oplevert, den eenen factor, den graad der meerwaarde alleen daardoor vergroot, dat zij den anderen factor, het getal arbeiders, verkleint." [1])

Na al hetgeen reeds door mij werd te berde gebracht tegen MARX' waardeleer in het algemeen en zijn leerstukken over de waarde der arbeidskracht en de improductiviteit van het kapitaal in het bijzonder, zal ik niet op nieuw ingaan in eene bestrijding zijner gevolgtrekkingen uit die leerstukken. Ik zou dan verplicht zijn in herhalingen te vervallen. Waar de peilers, waarop de meerwaardetheorie rust, wegzinken, vallen deze theorie en de daaruit gemaakte gevolgtrekkingen van zelf mede.

Daarentegen moet bij de inwendige tegenspraak, welke MARX in de laatst aangehaalde woorden aanwijst, stilgestaan worden, daar deze verband houdt met de verklaring welke MARX, op grond zijner meerwaardetheorie, van de afneming van den kapitaalinterest geeft. Deze verklaring en het onderzoek naar haar waarde zijn van beteekenis genoeg om er eene afzonderlijke paragraaf aan te wijden.

§ 6. DE DALING VAN DEN RENTEVOET.

1. Relatieve toeneming van het constante kapitaal.

De verklaring van dit verschijnsel, welke door MARX wordt gegeven, komt op het volgende neer.

Door zijn zucht naar meerwaarde wordt het kapitaal er toe gedreven, steeds meer arbeid te vervangen door

[1]) t. z. p. bl. 372.

machinerieën. Die vervanging wil zeggen eene zoodanige verandering in de samenstelling van het kapitaal, dat het constante deel daarvan relatief toe-, het variabele relatief afneemt. Dit neemt niet weg — gelijk MARX te recht opmerkt — dat die relatieve afneming van het variabele kapitaal wel gepaard gaan kan — en zelfs gepaard gaan moet — met absolute toeneming daarvan.

2. Relatieve afneming meerwaarde in verhouding tot het geheele kapitaal.

Aangezien nu de meerwaarde alleen uit het variabele kapitaal komt, neemt deze door de verhooging van de productiviteit van den arbeid wel in verhouding tot dit kapitaal toe, maar in verhouding tot het geheele kapitaal, waarover de kapitaalinterest gerekend wordt, neemt zij af.

„Een allengs kleiner deel van het geheele belegde kapitaal zet zich in levenden arbeid om en dit geheele kapitaal zuigt derhalve, in verhouding tot zijne grootte, steeds minder meerarbeid op, hoewel de verhouding van het onbetaalde deel van den aangewenden arbeid tot het betaalde deel daarvan tegelijk stijgen kan. De evenredige afneming van het variabel en toeneming van het constante kapitaal, hoewel beide deelen absoluut stijgen, is, zooals gezegd werd, slechts eene andere uitdrukking voor de verhoogde productiviteit van den arbeid." [1])

3. Absolute toeneming der meerwaarde.

Maar die relatieve afneming van de meerwaarde, gerekend niet over het variabele doch over het geheele kapitaal, kan niet alleen samengaan met toeneming der absolute meerwaarde; zij *moet* daarmede samengaan. Het kapitalistische proces is in wezen een proces tot opeenhooping van kapitaal en dit proces zou niet kunnen bestaan, indien niet, door toeneming van de meerwaardehoeveelheid, omzetting van waren in kapitaal, d. w. z. in arbeidskracht koopende goederen, in toenemende mate plaats had.

4. Daling van den kapitaalinterest.

„Derhalve drukt zich een en dezelfde ontwikkeling der maatschappelijke productiekracht van den arbeid bij den vooruitgang der kapitalistische productiewijze eenerzijds uit in eene tendens tot voortgaanden val van den kapitaalinterest en anderzijds in een voortdurenden aanwas van de absolute hoeveelheid der toegeëigende meerwaarde

---

[1]) *Kapital* III, 1, bl. 196.

of van den interest; zoodat, alles bij elkaar genomen, met de relatieve afneming van het variabele kapitaal en van den interest eene absolute toeneming van beide gepaard gaat. Deze dubbelzinnige werking kan, gelijk werd aangetoond, slechts bestaan in een aanwas van het geheele kapitaal in sneller progressie dan die waarin de interest valt." [1])

5. Tegenovergestelde tendenzen.

Daartegenover zijn echter tegengestelde tendenzen werkzaam, welke den val van den kapitaalinterest verlangzamen. De eerste daarvan is de verhooging van den exploitatiegraad van den arbeid en van de toeëigening van meerarbeid en meerwaarde. [2]) De andere invloeden welke MARX noemt, zijn slechts van secundaire beteekenis. Al die invloeden bij elkander heffen de wet der daling van den kapitaalinterest, volgens hem, niet op, maar verlangzamen slechts hare werking.

Wij kunnen die andere invloeden even gerust ongemoeid laten, als NAPOLEON de secundaire redenen waarom hij bij zijn aankomst in een kleine stad niet met saluutschoten verwelkomd was, liet rusten, nadat de burgemeester der plaats hem als eerste reden had opgegeven, dat hij geen kanonnen had.

6. Deze invloeden sterker dan MARX' dalingstendens.

De hoofdinvloed der verhooging van den exploitatiegraad van den arbeid *moet*, als MARX' voorstelling van het kapitalistische productieproces juist is, zoo krachtig werken, dat hij den val van den kapitaal-interest niet slechts verlangzaamt, maar — behalve in abnormale en tijdelijke omstandigheden — volslagen opheft.

Het bewijs hiervoor is gemakkelijk genoeg te leveren. En het is alleen weer uit aprioristische verblindheid van MARX te verklaren dat hij, die zooveel voorliefde voor rekenkunstige bewijsvoering aan den dag legde, dit bewijs niet vond.

De methode van bewijsvoering van MARX volgende, onderstel ik dat de gemiddelde samenstelling van het kapitaal op een gegeven oogenblik zoodanig is, dat 50 pCt. daarvan constant en 50 pCt. variabel is en dat de exploitatie-

---

[1]) t. z. p. III, 1, bl. 204.
[1]) t. z. p. III, 1, bl. 213 en volg.

graad van den arbeid, om MARX' terminologie te volgen, 100 pCt. bedraagt. In dat geval is m (meerwaarde) = v (variabel kapitaal). Het resultaat van het productieproces is dan dat 50 c + 50 v opleveren 50 c + 50 v + 50 m. Hierin zijn c, v en m gelijke grootheden, de kapitaalinterest is in dit geval 50 pCt.

7. Veranderde samenstelling niet gelijk aan toeneming van kapitaal.

De kapitalist voert nu eene machine in ter vervanging van een deel zijner arbeiders. Hierdoor wordt zijn kapitaal niet grooter, maar krijgt het eene andere samenstelling. Zijn variabel kapitaal neemt evenveel af als zijn constant kapitaal toeneemt. Hij zal deze omzetting niet doen, tenzij de meerwaardehoeveelheid, welke hij met zijn kapitaal kan verkrijgen, grooter is dan vóór de omzetting. Gesteld nu dat, na de omzetting, zijn kapitaal bestaat uit 60 c en 40 v en dat hij hiermede eene meerwaarde verkrijgt van 55 m, dan is door de omzetting niet alleen de hoeveelheid der meerwaarde maar ook het percentage daarvan in verhouding tot het geheele kapitaal vergroot. En dit kan niet anders; aangezien toch door de omzetting van variabel in constant kapitaal het totale bedrag daarvan niet veranderd wordt, is bij constantblijving van dit bedrag, elke vermeerdering der meerwaarde in hoeveelheid van zelf ook eene vermeerdering van den kapitaalinterest. Wat veranderd is, is alleen de verhouding tusschen variabel kapitaal en meerwaarde, de exploitatiegraad van den arbeid. Vóór de omzetting was die $\frac{50}{50}$ of 100 pCt.; na de omzetting waarbij het variabel kapitaal met 20 pCt. werd verminderd, bedroeg die exploitatiegraad $\frac{55}{40}$ of 137.50 pCt. Deze exploitatiegraad nam dus relalief meer toe dan het variabel kapitaal afnam, en dit is ook volstrekt noodzakelijk. Indien de exploitatiegraad *niet* naar verhouding meer steeg dan het variabel kapitaal daalde, zou de meerwaarde*hoeveelheid* afinplaats van toenemen.

8. Het nieuwe uit meerwaarde gevormde kapitaal.

Let men nu op het nieuwe kapitaal dat uit de meerwaarde wordt gevormd, dan verandert dit de zaak in het minst niet. Nemen wij aan, het oorspronkelijk kapitaal behoudt zijne onveranderde samenstelling, de volle

meerwaarde wordt gekapitaliseerd en dat wel zoodanig dat daarbij c : v niet meer als 1 : 1, maar als 3 : 2. De eenige reden waarom in dit nieuwe kapitaal het constante element grooter is gesteld dan in het oorspronkelijke, is weer dat door die nieuwe samenstelling eene grootere hoeveelheid meerwaarde is te verkrijgen. Houden wij nu aan alle zooeven gemaakte onderstellingen vast, dan komen wij tot de volgende formule. Het gansche kapitaal beloopt nu: oorspronkelijk kapitaal 50 c + 50 v, nieuw, uit meerwaarde gevormd, kapitaal 30 c + 20 v, samen 80 c + 70 v. De meerwaarde, die met dit geheele kapitaal wordt verkregen, is 50 m uit het oude en (bij den ondersteldeni exploitatiegraad van 137.50 pCt. voor *dit* kapitaal) $27\frac{1}{2}$ m uit het nieuwe. Na afloop van het productieproces is er dus 80 c + 70 v + $77\frac{1}{2}$ m. De meerwaarde, die, over het geheele kapitaal berekend, eerst 50 pCt. beliep, beloopt nu $51\frac{2}{3}$ pct. daarvan.

Hetzij men lette op gereproduceerde hetzij op nieuw geproduceerde kapitaalwaarde, steeds geldt hetzelfde: vergrooting van het constante en verkleining van het variabele element daarvan geschiedt niet, tenzij door die verandering in samenstelling, in vergelijking met het oudere kapitaal, over eene gelijke hoeveelheid kapitaal eene grootere hoeveelheid meerwaarde is te verkrijgen. Die verandering in samenstelling is niet de oorzaak der daling van den interest, maar een van de oorzaken, welke die daling tegenhouden.

9. Marx opereert met willekeurig gekozen kapitaalmassa's.

Marx verbergt dit voor zich zelf en voor anderen door willekeurige kapitaalmassa's van verschillende grootte met elkander te vergelijken. Zoo stelt hij de volgende gevallen tegenover elkaar.

Op het vroegere tijdstip is na afloop van het productieproces:
C = 4 c + 2 v + 2 m = 6, de kapitaalinterest = $33\frac{1}{3}$ pCt.
op het latere is:
C = 15 c + 3 v + 3 m = 18; de kapitaalinterest = $16\frac{2}{3}$ pCt.[1]

Doch wat bewijst die tegenstelling? Alleen dat een kleinere meerwaarde-hoeveelheid *in thesi* een grooteren

[1]) Zie t. z. p. III, 1, bl. 198.

kapitaalinterest *kan* beduiden, en omgekeerd. Maar daaraan twijfelt niemand, die de allereerste beginselen der rekenkunde kent.

Te bewijzen was daarentegen, dat tengevolge van de verandering in samenstelling van het kapitaal de meerwaarde, berekend over het geheele kapitaal, m. a. w. de kapitaalinterest, *noodwendig* dalen *zal*. En langs dit bewijs gaat die tegenstelling ongemerkt heen.

10. En komt met zichzelven in tegenspraak.

Maar wat erger is, bij zijn geheele betoog over de oorzaak van den val van den kapitaalinterest, komt MARX met zich zelf in lijnrechte tegenspraak. Immers nieuw kapitaal kan — volgens zijne leer — niet anders ontstaan dan uit kapitaliseering van meerwaarde: „Aanwending van meerwaarde als kapitaal of wederomzetting van meerwaarde in kapitaal heet accumulatie van het kapitaal." [1]) Als nu nieuw kapitaal alleen uit de meerwaarde komen kan, is er wel mogelijkheid dat de meerwaarde sneller stijgt dan het kapitaal, daar van de meerwaarde niet een constant gedeelte gekapitaliseerd behoeft te worden; maar niet mogelijk is, dat het kapitaal sneller stijgt dan de meerwaarde waaruit het voortkomt.[2]) Van tweeën één: òf wel de meerwaarde is de uitsluitende bron der kapitaalophooping, maar dan kan deze niet sneller stijgen dan de meerwaarde, en kan dus ook de kapitaalinterest niet dalen; òf wel het kapitaal stijgt sneller dan de meerwaarde, maar dan is dit ook niet de eenige bron der kapitaalvorming.

Van welken kant men de zaak ook beschouwe, komt MARX' verklaring van de daling van den kapitaalinterest verkeerd uit. Van MARX zelf geldt even goed als van „die bisherige Oekonomie" dat hij „de wet van den dalenden kapitaal-interest niet wist te verklaren." [3])[4])

11. Waardedaling der kapitaal-goederen.

Toch staat die daling met de toeneming van het werktuigkapitaal in verband, maar op andere wijze dan

[1]) t. z. p. I, bl. 542.
[2]) „Man muss es nie vergessen, dass die Produktion dieses Mehrwerths — und die Rückverwandlung eines Theils desselben im Kapital, oder die Akkumulation, bildet einen integrirenden Theil dieser Produktion des Mehrwerths — der unmittelbare Zweck und das bestimmende Motiv der kapitalistischen Produktion ist". t. z. p. III, 1, bl. 225.
[3]) t. z. p. III, 1, bl. 204.
[4]) Vgl. GROCE, t. a. p. bl. 237 en volg.

MARX het voorstelt. Het machinewezen verhoogt de hoeveelheid der industrieproducten zoozeer, ook in verhouding tot de toenemende bevolking [1]), het maakt, bij goede sociale en technische doelstelling, de voortbrengingsmoeite daarvan zooveel minder, dat hunne waarde daalt; dit geldt voor de kapitaalgoederen zoo goed als voor de verbruiksgoederen. Vermindering van de waarde der kapitaalgoederen nu wil zeggen vermindering van den arbeid dien men daarvoor op de goederenmarkt koopen kan; de arbeid daarentegen daalt niet in waarde, gemeten aan den arbeid dien men er voor koopen kan, m. a. w. gemeten aan zich zelven. Wat MARX gebruikswaarde van de arbeidskracht noemt, gaat met haar functie op en neer, en haar functie is juist arbeidspraestatie. De ruilwaarde der *soorten* van arbeid (arbeidskracht in de terminologie van MARX) wisselt wel onderling, maar de ruilwaarde van den arbeid (arbeidskracht) en bloc genomen, kan, gemeten in arbeid, niet anders dan constant zijn. Vandaar, dat bij constante quantitatieve verhouding tusschen kapitaal en arbeid en bij vooruitgang der productie, de arbeid een relatief toenemend, het kapitaal een relatief afnemend deel der productie verkrijgt, m. a. w. dat het kapitaal, hoewel het misschien een absoluut toenemende goederenhoeveelheid krijgt, eene afnemende ruilwaarde voor zijn deel ontvangt, d. w. z. dat de kapitaalinterest daalt.

12. Relatieve toeneming kapitaal in verhouding tot arbeid.

In de werkelijkheid gaat echter de zoo even gemaakte onderstelling niet op; de quantitatieve verhouding tusschen kapitaal en arbeid in de productie is niet constant, doch, bij vooruitgang der productiewijze, zich verschuivend ten gunste van het kapitaal. Dit brengt evenwel geen verandering in de zooeven getrokken conclusie. Deze verhooging toch van het kapitaal, in verhouding tot den arbeid en de productie, heeft alleen invloed op het deel van het product dat aan het geheele kapitaal komt, in vergelijking met het deel dat aan de arbeiders, als geheel genomen, toevalt. Door deze quantitatieve verschuiving tusschen kapitaal en arbeid wordt, ten aanzien van de verdeeling van het

[1]) Vgl. beneden Dl. II, hfdst. V, § 2, in 6—8.

product tusschen deze beide productie-factoren, eene beweging in het leven geroepen, welke tegengesteld is aan de zoo even gevonden relatieve toeneming van het aandeel van den arbeid en relatieve afneming van het aandeel van het kapitaal.

Welke van deze beide bewegingen in een gegeven ontwikkelingstijdperk de sterkste is, kan alleen feitelijk onderzoek uitmaken. In het tweede deel worden daaromtrent voor het tegenwoordig tijdperk eenige mededeelingen gedaan.[1]) Doch deze tegengestelde beweging brengt niet de minste verandering in hetgeen wij zeiden over de afneming van het aandeel in het product, dat bij voortgaande productieverbetering toekomt aan eene constant blijvende kapitaalhoeveelheid. En bij de kwestie der verandering in den kapitaalinterest komt het alleen op dit laatste aan.

Van de dalende beweging van den kapitaalinterest bij voortgaande ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze is wel eene verklaring te geven, maar de verklaring welke MARX er van geeft, kan als zoodanig niet gelden.

§ 7. MEERWAARDEGRAAD EN RENTEVOET.

A. UITEENZETTING.

1. Het probleem.

Is reeds de verklaring der daling van den rentevoet voor de marxistische waardetheorie een halsbrekende toer, nog halsbrekender voor haar is de verklaring, dat kapitalen van ongelijke samenstelling bij gelijken exploitatiegraad van den arbeid, bij gelijken meerwaardegraad dus, toch een gelijken kapitaalinterest afwerpen.

Deze verklaring, welke evenals die van de afneming van den kapitaalinterest, met geheimzinnigen ophef door ENGELS in zijne voorrede voor het tweede deel werd aangekondigd,[2]) is te vinden in het eerste stuk van het derde deel van „*Das Kapital.*"

---

[1]) Zie Deel II, hfdst. III, § 2, no. 4, c, 5, c en 9.

[2]) „Nach dem Ricardo'schen Werthgesetz produciren zwei Kapitale, die gleich viel und gleich hoch bezahlte lebendige Arbeit anwenden, alle andern Umstände gleich gesetzt, in gleichen Zeiten Produkte von gleichem Werth und ebenfalls Mehrwerth oder Profit von gleicher Höhe. Wenden sie aber ungleiche Mengen lebendiger Arbeit an, so können sie nicht Mehrwerth oder wie die Ricardianer

2. Waarde en prijs.

Tot goed verstand van de kracht dezer verklaring dient voorop te worden gesteld, dat het circulatieproces wel bestemd is voor de realisatie der in het productieproces voortgebrachte waarde, maar dat het ten aanzien van de individueele waren die bestemming slechts bij uitzondering zuiver nakomt. De prijzen die in werkelijkheid in den handel voor de waren verkregen worden, zijn in den regel niet de juiste uitdrukking harer waarde in geld, maar meer of minder afwijkende uitdrukkingen daarvan. Tot zoover is er algemeene overeenstemming: de waarde, in geld uitgedrukt, is in den regel niet de werkelijke prijs, maar is het punt waarom deze zich met meer of minder groote afwijkingen beweegt.

Thans gaan wij over tot de speciaal marxistische toepassing van deze algemeen erkende waarheid, eene toepassing waarbij — gelijk wij zien zullen — deze waarheid zelve geheel verwrongen wordt.

3. Verkoopsmogelijkheid beneden waarde.

De meerwaarde wordt wel is waar, zegt MARX, verkregen uit het variabele kapitaal, maar voor den kapitalist is het onverschillig of zijn voordeel komt uit het eene of het andere deel van zijn kapitaal. Hem zijne beide kapitaaldeelen even lief; beide verzorgt hij, opdat zij hem een rente zullen afwerpen. Die rente is voor hem geen product van een deel van zijn kapitaal, maar van dat kapitaal in zijn geheel. Wat in werkelijkheid meerwaarde is, is voor den kapitalist kapitaalrente, interest.

„Een waardehoeveelheid is derhalve kapitaal, omdat zij uitgelegd wordt om een interest voort te brengen, of de interest komt te voorschijn omdat eene waardehoeveelheid als kapitaal wordt aangewend. Noemen wij den interest p (profit), dan verandert de formule $W = c + v + m = k + m$ in de formule $W = k + p$, of de waarde der waar is gelijk aan den kostenden prijs plus den interest." [1])

De kostende prijs der waar voor den kapitalist nu is

sagen, Profit von gleicher Höhe produciren. Nun ist aber das Gegentheil der Fall. Thatsächlich produciren gleiche Kapitale, einerlei wie viel oder wie wenig lebendige Arbeit sie anwenden, in gleichen Zeiten durchschnittlich gleiche Profite. Hier liegt also ein Widerspruch gegen das Werthgesetz vor.... Diesen Widerspruch hatte MARX bereits im Manuscript „Zur Kritik" gelöst; diese Lösung erfolgt nach dem Plan des „Kapital" im Buch III".

[1]) *Kapital* III, 1, bl. 11.

gelijk aan de waarde der in het productieproces te loor gaande productiemiddelen plus de door hem betaald zijnde waarde der arbeidskracht, maar zonder de meerwaarde. De waarde der waar is gelijk aan den kostenden prijs plus de meerwaarde; de kostende prijs der waar is gelijk aan haar waarde minus de meerwaarde.

„Wordt de waar derhalve tegen hare waarde verkocht, dan wordt een interest (winst)[1] gerealiseerd, die gelijk is aan het overschot van hare waarde boven haar kostenden prijs, derhalve gelijk aan de gansche in de waarde der waar stekende meerwaarde. Maar de kapitalist kan de waar met profijt verkoopen, hoewel hij haar onder hare waarde verkoopt. Zoolang haar verkoopprijs boven haar kostenden prijs, zij het ook onder hare waarde staat, wordt steeds een deel der in haar verscholen meerwaarde gerealiseerd, alzoo steeds een voordeel behaald.... Tusschen de waarde der waar en haar kostenden prijs is klaarblijkelijk een onbepaalde reeks van verkoopsprijzen mogelijk. Hoe grooter het uit meerwaarde bestaande element van de waarde der waar, hoe grooter ook de practische speelruimte dezer tusschenprijzen.

4. Waarde en kostende prijs.

„Hieruit zijn niet alleen de alledaagsche verschijnselen der mededinging, als bijv. zekere gevallen van lagen verkoop (underselling), abnormale laagte der warenprijzen in bepaalde takken van industrie enz. te verklaren. De tot nu toe door de staathuishoudkunde niet begrepen grondwet van de kapitalistische mededinging, de wet welke den algemeenen rentevoet en de daardoor bepaalde zoogenaamde productieprijzen regelt, rust.... op dit verschil tusschen waarde en kostenden prijs der waren en de daaruit ontspringende mogelijkheid de waar met profijt onder haar waarde te verkoopen." [2])

„De in de waar opgesloten waarde is gelijk aan den arbeidstijd dien hare vervaardiging kost, en het geheel

---

[1]) MARX neemt van de engelsche economisten den dubbelzinnigen term *profit* over, die nu eens interest, dan weer winst beteekent. Ik vertaal dien term door „interest", omdat wij hier alleen met dit deel van de ondernemerswinst te maken hebben.

[2]) *Kapital* III, 1, bl. 11/12.

van dezen arbeid bestaat uit betaalden en onbetaalden. De kosten der waar voor den kapitalist bestaan daarentegen slechts uit het deel van den in haar gematerialiseerden arbeid, dat hij betaald heeft. De in de waar opgesloten meerarbeid kost den kapitalist niets, hoewel hij den arbeider, even zoo goed als de betaalde, arbeid kost, en hoewel hij, even zoo goed als gene, waarde schept en zich als waardescheppend element in de waar belichaamt. De interest van den kapitalist komt daar van daan, dat hij iets te verkoopen heeft, dat hij niet betaald heeft. De meerwaarde, resp. interest, bestaat juist in het overschot van de waarde der waar boven haar kostenden prijs." [1])

5. Meerwaardegraad en rentevoet. Meerwaarde en interest zijn hetzelfde maar zij worden gemeten met een verschillende maat. Meerwaarde $\frac{m}{v}$; interest $\frac{m}{C} = \frac{m}{c + v}$. „De graad der meerwaarde gemeten aan het variabele kapitaal, heet graad der meerwaarde; de graad der meerwaarde, gemeten aan het kapitaal in zijn geheel, heet rentevoet". [2])

De interest, zegt MARX, is „een veranderde vorm der meerwaarde, een vorm, waarin haar oorsprong en het geheim van haar bestaan versluierd en uitgewischt is". [3])

De graad van den interest, de rentevoet nu wordt, naar deze beschouwing, „bepaald door twee hoofdfactoren: den graad der meerwaarde en de samenstelling van het kapitaal". [4]) Deze vlak voor de hand liggende gevolgtrekking wordt door MARX met een overvloed van voorbeelden en formules verduidelijkt... of niet verduidelijkt. Ik vertrouw dat zonder verdere uitlegging aan ieder mijner lezers wel duidelijk zijn zal, dat in deze leer de rentevoet, bij constanten exploitatiegraad van den arbeid, lager zijn zal naar gelang in de samenstelling van het kapitaal het constante element domineert en hooger naar gelang het variabele element meer beteekenis heeft. Bij constante samenstelling van het kapitaal gaat de rentevoet

[1]) t. z. p. bl. 16.
[2]) t. z. p. bl. 17.
[3]) t. z. p. bl. 22.
[4]) t. z. p. bl. 43.

met den meerwaardegraad op en neer, doch in verlangzaamd tempo.

6. Verschillend samengestelde kapitalen brengen verschillenden interest voort.

En wat hier gezegd is van het kapitaal in het algemeen geldt ook van de verschillende afzonderlijke kapitalen. „Kapitalen van verschillende grootte percentsgewijze berekend, of, wat hier op hetzelfde neerkomt, kapitalen van gelijke grootte brengen alzoo bij een gelijken arbeidsdag en een gelijken exploitatiegraad van den arbeid zeer verschillende hoeveelheden interest, omdat deze uit meerwaarde bestaat, voort. En aangezien tengevolge van de verschillende organische samenstelling van het kapitaal in verschillende productiesferen hun variabel deel verschillend is, verschillen derhalve ook de hoeveelheden van den door die kapitalen in beweging gebrachten levenden arbeid en daarmede tevens de hoeveelheden van den door die kapitalen toegeëigenden meerarbeid, van de substantie der meerwaarde en derhalve van den interest. In grootte gelijke stukken van het geheele kapitaal omvatten in verschillende productiesferen in grootte ongelijke bronnen van meerwaarde, en de eenige bron der meerwaarde is de levende arbeid. Bij gelijken exploitatiegraad van den arbeid hangt de hoeveelheid door een kapitaal = 100 in beweging gebrachte arbeid, en derhalve ook de door dat kapitaal toegeëigende meerarbeid, van de grootte van zijn variabel bestanddeel af. Als een kapitaal, dat percentsgewijze uit 90 c + 10 v bestaat, bij gelijken exploitatiegraad van den arbeid evenveel meerwaarde of interest voortbracht als een kapitaal, dat uit 10 c + 90 v bestaat, dan was het zonneklaar, dat de meerwaarde en derhalve de waarde een gansch andere bron hebben moest dan de arbeid, en dat derhalve elke rationeele grondslag der staathuishoudkunde wegviel". [1])

Wij laten deze laatste opmerkelijke uiting voorloopig rusten, en merken voorshands alleen op, dat zij wel wat ver reikt. Indien blijkt, dat kapitalen van verschillende samenstelling gelijke meerwaarde of interest voortbrengen, volgt daaruit nog volstrekt niet, dat (doelmatige) arbeid niet de bron der waarde is en wordt aan de staathuis-

[1]) *Kapital* III, 1, bl. 127.

houdkunde nog niet elke rationeele grondslag onttrokken. Alleen volgt dan daaruit, dat MARX' opvatting van de rol van arbeid en kapitaal in het productieproces niet de juiste is en dat die opvatting dus ook geen rationeelen grondslag voor de staathuishoudkunde oplevert. Het een is niet synoniem met het ander.

Doch wij gaan door met de eigenaardige uiteenzetting van MARX over het verband tusschen meerwaarde en interest. „Aangezien alzoo — zoo gaat hij voort — kapitalen in verschillende productiesferen, percentsgewijze berekend — of kapitalen van gelijke grootte — ongelijk verdeeld zijn in een constant en variabel element, ongelijke hoeveelheden levenden arbeid in beweging brengen en daardoor ongelijke hoeveelheden meerwaarde, alzoo interest, voortbrengen, zoo is de rentevoet, die juist in de percentsgewijze berekening der meerwaarde over het geheele kapitaal bestaat, in die kapitalen verschillend." [1])

7. Voorbehoud: verkoop waren tegen waarde.

Dit alles is, van het standpunt van MARX' waarde- en meerwaardeleer onomstootelijk, doch onder ééne voorwaarde. „Het boven ontwikkelde geschiedt onder de voorwaarde dat de waren voor hare waarden verkocht worden. De waarde eener waar is gelijk aan de waarde van het in haar belichaamde constante kapitaal, plus de waarde van het in haar gereproduceerde variabele kapitaal, plus het toevoegsel bij dit variabele kapitaal, de geproduceerde meerwaarde. Bij gelijken graad der meerwaarde hangt hare hoeveelheid klaarblijkelijk af van de hoeveelheid variabel kapitaal. De waarde van het product van het kapitaal van 100 is in het eene geval 90 c + 10 v + 10 m = 110; in het andere geval 10 c + 90 v + 90 m = 190. Worden de waren tegen hare waarde verkocht, dan het eerste product voor 110, waarvan 10 meerwaarde of onbetaalden arbeid uitmaakt; het tweede product daarentegen voor 190, waarvan 90 meerwaarde of onbetaalde arbeid is." [2])

8. In verschillende productiesferen geen verschillende rentevoet.

„Doch aan den anderen kant lijdt het geen twijfel, dat in de werkelijkheid, van onwezenlijke, toevallige en

[1]) t. z. p. bl. 128.
[2]) t. z. p. bl. 128/9.

elkaar compenseerende verschillen afgezien, het verschil der gemiddelde graden van interest voor de verschillende takken van industrie niet bestaat en niet bestaan kan, zonder het gansche stelsel van de kapitalistische productie omver te werpen. Het schijnt derhalve, dat de waardetheorie hier onvereenigbaar is met de werkelijke beweging, onvereenigbaar met de feitelijke verschijnselen der productie, en dat er derhalve geheel van moet worden afgezien de laatste te begrijpen." [1])

Slechts even stip ik aan, de zelfs voor een MARX wat te arrogante uiting in de laatste zinsnede. Als MARX' eigen verklaring eens bleek falikant uit te loopen, zou er geheel van moeten worden afgezien de kapitalistische productiewijze te willen begrijpen. „Nur die Lumpen sind bescheiden."

9. Kostende prijs grondslag d. concurrentie.

De oplossing van deze schijnbaar onoplosbare tegenstrijdigheid zoekt MARX, en meent hij te vinden, in hetgeen hij in een vroeger hoofdstuk uiteenzette omtrent het verschil tusschen kostenden prijs en waarde der waren. Voor den kostenden prijs der waren is het verschil in samenstelling van het kapitaal van geen beteekenis. „De kostende prijzen zijn dezelfde voor even groote kapitaaluitgaven in verschillende sferen, hoezeer ook de geproduceerde waarden en meerwaarden verschillend mogen wezen. Deze gelijkheid der kostende prijzen vormt den grondslag der mededinging in de kapitaalbeleggingen, waardoor de gemiddelde rentevoet wordt teweeggebracht." [2])

Tot goed verstand van de wijze waarop MARX nu, uitgaande van de kostende prijzen der waren, tot den gemiddelden, voor alle kapitalen gelijken, rentevoet tracht te komen, herinnere men zich zijne uiteenzetting, dat de kapitalistische warenbezitter zijn waar met voordeel verkoopt, zoodra hij daarvoor meer ontvangt dan den kostenden prijs, ook al moet hij haar meer of minder beneden hare waarde afgeven.

10. Gelijkmatige verdeeling der meerwaarde.

Dit vooropstellend maakt MARX door een voorbeeld duidelijk, hoe, volgens hem, uit de ongelijke meerwaarde

[1]) t. z. p. bl. 132.
[2]) t. z. p. bl. 132,

der verschillend samengestelde kapitalen een gelijke rentevoet te voorschijn komt. Hij neemt daartoe vijf kapitalen van gelijke grootte doch van verschillende samenstelling en bij welke het constant element bovendien in verschillende mate afslijtbaar is, zoodat er een verschillend deel van dat element in de waarde der waar moet worden teruggevonden. Zijn betoog luidt nu aldus:

Kapitalen.			Meerwaardegraad.	Meerwaarde.	Rentevoet.	Verbruikt constant Kapitaal.	Waarde der Waren.	Kostende Prijs.
I	80 c +	20 v.	100 pct.	20	20 pct.	50	90	70
II	70 c +	30 v.	100 „	30	30 „	51	111	81
III	60 c +	40 v.	100 „	40	40 „	51	131	91
IV	85 c +	15 v.	100 „	15	15 „	40	70	55
V	95 c +	5 v.	100 „	5	5 „	10	20	15
Totaal	390 c +	110 v.	—	110	100 pct.	—	—	—
Gemiddeld	78 c +	22 v.	—	22	22 pct.	—	—	—

„Beschouwt men de kapitalen I tot V als een enkel totaal-kapitaal, dan ziet men, dat..... de samentelling van de sommen der vijf kapitalen = 500 = 390 c + 110 v, alzoo de gemiddelde samenstelling = 78 c + 22 v (is), en de gemiddelde meerwaarde = 22 pct. Als men deze meerwaarde gelijkmatig over I tot V verdeelt, komen de volgende warenprijzen te voorschijn.

	Kapitalen.	Meerwaarde.	Waarde der Waren.	Kostende Prijs.	Prijs der Waren.	Rentevoet.	Afwijking van Prijs en Waarde.
I	80 c + 20 v	20	90	70	92	22 pct.	+ 2
II	70 c + 30 v	30	111	81	103	22 „	— 8
III	60 c + 40 v	40	131	91	113	22 „	— 18
IV	85 c + 15 v	15	70	55	77	22 „	+ 7
V	95 c + 5 v	5	20	15	37	22 „	+ 17

„Te zamen genomen worden de waren verkocht 2 + 7 + 17 = 26 over en 8 + 18 = 26 onder de waarde zoodat de prijsafwijkingen door gelijkmatige verdeeling der meerwaarde of door toeslag van den gemiddelden interest van 22 op 100 voorgeschoten kapitaal bij de respectieve kostende prijzen der waren I—V elkander

wederkeerig opheffen; in dezelfde verhouding waarin een deel der waren boven, wordt een ander deel onder zijn waarde verkocht. En alleen haar verkoop tegen zulke prijzen maakt het mogelijk dat de rentevoet voor I—V gelijkmatig is, 22 pCt., zonder te letten op de verschillende organische samenstelling der kapitalen I—V. De prijzen, die daardoor ontstaan, dat het gemiddelde der verschillende rentevoeten van de verschillende productiesferen genomen wordt en dat dit gemiddelde aan de kostende prijzen der verschillende productiesferen toegevoegd wordt, zijn de productieprijzen." [1])

Hoe komt nu deze nivelleering der verschillende rentevoeten of, wat op hetzelfde neerkomt, deze nivelleering der warenprijzen tot de productieprijzen tot stand? Dit geschiedt door de werking der concurrentie. Deze maakt dat sommige waren onder en andere boven hare waarde verkocht worden. **11. Werking der concurrentie.**

„Hoewel derhalve de kapitalisten uit de verschillende productiesferen bij den verkoop hunner waren, de in de productie dezer waren verbruikte kapitaalwaarden terugontvangen, zoo lossen zij niet de in hun eigen sfeer bij de productie van deze waren geproduceerde meerwaarde en derhalve interest in, maar slechts zooveel meerwaarde en derhalve interest, als van de totale meerwaarde of den totalen interest, die door het gansche kapitaal der maatschappij in alle productiesferen te zamen genomen, in een gegeven tijdsverloop wordt geproduceerd, bij gelijke verdeeling, op elk deel van het geheele kapitaal valt. Per 100 trekt elk voorgeschoten kapitaal, hoe ook zijne samenstelling zij, in elk jaar of in elk ander tijdperk den interest, die voor dit tijdperk op 100 als het zooveelste deel van het geheele kapitaal komt. De verschillende kapitalisten gedragen zich hier, voor zoover den interest betreft, als bloote aandeelhouders eener naamlooze vennootschap, waarin de aandeelen in de winst gelijkmatig per 100 verdeeld worden en derhalve voor de verschillende kapitalisten slechts verschillend zijn naar de grootte van het door ieder in de geheele onderneming gestoken **12. Kapitalisten als aandeelhouders eener vennootschap.**

---

[1]) *Kapital* III, 1, bl. 135.

kapitaal, naar zijne evenredige deelneming aan de geheele onderneming, naar het getal zijner aandeelen. Terwijl alzoo het deel van dezen warenprijs, dat de bij de productie der waren tenietgegane waardedeelen van het kapitaal vervangt en waarmede derhalve deze verteerde kapitaalwaarden teruggekocht moeten worden, terwijl dit deel, de kostende prijs, zich geheel naar de belegging in de respectieve productiesferen richt, richt zich het andere deel van den warenprijs, de op dezen kostenden prijs gelegde interest, niet naar de hoeveelheid interest die door dit bepaalde kapitaal in deze bepaalde productiesfeer gedurende een gegeven tijd geproduceerd wordt, doch naar de hoeveelheid interest, die op elk aangewend kapitaal, als evenredig deel van het totale in de geheele productie aangewende maatschappelijk kapitaal, gedurende een gegeven tijdsbestek in doorsnede valt....

„Onderstellen wij, dat de vijf verschillende kapitalen I—V uit het vorige voorbeeld aan één man toebehooren. Hoeveel in elk afzonderlijk van de kapitalen I—V per 100 aangewend kapitaal aan variabel en constant kapitaal in de productie der waren verbruikt wordt, zou zijn gegeven, en dit waardedeel der waren I—V zou vanzelfsprekend een deel harer waarde vormen, daar tenminste deze prijs gevorderd wordt ter compenseering van het voorgeschoten en verbruikte kapitaaldeel. Deze kostende prijzen zouden derhalve voor elke warensoort van I—V verschillend zijn en ook door den bezitter als verschillend vastgesteld worden. Wat echter de in I—V geproduceerde verschillende hoeveelheden meerwaarde of interest betrof, zoo kon de kapitalist ze zeer goed als interest van zijn geheele voorgeschoten kapitaal rekenen, zoodat op elke 100 kapitaal een bepaald evenredig deel daarvan viel. Bij de in de enkele ondernemingen I—V geproduceerde waren verschilden derhalve de kostende prijzen, maar bij alle deze waren was het deel van den koopprijs, dat uit den toegevoegden interest op elke 100 kapitaal kwam, gelijk. De totale prijs der waren I—V zou derhalve gelijk zijn aan hare totale waarde, d. w. z. gelijk aan de som der kostende prijzen I—V plus de som der in I—V geproduceerde meerwaarde of interest; inderdaad de geld-

uitdrukking voor het totale quantum arbeid, vroegeren en nieuw toegevoegden, dat in de waren I—V besloten is. En op deze wijze is in de maatschappij zelve — het geheel van alle takken van productie in aanmerking genomen — de som van de productieprijzen der geproduceerde waren gelijk aan de som harer waarden." [1])

Vooreerst laat ik rusten het al te hinkende der vergelijking van de verdeeling van het gezamenlijk voordeel der verschillende ondernemingen van eenzelfde vennootschap of eenzelfde persoon, over het geheele kapitaal van die vennootschap of persoon, met de verdeeling van het voordeel, behaald door verschillende onafhankelijk van elkander produceerende kapitalisten over het geheele maatschappelijk kapitaal.

13. Het kapitaal stroom naar de meest winstgevende beleggingen.

Alvorens tot het onderzoek van deze uiteenzetting te kunnen overgaan, moet nog met een enkel woord worden besproken, hoe de omzetting van waarden in productieprijzen in haar werk gaat. Zooals wij reeds weten, is dit het resultaat der mededinging en wel van eene mededinging onder zoodanige omstandigheden, „dat de waren niet eenvoudig als waren geruild worden, maar als producten van kapitalen die in verhouding tot hun grootte, of bij gelijke grootte, op gelijke deelneming van de totale hoeveelheid der meerwaarde aanspraak maken. En de totale prijs der door een gegeven kapitaal in een gegeven tijdsbestek geproduceerde waren heeft dezen eisch te bevredigen. De totale prijs dezer waren is echter bloot de som der prijzen van de afzonderlijke waren, die het product van het kapitaal vormen." [2])

Wat MARX hiermede bedoelt, is duidelijk genoeg. Wordt in eenigen tak van nijverheid veel meerwaarde gemaakt in verhouding tot het geheele daarin belegde kapitaal, m. a. w. wordt daar een hooge kapitaal-interest verkregen, dan voeren de kapitalisten naar zulk eene winstgevende productiesfeer nieuw kapitaal toe, om van dien hoogen interest mede te genieten. Dat nieuwe kapitaal zet nieuwen arbeid in beweging en vermeerdert alzoo het producten-

[1]) t. z. p. bl. 136—138.
[2]) t. z. p. bl. 154.

aanbod van dien tak van nijverheid. Bij dat verhoogde aanbod is de geheele hoeveelheid niet meer tegen den oorspronkelijken, met de waarde overeenstemmenden, prijs af te zetten. Het gevolg daarvan is, dat de producenten in dien tak van nijverheid verplicht zijn de verkoopprijzen hunner waren beneden de waarde te doen dalen, hetgeen zij doen kunnen zonder verlies te lijden, als die verkoopprijzen maar blijven boven de kostende prijzen.

In die takken van nijverheid, waar weinig meerwaarde wordt gemaakt in verhouding tot het geheele daarin belegde kapitaal, waarin m. a. w. een lage kapitaal-interest wordt verkregen, heeft de omgekeerde beweging plaats. Het kapitaal trekt zich daaruit voor een deel terug om betere belegging te zoeken; dit heeft ten gevolge dat door het overschietende kapitaal minder arbeid wordt in beweging gebracht, m. a. w. dat het aanbod van producten van dezen nijverheidstak kleiner wordt. Dit kleiner worden van het aanbod, bij gelijk gebleven vraag, doet de prijzen der producten van deze productiesfeer stijgen boven den oorspronkelijken prijs, die door de waarde bepaald werd en maakt dat de verkooper dier producten een gedeelte ontvangt der waarde en dus ook der meerwaarde, welke door anderen werd voortgebracht. Op deze wijze komt door den drang naar gelijkheid van interest bij de verschillende kapitalen van gelijke grootte, welke drang van de samenstelling der kapitalen onafhankelijk is, de gelijkmatige verdeeling der meerwaarde over alle takken van productie tot stand. [1])

„Wat de concurrentie, binnen een en dezelfde sfeer, klaar speelt, is de opstelling van een gelijke marktwaarde en marktprijs uit de verschillende individueele waarden der waren. De concurrentie der kapitalen in de verschillende sferen echter brengt eerst den productieprijs te voorschijn, die de rentevoeten tusschen de verschillende sferen gelijk maakt. Voor het laatste is een hoogere kapitalistische ontwikkeling noodig dan voor het eerste." [2])

Het gelijkheidsstreven van het kapitaal, dat in alle

---

1) Zie t. z. p, III, 1, bl. 175/6.
2) t. z. p. bl. 159.

takken van het bedrijf, waarin het wordt aangewend, een in verhouding tot zijne grootte gelijk deel van het product verlangt, geeft eenerzijds aan de kapitalisten op het stuk van den interest gelijkheid van belangen, maakt hen tot eene afzonderlijke maatschappelijke klasse en het kapitaal tot eene maatschappelijke macht; [1]) aan den anderen kant veroorzaakt het, dat de waren in het kapitalistische ruilverkeer verkocht worden en verkocht *moeten* worden niet tegen haar waarde, maar tegen prijzen welke zoodanig van die waarde afwijken, dat zij het gelijkheidsstreven van het kapitaal bevredigen. **14. Gemeenschappelijk belang der kapitalisten.**

De marktprijzen worden derhalve bepaald door vraag en aanbod. Maar dat wil niet zeggen dat zij van de waarde, welke door den gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd bepaald wordt, onafhankelijk zijn. Dat is, naar de voorstelling van MARX, allerminst het geval, want het totale bedrag der meerwaarde van alle waren, dat een deel is van haar ruilwaarde, bepaalt, in verband met de grootte van het kapitaal in elken bedrijfstak hoeveel in den prijs der producten boven den kostenden prijs wordt opgenomen. „Als derhalve vraag en aanbod den marktprijs regelen, of liever de afwijkingen der marktprijzen van de marktwaarde, dan regelt aan den anderen kant de marktwaarde de verhouding van vraag en aanbod of het centrum, waarom de wisselingen in vraag en aanbod de marktprijzen laten schommelen.” [2])

---

1) t. z. p. bl. 174/5.

„Das Specialinteresse, welches das Kapital einer Sphäre, im Unterschied vom Gesammtkapital, an der Ausbeutung der von ihm speciell beschäftigten Arbeiter, hat der einzelne Kapitalist, im Unterschied von seiner Sphäre, an der Ausbeutung der persönlich von ihm ausgebeuteten Arbeiter. — Andrerseits hat jede besondere Sphäre des Kapitals und jeder einzelne Kapitalist dasselbe Interesse der Productivität der vom Gesammtkapital angewandten gesellschaftlichen Arbeit.” t. z. p. bl. 177/8.

2) t. z. p. bl. 160. MARX drukt dit enkele bladzijden later nog sterker uit: „Der Austausch oder Verkauf der Waaren zu ihrem Werth ist das Rationelle, das natürliche Gesetz ihres Gleichgewichtes; von ihm ausgehend, sind die Abweichungen zu erklären, nicht umgekehrt aus den Abweichungen das Gesetz selbst”. (bl. 167) Heel duidelijk is deze sterkere uitspraak echter niet. MARX vergeet hier zijn historisch materialisme, volgens hetwelk in een gegeven ontwikkelingstijdperk der maatschappij rationeel is wat in dat ontwikkelingstijdperk past. Wanneer nu in het kapitalistische tijdperk past dat de waren niet tegen hare waarde worden verkocht, is het rationeel dat dit niet geschiedt, en kan men niet beweren dat het rationeel zou zijn als het anders geschiedde. Waar ligt dan het historisch-materia-

15. Meerwaarde- en klassenstrijd-theorie.

Zoo loopt de meerwaardeleer uit op eene bevestiging van de leer van den klassenstrijd, m. a. w. op een bewijs voor de bij MARX a priori vaststaande meening omtrent den in de kapitalistische maatschappij noodzakelijken belangenstrijd tusschen de klasse der kapitalisten en de arbeidende klasse. Welk verschil van belang de kapitalisten onderling ook hebben, zij hebben een daarboven staand gemeenschappelijk belang, dat allen te zamen bindt: het zoo hoog mogelijk opdrijven van de meerwaarde, m. a. w. van den exploitatiegraad van den arbeid, welke bepaalt hoeveel vruchten het kapitaal hun percentsgewijze, zonder onderscheid van den bijzonderen aard van hun bedrijf, afwerpt. En dit gemeenschappelijk belang der kapitalisten, dat hun door de kapitalistische productiewijze als het ware wordt opgelegd, staat lijnrecht tegen het gemeenschappelijk belang der arbeiders over, die, bij alle onderling belangenverschil, even noodwendig als de kapitalisten tot ééne klasse worden saamgeworpen, omdat zij er allen belang bij hebben, dat de graad der exploitatie van den arbeid door de kapitalisten zoo laag mogelijk worde gehouden.

Zoo vormt de beschouwing over het verband tusschen meerwaardegraad en algemeenen rentevoet het sluitstuk van MARX' reusachtig pleidooi voor de theorie van den klassenstrijd in de hedendaagsche kapitalistische maatschappij.

B. CRITIEK.

Wij hebben thans de kracht van dit sluitstuk nog een oogenblik op de proef te stellen. Daarbij valt de aandacht onwillekeurig in de eerste plaats op de zonderlinge omstandigheid, dat de ruilwaarde der waren hier, in het

---

listische criterium dier rationaliteit? Maar nog sterker is MARX' vergrijp tegen zijn eigen historisch materialisme, waar hij — zonder te letten op het verschil in economische ontwikkelingstijdperken — verkoop der waren tegen hare waarde kortaf *natuurlijk* noemt, en daarmede het kapitalistische ruilverkeer, dat verkoop der waren niet tegen hare waarde vordert, als *onnatuurlijk* stempelt. Immers het kapitalistische ruilverkeer is een noodzakelijk stadium in de maatschappelijke ontwikkeling, en een noodzakelijk ontwikkelingsstadium kan toch niet onnatuurlijk wezen. Toen de aangehaalde zinsnede uit MARX' pen vloeide, heeft hij zeker in zich zelven gemompeld: „Moi, je ne suis pas Marxiste".

slot van het breede betoog, een gansch anderen zin verkrijgt, dan zij in den aanvang daarvan had. Bij den opzet van zijn betoog was ook voor MARX de ruilwaarde der waren de quantitatieve onderlinge verhouding waarin zij in het kapitalistische ruilverkeer geruild worden; de prijs was daar de gelduitdrukking van die waarde [1]. Wat MARX uit zijne waardeleer afleidt voor de waarde der arbeidskracht, is een rechtstreeksche consequentie van de onderstelling, dat de waren in het kapitalistische reproductieproces met elkander geruild worden tegen hare waarde. Valt die onderstelling weg, dan valt daarmede de geheele theorie omtrent de waarde der arbeidskracht, ook al zou deze theorie, bij het vasthouden aan die onderstelling, onaantastbaar zijn. En valt de theorie omtrent de waarde der arbeidskracht, dan valt daarmede tevens de meerwaarde-theorie; — wat men ook aan MARX moge verwijten, zeker niet gebrek aan logischen samenhang tusschen de onderdeelen van zijn stelsel.

1. Veranderde beteekenis d. ruilwaarde.

2. MARX' ruilwaarde een fictie.

Doch wat gebeurt nu in het sluitstuk van zijn economisch betoog? De onderstelling waarop het geheele gebouw daarvan rustte, wordt als eene voor het kapitalistische tijdperk onjuiste onderstelling aangewezen. Vroeger, vóór het kapitalistische tijdperk, werden de waren inderdaad tegen hare waarde geruild, in het kapitalistische tijdperk geschiedt dat niet meer [2]. In het kapitalistische tijdperk vallen marktwaarde en marktprijs uiteen, is de laatste niet meer de gelduitdrukking van de eerste, maar van eene niet slechts toevallig, doch — althans voor alle waren die niet product zijn van een kapitaal, waarvan de samenstelling overeenstemt met de gemiddelde samenstelling van het geheele maatschappelijke kapitaal, — noodzakelijk daarvan afwijkende waarde. De ruilwaarde, die eerst werd voorgesteld als een aan de kapitalistische werkelijkheid ontleend begrip, blijkt achteraf eene fictie te zijn. [3] Maar

---

1) Zie boven bl. 248/9.

2) *Kapital*, III, 1, bl. 155 en volg. Zie ook ENGELS, *Neue Zeit* XIV, 1, bl. 4 en volg.

3) „So wird unter den Händen von MARX der vom Preise abgeleitete, ja mit ihm identificirte, dann aber von ihm losgelöste „Werth" zu einem echt scholastischen Begriffe, zu einem ganz in der Luft schwebenden Spuk." FRIEDLAENDER, *Vier Hauptrichtungen*, bl. 71. Zie ook WENCKSTERN, *Marx*, bl. 28/9.

wanneer het ruilwaardebegrip, dat het fundament is van het geheele *„Kapital"*, een fictief begrip is, krijgt dit gansche werk een fictief karakter.

3. Reddingspogingen.
a. SOMBART.

Ten einde de waardeleer van *„Das Kapital"* nu niettemin, voor zoover het gaat, in waarde te houden, wordt van de zijde van sommige MARX-vereerders in het midden gebracht, dat de daarin ontwikkelde waardeleer van den eersten opzet af aan eene hypothetische leer is geweest en als zoodanig door MARX is bedoeld.

Volgens SOMBART, die hierin door BERNSTEIN [1]), GROCE [2]), SCHMIDT [3]) en anderen in hoofdzaak gevolgd wordt, heeft MARX met zijne waardetheorie geene analyse willen geven van het ruilwaardeverschijnsel, gelijk de kapitalistische maatschappij het in werkelijkheid te zien geeft, maar heeft het door hem geconstrueerde waardebegrip geen ander doel dan te dienen als hypothese, welke de werkelijke verschijnselen van de kapitalistische maatschappij helpt verklaren: „sein (MARX') Wert ist keine empirische, sondern ein gedankliche Thatsache."[4]). De waarde-hypothese heeft volgens deze voorstelling ongeveer dezelfde rol te vervullen, welke aan de hypothesen in de natuurwetenschappen toevalt ter verklaring van de innerlijke regelmatigheid der uit waarneming bekende natuurverschijnselen, bijv. van de hypothese der ethertrillingen ter verklaring van het licht.[5]) Tusschen die natuurwetenschappelijke hypothesen en de waarde-theorie van MARX, opgevat als sociaal-economische hypothese, bestaat echter een hemelsbreed onderscheid. De natuurwetenschappelijke hypothesen bepalen zich tot den — op het tijdstip waarop zij gelden — nog buiten de waarnemings-mogelijkheid liggenden ondergrond der verschijnselen; zij worden gewijzigd of

[1]) *Voraussetzungen*, bl. 38 en volg.
[2]) *Matérialisme hist.*, bl. 221,
[3]) Zie v. BÖHM-BAWERK, *Capital und Capitalzins*, 2e dr. I. bl. 539 en volg.
[4]) *Archiv. f. Soz. Gesetzg. & Stat*, VII, bl. 574.
[5]) Man mache sich die Stellung des Wertgesetses, im MARX'schen System, so wie ich es zu fassen versucht habe, klar und man wird begreifen, was MARX mit der oft wiederholten, aber meines Erachtens selten verstandenen Wendung meint: er wolle nicht eine Theorie der wirthschaftlichen Erscheinungen geben, sondern die „innere" Gezetzmässigkeit der kapitalistischen Wirthschaftsordnung aufdecken." SOMBART, t. z. p. bl. 583.

opgegeven, zoodra nieuwe verschijnselen bekend worden, die met de oude hypothese niet zijn overeen te brengen. MARX' waardehypothese betreft daarentegen den *binnen* de grenzen der waarnemingsmogelijkheid liggenden ondergrond der kapitalistische maatschappij en komt met de verschijnselen uit het kapitalistische ruilverkeer in den meest flagranten strijd[1]). Zulk eene „gedankliche Thatsache" is niet eene wetenschappelijke hypothese maar eene fictie, die indruischt tegen een der eerste beginselen van elk wetenschappelijk onderzoek, namelijk dat niet de feiten zelve, maar alleen de onderzoekers daarvan met hunne verklaringen en theorieën ongelijk kunnen hebben. SOMBART's uitlegging loopt uit op het gelijk geven aan MARX tegen de feiten in.

Bovendien ligt er eenig sarcasme in, dat men ter bescherming van een der meest fundamenteele leerstukken van den grondvester der materialistische geschiedbeschouwing, voor wien de gedachten niets anders zijn dan weerkaatsingen van de werkelijke wereld buiten ons, zijn toevlucht er toe nemen moet, hem toe te dichten dat hij zijn uitgangspunt ter verklaring van de economische werkelijkheid zocht in eene „gedankliche Thatsache", die iets gansch anders was dan eene weerspiegeling van de werkelijkheid in zijn geest.

Maar wat erger is, — de geheele poging om MARX' waardeleer op deze bij uitstek onmaterialistische wijze te rechtvaardigen, stuit af op zijn eigene, zeer pertinente verklaring dat hij zijne waardeleer gaf niet voor eene hypothetische kapitalistische maatschappij, maar voor de concrete kapitalistische maatschappij, waarin wij leven. Zelfs aangenomen dat de boven op bl. 249 gegeven citaten uit het eerste deel van „*Das Kapital*" nog twijfel daaromtrent toelaten, dan sluit de aldaar eveneens medegedeelde zinsnede uit zijne rede van Juni 1865 in de „Internationale" toch wel elken twijfel buiten. Een redenaar die — gelijk MARX aldaar deed — zijne toehoorders aanspoort TOOKE's geschiedenis der prijzen te raadplegen, ten einde zich te overtuigen, dat de waren gemiddeld voor hare werkelijke

[1]) Vgl. v. BÖHM-BAWERK, *Capital und Capitalzins*, I, 2e dr. bl. 544 en volg.

waarde verkocht worden, geeft daarmede toch wel op de meest ondubbelzinnige wijze te kennen, dat de waardewet die hij hun uiteenzet, geen hypothetische, maar aan de werkelijkheid ontleende en door de werkelijkheid bevestigde wet is.

Maar niet alleen dit wordt door die redevoering buiten twijfel gesteld, MARX zegt daarin ook zoo beslist mogelijk, dat raadpleging van TOOKE's prijzengeschiedenis (die toch wel geen hypothetische geschiedenis is) zijn waardewet bewijst voor *elke soort* van waren. Daarmede wordt ook de staf gebroken over die andere reddingspoging, welke de waardewet een algemeen karakter wil geven in dezen zin, dat zij niet bedoelt eene verklaring te geven van de waarde van elke afzonderlijke waar of warensoort in de kapitalistische maatschappij, maar van den oorsprong der waarde van alle kapitalistische waren tezamen genomen, alsmede van den oorsprong der in al die waren tezamen opgesloten meerwaarde.

Zelfs al was die reddingspoging niet bij voorbaat door MARX afgeslagen, zou zij toch veel te zwak zijn, en waar MARX haar met zijne verklaring dat zijne waardewet de waarde van elke soort van waren in de kapitalistische maatschappij verklaart, reeds in 1865 van de hand wees, behoeft zij onze aandacht niet langer bezig te houden.

Het is dan ook geen wonder, dat ENGELS — hoewel SOMBART's oplossing bij hem een succès d'estime verwierf — zich daarmede niet bevredigd gevoelde en zijnerzijds een wat meer realistische en historisch-materialistische verklaring beproefde. [1])

b. ENGELS. Zijne verklaring sluit zich aan bij eenige zinsneden van het derde deel van *Das Kapital*, [2]) maar is niettemin als poging tot wetenschappelijke rechtvaardiging van MARX' waardetheorie haast nog ondeugdelijker dan die van SOMBART; zij heeft zelfs niets van eene verklaring, noch van eene opening der impasse, waarin MARX met zijne waardetheorie was te land gekomen. Volgens ENGELS: „geldt de waardewet van MARX algemeen, voor zoover

1) *N. Z.* XIV, 1.
2) Zie boven, bl. 353.

„überhaupt" economische wetten gelden, voor het geheele tijdperk der eenvoudige warenproductie derhalve tot den tijd waarin deze door de intrede der kapitalistische productiewijze eene wijziging ondergaat." [1])

Waar MARX in zijn „*Kapital*" de geheimen der kapitalistische productiewijze ontsluieren zal, begint hij bij de uiteenzetting van het wezen der waar, omdat de kapitalistische productie warenproductie is en deze niet is te begrijpen, zoolang het eigenaardige karakter der waar niet is begrepen. Zijn gansche waardetheorie is met het feit dat kapitalistische productie warenproductie is, ten allernauwste samengeweven. En ziet, nu komt ENGELS, na MARX' dood en aan het einde van zijn eigen leven verkondigen, dat de eigenlijke, de „einfache" warenproductie ligt in het vóórkapitalistische tijdperk en dat alleen voor dat tijdperk MARX' waardewet geheel opgaat. Aangenomen dat ENGELS hierin gelijk heeft, [2]) dan volgt daaruit dat MARX zich deerlijk vergiste, toen hij een economische wet, welke alleen gold in het vóór-kapitalistische tijdperk, als fundament bezigde voor zijne analyse van de kapitalistische maatschappij. [3]) Maar ENGELS deed in de aangehaalde zinsnede een voor „*Das Kapital*" nog veel vernietigender uitspraak, namelijk dat de gansche geldigheid der economische wetten beperkt moet worden tot de vóór-kapitalistische maatschappij, daar de kapitalistische productiewijze in die wetten wijzigingen brengt. Immers hierin ligt opgesloten dat deze wijzigingen zelve, welke het kapitalisme teweegbrengt, niet onder wetten zijn te brengen. Het voorbehoud dat ENGELS maakt, waar hij MARX' waardewet geldig verklaart „voor zoover (in de kapitalistische maatschappij) *überhaupt* economische wetten gelden", heeft anders geen zin. En „*Das Kapital*" zou ons juist de economische wetten van de kapitalistische productiewijze uiteenzetten!

Het noodlot heeft gewild, dat ENGELS in zijn laatste

---

[1]) *N. Z.* XIV, 1, bl. 39.

[2]) Hetgeen ook van socialistische zijde niet zonder goede gronden ontkend wordt. BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 39; SOREL, *Les polémiques pour l'interprétation du Marxisme*, bl. 5 en volg.

[3]) Vgl. DIEHL, t. a. p. bl. 19; VERRIJN STUART, *Economist* 1896, bl. 533.

geschrift, in een enkele korte zinsnede het bankroet der „wetenschappelijke" sociaaldemocratische economie uitsprak.

4. De waardewet eene dialectisch-proudhonistische schepping.

Intusschen, al geven ENGELS' laatste en door den dood afgebroken opstellen in de „*Neue Zeit*", niet de door hem bedoelde wetenschappelijke *rechtvaardiging* van MARX' waardewet; zij wijzen den weg voor de *verklaring* der beteekenis welke die wet voor MARX en hem had, en hoe zij aan haar kwamen.

MARX' waardewet is een kind van zijn bewust historisch-materialistische dialectiek en zijn onbewust, aan PROUDHON en de engelsche socialisten ontleend, socialistisch idealisme. In het vóórkapitalistische tijdperk werkt de waardewet zuiver, de arbeider krijgt voor zijn product zooveel in ruil als er gemiddeld maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd in is belichaamd, *these*; — in het kapitalisme komt de storende invloed der scheiding van arbeid en productiemiddelen; de waardewet geldt er nog wel, maar niet meer zuiver; de waarde der waren wordt nog wel door den factor arbeid bepaald, maar de arbeider krijgt niet meer de met den in zijn product belichaamden gemiddeld maatschappelijken arbeidstijd overeenstemmende waarde; de kapitalist, de bezitter der productiemiddelen, houdt daarvan niet alleen terug hetgeen noodig is voor instandhouding en uitbreiding van het kapitaal, maar ook hetgeen noodig is voor zijn eigen buitensporig hoog consumtiefonds, welk laatste, zoo de kapitalist al eenigen productieven arbeid verricht, buiten verhouding daartoe staat; de arbeid (arbeidskracht) is een koopwaar die met niet meer betaald wordt dan hetgeen noodig is voor hare instandhouding en onafgebroken reproductie, *antithese*; — deze negatie der these roept haar eigen negatie op: het eigendom der productiemiddelen wordt aan de kapitalisten onttrokken, de maatschappij zelve neemt het over en houdt van het product niet meer terug dan voor instandhouding en uitbreiding van het kapitaal noodig is, de arbeider (en ieder is nu arbeider) ontvangt, behoudens dien noodzakelijken aftrek, een aandeel van het maatschappelijk product in verhouding tot den gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd, belichaamd in *zijn*

product; de waardewet, voor zoover daarvan in het nieuwe tijdperk nog kan gesproken worden, werkt in dit hoogere maatschappelijke ontwikkelingsstadium opnieuw zuiver; ieder wordt weer beloond naar zijn arbeid d. w. z. naar den in zijn product belichaamden gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd, *synthese*.

Deze verklaring van MARX' waardewet loopt, behalve dat ik het onbewuste proudhonisme (de *natuurlijke* waardewet, welke in het kapitalistische tijdperk onzuiver is geworden en welke weder zuiver worden moet en in de communistische maatschappij weder zuiver worden zal) wat duidelijker doe uitkomen, geheel parallel aan zijn eigene verklaring der beteekenis van den overgang van de vóórkapitalistische in de kapitalistische maatschappij en van deze in de communistische. „De uit de kapitalistische productiewijze voortspruitende kapitalistische toeeigeningswijze, derhalve het kapitalistische privaateigendom, is de eerste negatie van het individueele, op eigen arbeid gegronde privaateigendom. Maar de kapitalistische productie wekt met de noodzakelijkheid van een natuurproces haar eigen negatie op. Het is negatie der negatie. Deze herstelt niet het privaateigendom, maar wel het individueele eigendom op den grondslag van het resultaat van het kapitalistische tijdperk: de coöperatie en het gemeenschappelijk bezit der aarde en der door den arbeid zelven geproduceerde productiemiddelen". [1])

Van de werkelijkheid dezer dialectische constructie was MARX geheel doordrongen. Zijne waardewet zou van de kapitalistische antithese in dit dialectische proces eene wetenschappelijke verklaring geven; deze nu ging er van uit, dat in het kapitalisme slechts die ééne, aangewezene, onzuiverheid in de waardewet bestaat, namelijk dat een deel der waarde van het product aan een ander dan den producent toekomt; eerst aan het slot der maatschappelijke analyse, bleek er voor het kapitalistische tijdperk in de aprioristisch geconstrueerde waardewet een tweede en daarom veel ernstigere onzuiverheid te zijn, omdat zij niet kon worden verklaard zonder de gegeven verklaring

1) *Kapital* I, bl. 728/9.

der eerste onzuiverheid omver te werpen. *Hinc illae lacrimae!*

Dat MARX en ENGELS niet konden inzien, dat bij het stuiten op die tweede onzuiverheid, de constructie van de kapitalistische maatschappij, waarin zij de wetenschappelijke rechtvaardiging van hun socialisme meenden gevonden te hebben en waaraan zij het grootste deel van hun leven gearbeid hadden, als ondeugdelijk moest worden opgeheven, is psychologisch verklaarbaar genoeg, maar dit doet aan de objectieve, wetenschappelijke ondeugdelijkheid dier constructie niets af.

Hoe begrijpelijk de tegenzin van MARX' volgelingen moge zijn, om te erkennen dat het derde deel van zijn „*Kapital*" het eerste deel daarvan dood slaat; er is geen ontkomen aan. De waardeleer, die eerst eene verklaring geven zou van de kapitalistische waar en van hare werkelijke waarde in het kapitalistische tijdvak, loopt uit op de conclusie, dat de waren regelmatig juist *niet* worden geruild, in de verhouding waarin zij volgens het uitgangspunt geruild werden en afgezien van tijdelijke storingen noodwendig geruild worden moesten. Zij is dan ook geen hypothese, zelfs geen fictie, maar een bewijs uit het ongerijmde voor de onwaarde van haar inhoud.

5. Overwegende invloed van vraag en aanbod. Bij dat bewijs uit het ongerijmde blijkt ook de ondergeschikte rol welke eerst, in strijd met de werkelijkheid, aan vraag en aanbod werd toegekend, in een hoofdrol te moeten worden veranderd. Eerst hadden vraag en aanbod geen ander doel en geen andere uitwerking dan overeenstemming te brengen tusschen waarde en prijs, den prijs om de waarde te doen schommelen; doch per slot van rekening bleken vraag en aanbod een heel ander en veel zelfstandiger doel en uitwerking te hebben. Zij bepalen den graad van afwijking welke de prijs van de waarde hebben moet [1]). En hierbij blijft alleen dit verband, dat in de prijzen van alle goederen, bijeengenomen, niet meer nieuw gevormde waarde kan worden opgenomen, dan er nieuw gevormd is. MARX zelf hecht daaraan eene groote beteekenis, maar behalve

[1]) Vgl. v. BÖHM-BAWERK, *Zum Abschluss*, bl. 109—120 en bl. 176 en volg.

hijzelf, zal wel niemand hem dat toegeven, uitgenomen natuurlijk degenen die, door zijne indrukwekkenden schrijf- en redeneertrant verblind, zweren bij het woord des meesters.

6. Te late er-kenning van dien invloed

Dat er in het productieproces nieuwe waarde wordt voortgebracht, meer waarde dan er in te niet gaat, erkent ieder; en even grif wordt algemeen erkend dat uit het kapitalistische ruilverkeer niet meer nieuwe waarde kan te voorschijn komen dan er voortgebracht is. Maar deze elementaire waarheden zeggen niets over de wijze waarop en de bronnen waaruit die nieuwe, of om met MARX te spreken, die meerwaarde ontspruit. De wijze waarop MARX poogt tusschen die twee dingen verband te leggen, getuigt wel van zijn meesterschap in de redeneerkunst, dat hem voor geen enkel sophisme doet vervaard staan, maar het niet bestaande verband daartusschen wordt er niet door gelegd en kon er niet door gelegd worden.

Natuurlijk is er wel verband tusschen vraag en aanbod eener- en warenprijzen anderzijds, doch MARX had dit verband moeten leggen in zijne waardetheorie zelve; [1]) toen hij het daar verwaarloosde, kon hij het later niet meer in zijn stelsel binnenhalen zonder zijne waardetheorie stilzwijgend prijs te geven. [2])

Door de werking van vraag en aanbod worden de waren in het kapitalistische ruilverkeer in zoodanige verhouding met elkaar geruild dat niet meer haar individueele (marxistische) waarde maar de percentsgewijze gelijkmatige belooning van het kapitaal, dat haar beheerscht, gerealiseerd wordt. Men kan dit MARX onder één voorbehoud toegeven. *Voor zoover* de hoogere waarde boven de in het productieproces te niet gegane waarde aan het kapitaal komt, heeft dit de neiging die hoogere waarde gelijkelijk over al zijne deelen te verdeelen. Maar dit *voor zoo ver* raakt het hart der kwestie.

---

1) DIEHL drukt dit t. a. p. bl. 29, aldus uit: „Es ist ein Grundfehler der MARX'schen Werththeorie, dass der Produktions- und Verwertungsprozess auseinandergerissen werden, statt als Einheit zusammengefasst zu werden."

2) „Ich kann mir nicht helfen, ich sehe hier nichts von einer Erklärung und Versöhnung eines Widerstreites, sondern den nackten Widerspruch selbst. Der dritte Band MARX' verleugnet den ersten." v. BÖHM-BAWERK, *zum Abschluss*, bl. 111. Zie ook VERRIJN STUART, *Economist* 1896, bl. 535 en volg.

7. Gelijkheidstendens van den kapitaalinterest slechts één der elementen van de prijsvorming.

Met de uit de kapitalistische werkelijkheid bekende neiging van het kapitaal naar gelijkheid in interest is wel één van de elementen der prijsvorming aangegeven, maar is volstrekt niet aangegeven dat de geheele nieuwe waarde, die uit het productieproces te voorschijn komt, aan het kapitaal toevallen zal.

Het bewijs van dit laatste heeft MARX dan ook elders trachten te leveren. Dit bewijs rustte op de volgende sluitrede: de waren worden geruild tegen haar waarde; de waarde der waren wordt bepaald door den voor hare voortbrenging gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd; de arbeidskracht is een waar; zij wordt gereproduceerd door het verbruik van levensmiddelen, ergo wordt haar waarde bepaald door den arbeidstijd, noodig voor de voortbrenging der levensmiddelen die de arbeider ter reproductie van zijn arbeidskracht behoeft.

Doch later slaat hij zelf het uitgangspunt moedwillig weg; de sluitrede verliest daarmede al haar kracht. Als de waren *normaal* geruild worden tegen prijzen die van hun waarde afwijken, waarom dan niet ook de waar arbeidskracht? [1]) Zeker, de gelijkheidstendens van het kapitaal ter zake van zijn eigen belooning spreekt ten aanzien van de prijsbepaling der waar arbeid (arbeidskracht) niet, althans niet rechtstreeks, mede. Zijdelings echter doet zij dat wèl, doordien zij in de nijverheidstakken met hoogen interest, waarheen het kapitaal zich beweegt, ook het arbeidsloon stijgen doet. Deze zijdelingsche invloed van de gelijkheidstendens van het kapitaal — ik geef het den volgelingen van MARX aanstonds toe — is evenwel slechts van tijdelijken invloed. Van blijvenden invloed op den arbeidsprijs daarentegen is eene omstandigheid, waarop MARX bij de uiteenzetting zijner waardeleer evenmin lette als op die gelijkheidstendens.

8. Ook arbeiders krijgen aandeel in de meerwaarde.

Evenmin als op de goederenmarkt zijn vraag en aanbod op de arbeidsmarkt onafhankelijk van den prijs, maar terwijl op de goederenmarkt vooral de vraag gevoelig is voor den prijs, is dit op de arbeidsmarkt vooral het

1) Vgl. DIEHL, t. a. p. bl. 35.

geval met het aanbod. De arbeiders zijn niet bereid hun arbeidskracht (arbeid) beneden zekeren minimalen prijs te verkoopen, ook al zouden zij bij verkoop beneden dien prijs nog niet beneden hun bestaansminimum dalen. En zij worden daartoe, gelukkig, minder bereid naarmate hun ontwikkeling hooger en hunne maatschappelijke kracht grooter wordt, of wil men: hunne maatschappelijke zwakte vermindert en in verband daarmede de rechtsorganisatie der maatschappij, de staat, meer op de verzekering ook van hunne belangen wordt ingericht. Bij alle verschil tusschen de arbeidsloonen onderling en alle concurrentie binnen verschillende kringen in de arbeidende klasse geldt van het arbeidsloon, *en bloc* genomen, dat het de uitkomst is van twee tegengestelde tendenzen, welker werking MARX en zijne volgelingen zeker niet ontkennen zullen. De kapitalisten wenschen tegenover een bepaalde arbeidspraestatie zoo weinig mogelijk loon te betalen; de arbeiders wenschen daartegenover zoo veel mogelijk loon te ontvangen. [1]) Het minimum waarmede de arbeiders genoegen kunnen nemen, valt samen met hun bestaansminimum; het maximum dat de kapitalisten kunnen toestaan, is het afgeven van de geheele nieuw gevormde waarde, na aftrek van hun eigen bestaansminimum.

9. Arbeidsloon bepaald door krachtsverhouding tusschen kapitalist en arbeider.

Tusschen beide uitersten wordt het loon in werkelijkheid bepaald, en het bedrag waarop het bepaald wordt, hangt in elk speciaal geval af van de wederzijdsche kracht der tegenover elkander staande tendenzen [2]). Waar, ten gevolge van de hoogere ontwikkeling der arbeiders, van de ontwaking van het bewustzijn hunner aanspraken op een evenredig deel ook in de lusten des levens en, in verband daarmede, van de meer op de zorg ook voor de arbeidersbelangen gerichte politieke organisatie der maatschappij, de kracht der arbeiders grooter wordt, of hun zwakte geringer — en dit is in het algemeen gesproken het geval — daar ontvangen zij in den vorm van een hoogeren prijs voor hun arbeid (arbeidskracht) een deel der nieuw

1) Zie hierover DAVID F. SCHLOSS, *Methods of industrial remuneration*, 3e ed. bl. 22 en volg.
2) Vgl. THORNTON, *On Labour*, Bk. III.

voortgebrachte waarde of een grooter deel daarvan dan voorheen. Door de verandering in de krachtsverhouding van de beide aangewezen tendenzen in een voor de arbeiders gunstigen zin wijkt de prijs van de arbeidspraestatie allengs meer af van hetgeen MARX waarde van de arbeidskracht noemt.

Door met die krachtsverhoudingen bij zijne fundamenteele leer over de waarde der arbeidskracht geen rekening te houden, moest deze — afgezien nog van de principieele bedenkingen, welke wij daartegen moesten inbrengen — op eene fictie uitloopen. In de zoogenaamde waarde der arbeidskracht en de wetten welke haar in de kapitalistische maatschappij beheerschen, lag voor MARX de kern der economische betrekkingen, welke den juridieken en moreelen, in één woord den ideologischen, bovenbouw bepalen.

Bij de verklaring dier wetten kon hij den invloed van dien „bovenbouw", den invloed inzonderheid van staats- en rechtsorganisatie niet laten gelden, zonder aan zijn historisch-materialistisch uitgangspunt ontrouw te worden en de wisselwerking van economie, recht en moraal niet alleen in den bovenbouw maar ook in de grondslagen der maatschappelijke ordening te erkennen. Waar nu een niet door recht en moraal, en wat men zou kunnen noemen extra-economische krachten, medebepaalde maatschappelijke grondslag, een irreëele abstractie is, kon de daarop gebouwde theorie — welke de kapitalistische werkelijkheid wilde verklaren en in hare geheime roerselen blootleggen — in hare uitkomsten niet anders dan fictief zijn.

Hetgeen MARX leert over de waarde der „arbeidskracht" is evenmin eene weerspiegeling van de kapitalistische werkelijkheid als zijn leer over de waarde der koop*zaken*.

10. De vergelijking tusschen kapitalistische ondernemers en aandeelhouders eener vennootschap.

Er rest ons thans nog wat nader in te gaan op de wijze, waarop volgens MARX de concurrentie het klaarspeelt de ruilwaarde der waren tot den productieprijs te

---

[1]) Dit sluit zich aan bij de algemeene grief, die DÜHRING tegen MARX' meerwaardetheorie heeft: „Die sociale Verfassung mit ihren aufsaugenden Positionen (ist) keineswegs als der letzte Grund weisser Sklaverei erkannt worden. Im Gegentheil hat sich immer umgekehrt das Politischsociale aus dem rein Oekonomischen erklärt finden sollen." *Krit. Gesch. d. Nat. Oek. & d. Soc.* 4e dr., bl. 507.

herleiden. Het wankele van het gansche betoog blijkt daarbij nog duidelijker. In de eerste plaats is reeds de voorstelling, dat men de warenbezitters bij de verdeeling der meerwaarde zich heeft te denken als één persoon of als aandeelhouders van eene naamlooze vennootschap, uitermate zwak. Immers de zaak is dat aandeelhouders in eenzelfde onderneming *gezamenlijk* voordeel beoogen en de kapitalisten in het ruilverkeer ieder op *eigen* voordeel bedacht zijn; de beide categorieën kunnen dus te dezen aanzien niet gelijkgesteld worden, zij staan integendeel lijnrecht tegenover elkaar. In het eene geval heeft men te doen met lieden, die alleen gezamenlijk kunnen en daarom ook alleen gezamenlijk willen winnen, in het andere met personen die ieder op zich zelf kunnen en willen winnen, ook al gaat het op kosten van de anderen, die met een gelijk streven bezield zijn. Die vergelijking getuigt daarom reeds van een zeker gevoel van zwakheid. Wie een sterke stelling verduidelijken wil, houdt zulk eene bij eenig nadenken gansch averechtsche vergelijking wel achterwege. Maar als de vergelijking wat beteekende, waarom dan niet alle warenbezitters er in opgenomen? De arbeiders toch zijn ook warenbezitters, bezitters namelijk van de waar arbeidskracht (arbeid). Als MARX dat gedaan had, zou zijne vergelijking — naar wij zooeven zagen — aan de werkelijkheid althans meer nabij gekomen zijn, maar het waardelooze en in zijn klassenstrijd-pleidooi niet bruikbare karakter daarvan, zou alsdan ook terstond zijn uitgekomen.

11. Marxistische werking der kapitalistische mededinging.

Doch de vergelijking zou wel waardeloos kunnen zijn en het betoog, ter verduidelijking waarvan zij had te dienen, toch goed. Het is daarom noodig dit betoog zelf onder de oogen te zien. Wij herinneren ons, dat de warenprijs der waarde tot den productieprijs wordt teruggebracht door de werking der mededinging: het kapitaal stroomt naar de productiesferen met groote meerwaarde en verlaat die met kleine meerwaarde.

Nu is het echter opmerkelijk dat MARX, die soms de meest eenvoudige en voor de hand liggende conclusies met tal van mathematische formules verduidelijkt, bij deze werking der mededinging zijne mathematische formules achterwege laat, hoewel juist hier wat nadere aan-

duiding, hoe het bij die mededinging eigenlijk in zijn werk gaat, niet overbodig zou zijn geweest. Ik zal daarom dat verzuim aanvullen, mij daarbij houdende aan de vaste onderstellingen die bij Marx telkens terugkeeren. Ik stel den exploitatiegraad van den arbeid op 100 pCt. en stel verder tegenover elkaar de waarden van het totaal product van twee productiesferen; in de eene heeft het kapitaal eene percentsgewijze samenstelling van 10 c + 90 v, in de andere van 90 c + 10 v. Eenvoudigheidshalve neem ik aan, dat het geheele constante kapitaal in het productie-tijdperk, waarin de meerwaarde verkregen wordt, te niet gaat. De waarde der waren en de graad van interest in die beide productiesferen zijn dan aan te geven in de volgende formules.

$W^1 = 10\,c + 90\,v + 90\,m = 190$; interest 90 pCt.; p^1 (prijs) 190
$W^2 = 90\,c + 10\,v + 10\,m = 110$; „ 10 pCt.; p^2 „ 110.

Het kapitaal gaat zich nu bewegen naar de sfeer die W^1 voortbrengt. Bij die beweging wordt het wel verplaatst, maar niet vergroot. Door die beweging neemt, naar ik onderstel, het eerste kapitaal met 50 pCt. toe, het tweede met 50 pCt. af, na welke quantitatieve verschuiving de interest zich heeft genivelleerd.

De toestand, na de verschuiving, is dan uit te drukken in deze formules:

$W,^1 = 15\,c + 135\,v. + 135\,m = 285$
$W,^2 = 45\,c + 15\,v. + 5\,m = 55$

de 140 m verdeelen zich nu echter naar verhouding gelijkmatig over beide kapitalen, zoodat men krijgt:

$P,^1$ (prijs) $= 15\,c + 135\,v + 105\,i$ (interest) $= 255$
$P,^2$ („) $= 45\,c + 5\,v + 35\,i$ („) $= 85$

of beide warenhoeveelheden weer stellende in de oorspronkelijke verhouding:

$P,^1 = 10\,c + 90\,v + 70\,i = 170$
$P,^2 = 90\,c + 10\,v + 70\,i = 170.$

12. Terug trekking kapitalen uit productiesferen met relatief veel constant kapitaal.

Deze formules nu zijn bij uitstek leerzaam. In de eerste plaats blijkt er uit, dat de mededinging het door Marx betoogde gevolg alleen kan teweegbrengen, door de kapitalen terug te trekken uit de industrieën, die met relatief veel constant kapitaal en weinig arbeiders werken en ze te voeren naar die, welke werken met relatief weinig constant

kapitaal en veel arbeiders. Ook al verandert men de onderstellingen, steeds zal men tot hetzelfde resultaat komen, mits men vasthoude aan de essentialia van MARX' theorie. Als de concurrentie dus eens de werking had, die MARX er ons van vertelt, zou het machinewezen in de kapitalistische maatschappij achter- in plaats van vooruit moeten gaan. [1]) Een secundair bewijs uit het ongerijmde tegen MARX' waardetheorie, dat daarvoor niet minder verderfelijk is dan het hoofdbewijs, hetwelk MARX tegen zichzelven leverde. [2])

13. Die verschuiving doet meerwaarde toenemen.

Doch zien wij de formules wat nader aan, dan toonen zij ons nog meer opmerkelijks. Vóór de verschuiving, toen de waren verkocht werden naar hare waarde, werd er in de productie een meerwaarde verkregen van 50 pCt. over het geheele kapitaal berekend; ná de verschuiving, toen zij verkocht werden volgens haar productieprijs, vermeerderd met den gemiddelden interest, was de meerwaarde 70 pCt. van het heele kapitaal. Uit een algemeen maatschappelijk oogpunt is derhalve verkoop volgens productieprijs — naar MARX zelf implicite erkent — ver te verkiezen boven verkoop volgens marxistische ruilwaarde. Deze hoogere meerwaarde nu is, volgens de eigen beschouwing van MARX, een gevolg van de mede-

[1]) SOMBART, *Archiv f. Soz. Ges.* VII, bl. 584/5 en in navolging van hem v. BÖHM-BAWERK, *Zum Abschluss*, bl. 131 en volg., stellen zich de zaak verkeerd voor, wanneer zij van meening zijn, dat als MARX' opvatting juist ware „so würde man sich das Verdringen des Kapitalismus historisch offenbar so zu denken haben, dass er zunächst die Sphäre mit vorwiegend lebendiger Arbeit, also von unterdurchschnittlicher Kapitalzusammensetzung (kleines c, grosses v), okkupiert habe und dann langsam in andere Sphären übergegangen sei in dem Masse, als durch überhandnehmen der Produktion in jenen ersten Sphären die Preise gesunken wären." Deze voorstelling is — gelijk zij zelven tegen MARX opmerken — geheel in strijd met de werkelijke economische geschiedenis, maar zij is nog veel te mooi. De absurditeit van MARX' opvatting op dit punt is nog veel grooter. Ware zijn opvatting juist, dan had het machinewezen nooit zijne intrede in de maatschappij kunnen doen.

[2]) Te recht schrijft de italiaansche socialist GRAZIADEI in *Le Mouvement Socialiste* jg. 1900, II, bl. 204/5: Puisque le capital technique ne donne pas de profit du sein de la production, comment s'explique-t-il que les capitalistes convertissent en capital technique une partie toujours plus considérable de leurs capitaux? .... Admettre que, dans l'economie capitalistique, dont la caractéristique fondamentale est, dans le champ de la production, l'application toujours plus intense des machines, le capital qui s'y trouve placé soit en contradiction avec les intérêts les plus urgents et les plus immédiats des capitalistes, c'est une absurdité dont la réfutation la plus décisive réside dans son énormité même."

dinging onder de kapitalisten, van hun richten der kapitalen naar de plaats waar deze den hoogsten interest afwerpen [1]). En toch doen de kapitalisten aan de meerwaardevorming niet mee! Alweer een onverklaarbare tegenspraak.

14. Vraag en aanbod kapitaal in verschillende productiesferen afhankelijk van vraag en aanbod producten.

Maar hiermede zijn wij nog niet aan het einde. Waardoor kwam de gelijke interest na de onderstelde kapitaalverschuiving tot stand? Doordien na die verschuiving de beide soorten van producten in zoodanige hoeveelheid werden aangeboden dat daarbij, in verband met de prijzen waartegen dat aanbod plaats had, vraag en aanbod elkander dekten. Was dit niet het geval geweest, was bij die toeneming van W^1 met 50 pCt. en de afneming van W^2 met 50 pCt., de vraag naar W^1 tegen den onder die omstandigheden bestaanden productieprijs nog niet voldaan en die naar W^2 onder die omstandigheden nog te laag in verhouding tot het aanbod, dan zou de verschuiving nog verder hebben moeten gaan. Dat wil zeggen, dat MARX, die den verkoop der waren tegen productieprijs met gemiddelden interest voorstelt als gevolg van den gelijkheidsdrang van het kapitaal, oorzaak en gevolg verwisselt.

De prijzen der waren worden niet bepaald door een nivelleeringsdrang van eene gegeven meerwaarde-hoeveelheid, maar door de productiekosten (met inbegrip der relatief gelijke kapitaalbelooning) bij voortbrenging der verschillende warensoorten in de hoeveelheden waarin zij in verband met die productiekosten worden begeerd. De toestrooming van meer kapitaal naar bepaalde productiesferen is gevolg van wanverhouding tusschen vraag en aanbod der producten en daardoor secundair ook van wanverhouding tusschen vraag en aanbod der kapitaalgoederen die voor de voortbrenging dier producten noodig zijn. Zij is niet een middel om een gegeven meerwaardehoeveelheid gelijk op te deelen, maar een middel om door eene zoo juist mogelijke aanpassing aan de begeerte naar de verschillende warensoorten de hoogst mogelijke

---

1) Vgl. hierbij hetgeen boven, bl. 308 en volg. over de productiviteit van het kapitaal werd opgemerkt.

meerwaarde-hoeveelheid te verkrijgen en slechts secundair om het aandeel dier meerwaarde dat aan het kapitaal toevalt, gelijkmatig te verdeelen.

15. Result van het derzoek.

Resumeeren wij thans nog kortelijk wat het onderzoek van MARX' waarde- en meerwaardetheorie ons leerde.

MARX' waardetheorie bevat wel bruikbare elementen, doch als geheel is zij tegen critiek niet bestand. De bruikbare elementen zijn niet door MARX in de theorie gelegd, maar door hem overgenomen van RICARDO, dien hij op dit punt bijna geheel volgde.

Doch zelfs als zijne waardetheorie onaantastbaar ware, zou zijne gevolgtrekking voor de waarde der arbeidskracht nog niet te aanvaarden zijn. Ook deze theorie is trouwens veel minder nieuw dan MARX zelf meende. Zij is eveneens in haar wezen van RICARDO afkomstig, alleen heeft MARX de voorstelling daarvan gewijzigd, doch niet verbeterd, door waarde of natuurlijken prijs van den arbeid te vervangen door waarde der arbeiskracht. De onhoudbaarheid van MARX' theorie over de waarde der arbeidskracht is een gevolg van eene ongeoorloofde gelijkstelling van twee ongelijksoortige en ongelijkwaardige grootheden. MARX ziet namelijk dit tweeledige onderscheid tusschen de arbeidskracht en de koopwaren over het hoofd, 1°. dat de arbeidskracht niet verkoopbaar is en dus geen ruil- of koopwaarde hebben kan en 2°. dat de reproductie van waren vrucht is van inspanning, die van arbeidskracht niet.

Waar èn zijn waardeleer in het algemeen èn de toepassing daarvan op de waarde der arbeidskracht falen, ontzinkt de grondslag aan MARX' meerwaarde-theorie. Bij de uiteenzetting dezer laatste voert hij echter nog een nieuw en even onhoudbaar element in: de improductiviteit van het kapitaal. Wat hij daaromtrent zegt zijn bloote beweringen zonder een zweem van ernstige motiveering, welke beweringen niet steviger worden door de kracht der uitdrukkingen waarmede zij worden gedaan. De fout, die MARX vooral op dit punt beging, loopt door zijne gansche waardeleer heen, namelijk het verzuim van erkenning 1°. der technisch en maatschappelijk juiste doelstelling bij de productie als primair element voor de waarde-

vorming en 2°. der mogelijkheid van overdracht van een deel der technische doelstelling op het arbeidsmiddel.

Nog minder waarde dan aan zijne beschouwingen over de improductiviteit van het kapitaal komt toe aan zijne zonderlinge leer over de improductiviteit van den handel. Dit onderdeel van zijn waardeleer is een aaneenschakeling van sophismen, waarmede MARX tegelijk zijn meesterschap in de redeneerkunst en de zwakheid van zijn waardeleer bewijst.

Evenals de laatstgenoemde gevolgtrekkingen uit zijne waardeleer, is ook zijne poging om aan de hand dezer leer de daling van den rentevoet als gevolg van de kapitalistische ontwikkeling te verklaren, geheel mislukt. Op dit punt is zijn betoog niettemin zóó knap, dat hij zelfs verschillenden die zijn waardeleer verwerpen, onder de bekoring daarvan heeft gebracht. [1])

De nekslag aan MARX' waarde- en meerwaardetheorie is ten slotte door hemzelven toegebracht. Waar hij ter verklaring van den algemeenen rentevoet verplicht is, zijn waardebegrip, dat het uitgangspunt vormt van het economische deel van zijn stelsel, tot een fictief begrip te degradeeren, breekt hij bij de voltooiing van zijn economisch stelsel het fundament, waarop hij het had opgebouwd, eigenhandig af en laat hij dit stelsel verder in de lucht zweven.

Het einde der geschiedenis van MARX' waardetheorie est une vraie débacle. [2]) Van den zoo grootschen opzet blijft niet eens eene ruïne over; wat overblijft, is niet meer dan een puinhoop.

16. MARX' waardeleer en zijn socialisme.

Nu heeft ENGELS stellig gelijk, waar hij zegt dat MARX' socialisme niet valt met zijn waarde-theorie. Integendeel zijn waarde-theorie was eene consequentie van zijn socialisme en niet omgekeerd; uit deze averechtsche verhouding zijn juist de vele leemten en drogredenen, die daarin aan te wijzen zijn, te verklaren. Maar al valt MARX' socialisme niet met zijne waarde-theorie, wèl ont-

---

[1]) Zie bijv. WINIARSKI, *Rev. d. Ec. Pol.* XI, bl. 446.

[2]) „Das Gedankengebäude von MARX hat der Kritik an keinem Punkte Stand gehalten," aldus, te recht, Dr. E. LANGE, als slot van zijn opstel over *Karl Marx als volkswirthschaftlicher Theoretiker*; *Jahrb. f. Nat. Oek & St.* IIIe F. XIV, bl. 578.

valt daarmede aan zijn socialisme een zijner zwaarst gebouwde steunpunten. En dat niet alleen.

De waardeleer is bij MARX het uitgangspunt van zijne gansche analyse der kapitalistische maatschappij; eene analyse, die, volgens historisch-materialistische methode uitgevoerd, vrij zou blijven van persoonlijke ideeën, en de ware werkelijkheid, gelijk zij zich in onze hoofden weerspiegelt, zou te zien geven. En waarop liep die analyse implicite uit? Op de erkenning van het in de kapitalistische maatschappij niet werkelijk voorkomen van hetgeen in den aanvang haar meest essentieel en meest karakteristiek kenmerk heette te zijn; op de erkenning van haar eigen buiten de werkelijkheid om gaan; op de erkenning van haar subjectief en zelfs fictief karakter.

De analyse van het kapitalisme, op den grondslag van zijn waardeleer, is onbetwistbaar de belangrijkste proeve welke MARX van zijn historisch materialisme heeft gegeven. Waar die proeve zoo falikant uitloopt, wordt daarmede het historisch materialisme nog wel niet veroordeeld, maar wordt toch wel bewezen, dat deze beschouwingswijze van het feitelijk gebeuren zelfs een MARX niet voor averechtsche voorstellingen en conclusies behoedt. Op zijn minst een waarschuwing voor minder hoog staande dialectici, om zich op die beschouwingswijze niet al te zeer te verlaten.

Doch al is MARX' analyse van het kapitalisme eene logische mislukking, de daaruit gemaakte gevolgtrekkingen zouden niettemin empirisch juist kunnen zijn. Vóór ik er toe overga een onderzoek daarnaar in te stellen, wil ik in het volgend hoofdstuk kortelijk nagaan, wat er van de grondslagen van MARX' stelsel in de handen van zijne volgelingen is geworden.

HOOFDSTUK V.

DE GRONDSLAGEN BIJ DE NEO-MARXISTEN.

Door MARX' volgelingen is aan den bouw van zijn stelsel voortgearbeid. Het zou voor de levensvatbaarheid van het marxisme niet pleiten, indien het anders ware. De neo-marxisten hebben dan ook gelijk, wanneer zij zeggen, dat de omstandigheid dat MARX' stelsel voor verdere ontwikkeling vatbaar is gebleken en zich in een stadium van voortgaande ontwikkeling bevindt, niet daartegen maar daarvoor pleit. Zij hebben daarin gelijk onder één voorbehoud, namelijk dat die ontwikkeling geschiede op de door MARX gelegde grondslagen. Worden bij de ontwikkeling ook de grondslagen aangetast, dan is deze, voor zoover die aantasting gaat, tegelijk een verlaten van het wezen der sociaal-economische wijsbegeerte van MARX, al wordt door hen, die op deze wijze het marxisme „ontwikkelen", in naam daaraan vastgehouden. De zoogenaamde ontwikkeling van het stelsel bij de jongere marxisten nu heeft de eigenaardigheid, dat zij bij de meesten hunner de grenzen eener werkelijke ontwikkeling tebuitengaat, en integendeel de grondslagen van het stelsel ondermijnt. Een groot deel van MARX' jongere volgelingen zijn, zooals DE GREEF het geestig uitdrukte, marxisten onder beneficie van inventaris. [1])

---

[1]) Dat er daarentegen anderen zijn die rechtzinnig in de leer zijn gebleven, KAUTSKY, MEHRING, PLECHANOW, VAN DER GOES e. a., behoeft geene vermelding. Niemand echter heeft het in rechtzinnigheid zoo ver gebracht als Mej. CORNÉLIE HUYGENS, bij wie de rechtzinnigheid in onvervalschte MARX-vergoding is ontaard: „Evenals de primitief geloovige zich beeldt een opperwezen van eigen hersenmaaksel, zoo beeldt de Marxisme-zuiveraar zich de theorie naar eigen begrensd voorstellings-vermogen," (*Nieuwe Tijd* V, bl. 65) zoo roept deze haar MARX-zuiverenden medestrijders waarschuwend toe. Gij hebt het woord van het sociaaldemocratische opperwezen aan te nemen, en af te laten van er met uwe profane geesten aan te tornen!

Teneinde in regelmatige volgorde na te gaan hoe het met de ontwikkeling van het marxisme onder de handen zijner nieuwere belijders gesteld is, zal ik de latere geschiedenis van de verschillende pijlers waarop het stelsel rust, voor elk daarvan kortelijk behandelen.

§ 1. HET HISTORISCH MATERIALISME.

Het historisch materialisme, de kern van het geheele stelsel, is aan de in zijn wezen invretende „ontwikkeling", die beter met verwording aangeduid wordt, niet ontkomen.

1. Wisselwerking.

Wanneer ENGELS in zijne laatste levensjaren meer nadruk legt op de wisselwerking tusschen den economischen grondslag der maatschappij en den daarboven opgetrokken idealistischen bovenbouw, [1]) gaat hij daarmede de grenzen eener werkelijke ontwikkeling niet te buiten. Die wisselwerking was bij de uitbeelding van het stelsel steeds als een onderdeel daarvan erkend, maar dit onderdeel was in den beginne wat te veel overschaduwd door de meer vooruitspringende deelen; door het meer naar voren te brengen, werd niets principieel nieuws ingevoerd, doch alleen eene onwillekeurige verwaarloozing van een deel van het geheel hersteld. [2])

2. De economische basis en de natuurwetenschappen.

Evenmin kan worden gezegd, dat KAUTSKY de grondslagen van het stelsel aantast, wanneer hij tot den economischen onderbouw van de maatschappij ook rekent, den daarin bereikten stand der natuurwetenschappen [3]). Hij werkt hierbij de gedachte van MARX dat de technologie de ideologie der maatschappij bepaalt, slechts wat meer uit, en maakt daardoor nog duidelijker dan MARX zelf reeds deed, dat de bewegende kracht in de maatschappij te zoeken is in de geestesontwikkeling harer leden en dat wel in die geestesontwikkeling, die in staat

---

[1]) „Die politische, rechtliche, philosophische, religiöse, literarische, künstlerische etc. Entwicklung beruht auf der ökonomischen. *Aber sie alle reagiren aufeinander und auf die ökonomische Basis.*" Brief van 1895, o. a. te vinden bij BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 7. Zie ook zijne andere brieven uit het tijdperk tusschen 1890 en '95 bij MEHRING, WOLTMANN, MAZARYK, op de boven aangewezen plaatsen.

[2]) Zie brief van ENGELS, bij MEHRING, *Gesch. d. Soc.* II, 556.

[3]) *N. Z.* XV, 1, bl. 231 en volg.

stelt de natuurkrachten allengs meer dienstbaar te maken aan het menschelijk willen en begeeren.

Losmaking van het natuurwetenschappelijk materialisme.

Doch naast deze en dergelijke „ontwikkelingen" staan er andere van minder onschuldigen aard. Een overgang tot de zoodanige die inderdaad den wortel van het marxisme aantasten, vormt de beschouwing die het historisch-materialisme geheel los maakt van het natuurwetenschappelijk materialisme.[1]) Op zich zelf is deze ontwikkeling geene revolutionaire, daar — gelijk wij zagen — de zoogenaamd materialistische historiebeschouwing bij MARX en ENGELS persoonlijk wel in het nauwste verband staat met het natuurwetenschappelijk materialisme, maar daarmede toch in haar wezen niet onafscheidelijk verbonden is.[2])

Toch leidt de materialistische geschiedbeschouwing, welke het natuurwetenschappelijk materialisme den rug toekeert, onwillekeurig tot het opnemen van allengs meer aan het oorspronkelijke marxisme vreemde en zelfs vijandige elementen. Reeds aanstonds leidt het er toe het idealisme, dat MARX en ENGELS uit hun wetenschap verbannen meenden te hebben, weer binnen te halen. Waar de geest niet meer als een afscheiding van de materie wordt opgevat, maar aan den geest en zijne ontwikkeling een eigen beteekenis wordt toegekend, welke wel met materieel-physische veranderingen in de hersencellen gepaard gaat, doch zich tot deze verandering niet verhoudt als gevolg tot oorzaak, al staat zij er mede in eene noodzakelijke relatie, gelijk de hoeken met de zijden van den driehoek, — waar m. a. w. het natuurwetenschappelijk materialisme wordt verlaten, ligt de gevolgtrekking niet

Ideologie en teleologie.

ver, dat de eigenschap van den menschelijken geest, zich hoogere doeleinden te stellen, als het bewegend element in de geschiedenis der maatschappij is te beschouwen.[3])

---

1) Zie boven, noot 2, bl. 131, en voorts PAUL GÖHRE, *Soc. Monatsh.*, 1902, bl. 501 en volg. en 598 en volg.

2) Zie boven, hfdst. II, § 4, A; bl. 122 en volg.

3) Vgl. JEAN JAURÈS, *N. Z.* XIII, 2, bl. 547 en 554. JAURÈS, die later in naam meer materialistisch is geworden, geeft trouwens ook reeds in de rede die in de *N. Z.* werd opgenomen, als zijn meening te kennen dat de materialistische en de idealistische historie-opvatting elkander hebben te doordringen. Zie voorts beneden bl. 376, noot 1.

Eenmaal een eigen beteekenis aan den geest en zijne ontwikkeling toekennende, komen verschillende jongere marxisten er toe van FEUERBACH en MARX over HEGEL heen tot KANT terug te keeren, zich te scharen onder de aanhangers der critische wijsbegeerte en het primaat te erkennen van de „practische Vernunft". Daaruit volgt dan dat *hun* historisch-materialisme ideologisch en teleologisch wordt, teleologisch niet in den zin dat de menschelijke geschiedenis beheerscht wordt door het doel dat een algemeene wereldgeest — onder welken naam deze ook moge worden erkend — met de menschheid voorheeft, maar in dezen zin dat zij bepaald wordt door de doeleinden, waarop de handelingen der leden eener maatschappij gericht zijn, en welke in laatste ontleding bepalend zijn voor de richting waarin en de snelheid waarmede de maatschappij zich ontwikkelt, ook al reiken de gevolgen van elke handeling veel verder dan het doel waarmede zij werd verricht, en al zijn die gevolgen, wegens de beperktheid van 's menschen geestelijken horizont, vaak zelfs lijnrecht tegenovergesteld aan het doel dat beoogd werd.

Dit sluit in zich, dat de geschiedenis niet uitsluitend is te behandelen uit het gezichtspunt der causaliteitswet, maar dat de maatschappelijke geschiedenis erkend moet worden als in laatste ontleding mede bepaald wordend door de idealen, welke de haar voortbewegende maatschappelijke groepen of klassen nastreven en dat de socialistische maatschappij alzoo niet is op te vatten als het eindpunt eener causaal-noodwendige beweging [1]), maar als het doel waarnaar de socialistische partijen hebben te sturen, als het ideaal dat zij moeten trachten te verwezenlijken en welks verwezenlijking afhankelijk is van de kracht hunner doelnastrevende actie. [2])

[1]) CHAJM SCHITLOWSKY, *Soc. Monatsh.* 1900, bl. 466 en volg.; WOLTMANN, t. z. p. 1901. *Die wirthschaftl. u. Pol. Grundlagen des Classenkampfes;* KAMPFFMEYER, t. z. p. bl. 1901, bl. 498 en volg.; BERNSTEIN, *Wie ist wissenschaftlicher Socialismus möglich?* bl. 46—48; Dezelfde, *Soc. Mon.* 1901, bl. 597 en volg. en 777 en volg.; GROCE, t. a. p. bl. 28 en volg.

[2]) Zie BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 178; dezelfde *Soc. Monatsh.*, 1899, bl. 504, 1900, bl. 8; JAURÈS, *N. Z.* XIII, 2, bl. 555 en volg.; S. GUNTER, *N. Z.* XVI, 2, 460 en volg. en XVIII, 2, 556 en volg., 586 en volg.; v. STRUVE,

Hand aan hand, in één woord, met de verideologiseering der materialistische geschiedbeschouwing gaat hare toenadering tot het neo-kantianisme. [1])

Dit nieuwe historisch-materialisme helpt het idealisme

Arch. f. soc. Ges. XIV, bl. 690; WOLTMANN, *Soc. Monatsh.* 1900, bl. 719—723; C. SMIDT t. z. p. 1899, bl. 497; 1900, bl. 522 en volg.; SCHITLOWSKY, t. z. p. 1900, bl. 470; 1901, bl. 195/6, 259—265; PAUL GÖHRE, t. z. p. 1902, bl. 267 en volg.; „Marxist" in *The Intern. Soc. Rev.* II, bl. 730 en volg. *Sociological Law and Historical Fatalism*; SOREL, *Interprét. du Marxisme*, bl. 10 en volg.

Toch zijn er nog wel enkele rechtzinnigen, die aan de hand van MARX' ontwikkelingswet de toekomst der maatschappij voorspellen. Zoo Mej. CORNÉLIE HUYGENS, die de ontknooping van het kapitalistisch proces weet te voorspellen als een romanschrijfster de ontknooping van het product harer phantaisie: „Evenals de sterrekundige, kennend de wetten van het zonnestelsel, vermag te berekenen den loop der planeten; evenals de geoloog na LYELL in groote algemeene trekken zich der aarde verdere omvorming kan voorstellen, evenzoo kan de socioloog uit de school van DARWIN en MARX zich beelden de algemeene lijnen, welke de menschelijke cultuur in het thans naderend tijdperk zal volgen." *Nieuwe Tijd* VI, bl. 4.

Ook voor V. D. GOES blijft „de kennis van het kapitalisme... in ons levendig houden de zekerheid van het socialisme." *De Arbeidskracht*, bl. 9. Zie ook EMILE VANDERVELDE, *à Propos du Manifeste du Parti communiste*, *Revue soc.* XXVII, bl. 341.

Tegenover dergelijke verzekeringen is de waarschuwing van LABRIOLA, zelf een een geloovige in de socialistische toekomst, niet overbodig: „Il n'est que trop vrai, en fait, que dans tout le socialisme contemporain il y a toujours latent un je ne sais quoi de *néo-utopisme*; c'est ce qui arrive à ceux qui, répétant constamment le dogme de l'évolution nécessaire, arrivent ensuite presque à la confondre avec un certain droit à un état meilleur, et disent que la future société du collectivisme de la production économique, avec toutes les conséquences techniques, éthiques et pédagogiques qui résulteraient du collectivisme, *sera parce qu'elle doit être*...... Heureux ceux qui mesurent l'avenir de l'histoire et le droit au progrès à la mesure d'un certificat d'assurance sur la vie!" *Socialisme et philosophie*, bl. 201/2. LABRIOLA ziet echter niet in, dat dit sarcasme zich ook tegen MARX en ENGELS zelf keert.

[1]) Het verst hierin gaat zeker WOLTMANN, meer nog dan in zijn werk *Der Materialismus*, in zijn opstel in de *Soc. Mon.* 1900, bl. 718 en volg., waar hij zelfs in de bres springt voor KANT's onvoorwaardelijken individueelen categorischen imperatief. Zie ook BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, Schlusskapitel, dat de beteekenisvolle woorden aan het hoofd draagt: „Kant wider Cant" en *Geschichte und Theorie*, bl. 262 en volg.; VORLÄNDER, *Kant und der Sozialismus*, bl. 68; A. J. R., *Kroniek*, 10 en 17 Nov. 1900; CH. RAPPOPORT, *Idées et faits socialistes*, *Revue Soc.* XXXI: „L'idéalisme critique de KANT — zoo schrijft deze laatste, op bl. 173 — conçu d'une manière scientifique et réaliste, est un des éléments appelés à renouveler la théorie socialiste." Zie voorts boven, noot bl. 175. C. SCHMIDT, *Soc. Mon.* 1900, bl. 522, wijst wel de erkenning van de primaire beteekenis der ethische doelstelling als specifiek kantiaansch af, maar gaat overigens met die erkenning mede.

Dit laatste geldt ook voor JEAN JAURÈS, die reeds in zijne rede, opgenomen in de *N. T.* XIII, 2, op bl. 547, te kennen geeft dat de materialistische en de idealistische geschiedbeschouwing elkaar hebben te doordringen, daarmede onbewust vooruitloopende op BERNSTEIN's raad om terug te gaan tot LANGE (*Voraussetzungen*, bl. 187) die het natuurwetenschappelijk materialisme met zijn aan KANT ontleend idealisme doordrong. In de „Introduction" van de onder zijne leiding staande *Histoire socialiste* werkt JAURÈS het denkbeeld der doordringing van het

weder ten troon, erkent de eigen beteekenis van de in eene maatschappij geldende moraal en van het streven naar hare verwezenlijking [1]); het staat wetenschappelijk hooger dan het oorspronkelijke historisch-materialisme van MARX, behalve waar het, uit eerbied voor den meester, ook hem in het teleologisch-idealistisch-moralische terrein wil binnensmokkelen.[2]) Al mogen de jongeren gelijk hebben, waar zij beweren, dat het marxisme „an sich" met idealisme en moralisme niet onvereenigbaar is, voor zoover MARX zich de consequenties van zijn uitgangspunt bewust was, was het dit voor hem wèl.

5. Niet alleen economische teleologie.

Ook in de afdwaling van het rechtzinnig marxisme is het alleen le premier pas qui coute. Als eenmaal erkend wordt, dat de bewegende kracht in de geschiedenis een geestelijke kracht is van teleologischen huize, kan men moeilijk blijven staan bij de voorstelling dat al het mensche-

---

historisch materialisme met een sociaal idealisme uit en komt hij tot de conclusie, dat zijn geschiedbeschouwing zal zijn „à la fois matérialiste avec MARX et mystique avec MICHELET." Zie ook *l'Évolution de la Méthode socialiste* in *Le Mouvement Socialiste*, 2e jaarg. I, vooral bl. 265.

JAURÈS raakt daardoor van het zuivere historisch-materialisme zoover afgedwaald, dat hij veeleer met GEORGES RENARD en verschillende medewerkers aan de *Revue socialiste* bij MALON's Socialisme Intégral dan bij MARX' materialistisch socialisme thuis hoort. Men leze slechts de brochure van RENARD, *Socialisme Intégral et Marxisme*, om zich daarvan te overtuigen.

V. G. was dan ook wat zeer onvolledig, toen hij in *De Kroniek*, jaarg. 1901, bl. 211, mededeelde dat JAURÈS „tot het historisch materialisme is bekeerd". Zijne bekeering bestaat slechts in naam, en tusschen MARX' en JAURÈS' historisch materialisme ligt een heele afstand. Een afstand zóó groot, dat SOREL in zijn *Interprétation du Marxisme* bl. 13, reden heeft van JAURÈS te getuigen: „il n'accepte le matérialisme historique qu'à la condition d'en laisser si peu de chose que cette doctrine n'a vraiment plus rien de marxiste." Dit getuigenis had SOREL trouwens ook op zich zelven van toepassing kunnen verklaren.

PANNEKOEK, *Nieuwe Tijd* VI, wil wel is waar niet terug tot KANT, maar aanknoopen bij DIETZGEN, volgens wien de categorie van middel en doel even noodzakelijk is als die van oorzaak en gevolg (*Acq. d. Phil.*, bl. 61 en volg.). Als men, in plaats van P.'s woorden zijn daden volgt, en van KANT uitgaat om bij DIETZGEN terecht en over dezen heen te komen, sluit zich dat dicht genoeg aan bij de leus „terug tot KANT", waarmede natuurlijk niet bedoeld wordt, dat men bij KANT zou moeten blijven staan, maar wel dat men bij hem zijn uitgangspunt heeft te nemen.

[1]) Men kan dan ook BERNSTEIN gerust nazeggen: „Nach alledem sehen wir die materialistische Geschichtsauffassung heute in anderer Gestalt vor uns, als sie ihr zuerst von ihren Urhebern gegeben wurde." *Voraussetzungen*, bl. 11.

Zie ook C. SCHMIDT, *Soc. Mon.* 1900, bl. 523.

[2]) Zie boven, bl. 114, nt. 1, en 115, nt. 2. Ook JEAN JAURÈS, *Introduction à la „Morale Sociale"*, *Revue Soc.* XIX, bl. 653 en volg. maakt zich daaraan schuldig.

lijk willen en begeeren hetwelk de geschiedenis bepaalt, in laatste ontleding beheerscht wordt door de begeerte naar stoffelijk goed. Vandaar de erkenning bij verschillende onder voorrecht van boedelbeschrijving te aanvaarden marxisten, dat wel is waar de stoffelijke behoeften en begeerten eerst bevrediging vragen, maar dat, deze eenmaal bevredigd zijnde, het streven naar hoogere behoeftebevrediging een eigen beteekenis krijgt voor de geschiedenis der menschelijke maatschappijen. [1]) Bij den een wordt dit uitgedrukt in de woorden dat de ideologieën in de hoogere stadiën van maatschappelijke evolutie een eigen, zelfstandigen, hoewel van de economische ontwikkeling natuurlijk niet onafhankelijken ontwikkelingsgang hebben; [2]) bij den ander in de voorstelling, dat de bevrediging der stoffelijke behoeften de negatieve voorwaarde is voor de ideologische ontwikkeling; [3]) bij een derde hierin, dat de wijze van materieele behoefte-bevrediging wel in hoofdzaak maar, ook in laatste ontleding, niet uitsluitend beslissend is voor de maatschappelijke organisatie. [4])

6. Wat het nieuwe historisch materialisme zijn wil.

En in verband met deze geleidelijke verwording van het oorspronkelijk historisch-materialisme staat de allengs lagere beteekenis die daaraan door de jongere marxisten wordt toegekend. Voor MARX en ENGELS beteekende hun

---

[1]) Zoo zegt BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 8, dat in de moderne staten „die Wirthschafts- und Eigenthumsverhältnisse nur einen Theil der sozialen Umgebung ausmachen, die auf den menschlichen Character bestimmend einwirkt."

[2]) BERNSTEIN, t. a. p. bl. 9. „Der historische Materialismus leugnet, .. durchaus nicht eine Eigenbewegung politischer und ideologischer Mächte, er bestreitet nur die Unbedingtheit dieser Eigenbewegung und zeigt, dass die Entwicklung der ökonomischen Grundlagen des Gesellschaftslebens — Produktionsverhältnisse und Klassenentwicklung — schliesslich doch auf die Bewegung jener Mächte den stärkeren Einfluss übt..... Die rein ökonomischen Ursachen schaffen zunächst nur die Anlage zur Aufnahme bestimmter Ideeen, wie aber diese dann aufkommen und sich ausbreiten und welche Form sie annehmen, hängt von der Mitwirkung einer ganzen Reihe von Einflüssen ab." Zie ook BELFORT BAX *N. Z.* XV 1, bl. 175; SOREL, *Interprétation du Marxisme*, bl. 17.

Hoever dit van de orthodoxe opvatting afwijkt, blijkt duidelijk, wanneer men daarnaast legt de uitspraak van MEHRING, dat de materialistische geschiedbeschouwing aan de „verschiedene ideologische Sphären" wel is waar niet elke historische werkzaamheid ontzegt, maar haar wel „eine *selbständige* historische Existenz abspricht." *N. Z.* XII, 2, bl. 175. Zie ook AST, *N. Z.* XII, 2, bl. 314.

[3]) BELFORT BAX, *N. Z.*, XV, 1, bl. 172.

[4]) SOREL, *Interprétation du Marxisme*, bl. 16 en volg.

historisch-materialisme eene eigene en eigenaardige wereldbeschouwing of stond het althans met zulk eene, het al omvattende, wereldbeschouwing in rechtstreeksch en onafscheidelijk verband; [1]) voor verschillende jongeren is het alleen eene eigenaardige philosophie der geschiedenis [2]) en volgens anderen is het zelfs dat niet, maar doet het geen andere en hoogere aanspraak gelden, dan den geschiedbeschouwers als leiddraad te dienen, opdat zij niet verzuimen bij hun historieverklaring den economischen ondergrond na te vorschen ook van de schijnbaar meest idealistische bewegingen en gebeurtenissen. [3])

7. Naam nog wel gerechtvaardigd?

Zoo verbleekt het historisch-materialisme allengs meer, wordt het verband tusschen historisch-materialisme en sociaaldemocratie allengs losser [4]) en wordt een modern historisch-materialisme geboren, dat met het oude weinig meer dan den naam gemeen heeft. [5]) Geen wonder dat dan ook bij sommigen reeds de vraag rijst, of zij met de zaak niet ook den naam overboord zouden werpen. [6]) Reeds het opkomen van die vraag is kenmerkend als teeken van bewustzijn der afdwaling bij hen die haar stellen, ook al wordt zij *pietatis causa* nog ontkennend beantwoord.

---

[1]) Onder de op den voorgrond tredende jongere marxisten zijn er die daaraan vasthouden. Zie bijv. PLECHANOW, *Geschichte d. Materialismus*, bl. 224 en volg. en, hoewel minder rechtzinnig, LABRIOLA, *Socialisme et philosophie*, bl. 102 en volg.

[2]) Ook volgens KAUTSKY, *N. Z.* XIV, 2, bl. 655 wil zij niet meer zijn „dan eine Methode zur Erforschung der treibenden Ursachen der Entwicklung der Gesellschaft."

Hierbij sluit Mr. P. J. TROELSTRA, *Theorie en beweging*, bl. 24, zich aan.

[3]) GROCE, t. a. p. bl. 18 en volg; SOREL, *Interprét. d. Marxisme*, bl. 10; dezelfde, *La ruine du monde antique*, vooral bl. 169 en volg.

[4]) Ook al gaan de afdwalende neo-marxisten nog niet zoo ver als SELIGMAN, die in *The economic interpretation of history*, bl. 105, schijft: „there is nothing in common between the economic interpretation of history and the doctrine of socialism, except the additional fact that the originator of both theories happened to be the same man".

[5]) BERNSTEIN, *Voraussetsungen*, bl. 13.

[6]) Het getuigt van verblindheid, wanneer ISSAIEFF, t. a. p. bl. 229/30 schrijft: „Alles was in den letzten dreissig Jahren für die Fortbildung der Marx'schen Lehre geschehen ist, lässt sich zurückführen auf die Bemühungen, diese (de marxistische) Grundgedanken, vor allem die verschiedenen historischen Formen des Klassenkampfes zu untersuchen und den Zusammenhang zwischen der Technik und der ökonomischen Struktur sowie den höheren Kulturerscheinungen, Wissenschaft, Kunst, Religion klar zu legen."

Welk een onvervalschte marxistische struisvogel!

8. Economie, moraal en recht.

Parallel aan dit zich wijzigend inzicht loopt de allengs verdere afdwaling van de marxistische voorstelling, als zouden economie eenerzijds en recht en moraal aan den anderen kant zich verhouden als (in wisselwerking verkeerende) oorzaak en gevolg; tegenover die onhoudbare voorstelling wint ook bij de jongere marxisten het inzicht veld, dat economie en recht en moraal in onafscheidelijken samenhang met elkander staan, dat de maatschappelijke betrekkingen zoowel een economisch als een juridisch of moreel element hebben, welke elementen men wel afzonderlijk bestudeeren kan, maar die in de werkelijkheid onontwarbaar met elkander saamgeweven en ineengestrengeld zijn.[1])

Van veel minder principieele beteekenis eindelijk, maar kenschetsend voor de moeilijkheden waarvoor het orthodoxe historisch-materialisme zijne belijders plaatst, is het gesukkel der jongere marxisten met de „groote mannen".[2])

§ 2. DIALECTIEK, REVOLUTIE EN KLASSENSTRIJD.

1. De dialectische methode.

Harder nog dan de historisch-materialistische kern heeft de dialectische methode het te verduren gehad.

Verschillenden onder de jongeren vallen haar openlijk af en geven haar de schuld van de tekortkomingen van MARX' stelsel [3]) en diegenen die haar voor het marxisme bewaren willen, breken haar zoozeer de tanden uit, dat zij wel is waar geen kwaad meer doen kan, maar ook al haar kracht verliest. Voor hen, die haar behouden willen, komt het typische in deze wijze van redeneeren, de opeenvolging van stelling, tegenstelling en samenstelling geheel op den achtergrond en blijft van de dialectiek niets over dan de beschouwingswijze welke de dingen ziet als verkeerende in voortdurende verandering, m. a. w. wordt de

---

[1]) Zie boven, bl. 142, nt. 3 en bl. 152, nt. 1; zie ook BERNSTEIN, *Soc. Monatsh.* 1900, bl. 8.

[2]) Zie boven, bl. 146 en volg.

[3]) Zie boven, bl. 97, nt. 1. „La dialectique présente un vice fondamental: elle introduit dans l'histoire une paradoxale discontinuité, qui nous empêche de saisir le véritable mécanisme évolutif." SOREL, *Interprét. du Marxisme*, bl. 22/23.

dialectiek vereenzelvigd met de evolutieleer.[1]) Bij deze vereenzelviging echter wordt juist het kenmerkende der dialectiek uitgestooten; zeker lag het „alles vervloeit" ook wel in MARX' dialectiek opgesloten, maar wat voor haar wezenlijk is, is de opvatting dat alles vervloeit doordien het zich oplost in zijn tegenstelling. Dit laatste overboord te werpen en toch MARX' dialectiek in naam te behouden, kan slechts verwarring stichten.[2]) Vandaar dat die neo-marxisten, die met dit wezenlijk bestanddeel van de dialectiek haar geheel en al vaarwel zeggen, zeker de voorkeur verdienen.

2. Het revolutionaire standpunt.

Het verlaten van de dialectiek heeft echter verder strekkende gevolgen, dan men bij oppervlakkige beschouwing meenen zou. Het leidt in de eerste plaats tot het loslaten van het revolutionaire standpunt, dat een integreerend deel uitmaakte van het oorspronkelijke stelsel van MARX en ENGELS. Door sommigen, o. a. door MARX en ENGELS zelf, wordt dit revolutionaire standpunt prijs gegeven,[3]) ook zonder dat zij aan de dialectiek den rug toekeeren. Voor hen echter, die dit wél doen, is het opgeven van het revolutionarisme eene logische consequentie van hun veranderde denkwijze. De neo-marxisten, die breken met de dialectiek, houden alleen de evolutie in de maatschappij over.[4]) Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat zij de mogelijkheid en het feitelijk voorkomen van

---

[1]) Voor ons land geeft Mr. TROELSTRA, *Theorie en beweging*, bl. 5/6, daarvan een duidelijk voorbeeld.

[2]) Zie boven 95 en volg.

[3]) Zie boven, bl. 221.

[4]) „Für die Marxsche Theorie von dem sich steigernden Widerspruche zwischen dem Rechte und der Wirthschaft, war allerdings die den Widerspruch aufhebende Revolution logisch nothwendig. Für den, der die Widerspruchsformel in dieser allgemeinen Geltung abweist, ist die soziale Revolution nur ein anderer Name für die soziale Evolution und deren Resultate, kein neuer Begriff." v. STRUVE, *Arch. f. soc. Ges.* XIV, bl. 673 en volg.

JEAN JAURÈS, wiens Introduction voor zijne *Études socialistes* een doorloopende bestrijding van het *Communistische Manifest* en een doorloopend pleidooi voor de geleidelijke socialiseering is, schrijft daar o. m. „Il devient puéril d'attendre qu'un cataclysme économique menaçant le prolétariat dans sa vie même provoque sous la révolte de l'instinct vital „l'effondrement violent de la bourgeoisie". Ainsi, les deux hypothèses, l'une historique, l'autre économique, d'où devait sortir, dans la pensée du *Manifeste communiste*, la soudaine Révolution prolétarienne, la Révolution de la dictature ouvrière, sont également ruinées." bl. L. Zie ook NOSSIG, t. a. p. bl. XXIX; SOREL, *Interprétation du Marxisme*, bl. 22/3.

revoluties ontkennen, anders zouden zij ziende blind zijn. Het beteekent dat, naar hunne opvatting, de normale maatschappelijke ontwikkeling niet gaat door revolutionaire schokken, maar langs lijnen der geleidelijkheid plaats heeft, en dat daarbij niet eene geheele nieuwe maatschappelijke organisatie voor de oude plaats maakt, maar de elementen der oude maatschappelijke organisatie zoodanig van plaats en beteekenis veranderen, dat het andere elementen zijn die in de verschillende stadiën van ontwikkeling hun stempel op de maatschappij drukken. [1])

3. De klassenstrijd-theorie.

En hiermede samenhangend leidt het vaarwel zeggen van de dialectiek ook tot het verlaten van de marxistische leer van den klassenstrijd. De jongere marxisten, die zich op dit punt van den meester afwenden, ontkennen niet dat er in de werkelijkheid klassenstrijd bestaat en dat deze van grooten invloed is op het verloop der maatschappelijke geschiedenis, — wat zij ontkennen is, dat die strijd in ernst en hevigheid moet en zal toenemen tot het antagonisme tusschen bourgeois eener- en arbeiders anderzijds een punt zal bereiken, waarop het leidt tot eene finale botsing, die de bourgeoisie als klasse en daarmede elke klasse-onderscheiding wegvaagt, waarop m. a. w. de kapitalistische maatschappij in de socialistische zal omslaan.

---

[1]) Hoe verwrongen de zaak wordt bij hen die niettegenstaande zij het politiek-revolutionaire standpunt verwerpen, dat oorspronkelijk als direct gevolg van de dialectiek een integreerend deel van het marxistische socialisme uitmaakte, toch revolutionair willen blijven, blijkt bij uitstek duidelijk uit LIEBKNECHT's „ungehaltene Rede" over *Hochverrath und Revolution*, bl. 20: „Die Weltgeschichte ist eine fortlaufende Revolution. Geschichte und Revolution sind identisch. Der revolutionäre Umgestaltungsprozess in Gesellschaft und Staat ist keinen Moment unterbrochen, denn Staat und Gesellschaft sind lebendige Organismen — und das Aufhören dieses Umgestaltungs-, dieses Erneuerungsprozesses wäre der Tod. Das haben wir Sozialdemokraten erfasst, und darum sind wir eine revolutionäre Partei, d. h. eine Partei, welche sich das Ziel gesteckt hat, die der naturgemässen Entwicklung von Gesellschaft und Staat entgegenstehenden Schranken aus dem Wege zu räumen."

Wat is dit anders dan ijdel woordenspel? De natuurlijke evolutie wordt eenvoudig revolutie gedoopt *et le tour est fait*. In de door LIEBKNECHT aan het woord gegeven beteekenis is ook de anti-revolutionaire partij, die de maatschappij eveneens als een levend organisme opvat, revolutionair. Welk een moedwillig spraakverwarren. Legt men naast LIEBKNECHT's uitlegging van de beteekenis van het revolutionair karakter der sociaaldemocratie MARX' opvatting van omstreeks 1848 (zie boven bl. 210 en volg.) dan ziet men terstond welk een bleek, zwak en bedeesd stumpertje van het eenmaal zoo moedig de wereld instappende revolutionarisme der sociaaldemocratie is geworden.

Deze oorspronkelijk marxistische voorstelling was een uitvloeisel van het onderdeel van HEGEL's dialectiek, dat den omslag van quantiteit in qualiteit leert en dat van zeer bijzonderen invloed op den betoogtrant van MARX is geweest. Wie met de dialectiek ook de omslag-theorie over boord werpt, vindt geen houvast meer voor de klassenstrijd-theorie en komt er van zelf toe, de naderbijkoming van het ideaal der klassenlooze maatschappij niet te verwachten van en niet na te streven door verscherping van den klassenstrijd, maar van en door geleidelijke toenadering tusschen de maatschappelijke klassen, geleidelijke afslijting van het klassekarakter van recht en moraal, geleidelijke verdringing van het antagonistische recht en de antagonistische moraal door gemeenschapsrecht en gemeenschapsmoraal. [1])

4. Door sommigen alleen niet in naam verlaten.

Volstrekt niet alle jongere marxisten echter die aan de dialectische omslag-theorie van het „*Communistische Manifest*" den rug toekeeren, kunnen er toe komen te erkennen, dat zij daarmede ook de leer van den klassenstrijd prijs geven. En toch is het één een onvermijdelijke consequentie van het andere. De klassenstrijd-theorie in den vorm dien MARX haar gaf, kwam rechtstreeks voort uit de opvatting dat het eigendom aan de productiemiddelen, hetwelk in handen der bezittende klasse is geconcentreerd, de niet bezittende arbeidersklasse verhindert, boven het strikt noodzakelijke, een aandeel te ontvangen van het maatschappelijk product. Bij die opvatting stonden de twee groote klassen, de bourgeois en de proletariërs, noodwendig tegenover elkaar, waren de klasse-tegenstelling en de klassestrijd een logische noodzakelijkheid.

Doch dat geldt niet voor hen die met BERNSTEIN, KAMPFFMEIJER, WOLTMANN, DAVID, JAURÈS, SARRAUTE, SOREL

---

[1]) Zie de schrijvers, aangehaald op bl. 227, bl. 1. SIMKHOWITSCH, *Jb. f. N. Oek. & St.* IIIe F. XVII bl. 768 herinnert er ook aan, hoe de *Vorwärts* (extra nummer van 25 Juni 1898) de afwijking van het klassestandpunt bij de verkiezingen voor den Rijksdag schoorvoetend erkennen moest. Bij ons verwijt de heer GORTER aan Mr. TROELSTRA, den hoofdleider der S. D. A. P., dat hij ten aanzien van de agrarische kwestie het proletarische klassestandpunt verwaarloost. Zie o. a.: *Verslag v. h. 8ste Congres der S. D. A. P.* In 1894 beklaagt BEBEL er zich over, dat de klassenstrijd-opvatting onder de duitsche partijgenooten verwatert. Zie SIMKHOWITSCH t. a. p. 763.

e. a. van oordeel zijn, dat de strijd niet langer principieel tegen het eigendomsrecht moet gericht zijn, maar eene geleidelijke uitholling daarvan beoogen moet. Bij den uithollingsstrijd loopt telkens slechts een deel der bezittenden de kwade, een deel der arbeiders de goede kansen, en de kwade kans voor de bezittenden is daarbij nimmer een kans van totaal verlies. Hierbij komt, dat zij die aldus de socialistische maatschappij geleidelijk in de kapitalistische meenen te zien ingroeien, er evenmin blind voor zijn, dat de arbeiders door hun coöperatieve en andere vereenigingen langzamerhand, zij het aanvankelijk in nog zeer bescheiden mate, deelgenooten worden in het eigendom der kapitalistische maatschappij.

Uit een en ander volgt dat de maatschappelijke groepen hoe langer hoe minder principieel tegenover elkander komen te staan en het klassekarakter van de daarin gevoerd wordende strijden allengs afneemt. Wanneer er nu onder de hier bedoelde neo-marxisten een aantal zijn, die niettegenstaande hun verwerping van den klassieken dialectischen klassenstrijd van het „*Communistische Manifest*", het standpunt van den klassenstrijd in naam toch handhaven, kunnen zij daarmede niets anders bedoelen en bedoelen zij daarmede niets anders, dan dat die geleidelijke uitholling van het eigendomsrecht, die geleidelijke verbetering in de positie der arbeiders geen voortgang hebben zal, tenzij in de eerste plaats de arbeiders zelven daarvoor waken en ijveren. Dit laatste geef ik terstond toe; in het belang der arbeidende klasse niet alleen maar in het belang der geheele maatschappij is eene toenemende uitholling van het eigendomsrecht, eene toenemende verbetering van de positie der arbeiders niet alleen gewenscht maar noodig, en die uitholling en positieverbetering zullen niet worden verwezenlijkt, tenzij de meest-direct belanghebbenden, de arbeiders zelven, daarvoor opkomen. Maar dat wil alleen zeggen, dat ook aan de arbeiders, als klasse genomen, de gebraden duiven niet in den mond vliegen, of gelijk de spreuk zegt, die in het amsterdamsche „Gebouw voor den Werkenden Stand" aan den wand staat geschreven: „God geeft den vogelen den kost, maar ze moeten erom vliegen". Daarbij nu zal

van de zijde der arbeiders nu eens tegen de eene dan weer tegen de andere groep van bezittenden worden aangevlogen; vandaar dan ook, dat, indien de zoogenaamde arbeidende klasse en de zoogenaamde bezittende klasse twee naar binnen aaneengesloten, naar buiten duidelijk afgeteekende groepen waren en indien de term „klassenstrijd" niet een historisch geworden beteekenis had, men dien term nog zou kunnen laten gelden voor den belangenstrijd dien de arbeiders, volgens mij zoo goed als volgens de neo-marxisten, te voeren hebben. Nu echter die innerlijke homogeniteit en uiterlijke afscheiding niet bestaan en integendeel de innerlijke heterogeniteit der beide klassen hoe langer hoe grooter wordt, de in elkander vloeiïng van beide op telkens nieuwe punten plaats vindt, is het behouden van den term klassenstrijd voor een strijd met andere wapenen en om andere doeleinden dan de strijd aan welken oorspronkelijk de naam klassenstrijd gegeven werd, zoowel onhistorisch als verwarringstichtend. Het behoud van denzelfden naam voor een andere zaak kan uit propagandistische overwegingen, waarmede wij hier niet te maken hebben, gerechtvaardigd, misschien zelfs aanbevelenswaardig zijn, wetenschappelijk is het af te keuren. Die neo-marxisten, die met de zaak ook den naam laten vallen, zijn hunne practisch misschien handigere partijgenooten op den wetenschappelijken weg vooruit. Een klassenstrijd waarbij een MILLERAND en een WALDECK-ROUSSEAU zij aan zij kunnen staan, is geen klassenstrijd.

5. Neo-marxisten en sociale hervormers.

Afgezien nu verder van de nominalistische kwestie zijn de neo-marxisten, die, het zij dan al of niet met behoud van den naam, van de klassiek marxistische opvatting van den klassenstrijd zoover zijn afgedwaald als hier werd aangeduid, van de niet-sociaaldemocratische sociale hervormers niet meer gescheiden door een verschil in wetenschappelijk uitgangspunt of in opvatting omtrent de wijze waarop verbetering van de maatschappelijke toestanden voor de arbeidende klasse is te verwachten en moet worden nagestreefd, maar alleen door hun geloof in de mogelijkheid en de toekomstige verwezenlijking eener

communistische maatschappij [1]), welker voorstelling evenwel zoo vaag en onbepaald blijft, dat men zich voorbedachtelijk er van onthoudt, zich in te denken hoe zelfs de hoofdlijnen van de organisatie der communistische toekomstmaatschappij wel zullen moeten of kunnen zijn, om aan het gestelde ideaal te voldoen.

§ 3. DE WAARDELEER.

1. Zucht tot behoud der leer.

Het ergst echter is het met de verwording van de waarde- en meerwaarde-leer gesteld. Tegenover de neo-marxisten die aan het historisch-materialisme, de dialectiek, en de klassenstrijd-theorie tornen en daaromtrent meer of minder heterodoxe stellingen verkondigen, zijn er anderen die met hand en tand aan de oorspronkelijke opvattingen van Marx ten aanzien van die hoofdpunten uit zijne sociaal-economische wijsbegeerte vasthouden. Doch op het stuk van waarde- en meerwaardetheorie weten ook de meest-orthodox gezinde volgelingen geen bescheid. Zij bevinden zich te dezen opzichte in de grootste verlegenheid en bepalen zich er toe om van de in innerlijke tegenspraak verstrikte waarde- en meerwaarde-theorie te redden wat er nog te redden valt.

Hierbij doet zich de eigenaardigheid voor, dat ten aanzien van dit zwakste punt uit het gansche stelsel, de zucht om het toch niet geheel te laten vallen het sterkst is. Er zijn, gelijk wij zagen, heel wat jongere marxisten die zich niet ontzien aan het historisch-materialisme te schaven en te vijlen tot er ongeveer niets van overblijft, de marxistische dialectiek vierkant te veroordeelen en Marx' klassenstrijd-theorie althans feitelijk te verlaten, maar op het punt ook de waarde- en meerwaarde-theorie vaarwel te zeggen, overvalt hen een zekere schroom.[2])

---

[1]) „Der Glaube an das Endziel ist die Religion der Sozialdemokratie", zegt de neo-marxist P. v. Struve, *Arch. f. Soc. Gesch.* XIV. bl. 699.

[2]) Onder de sociaal-democratische schrijvers vond ik alleen den Franschman Sorel en den Italiaan Antonio Graziadei als beslist afvalligen van de marxistische waardeleer. De eerste noemt haar „une doctrine qui n'a plus d'utilité scientifique et qui engendre beaucoup de malentendus." *Interprétation du Marxisme*, bl. 9. De laatste vervalt in de gewone fout der renegaten: hij overdrijft. In *Le Mouvement*

Zelfs „arbeiterfreundlich" gezinde staathuishoudkundigen, die niet de tot volgelingen van MARX behooren, al zijn zij marxistischer dan menige neo-marxist, hebben zich aangegord voor het reddingswerk bij de schipbreuk die MARX' waarde- en meerwaarde-theorie aanstonds na het verschijnen van het derde deel van „*Das Kapital*" bedreigde.

Verklaarbaar is dat wel. Hoe men ook over de wetenschappelijke waarde van de resultaten waartoe „*Das Kapital*" komt, moge denken, het is en blijft voor ieder die er van kennis neemt, een in opzet en uitvoering grootsch werk. Van de analyse, welke daar van de kapitalistische maatschappij en hare bewegingswetten gegeven wordt, vormt de waarde- en meerwaarde-theorie den ondergrond; al het overige is, om in marxistische beeldspraak te spreken, bovenbouw op dat fundament. Daaruit volgt, dat wie dat fundament als ondeugdelijk afkeurt, daarmede tegelijk den ganschen bovenbouw veroordeelt, m. a. w. „*Das Kapital*" nog wel kan bewonderen als proeve van dialectische redeneerkunst, maar niet langer kan erkennen voor hetgeen het zijn wil, eene wetenschappelijk goed gefundeerde analyse der kapitalistische maatschappij.

De verwerping van de waarde- en meerwaarde-theorie van „*Das Kapital*" sluit in zich de negatie van de wetenschappelijke waarde van den economischen arbeid, waaraan MARX met evenveel scherpzinnigheid en ijver als toewijding zijn buitengemeene denkkracht grootendeels gewijd heeft.

Het is waarlijk geen wonder, dat wie zich nog tot zijne volgelingen rekent, huiverig is dien stap te doen,

---

socialiste, 1900, II, bl. 196/7 schrijft hij: „Ce n'est point un fait insignifiant qu'il n'existe pas un seul économiste au monde qui accepte la théorie de la valeur de MARX. „Des economistes bourgeois!" diront quelques-uns. Mais l'expression a un peu trop de désinvolture, et il semble qu'elle ne soit plus à la mode. Pour avoir des économistes bourgeois il faudrait avoir des économistes socialistes. C'est là ce qui manque, si on ne veut pas assimiler à des économistes „non bourgeois" tous ceux qui ignorent l'Economie. — Un autre fait de la même importance est que, parmi le peu de jeunes socialistes qui, à présent, étudient sérieusement l'Economie politique, il n'y en a plus aucun qui croit à la théorie marxiste de la valeur." Als een „bourgeois-economist" zooiets eens had geschreven!

en meer of minder bewust gevoelt, met openlijken afval van de waardetheorie, de banden die hem aan het marxisme nog verbinden, geheel door te snijden. Daarbij komt, voor hen die ook aan de practijk der sociaaldemocratie deelnemen, dat met het wegvallen van de meerwaardetheorie een der pakkendste propagandamiddelen verloren wordt.

Vandaar reddingspogingen, die anders wegens hare klaarblijkelijke onvoldoendheid onverklaarbaar zouden zijn. Na hetgeen daarover in het vorig hoofdstuk geschreven werd,[1]) behoef ik bij de onvoldoendheid dier pogingen hier niet opnieuw stil te staan.

Niettegenstaande de innerlijke ondeugdelijkheid van MARX' waardewet pogen BERNSTEIN en KAUTSKY, die men hier weer eens in één adem noemen mag, — ieder op zijne wijze — zich er toch aan vast te klampen, en dat, hoewel beiden erkennen, dat die wet de waarde der verschillende waren in de kapitalistische maatschappij niet verklaart.

2. MARX' waardeleer een waardeleer?

BERNSTEIN sluit zich daarbij aan SOMBART's „gedankliche Thatsache" aan, en meent dat de waardetheorie, al verklaart zij niet de waarde der verschillende waren en warensoorten in het kapitalistische ruilverkeer, toch waarde heeft, omdat zij het verschijnsel verklaart dat in de kapitalistische maatschappij de arbeider meerarbeid moet verrichten, d.w.z. meer arbeid dan noodig is ter reproductie van zijn eigen arbeidskracht en meer waarde heeft voort te brengen dan hij zelf als compensatie voor zijn arbeidspraestatie ontvangt.

KAUTSKY, die de voorstelling van de „gedankliche Thatsache" niet wil laten gelden en die het gevaar van die voorstelling voor het historisch materialisme goed inziet, is voor het overige wat het wezen der zaak betreft eenstemmig met BERNSTEIN: „Wij, marxisten, zoeken in het waarde-begrip slechts den sleutel voor de kapitalistische productiewijze en als zoodanig, dat zegt BERNSTEIN zelf, voldoet het voortreffelijk. Maar — zoo voegt KAUTSKY

[1]) Zie boven bl. 354 en volg.

daaraan toe, — dat kan het alleen, als het evenals de logisch daaruit afgeleide begrippen eene afbeelding is van de *werkelijke*, zich historisch uit de warenproductie ontwikkelende, maatschappelijke verhoudingen *en niet slechts eene constructie van het denken.*" [1])

De strijd tusschen BERNSTEIN en KAUTSKY op dit punt is, — behalve ten aanzien van de kwestie der „gedankliche Konstruktion", waarover straks nog een enkel woord — niet een zakelijke maar een woordenstrijd. KAUTSKY neemt het ook voor den naam van MARX' waardebegrip op; BERNSTEIN daarentegen zegt niet ten onrechte dat elke waardetheorie „de bijzondere waardeverhouding der waren tot elkander, de grootte harer waarde te analyseeren heeft" en dat een waardetheorie welke dit niet doet, op haar naam geen aanspraak heeft. [2]) In dezen woordenstrijd heeft BERNSTEIN het gelijk zeker aan zijne zijde. Wanneer MARX' waardetheorie niet bedoelde „de middelen aan de hand te geven, om de waarde van elke waar op zich zelve te meten" (KAUTSKY) had MARX den naam waarde niet moeten gebruiken, daar andere waardetheorieën zulk een maat wèl aan de hand geven willen, en was het gebruik van den term waarde in een geheel nieuw en in de staathuishoudkunde ongebruikelijke beteekenis alleen verwarring stichtend. Het is trouwens onbetwistbaar dat MARX in het eerste deel van „*Das Kapital*" met zijn waardeleer wel degelijk eene verklaring wilde geven van de quantitatieve betrekking waarin de enkele waren in het ruilverkeer tot elkander komen te staan, en het middel aan de hand wilde doen om die quantitatieve betrekking te meten. [3])

3. De sleutel v. de kapitalistische productiewijze?

Doch deze woordenkwestie is, hoewel niet onbeteekenend, toch van ondergeschikt belang. Van meer beteekenis is de vraag of MARX' waardetheorie inderdaad den sleutel geeft voor het inzicht in de kapitalistische productiewijze.

Ik laat aan de behandeling van deze vraag een tweetal

---

[1]) *N. Z.* XVII, 2 bl, 69.

[2]) *N. Z.* XVII, 2, bl. 553. Vgl. v. BÖHM-BAWERK; *Zum Abschluss*, bl. 115/6, VERRIJN STUART, *Economist* 1896, bl. 560.

[3]) Zie boven bl. 248 en volg.

daarmede wel nauw samenhangende maar toch de kern der zaak niet rakende punten vooraf gaan.

In de eerste plaats is het opmerkelijk dat KAUTSKY den sleutel van de kapitalistische productiewijze vindt in een waardewet, die volgens ENGELS alleen zuiver geldt voor de vóór-kapitalistische, eenvoudige, warenproductie. Het schijnt mij een hoogst moeilijk werk deze twee opvattingen van beide exegeten van het marxisme met elkander in overeenstemming te brengen.

4. KAUTSKY's opvatting. In de tweede plaats is het de moeite waard zijn aandacht wat nader te bepalen bij de wijze waarop KAUTSKY SOMBART's „gedankliche Konstruktion" bestrijdt. Hij geeft zich niet de moeite daartegenover aan te toonen, dat MARX' waardewet wèl met de kapitalistische werkelijkheid overeenstemt, maar gaat op heel wat eenvoudiger wijze te werk, een syllogisme opzettend, dat op eene *petitio principii* van het zuiverste water uitloopt. MARX' waardewet, aldus redeneert KAUTSKY, geeft den sleutel voor de kapitalistische productiewijze, als zoodanig voldoet zij voortreffelijk; zij zou dit niet doen als zij niet aan de werkelijkheid ontleend was, ergo volgt zij uit de kapitalistische productiewijze.[1]) Een voorbeeld van sophistische redeneerkunst bij uitnemendheid. Immers KAUTSKY wacht zich wel nader aan te geven, *waardoor* die waardewet den sleutel voor de kapitalistische productiewijze geeft; eene aanwijzing welke des te meer noodig was, nadat hij vlak te voren had verklaard dat MARX' waardewet niet bedoelt aan te geven aan welken maatstaf de waarde der enkele waren wordt gemeten. Welke fundamenteele eigenaardigheid van de kapitalistische productiewijze die waardewet in overeenstemming met de werkelijkheid openbaart, wordt door KAUTSKY zelfs niet aangeduid; zij wordt door hem eenvoudig verheven tot den rang van sleutel der kapitalistische productiewijze en uit dien hoofde als in overeenstemming met de kapitalistische werkelijkheid gedecreteerd. Eene eigenaardige kreeftenredeneering: de waardewet wordt niet als de sleutel der kapitalistische

1) Zie KAUTSKY's eigen woorden, boven, op bl. 388.

productiewijze aangemerkt, omdat zij hiervan een juist beeld geeft, maar zij geeft hiervan een juist beeld, omdat KAUTSKY — op gezag van zijn hoogepriesterschap van het marxisme — haar voor den sleutel der kapitalistische productiewijze gelieft te verklaren.

5. Kapitalistische meerarbeid.

Intusschen — en hiermede komen wij tot de kern der zaak, — al zegt KAUTSKY niet waarom MARX' waardewet voor hem de sleutel der kapitalistische productiewijze is, men kan door zijne verwijzing naar BERNSTEIN wel nagaan wat hij bedoelt. De marxistische waardewet toch veraanschouwelijkt — gelijk wij reeds zagen — volgens BERNSTEIN dat de arbeider in de kapitalistische maatschappij meer arbeid heeft te verrichten dan ter reproductie van zijn eigen arbeidskracht noodig is, meer waarde voortbrengt dan hij zelf ontvangt en dat die meerwaarde toevalt aan den bezitter der productiemiddelen, den kapitalist.[1]) Hierin hebben wij, althans waarschijnlijk, KAUTSKY's sleutel van de kapitalistische productiewijze te zien.

Aangenomen nu voor een oogenblik dat dit werkelijk door MARX' waarde- en meerwaardewet buiten twijfel gesteld werd, dan zou het een sleutel zijn ter opening van een open deur. Het zware geschut van MARX' waardewet was toch niet noodig om te verkondigen dat in de kapitalistische maatschappij niet het volle product van arbeid en kapitaal in het consumptiefonds van den arbeider overgaat. Reeds vóór MARX waren socialistische en niet-socialistische schrijvers het daarover eens.[2]) Maar wat erger is, MARX en ENGELS verklaarden zelf met nadruk, dat dit *geen* eigenaardigheid van de kapitalistische productiewijze is, maar dat ook bij communistische productie een deel van de arbeidsopbrengst ter reproductie van te loor gegaan en afgesleten of verouderd en ter

6. Niet specifiek kapitalistisch.

---

[1]) „Ob die Marxsche Werththeorie richtig ist oder nicht, ist für den Nachweis der Mehrarbeit ganz und gar gleichgiltig. Sie ist in dieser Hinsicht keine Beweisthese, sondern nur Mittel der Analyse und der Veranschaulichung" *Voraussetzungen* bl. 42. Duidelijker is hetgeen GRAZIADEI in *Le Mouvement Socialiste* jg. 1900 II, bl. 200, schrijft: „La conception du sur-travail comme cause du profit, peut être conçue au dehors (de la théorie de la valeur de MARX) et peut être vraie, par conséquent, quelle que soit la vérité de la première."

[2]) Vgl. BERNSTEIN, *Wie ist wissensch. Socialismus möglich?* bl. 13.

productie van nieuw kapitaal, moet worden afgezonderd. [1]) En KAUTSKY zegt het hun na. [2])

De eigenaardigheid, dat de arbeider slechts een deel van zijn arbeidsopbrengst als gebruiks- en verbruiksfonds ontvangt en dat het overschot komt en komen moet aan hen die de maatschappelijke functie vervullen van te zorgen voor de instandhouding van het kapitaal, was derhalve 1°. reeds lang vóór MARX noch voor socialisten noch voor „bourgeois-economisten" een geheim en is 2°. geen eigenaardigheid van de kapitalistische, maar van elke op continuiteit en vooruitgang in de voortbrenging gerichte productiewijze. Het zou meer dan een mijl op zeven geweest zijn, als MARX zijn wijsgeerige waarde- en meerwaardewet ontwikkeld had, om die bekende en door geen deskundige betwiste waarheid nog eens opnieuw bloot te leggen. Hij zou daarmede, gelijk ik reeds zeide, een sleutel hebben gegeven voor een open deur en wel voor een deur, die toegang geeft niet alleen tot de kapitalistische, maar tot elke voor haar doel berekende productiewijze.

7. Kapitalistische meerarbeid geen logisch gevolg van MARX' waardeleer.

En dit is nog niet alles. Dit bij uitstek magere resultaat geeft MARX' waardewet nog alleen, indien daaruit voor de kapitalistische maatschappij de logische noodzakelijkheid volgt van de surplus-productie boven de waarde der arbeidskracht ten behoeve der kapitalisten. Maar het gansche daarop gerichte betoog gaat uit van de stelling dat de waarde der enkele waren in de kapitalistische maatschappij wordt bepaald op de wijze, door MARX in het eerste deel van „*Das Kapital*" aangegeven en dat ook de waarde der arbeidskracht (van den arbeid) in de kapitalistische maatschappij aldus bepaald wordt, omdat zij in die maatschappij een koopwaar is. Wanneer nu — gelijk KAUTSKY erkent — de waardetheorie niet de middelen aan de hand geeft om de waarde der enkele waren in de kapitalistische maatschappij te meten, geeft zij ook niet het middel aan de hand om de waarde der waar arbeidskracht (arbeid) te meten; en als de waardetheorie

---

[1]) Zie boven bl. 273 noot 1.

[2]) *N. Z.* XVII, 2, bl. 70.

de middelen niet aan de hand geeft om de waarde te meten, hetzij van het arbeidsproduct, hetzij van de arbeidskracht die bij de vervaardiging van het product verbruikt werd, volgt daaruit als een onvermijdelijke logische consequentie dat zij evenmin de middelen aan de hand geeft om uit te maken dat van die twee waren, voor welker waarde zij de maat niet geeft, de eene meer waarde heeft dan de andere.

8. Verdeeling meerwaarde tusschen alle warenverkoopers.

En alsof dit nog niet genoeg ware, loopt MARX' waardetheorie er op uit, dat in de kapitalistische maatschappij de geproduceerde meerwaarde broederlijk tusschen de warenbezitters verdeeld wordt, m. a. w. dat ook de arbeiders, als bezitters der waar arbeidskracht, daarin hun deel ontvangen.

Al het reddingswerk dat de neo-marxisten aan MARX' waarde- en meerwaarde-theorie ten koste leggen, is vergeefsch; zij zal zonder twijfel binnen korteren of langeren tijd wegens „total loss" worden geabandoneerd en dan zal dat geen „constructive" maar werkelijke „total loss" beteekenen.

9. Resultaat

De resultaten van het neo-marxisme zijn voor de grondslagen van het marxistische stelsel alles behalve rooskleurig. De eene neo-marxist stoot den eenen pijler om of hakt er zooveel van af, dat hij alle draagkracht verliest, eene tweede doet hetzelfde slooperswerk met een anderen pijler, een derde met weer een volgenden; en de waardetheorie, waarvan deze sloopers met hoogst enkele uitzonderingen hun handen nog afhouden, blijkt niet het minste wetenschappelijk houvast te bieden en in plaats van als wetenschappelijk steunpunt, alleen nog te kunnen dienst doen als propagandistisch monument, dat zelf op allerlei wijze gesteund worden moet.

Het is dan ook niet twijfelachtig, dat het neo-marxisme bezig is, niet om het marxistische stelsel *op* zijne grondslagen tot hoogere ontwikkeling te brengen, maar om het *in* zijne grondslagen te ondermijnen. Hoezeer dit den orthodoxen volgelingen van den grooten denker ook

aan het hart gaat, toch zullen zij deze strooming evenmin met hunne pleidooien voor het oorspronkelijke stelsel als met ketterjagende congresbesluiten kunnen tegenhouden. Zulke besluiten zijn voor den objectieven beschouwer uit een wetenschappelijk oogpunt alleen van belang als begin van het einde van het orthodoxe marxisme. [1])

Ik ga thans in het tweede deel van dit werk er toe over, de door MARX uit de grondslagen van zijn stelsel afgeleide bewegingswetten der kapitalistische maatschappij te toetsen aan de werkelijke ontwikkelingsverschijnselen dier maatschappij.

Alvorens dit eerste, zuiver theoretische, deel te sluiten, wil ik nog eens den nadruk er op leggen, dat welke tekortkomingen het marxistische stelsel in zijne grondslagen ook moge hebben, de verdienste van MARX voor de wetenschap der samenleving en voor haar onderdeel, de economische wetenschap, bij uitstek groot is, doordien hij meer dan eenig ander beoefenaar daarvan den stoot heeft gegeven tot vernieuwd en dieper onderzoek van de grondslagen dezer wetenschappen.

MARX' verdienste voor de wetenschap der maatschappij in het algemeen ligt vooral in de aandacht, welke hij vestigt op het overwicht van het economisch element in de maatschappelijke samenleving. De overdrijving, waaraan hij zich te dezen aanzien te buiten ging, schaadde wel aan zijn eigen werk, maar met alle overdrijving welke er aan kleeft, was zijn historisch-materialisme een heilzaam tegengif tegen het verleidelijk opium, dat eenzijdig

---

[1]) „*Le marxisme est évidemmenl en baisse;* mais il ne faudrait pas que le socialisme tombât en délinquescence sous l'influence des idéologues!" Aldus schrijft de neo-marxist SOREL in „*La ruine du monde antique*", bl. 17. (De cursiveering alleen is van mij). Aan het slot van zijn *Interprétation du Marxisme* is dezelfde schrijver wat het verlaten van het orthodoxe marxisme, althans door de duitsche arbeiders, betreft, minder optimistisch, maar voor het overige in zijn oordeel niet minder beslist: „Le conservateur des vieux symboles, le défenseur des vieilles abstractions, le *maître des vieilles sentences* pourrait bien l'emporter; — et il ne faut pas se dissimuler que le *triomphe de M. Kautsky voudrait dire la ruine définitive du marxisme, dépouillé désormais de tout intérêt scientifique.*" (De cursiveeringen in deze aanhaling zijn van SOREL zelf.)

idealistische [1]) geschiedbeschouwing toedient. Zijne verdienste voor de economische wetenschap is van anderen aard. Zij ligt niet in de wetenschappelijke waarde van zijn eigen economisch stelsel, maar in de tegenspraak waartoe hij door zijne geniale paradoxen uitlokte en in de nieuwe en diepere studie waartoe hij dientengevolge noodzaakte.

---

[1]) Ik gebruik hier het woord „idealistisch" niet in den streng wetenschappelijken zin, maar in de beteekenis welke het heeft in het dagelijksch spraakgebruik.

26

